

सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ॥ ब्रह्मरूपादिदेवेषु मनुष्यपितृ-  
पक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तम' इत्यादि ।

॥ ॐ ॥ ॐ ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ॐ ॥ १ ॥

'अथ' शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च । 'अतः' शब्दो  
हेत्वर्थः । उक्तं च गारुडे 'अथातः' शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।  
प्रारभन्ते नियत्यैव तत्किमत्र नियामकम् ॥ कथार्थश्च तयोर्विद्वन्  
कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तच्चतः ॥  
एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्येऽधिकारस्य  
मङ्गलार्थे तथैव च ॥ अथशब्दस्त्वतश्शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः ।  
परस्य ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् ॥ स हि सर्वमनोवृत्ति-  
प्रेरकः समुदाहृतः । सिसृक्षोः परमादिष्णोः प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ ॥  
ॐकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमात् । तद्वेतुत्वं वदंश्चापि  
तृतीयोऽत उदाहृतः ॥ अकारस्त्वरंभागात्मा परब्रह्मामिधायकः । तयो  
प्राणात्मकौ प्रोक्तौ व्याप्तिस्थितिविधायकौ ॥ अतश्च पूर्वमुच्चार्याः सर्व  
एते सतां मताः । अथातःशब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तच्चतः । सूत्रेषु  
तु महाप्राज्ञास्तावेरादौ प्रयुञ्जत' इति ॥

अधिकारश्चोक्तो भागवततन्त्रे 'मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा  
दधिकारिणः । तत्र मन्दा मनुष्येषु य उत्तमगुणा मताः ॥  
मध्यमा क्रपिगन्धरा देवान्तरोत्तमा मताः । इति जातिकृतौ  
मन्दस्तथाऽन्यो गुणपूर्वकः ॥ भक्तिमान् परमे विष्णौ यस्त्वध्ययन-  
वाचनरः । अधमः शमादिमंयुक्तो मध्यमः स (यु) उदाहृतः ॥  
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमसारं चाप्यनित्यकम् । विज्ञाय जातरंराग्यो विष्णु-  
पार्दकमंश्रयः ॥ स उत्तमोऽधिकारी स्वात्संन्यस्ताखिलकर्म-

वानि'ति ॥ 'अध्ययनमात्रवतः'<sup>१</sup> 'नाविशेषादि'<sup>२</sup>ति चोपरि ॥ 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्'<sup>३</sup> ॥ 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्'<sup>४</sup> ॥ 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'<sup>५</sup> ॥ 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः'<sup>६</sup> इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ व्योमसंहितायां च ॥ 'अन्त्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः । स्त्रीशूद्रब्रह्मचर्यधूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिता ॥ एकदेशे परोक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे । त्रैविणिकानां वेदोक्ते सम्पग्भक्तिमतां हरौ ॥ आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारं तु वैदिके । यथोर्वशी यमी चैव शच्याद्याश्च तथाऽपरा' इति ॥ यतो नारायणप्रसादमृते न मोक्षः, न च ज्ञानं विनाऽत्यर्थप्रसादः, अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥ 'यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यं वेति सतां नीतिः सावकाशे न तद्भवेदि'ति बृहत्संहितायाम् ॥ 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते'<sup>७</sup> ॥ 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः'<sup>८</sup> । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः'<sup>९</sup> । 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'<sup>१०</sup> इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ 'कर्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः, श्रवणादिभिः ॥ मध्यमो, ज्ञानसम्पन्त्या प्रसादस्तूत्तमो मतः ॥ प्रसादाच्चधमाद्विष्णोः स्वर्गलोकः प्रकीर्तितः । मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव मुक्तिदः ॥ श्रवणं मननं चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते ॥ न चैतानि विना कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चे'ति नारदीये ॥

<sup>१</sup> ३-४-१२. ब्र.सू.<sup>२</sup> ३-४-१३. ब्र.सू.<sup>३</sup> ६-४-२३ वृ.उ.<sup>४</sup> मु.उ. १२-१२.<sup>५</sup> क.उ. २-२३.<sup>६</sup> श्वे.उ. ६-२३.<sup>७</sup> ३-१२. तै.आ.<sup>८</sup> ७-१७. भ.गी.<sup>९</sup> २-२३. क.उ.<sup>१०</sup> ६-५-६. वृ.उ.

‘ब्रह्म’शब्दश्च विष्णावेव । ‘यमन्तः समुद्रे कनयोऽ-  
 वयन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसृता जगतः प्रसृती तोयेन  
 जीमान् व्यससर्ज भूम्या’मित्युक्त्वा ‘तदेवर्तं तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म  
 परमं कवीनामि’ति हि श्रुतिः ॥ ‘तन्नो विष्णुरि’<sup>१</sup>तिवचनाद्विष्णुरेव  
 हि तत्रोच्यते ॥ न चेतश्शब्दात्तत्प्राप्तिः ॥ ‘नामानि विश्वाऽभि न  
 सन्ति लोके यदापिरासीदनुत्स्य सर्गम् । नामानि सर्वाणि यमा-  
 पिशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती’ति माह्वेयश्रुतिः ॥ ‘यो  
 देवानां नामधा एक एव तं सम्प्रश्रं भुवनायन्त्यन्ये’<sup>२</sup>त्येवशब्दान्ना-  
 न्येषां सर्गनामता । ‘अजस्य नाभावच्येकमर्पितं यस्मिन्विधानि भुवनानि  
 तस्युरि’<sup>३</sup>ति विष्णोर्हि लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थे रिनाऽन्योऽर्थो युज्यते ॥  
 ‘अजस्य नाभापिति यस्य नाभेरभूत् श्रुतेः पुष्करं लोकमारम् ॥ तस्मै  
 नमो व्यस्तसमस्तपिध्विभृतये विष्णावे लोककर्त्रे’ इति स्कान्दे । ‘परो  
 दिवा पर एना पृथिव्ये’<sup>४</sup>ति समारयाश्रुतौ ॥ ‘यं कामये त तमुग्रं  
 कृणोमि तं ब्रह्माण तमृषिं तं सुमेयामि’त्युक्त्वा ‘मम योनिरप्सन्तः  
 समुद्र’<sup>५</sup> इत्याह । उग्रो रुः । समुद्रेऽन्तर्नारायणः । प्रसिद्धत्वा-  
 त्त्वचितत्वाच्चास्यार्थस्य । न चाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते । उक्त-  
 न्यायेन च श्रुतय एतमेव वदन्ति । ‘वेदे रामायणे चैव पुराणे  
 भारते तथा । आढानन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्गत्र गीयत’ इति  
 हरिवंशेषु ॥ न चेतश्ग्रन्थविरोधः । ‘एष मोहं सृजाम्याशु यो  
 जनान्मोहयिष्यति । त्व च रुः महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥  
 अतथ्यानि त्रितथ्यानि दर्शयन् महासुज । प्रहाश कुरु चात्मान-  
 मप्रहाशं च मां बुवि’ति वाराहवचनान् ॥ शैवे च स्कान्दे ॥  
 ‘धपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तर्दवाच्युत यान्त्येव

<sup>१</sup> म ना उ. १३, ६

<sup>२</sup> ३-१६ म ना उ

<sup>३</sup> १०-८२३ ऋ स

<sup>४</sup> १०-८२-६ ऋ स

<sup>५</sup> १०-८०-७ ऋ स

<sup>६</sup> १०-१२-७, ७ ऋ स

यदैव त्व पराङ्मुख' इति ॥ ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्ते 'नाहं न च  
शिवोऽन्ये च तच्छकत्येकाशभागिनः । बालः क्रीडनैर्कैर्यद्वत्  
क्रीडतेऽस्माभिरच्युत' इति ॥ न च वैष्णवेषु तथा । 'तच्चैप मोह-  
मि'त्युक्तम् ॥ जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह । ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥२॥

सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा यतः । 'उत्पत्तिस्थिति-  
संहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात्स हरि-  
रेकराडि'ति स्कान्दे । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन  
जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'<sup>१</sup> ति ।  
'य उ प्रिधातु पृथिगीमुत धामेको दाधार भुवनानि विधा'<sup>२</sup> ॥ 'चतुर्भिः  
साकंनयति च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरखीविपत्'<sup>३</sup> । 'परो मात्रया  
तन्ना वृधान न ते महित्वमन्वश्रुवन्ति । न ते विष्णो जायमानो न  
जातो देव महिन्नः परमन्तमाप'<sup>४</sup> ॥ 'यो नः पिता जनिता यो  
प्रिधाता धामानि वेद भुवनानि विधे'<sup>५</sup>त्यादि च ॥२॥ जन्माधि-  
करणम् ॥२॥

अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः ॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात्

ॐ ॥३॥ 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभूमात्मानं साम्पराये'<sup>६</sup> ॥  
'औपनिषदः पुरुष' इत्यादिश्रुतिम्यश्च ॥ न चानुमानस्य नियत-  
प्रामाण्यम् ॥ 'श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न इवचित् । निश्चया-  
त्साथयेदर्थं प्रमाणात्तरमेव च ॥ श्रुतिस्मृतिसहाय यत् प्रमाणात्तर-  
मुत्तमम् । प्रमाणपदयो गच्छेन्नात्र कार्या विचारणा ॥ पूर्वोत्तरा-  
विरोधेन कोऽप्रार्थोऽभिमतो भवेत् । इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्वतर्कं तु

<sup>१</sup> ३ १ तै उ

<sup>२</sup> १-१५४ ४ ऋ स

<sup>३</sup> १ १५५ ६ ऋ स

<sup>४</sup> ७ २९ १ २ ऋ स

<sup>५</sup> १० ८२ ३ ऋ स

<sup>६</sup> ३ १२ ९ तै ब्रा

वर्जयेदित्यादि क्रीमें ॥ शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र । 'सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागम मुदीक्षितुमिति वाराहे ॥ 'रेतो धातुर्वदकणिका घृतधूमाधिवासनम् । जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽम्बुभक्षणम् ॥ प्रेत्यभूताप्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् । मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चय' इति मोक्षधर्मत्रचनान्न नास्तिक्यवादो युज्यते । दर्शनाच्च तपआदिफलस्य । 'ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥ यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदि'ति स्कान्दे ॥ 'साह्रवं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव' चेत्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण पञ्चरात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तम्, इतरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्षधर्मेऽपि ॥ शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति शास्त्रयोनि ॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥३॥

अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम्, कुतः ? ।

ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥ ४ ॥ अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् ।

उक्तं च बृहत्संहितायाम् । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय' इति ॥ उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गः सम्यङ्निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् । 'मां विद्यत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह इत्यहम् । इत्यस्या हृदयं साक्षान्मान्यो मद्देद कश्चने'ति हि भागवते ॥४॥ समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' ॥ 'अशब्द-मस्पर्शमरूपमन्वयं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्'<sup>२</sup> ॥ 'अवचनेनैव प्रोवाच'<sup>३</sup> ॥ 'यद्वाचाऽनभ्युदितम् । येनवागभ्युद्यते ॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति । येन श्रोत्रमिदं श्रुतमि'<sup>४</sup>त्यादिभिर्न तच्छब्दगोचरम् ।

नेत्याह ॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥५॥ 'स एतस्माज्जीवधना-  
 त्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' ॥ 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ॥  
 विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति'<sup>२</sup> त्यादिवचनैरीक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव । औपनिषद-  
 त्वाद्भावचनेनेक्षणम् ॥ 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि  
 च यद्वदन्ति'<sup>३</sup> ॥ -'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह-  
 मि'<sup>४</sup> त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥ अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात् । 'न  
 तदीदृशिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति  
 मेरो रूपं विपश्चित'<sup>५</sup> इतिवत् ॥ 'अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमो-  
 क्तितः ॥ अतर्क्यं तर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतमि'ति गारुडे ।  
 न चाशब्दत्वमितरसिद्धम् ॥ ५ ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात्  
 ॐ ॥६॥ न च गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च न निर्गुण इति युक्तम्,  
 आत्मशब्दात् ॥ 'यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोषविवर्जितः । हेयोपादेय-  
 रहितः स आत्मेत्यभिधीयते ॥ एतदन्यस्वभावो यः सोऽनात्मेति  
 सतां मतम् ॥ अनात्मन्यात्मशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते' इति  
 वामने ॥ 'द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैश्वानात्मा च । तत्र यः  
 स आत्मा स नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्च ॥ अथ ह योऽनीदृशः  
 सोऽनात्मे'ति तलवकारब्राह्मणम् ॥ न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते ॥  
 ॥६॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥७॥ न हि गौणात्म-  
 निष्ठस्य मोक्षः 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन् सन्दोहे गहने  
 प्रविष्टः ॥ स विभक्तस्य हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव'<sup>६</sup>-  
 त्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष उपदिश्यते । 'अपमात्मा ब्रह्म'<sup>६</sup> ॥ 'ब्रह्मेति परमा-  
 त्मेति भगवानिति शक्यते' । 'दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेऽब्रह्मसम्भवान्' ॥

<sup>१</sup> ५.५. प्र.उ. <sup>२</sup> ६.४.२३, ६.४.२१. सू.उ. <sup>३</sup> २-१५ क.उ.

<sup>४</sup> १५-१५. म.गो. <sup>५</sup> १-४-१३. सू.उ. <sup>६</sup> १-२. मा.उ. ४-५-१९. सू.उ.

‘चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो जीव आत्मेति च प्रभो ॥ जीवा ब्रह्मादयः  
 प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥ इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारः  
 प्रयुज्यते । तस्यात्मनो निर्गुणस्य ज्ञानान्मोक्ष उदाहृतः ॥ सगुणा-  
 स्त्वपरं प्रोक्ताः तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते ॥ परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मा-  
 न्मोक्षस्ततः स्मृत’इति पात्रे ॥७॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ  
 ॥८॥ ‘तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैप सेतुरि’<sup>१</sup>  
 त्यन्येषां हेयत्ववचनादस्याहेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥८॥ ॐ  
 स्वाप्ययात् ॐ ॥९॥ ‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।  
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते’<sup>२</sup> ॥ ‘स आत्मन आत्मान-  
 मुद्धृत्याऽऽत्मन्येव विलापयत्यथात्मैव भवति’ ॥ ‘स देवो बहुधा  
 भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः जेते निर्दोषो हरिरादि-  
 कृदि’ति स्वस्यैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् ॥ न हि गौणात्मनि निर्दोषस्य  
 लयः ॥९॥ ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥१०॥ न च कासु-  
 चिच्छाखास्वन्यथोच्यते । ‘सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं  
 त्वेकमेव । प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्भेदेषु सर्वेषु तथेतिहास’इति  
 पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥१०॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥११॥  
 ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः  
 सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे’<sup>३</sup>ति । न ह्यशब्दः  
 श्रूयते । न चाप्रसिद्धं कल्प्यम् । सर्वशब्दावाच्यस्य लक्षणाऽयुक्तेः ॥  
 ॥११॥ ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना समस्ते-  
 नाध्यायेन प्रायेण । प्रायेणान्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि

समन्वयः प्रदर्शयतेऽस्मिन् पादे । नान्यथा तददृष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तम् । तच्च 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे'<sup>१</sup>त्यानन्दमयावयवरूपं प्रतीयते । न ह्यवयविनं विना अवयवमात्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह ।  
 ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥१२॥ आनन्दमयो ब्रह्मादिः प्रकृतिर्विष्णुर्वा । ब्रह्मशब्दाद्विरण्यगर्मस्य प्राप्तिः शतानन्दनाम्ना च । अष्टमूर्तित्वात्क्षये प्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषामपि । 'मम योनिर्महद्ब्रह्मे'<sup>२</sup>ति ब्रह्मशब्दाद्ब्रह्मभावाच्च प्रकृतेः । 'बृह जातिजीव-कमलासनशब्दराशिष्वि'<sup>३</sup>ति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानाम् । अन्नमया-देश्च । तथापि न त अनन्दमयशब्देनोच्यन्ते, किन्तु विष्णुरेव । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्'<sup>४</sup> । 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते'<sup>५</sup> । 'ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिद्विद्यते । असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत् ॥ 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्धते' ॥ 'वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण वा यतिरि'<sup>६</sup>त्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥१२॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ ॥१३॥  
 विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयद्दृष्टो न तु परमात्मन इति मा भूत् । प्रचुरानन्दत्वाद्ब्रह्मानन्दमयः । न तु तद्विकारत्वात् । 'अन्नादीनां च प्राचुर्यमेव ॥ 'अद्यतेऽत्तिचे'<sup>७</sup>ति व्याख्यानात्तत्प्राचुर्यं च युज्यते ॥ उपजीव्यत्वमेवाद्यत्वम् ॥ 'स वा एष'<sup>८</sup> इत्यन्यप्रारम्भात् ॥ 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत'<sup>९</sup> इत्यादिब्रह्मशब्दा-द्ब्रह्मरूपत्वाच्च न विकारित्वमविरोधश्च । न च पृथक्कल्पना युक्ता । स्वरूपे च युज्यते प्रचुरप्रकाशो रश्मिरिति वत् ॥ १३ ॥ ॐ तद्धेतु-व्यपदेशाच्च ॐ ॥१४॥ 'को ह्येवान्पात्कः प्राण्पाद्यदेप आकाश

१ २ प. २. तै. उ. ३ १५-३. म. गी. ३ १-६. म. ना. उ ३ २, ३-२२. वे. आ. ३-२. तै. उ. ६ २-२. तै. उ. १ २-२. तै. उ.



आनन्दो न स्यादि'ति ॥१४॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते  
 ॐ ॥१५॥ 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति सूचयित्वा 'सत्य ज्ञानमनन्तं  
 ब्रह्मे'<sup>२</sup>ति मन्त्रवर्णलक्षित परमेव<sup>३</sup> ब्रह्म शब्दानुसन्धानाद्गीयते । न  
 चापयत्वपरोधः ॥ 'स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स  
 आत्मा स पुच्छमि'ति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिरसायाम् ॥ 'शिरो  
 नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो  
 वासुदेवकः ॥ नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं  
 सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ॥ अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते  
 पुरुषोत्तमः ॥ ऐश्वर्यान्न परोधश्च चिन्त्यस्तास्मिन्नार्दने । अतर्क्य  
 हि कुतस्तर्कस्त्वप्रमेये कुतः प्रमे'ति बृहत्सहितायाम् । रसशब्देन  
 विशेषणात्तत्सारभूत चिन्माप्रमेवोच्यते ॥ इदमिति च दृश्यमान-  
 सन्निहितत्वात् । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपमान् । प्रोच्यते  
 भगवान् निष्पुंरैश्वर्यात्पुरुषोत्तम' इति ब्रह्माण्डपुराणे<sup>४</sup> । न चोक्तप्राप्त्या  
 निरिश्वादिस्च्यते ॥ १५ ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥१६॥  
 न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः  
 पन्था अयनाय विद्यत'<sup>५</sup>इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥ ॐ भेदव्यप-  
 देशाच्च ॐ ॥१७॥ 'ते ये शत प्रजापतेरानन्दाः'<sup>६</sup> ॥  
 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते । 'अथ  
 सोऽभय गतो भवति'<sup>७</sup> । 'स पथाय पुरुष'<sup>८</sup>इत्यादिभेदव्यप  
 देशात् । न च तत्त्वमसि<sup>९</sup> अह ब्रह्मास्मि<sup>१०</sup> इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥  
 'नामानि सर्गाणि यमाविशन्ती'<sup>११</sup>ति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्ते' ॥ 'इद

१०७ तै उ    २२१ तै उ    ३ लक्षितमेव पा    ४ ब्रह्माण्डे पा  
 ५ ३१२७ तै आ    ६ २८ तै उ    ७ २७ तै उ    ८ २८ तै उ  
 ९ ६८ छा उ    १० ३४१० बृ उ    ११ भाल्लवैयश्रुति ।

हि विश्वं भगवानिवेतरौ यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः<sup>१</sup> ॥ 'असर्वः सर्व इत्यपि'<sup>२</sup> ॥ 'विद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः'<sup>३</sup> ॥ 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन निस्सङ्गेनापि कर्मणा'<sup>४</sup> । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः'<sup>५</sup> । 'असर्वः सर्व इवात्मैव सन्ननात्मेव प्रत्यङ्पराल्लिखैक ईयते बहुधेयते' । 'स पुरुषः' 'स ईश्वरः स ब्रह्म' । 'सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः' ॥ 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बहे'<sup>६</sup> - त्यादेश्च । उक्ता च प्राप्तिः । 'ब्रह्मैव सन्नि'<sup>७</sup>त्यपि जीव एव ब्रह्म शब्दः । उपपद्यते च विरोधे । प्रमादात्मकत्वाद्ब्रह्मस्य विमुक्तत्वं च युज्यते । 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिर्'ति हि भागवते ॥ १७ ॥

न च तत्तदनुमानविरोधः ॥ ॐ कामाच्च नानुमाना-  
पेक्षा ॐ ॥ १८ ॥ यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते । अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्ष्यते ॥ उक्तं च स्कान्दे—'यथाकामाऽनुमा यस्मात्तस्मात्साऽनपगा श्रुतेः । पूर्वापराविरोधाय चेष्यते नान्यथा कचिदि'ति ॥ 'नैषा तर्केण मतिराऽपनेये'ति<sup>७</sup> च ॥ ॐ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १९ ॥ अस्य जीवस्य । युक्तिसमुच्चये चशब्दः । 'सोऽऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता'<sup>८</sup> । 'अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'<sup>९</sup> । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्गामती'<sup>१०</sup> - त्यादि ॥ १९ ॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वं 'अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा'<sup>११</sup>

<sup>१</sup> भागवते <sup>२</sup> तुरथुतिः <sup>३</sup> भागवते <sup>४</sup> ३-१-२. मु.उ. <sup>५</sup> मोक्षधर्मे  
<sup>६</sup> ६-४. वृ.उ. <sup>७</sup> २-९. कउ.उ <sup>८</sup> २-१. तै.उ. <sup>९</sup> २७. तै.उ.  
१० - . तै. - <sup>११</sup> ३-११. तै.आ.

आनन्दो न स्यादि' ति ॥१४॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते  
 ॐ ॥१५॥ 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति सूचयित्वा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं  
 ब्रह्मे'<sup>२</sup>ति मन्त्रवर्णलक्षितं परमेव<sup>३</sup> ब्रह्म शब्दानुसन्धानाद्गीयते । न  
 चावयत्वविरोधः ॥ 'स शिरः स दक्षिणः पक्षः स उत्तरः पक्षः स  
 आत्मा स पुच्छमि'ति तस्यैवावयवत्वोक्तेश्चतुर्वेदशिरायाम् ॥ 'शिरो  
 नारायणः पक्षो दक्षिणः सव्य एव च । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च सन्दोहो  
 वासुदेवकः ॥ नारायणोऽथ सन्दोहो वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं  
 सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु पञ्चधा ॥ अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते  
 पुरुषोत्तमः ॥ ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन्नार्दने । अतर्क्ये  
 हि कुतस्तर्कस्त्वग्रमेये कुतः प्रमे'ति बृहत्संहितायाम् । रसशब्देन  
 विशेषणात्तत्सारभृतं चिन्मात्रमेवोच्यते ॥ इदमिति च दृश्यमान-  
 सन्निहितत्वात् । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते  
 भगवान् विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तम' इति ब्रह्माण्डपुराणे<sup>४</sup> । न चोक्तप्राप्त्या  
 विरिञ्चादिरुच्यते ॥ १५ ॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ ॥१६॥  
 न ह्यन्यज्ञानान्मोक्ष उपपद्यते । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः  
 पन्था अयनाय विद्यत'<sup>५</sup>इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥ ॐ भेदव्यप-  
 देशाच्च ॐ ॥१७॥ 'ते ये शत प्रजापतेरानन्दाः'<sup>६</sup> ॥  
 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते । 'अथ  
 सोऽभय गतो भवति'<sup>७</sup> । 'स यथाय पुरुष'<sup>८</sup>इत्यादिभेदव्यप-  
 देशात् । न च तत्प्रमसि<sup>९</sup> अह ब्रह्मास्मि<sup>१०</sup> इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥  
 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'<sup>११</sup>ति तत्तच्छब्दवाच्यत्वोक्तेः ॥ 'इद

<sup>१</sup> २७ तै उ    <sup>२</sup> २-१ तै उ    <sup>३</sup> लक्षितमेव वा    <sup>४</sup> ब्रह्माण्डे वा  
<sup>५</sup> ३ १२७ तै आ    <sup>६</sup> २८ तै उ    <sup>७</sup> २७ तै उ    <sup>८</sup> २८ तै उ  
<sup>९</sup> ६८ छां उ    <sup>१०</sup> ३-४-१० वृ उ    <sup>११</sup> भाह्ववेयधृतिः ।

हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवः<sup>१</sup> ॥ 'असर्वः  
 सर्व इत्यपि'<sup>२</sup> ॥ 'विद्याऽऽत्मनि मिदाबोधः'<sup>३</sup> ॥ 'भेददृष्ट्याऽभिमानेन  
 निस्सङ्गेनापि कर्मणा'<sup>३</sup> । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-  
 मिति वीतशोकः'<sup>४</sup> । 'असर्वः सर्व इवात्मैव सन्ननात्मेव प्रत्यङ्परा-  
 डिवैक ईयते बहुधेयते' । 'स पुरुषः' 'स ईश्वरः स ब्रह्म' ।  
 'सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते । एषोऽहं त्वमसौ  
 चेति न तु सर्वस्वरूपतः' ॥ 'नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्बहे'<sup>५</sup>-  
 त्यादेश्च । उक्ता च प्राप्तिः । 'ब्रह्मैव सन्नि'<sup>६</sup>त्यपि जीव एव ब्रह्म  
 शब्दः । उपपद्यते च विरोधे । प्रमादात्मकत्वाद्ब्रह्मस्य विमुक्तत्वं  
 च युज्यते । 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिर्'ति हि  
 भागवते ॥ १७ ॥

न च तत्तदनुमानविरोधः ॥ ॐ कामाच्च नानुमाना-  
 पेक्षा ॐ ॥ १८ ॥ यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते । अतो न तत्त्वे  
 पृथगनुमानमपेक्ष्यते । उक्तं च स्कान्दे—'यथाकामाऽनुमा यस्मा-  
 त्स्मात्साऽनपगा श्रुतेः । पूर्वापराविरोधाय चेष्यते नान्यथा कचि-  
 दि'ति ॥ 'नैषा तर्केण मतिराऽपनेये'ति<sup>७</sup> च ॥ ॐ अस्मिन्नस्य  
 च तद्योगं शास्ति ॐ ॥ १९ ॥ अस्य जीवस्य । युक्तिसमुच्चये  
 चशब्दः । 'सोऽऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता'<sup>८</sup> । 'अनिल-  
 यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते'<sup>९</sup> । 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्कामती'<sup>१०</sup>-  
 त्यादि ॥ १९ ॥ आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तम् । तच्चादृश्यत्वं 'अन्तः प्रविष्ट कर्तार-  
 मेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा'<sup>११</sup>

<sup>१</sup> भागवते <sup>२</sup> तुरधुतिः <sup>३</sup> भागवते <sup>४</sup> ३१२ मु उ <sup>५</sup> मोक्षधर्मे  
<sup>६</sup> ६४ वृ उ <sup>७</sup> २-९ क उ <sup>८</sup> २-१ तै उ <sup>९</sup> २७ तै उ  
<sup>१०</sup> २८ तै उ <sup>११</sup> ३-११ तै आ

इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स च 'इन्द्रो राजा'<sup>१</sup> 'सप्त युञ्जन्ती'<sup>२</sup>-  
 त्यादिभिरन्यः प्रतीयते । तस्मात्स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम् ।  
 ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ अन्तः श्रूय-  
 माणो विष्णुरेव । 'अन्तस्समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्मान्वविन्दद्दश-  
 होतारमर्षे'<sup>३</sup> । 'समुद्रेऽन्तः कर्मयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति  
 चेषसः'<sup>४</sup> । 'पश्चाण्डकोशश्शुष्मभाहु'<sup>५</sup>रित्यादि तद्धर्मोपदेशात् । स  
 हि क्षीरसमुद्रशायी । तस्य च वीर्यमण्डकोजः । 'सोऽभिध्याय  
 शरीरात्स्वात्सिसृञ्चुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यं  
 मनासृजत् ॥ तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । यस्मिन् जज्ञे स्वयं  
 ब्रह्मा सर्लोकपितामहः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखनवः ।  
 अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत' इति व्यासस्मृतौ<sup>६</sup> ।  
 'अहं तत्तेजोरस्मीन्नारायण पुर्यं जातमग्रतः । पुरपात्प्रकृतिर्जगदण्ड-  
 मि'ति' चतुर्वेदशिरसायाम् ॥ २० ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः  
 ॐ ॥ २१ ॥ 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता' 'वायोरात्मान  
 कर्मयो निचिक्युः' 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम्, देवानां हृदय  
 ब्रह्मान्वविन्ददि'<sup>७</sup>त्यादि भेदव्यपदेशात् ॥ ॥ २१ ॥ अन्तःस्थत्वाधि-  
 करणम् ॥ ७ ॥

'को ह्येवान्यात्क्रुः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'<sup>९</sup>-  
 त्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् ।  
 यतः— ॥ ॐ आकाशस्तच्छिद्गात् ॐ ॥ २२ ॥ 'अस्य  
 लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाचे'<sup>१०</sup>त्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः ।  
 न चासौ युज्यते, किन्तु विष्णुरेव । 'स एष परोवरीयानुद्गीथः स

<sup>१</sup> ३-११-६ त आ <sup>२</sup> ३ २७ ८ तै आ <sup>३</sup> ३-११ १ तै आ <sup>४</sup> ३-११-११  
 तै आ <sup>५</sup> ३ ११-४ तै आ <sup>६</sup> स्मृते पा <sup>७</sup> च इत्यधिक पाठ  
<sup>८</sup> ३-११ तै आ <sup>९</sup> ०-७ तै उ <sup>१०</sup> १ ९ छा उ

एषोऽनन्त<sup>११</sup> इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । परो मात्रया तन्वा बृधाने<sup>१</sup> त्यादिना तस्यै<sup>२</sup> हि तल्लिङ्गम् । 'अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः । प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारत<sup>३</sup> इति<sup>३</sup> ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाभिश्नन्ती<sup>४</sup> इति चोक्तम् ॥ २२ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नवे<sup>५</sup> इति महाभोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्नायुरित्यापतति । न चैवम् । यतो विष्णुरेव प्राणः । अत एव 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे<sup>६</sup> इत्यादि तल्लिङ्गादेव ॥ २३ ॥ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

'यो वेद निहितं गुहायामि<sup>७</sup>त्युक्तम् । तच्च गुहानिहितं, 'वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वा<sup>३</sup>दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूरआधीः किंखिद्वक्ष्यामि किमु नृ मनिष्य<sup>७</sup> इति ज्योतिरुक्तम् । तच्च ज्योतिरभिस्त्रुक्तत्वात्प्रसिद्धेश्चाग्निरेवेति प्राप्तम् । अत आह—॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ २४ ॥ विष्णुरेव ज्योतिः । कर्णादीनां पिचरणाभिधानात् । स हि 'परो मात्रया तन्वा बृधाने<sup>१</sup>त्यादिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत<sup>८</sup> इत्युक्तस्य ज्योतिषो 'गायत्री वा इदं सर्वमि<sup>९</sup>ति गायत्र्या समारम्भः कृतः । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ।

<sup>११</sup> १-९ छा उ <sup>१</sup> ७-९८-१ ऋ स <sup>२</sup> तस्य पा <sup>३</sup> च इत्यधिक. पाठः  
<sup>४</sup> भाह्ववेयथुति <sup>५</sup> ३-१४ तै आ <sup>६</sup> ३-१३ तै आ <sup>७</sup> ६-९-६ ऋ सं

इत्यन्तथस्य कस्यचिदुच्यते । स च 'इन्द्रो राजा'<sup>१</sup> 'सप्त युञ्जन्ती'<sup>२</sup>-  
 त्यादिभिरन्यः प्रतीयते । तस्मात्स एवानन्दमय इति न मन्तव्यम् ।  
 ॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ अन्तः श्रूय-  
 माणो विष्णुरेव । 'अन्तस्मिमुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्मान्विन्दद्दश-  
 होतारमणं'<sup>३</sup> । 'समुद्रेऽन्तः क्रम्यो निचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति  
 वेधमः'<sup>४</sup> । 'यस्याण्डकोशश्शुष्ममाहुः'<sup>५</sup>रित्यादि तद्धर्मोपदेशात् । स  
 हि क्षीरसमुद्रशायी । तस्य च वीर्यमण्डकोशः । 'सोऽभिध्याय  
 शरीरात्स्वात्सिमुद्भुवित्रिधाः प्रजाः । अप एव समर्जादां तामु वीर्य-  
 मपामृजत् ॥ तदण्डमभयद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । यस्मिन् जज्ञे स्वयं  
 ब्रह्मा स्रस्लोकपितामहः ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरखननः ।  
 अयनं तस्य ताः पूरं तेन नारायणः स्मृत' इति व्यासस्मृतौ<sup>६</sup> ।  
 'अहं तत्तेजोरस्मीन्नारायण पुरुषं जातमग्रतः । पुर्यात्प्रवृत्तिर्जगदण्ड-  
 मि'ति<sup>७</sup> चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २० ॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्चान्यः  
 ॐ ॥ २१ ॥ 'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता' 'वायोरात्मानं  
 क्रम्यो निचिन्त्युः' 'अन्तरादित्ये मनसा चरन्तम्, देवानाहृदयं  
 ब्रह्मान्विन्ददि'<sup>८</sup>त्यादि भेदव्यपदेशात् ॥ ॥ २१ ॥ अन्तःस्थत्वाधि-  
 करणम् ॥ ७ ॥

'को ह्येवान्यात्क्रुः प्राण्याद्यदेप आकाश आनन्दो न स्यादि'<sup>९</sup>-  
 त्याकाशस्थानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् ।  
 यतः— ॥ ॐ आकाशस्तद्धिज्ञात् ॐ ॥ २२ ॥ 'अस्य  
 लोकस्य वा गतिरित्याकाश इति होवाचे'<sup>१०</sup>त्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः ।  
 न चासां युज्यते, किन्तु विष्णुरेव । 'स एष परोऽरीयानुद्रीयः म

<sup>१</sup> ३-११-६ त आ <sup>२</sup> ३-२२-८ तै आ <sup>३</sup> ३-१३-९ तै आ <sup>४</sup> ३-२१-१९.  
 तै आ <sup>५</sup> ३-११-४ तै आ <sup>६</sup> स्मृते पा <sup>७</sup> च इत्यधिक. पाठ.  
<sup>८</sup> ३-२१ तै आ <sup>९</sup> ०-७ तै उ <sup>१०</sup> १ छा उ

एषोऽनन्त<sup>११</sup> इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । परो मात्रया तन्वा वृधाने<sup>१</sup> त्यादिना तस्यैव<sup>२</sup> हि तल्लिङ्गम् । 'अनन्तो भगवान्ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः । प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारत' इति<sup>३</sup> ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'<sup>४</sup>ति चोक्तम् ॥ २२ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान्भोगः प्रजापतेः । भुजः करिष्यमाणः यद्देवान्प्राणयो नवे<sup>५</sup>ति महाभोगशब्देन परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तम् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापतति । न चैवम् । यतो विष्णुरेव प्राणः । अत एव 'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ, अहोरात्रे पार्श्वे'<sup>६</sup> इत्यादि तल्लिङ्गादेव ॥ २३ ॥ प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

'यो वेद निहितं गुहायामित्युक्तम् । तच्च गुहानिहितं, 'वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीर्यं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् । वि मे मनश्चरति दूरआधीः किंखिद्वक्ष्यामि किमु नृ मनिष्य'<sup>७</sup> इति ज्योतिरुक्तम् । तच्च ज्योतिरग्निमूक्तत्वात्प्रसिद्धेश्चाग्निरेवेति प्राप्तम् । अत आह—॥ ॐ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॐ ॥ २४ ॥ विष्णुरेव ज्योतिः । कर्णादीनां विचरणाभिधानात् । स हि 'परो मात्रया तन्वा वृधाने'त्यादिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्युक्तस्य ज्योतिषो 'गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्या समारम्भः कृतः । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न ।

<sup>११</sup> १-९ छां.उ. <sup>१</sup> ७-९८-१. ऋ.सं <sup>२</sup> तस्य पा. <sup>३</sup> च इत्यधिकः पाठः  
<sup>४</sup> भाह्ववेयश्रुतिः <sup>५</sup> ३-१४. तै.आ. <sup>६</sup> ३-१३. तै.आ. <sup>७</sup> १-०-६. ऋ.सं



तथा चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाधिति  
 चेतोऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि दर्शनं 'गायति त्रायति चे' त्यादि ।  
 'सर्वच्छन्दोऽभिधो ह्येप सर्वदेनाभिधो ह्यसौ' । सर्पलोकाभिधो ह्येप'  
 तेषां तदुपचारत' इति वामने ॥ २५ ॥ ॐ भूतादिपादव्यप-  
 देशोपपत्तेश्चैवम् ॐ ॥ २६ ॥ 'ताग्रानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च  
 पुर्यः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवी'ति । 'सुपर्ण  
 कोशं रजसा परीवृतं देवाना वसुधानीं विराजम् । अमृतस्य पूर्णां  
 ताम्बु कला विचक्षते पादं पद्भोर्तुर्न किला विवित्स'<sup>५</sup> इति श्रुतेः । पाद  
 इत्येकदेशपरिमितं चतुर्भागवल इतिपद्भिन्न च । स हि पुर्यस्युक्ताभि-  
 धेयः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'<sup>६</sup>ति यज्ञशब्दात् । 'यज्ञो वै विष्णु  
 देवते'<sup>७</sup>ति हि श्रुतिः । 'तस्मिन्काले महाराज राम एवाभिधीयते ।  
 यथा हि पौरुषे सूक्ते पिष्णुरेवाभिधीयत' इति (च) स्वान्दे ।  
 ॥ ॐ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॐ ॥  
 ॥ २७ ॥ 'त्रिपादस्यामृतं दिवी'<sup>८</sup>ति पूर्वोपदेशः । 'परो दिव'<sup>९</sup> इति  
 पञ्चम्यन्तः पश्चिमः । तस्मान्नैक वस्त्वरोच्यत इति चेन्न, त्रिसप्त-  
 लोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ गायत्र्यधिकरणम् ॥ ११ ॥<sup>१०</sup>  
 प्राणो विष्णुरित्युक्तम् । तत्र 'ता (वा) एताः शीर्षञ्चिद्भ्रूयथ्रिता  
 श्चक्षुश्चोत्र मनो वाक्प्राण'<sup>११</sup>इत्यत्र प्राणस्य पिष्णुत्वं न युज्यते<sup>१२</sup> ।  
 इन्द्रियैः सहाभिधानादित्यत आह ॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात्  
 ॐ ॥ २८ ॥ 'तं देवाः प्राणयन्त'<sup>१३</sup> 'स एपोऽसुः स एष प्राणः'<sup>१४</sup>  
 'प्राणश्च इत्येव विद्यात्'<sup>१५</sup> 'तदय प्राणोऽधितिष्ठती'<sup>१६</sup>त्याद्यनुगमा-

<sup>१</sup> ३-१२-१ छा उ <sup>२</sup> अप्यसौ पा <sup>३</sup> अन्येष पा <sup>४</sup> ३ १२ ६ छा उ  
<sup>५</sup> ३ ११ तै आ <sup>६</sup> ३ १२ तै आ <sup>७</sup> श्रुत्यन्तरम् <sup>८</sup> ३ १२ ६ छा उ  
<sup>९</sup> ३-१३-७ छा उ <sup>१०</sup> ज्योतिर्गायत्र्यधिकरणमित्येकमेवाधिकरण  
 एत एचित् <sup>११</sup> २-१-४ ऐ आ <sup>१२</sup> विद्यते पा <sup>१३</sup> २ १ ५ ऐ आ  
<sup>१४</sup> २-१-८ ऐ आ <sup>१५</sup> २ २ २ ऐ आ <sup>१६</sup> २ ३-८ ऐ आ

दत्रापि प्राणो विष्णुरेव । 'विष्णुमेवानयन्देवा विष्णुं भृतिमुपासते ।  
 स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते' इति स्कान्दे । ब्रह्मशब्दानु-  
 गमाच्च ॥ २८ ॥ ॐ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्ब्रह्मात्म-  
 सम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॐ ॥ २९ ॥ 'प्राणो वा अहम-  
 स्म्यृषः' इति वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेन्न, 'प्राणस्त्वं प्राणः  
 सर्गाणि भूतानी'<sup>२</sup>ति ब्रह्मध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥  
 ॥ ॐ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॐ ॥ ३० ॥  
 शास्त्रमन्तर्यामी । 'संविच्छास्त्रं पर पदमि'ति हि भागवते । 'तत्त-  
 न्नास्मोच्यते विष्णुः सर्गशास्त्रत्वहेतुतः । न कापि किञ्चिन्नामास्ति  
 तमृते पुरुषोत्तममि'ति (च) पात्रे । 'अहं मनुरभय सूर्यश्चे'<sup>३</sup>त्यादि-  
 वत् ॥ ३० ॥ ॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नो-  
 पासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॐ ॥ ३१ ॥  
 'तावन्ति शतसंवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भवन्ती'<sup>४</sup>ति जीवलिङ्गम् । प्राण-  
 संवादादि मुख्यप्राणलिङ्गम् । तस्मान्नेति चेन्न । अन्तर्वहिः सर्गगत-  
 त्वेनेत्युपासात्रैविध्यादिहाऽश्रितत्वाच्च । 'स एतमेव सीमानं विदार्यै-  
 तया द्वारा प्रापद्यत'<sup>५</sup> । 'स एतमेव पुत्र्यं ब्रह्म ततममपश्यत्'<sup>६</sup> ।  
 'एतद्ब्रह्म स वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेय'<sup>७</sup> इत्यादिना ॥ 'महि-  
 दासाभिधो जज्ञ इतरायास्तपोवलात् । साक्षात्स भगवान्विष्णुर्य-  
 स्तन्त्रं वैष्णवं व्यधादि'ति (च) ब्रह्माण्डे । तत्तदुपासनायोग्यतया च  
 पुत्र्याणाम् । 'केषाञ्चित्सर्गत्वेन केषाञ्चिदृदये हरिः । केषाञ्चिद्ब्रह्मि-  
 रेवासातुपास्यः पुरुषोत्तम' इति ब्राह्मे ॥ 'अग्नौ क्रियाप्रतां विष्णु-  
 र्योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्वप्रचुद्धानां सर्गत्र निदितात्मनामि'ति

१ २-२-३ ऐ आ २ २ ३ ऐ आ. ३ ४ २६ १. ऋ सं. ४ २ ४  
 ऐ आ २ ४ ३ ऐ आ ४ २ ४ ३ ऐ आ ४ २ १ ८ ऐ आ

च ॥ ३१ ॥ पादान्त्यप्राणाधिकरणम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमत्कृष्ण-  
द्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते  
प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः<sup>१</sup> ॥

ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां शब्दानां पिप्पौ प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मि-  
न्यादे प्राधान्येन । 'ब्रह्म ततममि'ति सर्वागतत्वमुक्तं पिप्पौः । तच्च  
'तस्यैतस्यामायादित्योरस'<sup>२</sup> इत्यादिनाऽऽदित्यस्य प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीत् ।  
॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ 'स यथाय-  
मशरीरः प्रजात्मे'<sup>३</sup> इत्यादिना सर्वोच्यमानो नागयण एव । 'तदेव  
त्रय परमं करीनाम्'<sup>४</sup> । 'परम यो महद्ब्रह्म' । 'वासुदेवात्परः को  
नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूपचारत'<sup>५</sup>  
इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥ ॐ विवक्षित-  
गुणोपपत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥ 'स योऽतोऽश्रुत'<sup>६</sup> इत्यादि<sup>६</sup> । स  
हि 'न ते पिप्पौ जायमान'<sup>७</sup> इत्यादिनाऽश्रुतत्वादिगुणः । 'स  
सजिता स वायुः स इन्द्रः, सोऽश्रुतः सोऽष्टौ यो हरिर्यः परमो यो  
पिप्पुयोऽनन्त'<sup>८</sup> इत्यादि चतुर्दशिसायाम् ॥ २ ॥

न चाऽदित्यशब्दाच्चतुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम् ॥ ॐ  
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॐ ॥ ३ ॥ एकस्य सर्वशरीर-  
व्यत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३ ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥  
'आत्मानं परमं श्रमती'<sup>९</sup> इत्यादि ॥ ४ ॥ ॐ शब्दविशेषात्  
ॐ ॥ ५ ॥ 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत'<sup>९</sup> इति । न हि जीवमेव  
ब्रह्मेत्याचक्षते । 'एष उ एव तन्नैष उ एवात्मैष उ एव मर्तिष उ

<sup>१</sup> अत्रिन् श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतमिति नास्ति, आचार्य इति च नास्ति ।

<sup>२</sup> ३-२३ ऐ आ <sup>३</sup> ३-२४ ऐ आ <sup>४</sup> ६ म ना उ <sup>५</sup> ३-२४

ऐ आ <sup>६</sup> एतद्वाक्यं मन्त्रापूर्वमेव पठितं कश्चित् । <sup>७</sup> ७-०९ २

अ म <sup>८</sup> ३-२-२ ऐ आ <sup>९</sup> ३-२-३ ऐ आ

एवेन्द्र एष उ एव हरिर्हरति परानन्द' इति चेन्द्रद्युम्नशाश्वायाम् ॥५॥

॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ६ ॥ 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूता-

शयस्थितः'<sup>१</sup> । 'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसे'<sup>२</sup>त्यादि ।

न चाग्रामाणिकं<sup>३</sup> कल्प्यम् ॥ ६ ॥ ॐ अर्भकौकस्त्वान्तद्वयप-

देशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॐ ॥७॥

सर्वेषु भूतोष्वित्यल्पौकस्त्वाच्चक्षुर्मयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च नेति चेन्न ।

अर्भकौकस्त्वेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात् ।

सर्वगतत्वेऽप्यल्पौकस्त्वं युज्यते च व्योमवत् । 'सर्वेन्द्रियमयो विष्णुः

सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधेयश्च सर्ववेदोदितश्च स' इति

स्कान्दे ॥ ७ ॥ ॐ सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्

ॐ ॥ ८ ॥ जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेन्न ।

सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे — 'सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यल्प-

शक्तितः । स्नातन्त्रयपारतन्त्रयाम्यां सम्भोगो नेशजीवयोरिति'<sup>४</sup> ॥८॥

सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

'जन्माद्यस्य यत्'<sup>५</sup> इत्युक्तम् । तत्रात्तृत्वं 'स यद्यदेवासृजत

तत्तदत्तुमधिपत । सर्वं वा अचीति तददितेरदितित्वमि'<sup>६</sup>त्यदितेः

प्रतीयते । 'स यद्यदेवासृजने'ति' पुल्लिङ्गं च 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'<sup>७</sup>

इति<sup>८</sup>वत् । अत्रोन्यते ॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥९॥

न हि चराचरस्य सर्वस्यात्तृत्वमदितेः । 'स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिल-

स्यैक एव तु । शसुदेवः परः<sup>९</sup> पुंसामितरेऽल्पस्य वा नवे'ति स्कान्दे ॥

'एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः । यमप्येति

<sup>१</sup> १०-२०. भ.गी. <sup>२</sup> १५-१३. भ.गी. <sup>३</sup> अप्रमाणकं पा. <sup>४</sup> इति च पा.

<sup>५</sup> १-२. प्र.सू. <sup>६</sup> ३-२. ५. सू. उ. <sup>७</sup> कश्चित् एतदन्तं नास्ति <sup>८</sup> १५-१६.

भ.गी. <sup>९</sup> इत्यादि पा <sup>१०</sup> देवो परः पा.

भुवनं साम्पराये स नो हरिर्घृतमिहाऽप्युपेऽत्तु देव' इति (च) श्रुतिः ॥९॥  
 ॥ ॐ प्रकरणाच्च ॐ ॥१०॥ अप्संवत्सरसृष्ट्यादिना तत्प्रकर-  
 णाच्च । 'नेहाऽसीत्किञ्चनाप्यादौ मृत्युरासीद्हरिस्तदा । सो त्मनो  
 मनसाऽस्त्राक्षीदप एव जनार्दनः ॥ शयानस्तासु भगवान्निर्ममेऽण्डं  
 महत्तरम् । तत्र सवत्सर नाम ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः । तमत्तुं व्याददा-  
 दास्यं तदाऽसौ विरुराव ह ॥ अथ तं (तत्) कृपया विष्णुः सृष्टिकर्म-  
 ण्ययोजयत् । सोऽसृजद्भुवन विध्वमघार्थं हरये विशुरि'ति ब्रह्म-  
 वरते ॥ १० ॥ अत्रत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सर्वाच्चैकः पर उक्तः । 'ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां  
 प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाप्रयो ये च  
 त्रिनाचिकेताः' । इति पिवन्तौ प्रतीयेते, तौ काविति । उच्यते ।  
 ॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥११॥  
 गुहा प्रविष्टौ पिवन्तौ विष्णुरूपे एव । 'धर्मा समन्ता त्रिवृतं  
 व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगामे'<sup>२</sup>त्यादिना तद्दर्शनात् । 'आत्माऽ-  
 न्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः । निविष्टो हृदये नित्य रस  
 पिवति कर्मजमि'ति घृहत्सहितायाम् । 'शुभं पिवत्यसौ नित्यं नाशुभं  
 स हरिः पिवेत् । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते कचिदि'ति  
 पात्रे । 'यो वेद निहितं गुहायामि'<sup>३</sup>त्यादिना प्रसिद्ध हिशदेन  
 दर्शयति ॥ ११ ॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥ १२ ॥ 'यः सेतु-  
 रीजानानामधरं ब्रह्म तत्परमि'<sup>४</sup>ति । 'पृथग्भवतु गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽ-  
 मितत्वतः यतोऽनो तद्ब्रह्मन्देन सर्वेषां ग्रहण भवेत् ॥ एतस्माद्ब्रह्म-  
 शब्दोऽयं विष्णोरेव विशेषणम् । अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां  
 तमृते रि(प्र)भुमि'ति ब्रह्मे । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते ।

‘सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्य भिदा सत्य भिदा मैवाऽ-  
 स्वप्यो मैवाऽरुवप्यो मैवाऽरुवप्य’ इति पैङ्गिश्रुतिः । ‘आत्मा हि  
 परमस्वतन्त्रोऽधिगुणो जीवोऽपशक्तिरस्वतन्त्रोऽपर’ इति (च) भाल्ल-  
 वेयश्रुतिः<sup>१</sup> । यथेश्वरस्य जीवस्य भेदस्सत्यो विनिश्चयात् । एवमेव  
 हि मे वाचं सत्यां कर्तुमिहार्हसि’ ॥ ‘यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ  
 परस्परम् । तेन सत्येन मां देवास्त्रायन्तु सहकेशवा’ इत्यादेर्नामत्यौ  
 भेदः ॥ १२ ॥ गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आदित्ये विष्णुरित्युक्तम् । ‘य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि  
 स एवाहमस्मी’<sup>२</sup>त्यादावग्नीनामेवादित्यस्यत्वमुच्यते । अतोऽक्ष्यादित्ययो-  
 रैक्या‘द्य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत’<sup>३</sup> इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते । अत-  
 ‘स्तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न  
 श्लिष्यत’<sup>४</sup> इत्यग्निज्ञानादेव सर्पपापाश्लेषान्मोक्षोपपत्तिरिति । अतोऽ-  
 ब्रवीत् ॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ चक्षुरन्तस्यो  
 विष्णुरेव । ‘त्रिपादस्यामृतं दिवी’<sup>५</sup>त्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युपपत्तेः ।  
 ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च । सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया । ‘अन्त-  
 र्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि । सर्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते सति  
 भेदेऽपि वस्तुषु’ इति महाकौर्मे ॥ १३ ॥ ॐ स्थानादि-  
 व्यपदेशाच्च ॐ ॥ १४ ॥ ‘तद्यदस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति  
 वर्त्मनी एव गच्छती’<sup>६</sup>त्यादिस्थानशक्तिः वामनिर्भामनिरित्याद्यात्म-  
 शक्त्योच्यते । तस्य ह्येतल्लिङ्गम् । ‘म ईशः सोऽसपत्नः स हरिः  
 स परः परोवरीयान् यदिदं चक्षुषि सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी  
 एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युत’इति  
 चतुर्वेदशिखायाम् । ‘यत्स्थानत्वादिदं चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः ।

<sup>१</sup> क्वचित् श्रुतिरियं न पठिता <sup>२</sup> ४-२१ छा उ <sup>३</sup> ४-१५ छा उ

<sup>४</sup> ४-१४ छा उ <sup>५</sup> प्रवीति पा <sup>६</sup> २०-२०-३ ऋ स <sup>७</sup> ४-१५ छा उ



॥ ॐ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॐ ॥ १९ ॥

त्रिगुणत्वादिप्रधानधर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामि ॥ १९ ॥

॥ ॐ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॐ ॥ २० ॥

‘य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमपत्येप त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः’<sup>१</sup> ‘यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं वेद यस्य विज्ञानं न शरीरमि’त्युभयेऽपि हि शाश्विनो भेदेनैन(जीव)मधीयते । ‘शीर्यते नित्यमेवात्माद्विष्णोस्तु जगदीदृशम् । रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तज्जगदिति वचनाच्च शरीरत्वविरोधः ॥ २० ॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः । तत्र ‘यत्तदद्रेश्यमग्राह्य-  
मगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं, सर्वगतं सुखदम्  
तदव्ययं यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीरा’<sup>२</sup> इत्युक्त्वा,<sup>३</sup> ‘यथोर्णानाभि-  
स्सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामौषधयः सम्भवन्ति । यथा मतः  
पुरातन्केऽलोमानि तथाऽक्षरात्मसम्भवतीह विद्यमि’<sup>४</sup> इत्युक्त्वा तस्माच्च  
‘अक्षरात्परतः पर’<sup>५</sup> इति परः प्रतीयत इत्यतोऽब्रवीत्<sup>६</sup>— ॥ ॐ

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥ २१ ॥ पृथिव्यादि-

दृष्टान्तमुक्त्वा ‘अक्षरात्मसम्भवतीह विद्यमि’<sup>७</sup> इत्यतः परं तत्परतः  
परामिथानात्, ‘कृदस्योऽक्षर उच्यते’<sup>८</sup> इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः ।  
ब्रह्मसूत्रान्तपरतः परामिथानादेव च हिरण्यगर्भस्य । ‘तमेवं  
पिदानमृत इह भवति’<sup>९</sup> ‘तत्कर्म हरितोषं यत्मा विद्या तन्मतिर्षया’  
‘अथ द्वे वायु रिये वेदितव्ये परा चैत्रा(चा)परा च । तत्र ये वेदा

<sup>१</sup> सू. भाष्यन्दिनपाठः <sup>२</sup> १-१-६. मुं.उ. <sup>३</sup> एतदन्तरं इत्युक्त्वात्पन्तो  
ग्रन्थः क्वचिप्राप्ति. <sup>४</sup> १-१-७. मुं.उ. <sup>५</sup> २-१-०. मुं.उ. <sup>६</sup> प्रतीयति पा.  
<sup>७</sup> १-१-७. मु.उ. <sup>८</sup> १५-१६. म.गो. <sup>९</sup> ३-१२-३. नै.आ



यान्यङ्गानि यान्युपाङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि साऽपरा । अथ परा  
यया स हरिवेदितव्यो योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मे'त्यादिना  
तद्दर्मत्वेनावगतपरविद्याविषयत्योक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

॥ ॐ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याश्च नेतरौ ॐ ॥ २२ ॥

'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप'<sup>१</sup> इति विशेषणान्न प्रकृतिः ।  
'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत'<sup>२</sup> इति भेदव्यपदेशान्न विरिञ्चः ।  
'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता  
चेतना विष्णुसंश्रया ॥ तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।  
हरिमेवाखिलगुणमक्षरत्रयमीरितम्' ॥ इति स्कान्दे व्यक्षराभिधाना-  
दक्षरात्परतः पर इत्यपि विशेषणमेव । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य  
महिमानमिति व्रीतशोक'<sup>३</sup> इति भेदव्यपदेशादीशपदप्राप्तौऽपि न  
रुद्रः ॥ २२ ॥ ॐ रूपोपन्यासाच्च ॐ ॥ २३ ॥ 'यदा  
पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि'<sup>४</sup>ति । 'एको  
नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत् ।  
तत एते व्यजायन्त विधो हिरण्यगर्भोऽग्निर्यमो वरुणरुद्रेन्द्रा इति ।  
तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं  
कृष्णमिति । स एतान्येतेभ्योऽभ्य(व्य)चीकृपत् । विमिश्राणि-  
व्यमिश्रयत्' । अत एतादृगेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभि-  
धीयन्ते ॥ २३ ॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वागतत्वं 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि-  
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपात्त'<sup>५</sup> इति वैश्वानरस्योक्तमित्यत आह—  
॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥

<sup>१</sup> १-२-९ मु उ <sup>२</sup> १-२-९ मु उ <sup>३</sup> ३-१-२ मु उ. <sup>४</sup> ३-१-३. मु उ

<sup>५</sup> ५-१८-१ छां उ.

अप्राविष्णोः साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धात्मशब्देन विशेषणाद्वैश्वानरो विष्णुरेव ॥ २४ ॥ ॐ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॐ ॥ २५ ॥ 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इति स्मर्यमाणमत्रापि स एवोच्यत. इत्यस्यानुमापकम् । समाख्यानात् । इति शब्दः समाख्याप्रदर्शकः ॥ २५ ॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते ॐ ॥२६॥ 'अयमग्निर्वैश्वानरः'<sup>१</sup> 'वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निमि'<sup>२</sup>त्यादि(ः)शब्दः । 'वैश्वानरे तद्भुतं भवति'<sup>३</sup> । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय'<sup>४</sup>मित्याद्यग्निलिङ्गमादिशब्दोक्तम् । 'येनेदमन्नं पच्यते'<sup>५</sup> 'तद्यद्भुक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयमि'<sup>६</sup>त्यादिना पाचकत्वेनान्तःप्रतिष्ठानं च प्रतीयते । तस्मान्न विष्णुरिति चेन्न । 'अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः परं विधं हरिमुपासीतेति । सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति' । 'स य एतमेवमात्मानं विधं हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु वेदेषु कामचारो भवती'ति तत्तन्नामलिङ्गादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशान्महोयनिषदि ॥ 'अनात्तत्वादनात्मानं ऊनत्वाद्गुणराशितः । अत्रह्मणः परे सर्वे ब्रह्मात्मा विष्णुरेव ही'त्यादिना 'को न आत्मा किं ब्रह्मे'<sup>७</sup>त्यारम्भाच्च अन्येषामसम्भवाद्विष्णुरेव वैश्वानरः । 'चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोस्सूर्यो अजायते'<sup>८</sup>त्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र 'मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विधरूपः

<sup>१</sup> १५-१४. अ.गी. <sup>२</sup> ७-९-१. वृ.उ. <sup>३</sup> ६-७-१. ऋ.सं. <sup>४</sup> ५-२५-४. छां.उ. <sup>५</sup> ५-१८-२. छां.उ. <sup>६</sup> ७-९-१. वृ.उ. <sup>७</sup> ५-१९-१. छां.उ. <sup>८</sup> ५-११-१. छां.उ. <sup>९</sup> ३-१२. तै.आ.

प्राणः पृथग्भवे'त्यादिर्नन वैश्वानरमधीयते । चशब्देन सकलवेद-  
तन्त्रपुराणादिषु पिण्डपरत्वं पुरुषसूक्तस्य दर्शयति । तथा च ब्राह्मे—  
'यत्र पौरुषं सूक्तं नित्यं पिण्डपरायणम् । तत्र मे मनो नित्यं  
भूयाद्विण्डपरायणमि'ति । चतुर्वेदशिखायां च 'सहस्रशीर्षा पुरुष-  
सहस्राक्षस्महस्रपादित्येष ह्येवाचिन्त्यः परः परमो हरिरादि-  
रनादिरनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूप' इति ।  
बृहत्संहितायां च—'यथा हि पौरुषं सूक्तं पिण्डोरेवाभिधायकम् । न  
तथा सर्ववेदाश्च वेदाङ्गानि च नारदे'त्यादि । 'यन्माद्यजायते चाङ्गा-  
ल्लोरुवेदादिकं हरेः । तन्नामवाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुसमि'ति  
नारदीयवचनान्नामेदोक्तिपरोधः॥२६॥ ॐ अत एव न देवता  
भूतं च ॐ ॥ २७ ॥ अग्निवैश्वानरादिशब्दस्तेजसि भूते अग्नि-  
देवतायां च प्रसिद्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुत एवात्र न सा तन्नाभिधीयते ॥  
॥ २७ ॥ ॐ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॐ ॥ २८ ॥  
नाग्न्यादयः शब्दा अग्न्यादिवाचकास्तथापि साक्षादेवानन्ययोगेन  
ब्रह्मवाचकशब्दः व्यवहारार्थमनभिधानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युप-  
गमेऽपिरोधं जैमिनिर्नेक्ति । 'व्यामचित्प्रमिताराशादयच्छिद्धानि  
कानिचिन् । अन्ये व्यवहरन्त्येतान्पूरीकृत्य गृहादिवदि'ति स्कान्द-  
वचनान्न मतानां परस्परविरोधः ॥ २८ ॥ ॐ अभिव्यक्ते-  
रित्याश्मरथ्यः ॐ ॥ २९ ॥ तत्र तत्र प्रसिद्धाप्यग्न्यादिषु  
ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेरग्न्यादिषुक्तनियम इत्याश्मरथ्यः॥२९॥ ॐ अनु-  
स्मृतेर्वादरिः ॐ ॥ ३० ॥ तत्र तत्रोक्तस्य पिण्डोरग्न्यादि-  
प्यनुस्मरणान्नात्तन्नियम इति वादरिः ॥३०॥ ॐ सम्पत्तेरिति

जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३१ ॥ साक्षादप्यविरोधं  
 वदन् जैमिनिः द्युक्तादिनियममग्न्यादिसम्प्राप्त्या मन्यते । 'तं यथा  
 यथोपासते तदेव भवती'ति दर्शयति ॥ ३१ ॥ न ह्यन्योपासकोऽन्यं  
 प्राप्तुत इति युज्यत इत्यत आह—॥ ॐ आमनन्ति चैनम-  
 स्मिन् ॐ ॥ ३२ ॥ एनं विष्णुमग्न्यादावामनन्ति । 'योजनी  
 तिष्ठन्' <sup>१</sup> 'य एष एतस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुत्र्य' <sup>२</sup> इत्यादिना  
 ॥ ३२ ॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृत  
 ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते प्रथमाध्यायस्य  
 द्वितीयः पादः ॥

ॐ तत्र चान्यत्र च प्रतिदानां शब्दानां विष्णौ समन्वयं  
 प्रायेणास्मिन्पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषयत्वमुक्तम् । तत्  
 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं  
 जानथ आत्मानमि' <sup>३</sup>त्यत्र 'प्राणानां ग्रन्थिरसि स्त्री माऽऽवि-  
 शान्तकः' <sup>४</sup> 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' <sup>५</sup>त्यादिना रुद्रस्य प्राणा-  
 धारत्वप्रतीतेः 'स एषोऽन्तश्चरते बुहुधा जायमान' <sup>६</sup> इति जीव-  
 लिङ्गाच्च तयोः प्राप्तिरित्यत उच्यते <sup>७</sup> ॥ ॐ द्युम्बाद्यायतनं  
 स्वशब्दात् ॐ ॥ १ ॥ 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि' <sup>८</sup>त्यात्म-  
 शब्दात् द्युम्बाद्याश्रयो विष्णुरेव । 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते  
 विष्णुमव्ययम् । न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नवाप्ता गुणपूर्णते'ति ब्रह्म-  
 वैश्वे ॥ १ ॥ ॐ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॐ ॥ २ ॥  
 'अमृतस्यैष सेतुरि' <sup>९</sup>ति । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' <sup>१०</sup>, 'नारायणं

१ ५-७-५. वृ. उ. २ ४-५ ३ वृ. उ. ३ २ ५. मु. उ. ४ ३ ५.

म. ना उ. ५ घृतसूक्तम्. ६ २-२-६ मुं. उ. ७ आह. पा.

८ २-२-५ मुं. उ. ९ २-१. तै. उ.

महाज्ञेयं त्रिधात्मानं परायणम्<sup>१</sup> 'मुक्तानां परमा गतिः' 'एत-  
मानन्दमयमात्मानमुपसङ्ग्रामती'<sup>२</sup> त्यादिना तस्यैव मुक्तप्राप्यत्वव्यप-  
देशात् । 'उहुनाऽत्र किमुक्तेन यामच्छेत्तं न गच्छति । योगी तावन्न  
मुक्तस्यादेष शास्त्रविनिर्णय' इत्यादित्यपुराणे ॥ २ ॥ ॥ ॐ नानु-  
मानमतच्छब्दात् ॐ ॥ ३ ॥ नानुमानात्मकागमपरिकल्पित-  
स्तोऽत्र वाच्यः । भम्मधरोग्रत्वादितच्छब्दाभावात् । 'सोऽन्तकः स  
रुद्रः स प्राणभृत्स प्राणनायकः स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णुर्यः  
परः परोवरीयानि'त्यादिना प्राणग्रन्थिरुद्रत्वादेर्विष्णोरेवोक्तत्वात् ।  
ब्रह्माण्डे च 'रुद्रं द्रामयते यस्माद्द्रुस्तस्माद्जनार्दनः । ईशनादेव चेशानो  
महादेवो महत्प्रतः ॥ पिबन्ति ये नरा नाक मुक्तास्मसारसागरात् ।  
तदाधारो यतो विष्णुः पिनासीति ततः स्मृतः ॥ शिवः सुरात्म-  
कत्वेन गर्भः शरोधनाद्धरिः ॥ कृत्यात्मकमिदं देहं यतो वस्ते प्रवर्त-  
यन् ॥ कृत्विनासास्ततो देवो विरिञ्चश्च विरेचनात् । वृंहणाद्ब्रह्मना-  
माऽमात्रैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ॥ एव नानाविधैश्वर्यैरेक एव त्रिप्रिक्रमः ।  
वेदेषु सपुराणेषु गीयते पुर्योत्तम' इति । वामने च 'न तु नारायणा-  
दीना नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्ना गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तित'  
इति । स्कान्दे च 'ऋते नारायणादीनि नामानि पुर्योत्तमः । प्रादा-  
दन्यत्र भगवान् राजेवर्ते स्वरु पुरम्' इति । 'चतुर्मुपशतानन्दो  
ब्रह्मणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो नम्रः कपालीति शिख्य च ।  
विशेषनामानि दृष्टौ श्रुतीयान्यपि केशव' इति (च) ब्राह्मे ॥ ३ ॥  
॥ ॐ प्राणभृच्च ॐ ॥ ४ ॥ एतरेव हेतुभिर्न जीरो वायुश्च ।  
'अजायमानो बहुधा मिनायत'<sup>३</sup> इति तर्ह्येव बहुधा जन्मोक्तेः ॥ ४ ॥  
ॐ भेदव्यपदेशात् ॐ ॥ ५ ॥ न चैम्य वाच्यम् । 'जुष्टं

यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि<sup>१</sup>ति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥  
 ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ 'द्वे विद्ये वेदितव्ये'<sup>२</sup> इति  
 तस्य हेतत्प्रकरणम् ॥ ६ ॥ ॥ ॐ स्थित्यदनाभ्यां च ॐ  
 ॥ ७ ॥ 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं बृक्षं परिपस्वजाते ।  
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'<sup>३</sup>ति ईशजीवयोः  
 स्थित्यदनोक्तेः ॥ ७ ॥ ध्रुम्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

'प्राणो वा आशया भूयान्' इत्युक्त्वा 'यो वै भूमा  
 तत्सुखमि'<sup>४</sup>त्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः । 'उत्क्रान्तप्राणानि'<sup>५</sup>त्यादि-  
 तल्लिङ्गात्प्राणशब्दश्च वायुवाचीत्यतो वक्ति ॥ ॐ भूमा सम्प्रसा-  
 दादध्युपदेशात् ॐ ॥ ८ ॥ 'सम्प्रसादात्' पूर्णसुखरूपत्वात्  
 'अध्युपदेशात्' सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च विष्णुरेव भूमा । 'सहस्रशीर्ष-  
 देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ॥  
 विश्वतः परमां नित्यमि'<sup>६</sup>ति हि श्रुतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोज्ज-  
 त्कामती'<sup>७</sup>त्यादिना नोत्क्रामणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥ ८ ॥ ॐ  
 धर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ९ ॥ सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥  
 भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अदृश्यत्वादिगुणा विष्णोरुक्ताः<sup>८</sup> 'अदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रि'<sup>९</sup>त्या-  
 दिना । 'अहं सोममाहनसं विमर्मा'<sup>१०</sup>त्यादेस्तस्यापि सम्भवा-  
 न्मध्यमाक्षरस्पोक्ता इत्यतो ब्रूते ॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः

१ ३-१-२. मुं.उ. २ १-१-९. मुं.उ. ३ ३-१-१. मुं.उ. ४ २-३.  
 छां.उ. ५ ७-१५-३. छां.उ. ६ ११. म.ना.उ. ७ ६४-२. वृ.उ.  
 ८ विष्णोरुक्ताः इति क्वचिन्नास्ति ९ ५-७-११. वृ.उ. १० १०-१२४-२.  
 ऋ.सं.

ॐ ॥ १० ॥ 'एतस्मिन् (शु) खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च  
 प्रोतश्चे' <sup>१</sup> 'त्यम्बरान्तस्य सर्वस्य घृतेर्ब्रह्मैवाक्षरम् । 'य उ त्रिधातु  
 पृथिगीमुत धामेऽग्रे दाधार भुवनानि विश्वा' <sup>२</sup> । 'मर्ता सन्त्रियमाणो  
 विमर्ति । एमो देवो बहुधा निविष्टः' <sup>३</sup> । यदा भार तन्द्रयते स  
 मर्तुम् । परास्य<sup>४</sup> भारं पुनरस्तमेति<sup>५</sup> । 'यस्मिन्निदं मञ्च पि चैधि  
 मर्षं यस्मिन्दवा अधि पित्रे निपेदुरि' <sup>६</sup> 'त्यादिश्रुतेः । 'पृथिव्यादि  
 प्रकृत्यन्त भूतं भव्यं भवच्च यत् । विष्णुरेको विमर्तीदं नान्यस्तस्मा-  
 त्कमो घृतापि' ति(च) स्कान्दे ॥ १० ॥ ॐ सा च प्रशा-

सनात् ॐ ॥ ११ ॥ सा च घृतिः प्रशामनादुच्यते 'एतस्य  
 वा अथरस्य प्रशामने गार्गि घृत्याचन्द्रममौ विष्टौ तिष्ठत' <sup>७</sup> इत्या  
 दिना । तच्च प्रशामन विष्णोरेव । 'सप्तार्धगर्मा भुवनस्य रेतो विष्णो-  
 म्निष्ठन्ति प्रदिशा विवर्मणि' <sup>८</sup> । 'चतुर्भिः साकं नर्ति च नामभि-  
 श्च न वृत्त व्यतीरणीनिपदि' <sup>९</sup> 'त्यादिश्रुतेः । 'एकं शास्ता न  
 द्वितीयोऽस्ति ग्राम्ना' <sup>१०</sup> 'यो हृच्छयस्तमहमिह व्रवीमि' <sup>११</sup> 'न केवलं  
 मे भवतश्च सत्तन्म वै बल बलिना चापरेपामि' <sup>१२</sup> 'त्यादेश्च ॥ ११ ॥

ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ 'अस्थूल-  
 मनधि' <sup>१३</sup> 'त्यादिना स्थूलाप्त्रादीनामन्यवस्तुस्वभावाना व्यावृत्तेश्च ।  
 'अस्थूलोऽनशुरमध्यमो मध्यमोऽव्यापको व्यापको योऽमौ हरिरादि-  
 ग्नादिरविद्यो विद्य. मगुणो निर्गुण' इत्यादेर्विष्णोरेव(हि) ते धर्माः ।  
 'अस्थूलोऽनशुम्पोऽमारविद्यो' <sup>१४</sup> 'विद्य एव च । विरुद्धधर्मरूपोऽमौ-

१ २ ३ ११ घृ उ २ १-१०४ ५ क्र म ३ मन्निविष्ट पा  
 ४ निष्पत्त ए ५ ३ १४ ३ क्र म ६ १ २ मन्ना उ ७ ५ ८ ९ घृ उ  
 ८ १ १५ ३ ६ क्र म ९ १ १० ६ क्र स १० भारते ११ ग्रन्थोऽय  
 १२ विष्णु पठित १३ भागवते १४ ५ ८ ८ घृ उ १५ स विद्योऽपिथ पा

श्रयत्पुरुषोत्तम' इति च<sup>१</sup> ब्राह्मे ॥ १२॥ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'<sup>२</sup>त्यादिना सतः स्रष्टृत्वमुच्यते । तच्च सत् 'बहु स्यां प्रजायेये'<sup>३</sup>ति परिणामप्रतीतेर्न विष्णुः । स 'द्यविकारस्सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरि'त्यादिनाऽविकारः प्रसिद्ध इत्यतो ब्रवीति ॥ ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ॥ १३ ॥ 'तदैक्षते'तीक्षतिकर्मव्यपदेशात्स एव विष्णुरत्रोच्यते । 'नान्योऽस्तौऽस्ति द्रष्टा' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टि'<sup>४</sup>त्यादिना तस्यैव हि तद्वक्षणम् । बहुत्वं चाविकारैष्वोक्तं 'अजायमानो बहुधा विजायत'<sup>५</sup> इति ॥ १३ ॥ सदधिकरणम् ॥ ४ ॥

चन्द्रादित्याद्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्च 'अथ यदिद-  
मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः . .  
. . किं तदत्र विद्यते . . .' 'उमे अस्मिन् द्यावा पृथिवी अन्त-  
रेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ । विद्युन्क्ष-  
त्राणी'<sup>६</sup>त्यादिनाऽकाशस्य प्रतीयते । स चाकाशो न विष्णुः ।  
'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमि'<sup>७</sup>ति श्रुतेरित्यत आह ॥  
ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ॥ १४ ॥ 'य आत्माऽपहतपाप्मा  
विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्मत्यसङ्कल्पः  
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य'<sup>८</sup> इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणोभ्यो  
दहरे विष्णुरेव । 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'<sup>९</sup>  
'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित'<sup>१०</sup> इत्यादिना विष्णोरेव हि ते  
गुणाः । 'नित्यतीर्णाशनायादिरेक एव हरिः स्वतः । अशनायादि-

<sup>१</sup> आदि पा. <sup>२</sup> ६-२-१ छां.उ. <sup>३</sup> ६-२-३ छां.उ. <sup>४</sup> ५-५-२३. वृ.उ.

<sup>५</sup> ५-८-११ वृ.उ. <sup>६</sup> ३-१३ १ तै. आ. <sup>७</sup> ८-१-२. छां.उ. <sup>८</sup> ८-१-३. छां.उ.

<sup>९</sup> ११. न.ना.उ. <sup>१०</sup> ८-७-३. छां.उ. <sup>११</sup> ५-५. वृ.उ. <sup>१२</sup> १-६-७. छां.उ.



कानन्ये तत्प्रमादात्तरन्ति ही 'ति पाद्रे । सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं  
 स्वीकर्तव्यम् । 'सत्यकामः परो' नास्ति तमृते विष्णुमव्ययम् ।  
 सत्यकामत्वमन्येषा भवेत्तत्काम्यकामिते 'ति स्कान्दे ॥ १४ ॥  
 ॐ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॐ ॥ १५ ॥  
 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती'<sup>२</sup>ति सुप्तस्य तद्वतिर्वैल  
 शब्दश्चोच्यते । 'सता सोम्य तदा मम्पन्नो भवती'<sup>३</sup>ति श्रुतेस्तं हि  
 सुप्तो गच्छति । 'अथ ह वै ष्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक'<sup>४</sup> इति लिङ्गं च  
 तथा(हि) दृष्टम् । 'अथ वै ष्यश्च सुधाममुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमत्प्रदौ  
 द्वा'मित्यादिना तस्यैव हि तद्वक्षणत्वेनोच्यते ॥ १५ ॥ ॐ धृतेश्च  
 महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॐ ॥ १६ ॥ 'एष सेतु-  
 विष्टतिरि'<sup>५</sup>ति धृतेः, '(एष सर्गेश्वर) एष भूताधिपतिरेष भूतपाल'<sup>६</sup>  
 इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । 'एतस्मिन्(न्तु) खल्वक्षरे  
 गार्ग्याः काश्च औतश्च प्रोतश्च'<sup>७</sup> 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशामने गार्गि'<sup>८</sup>  
 'स हि सर्गाधिपतिः स हि मर्षपालः स ईशः स विष्णुः'<sup>९</sup> 'पति  
 विश्वस्याऽत्मेधरमि'<sup>१०</sup>त्यादि श्रुतिभ्यस्तस्य ह्येष महिमा । 'सर्वेभ्यो  
 विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिरि'<sup>११</sup>ति स्कान्दे ॥ १६ ॥ ॐ  
 प्रसिद्धेश्च ॐ ॥ १७ ॥ 'तत्रापि दह (हर) गगत विशोक  
 स्तस्मिन् यदन्तस्तदुपामितव्यमि'<sup>१२</sup>ति प्रसिद्धेश्च । तदन्तस्थत्वापेक्ष-  
 त्वात् सुपरिश्रुतिवितोषः ॥ १७ ॥ ॐ इतरपरामर्शात्स  
 इति चेन्नासम्भवात् ॐ ॥ १८ ॥ 'पर ज्योतिरुपमम्पद्य

<sup>१</sup> कामोऽपरो पा <sup>२</sup> ८२२ छा उ <sup>३</sup> ६-८ १ छा उ <sup>४</sup> ८-५ २  
 छा उ <sup>५</sup> ८-४ १ छा उ <sup>६</sup> ६४२१ वृ उ <sup>७</sup> ५८१२ वृ उ  
 ८५ ८-९ वृ उ <sup>९</sup> ११ म ना उ <sup>१०</sup> १० ७ म ना उ

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते<sup>१</sup> 'एष आत्मेति होवाचे'<sup>२</sup>ति जीवपरा-  
मर्शात्स इति चेन्न । तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥ १८ ॥  
॥ ॐ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॐ ॥ १९ ॥ 'स  
तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण'<sup>३</sup> इत्याद्युत्तरवचनाज्जीव एवेति  
चेन्न । तत्र हि परमेश्वरप्रसादादाविर्भूतस्वरूपो मुक्त उच्यते । यत्प्र-  
सादात्स मुक्तो भवति स भगवान्पूर्वोक्तः ॥ १९ ॥ ॐ अन्या-  
र्थश्च परामर्शः ॐ ॥ २० ॥ यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो  
निष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥ ॐ  
अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ २१ ॥ 'दहर'<sup>४</sup> इत्य-  
ल्पश्रुतेर्नेति चेन्न । 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवचे'त्युक्तत्वात् । 'एष  
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायानि'<sup>५</sup>ति श्रुत्युक्तत्वाच्च ॥ २१ ॥ दहराधि-  
करणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरगुणा उक्ताः । 'तेषां सुखं शाश्वतं  
नेतरेषाम् । तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखमि'<sup>६</sup>त्यादिना  
ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वं चोच्यत इत्यतो वक्ति ॥ ॐ  
अनुकृतेस्तस्य च ॐ ॥ २२ ॥ 'तमेव भान्तमनुभाति  
सर्वमि'<sup>७</sup>त्यनुकृतेः, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'<sup>७</sup>ति वचनाच्च  
परमात्मैवानिर्देश्यसुखरूपः । न हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वम् । न च  
तद्भासा । 'अहं तत्तेजो रश्मीदि'ति नारायणभासा हि सर्वं भाति  
॥ २२ ॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ २३ ॥ 'यदादित्यगतं तेजो

१ ८-१२-३. छां.उ. २ ४ १ ५ १. छां.उ. ३ ८ १ २ ३. छां.उ.  
४ ८ १-१. छां.उ. ५ ३-१ ४ ३. छां.उ. ६ ५-१२, १४ क.उ. कथं नु  
तद्विज्ञानीयमित्यधिकः पाठः कश्चित्. ७ ५-१५. क. उ.

जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक-  
मि<sup>१</sup>ति । 'न तद्भ्रामयने सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्भ्रत्वा न  
निर्तन्ते तद्भ्राम परम ममे<sup>२</sup>ति च ॥ २३ ॥ अनुकृत्यधिकरणम्  
॥ ६ ॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । तत्र 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं  
प्रत्यगस्यति । मध्ये वामनमासीनं त्रिध्वदेवा उपासत'<sup>३</sup> इति सर्गदेवो-  
पास्यः कश्चित्प्रतीयते । न च 'एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथग्पृथ-  
गेऽसन्निधत्ते'<sup>४</sup> 'योऽय मध्यमः प्राणः'<sup>५</sup> 'क्वचिदङ्गे'<sup>६</sup>त्यादिना  
प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्यमत्वात्सर्गदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते ।  
अतोऽजनीत् ॥ ॐ शब्दादेव प्रमितः ॐ ॥ २४ ॥ वामन-  
शब्दादेव विष्णुरिति प्रमित' । न हि श्रुतेर्लिङ्गं बलम् । 'श्रुति  
लिङ्गं समाख्या च वाच्य प्रकरणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमा-  
गमनिर्णय' इति स्कान्दे । तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणत्वोक्तेः  
'तद्वै त्व प्राणो अभव' इति ॥ २४ ॥ ॐ हृद्यपेक्षया तु  
मनुष्याधिकारत्वात् ॐ ॥ २५ ॥ सर्गतस्यापि तस्यानुष्ठ-  
मात्तत्र हृद्यवकाशापेक्षया युज्यते । इतरप्राणिनामनुष्ठाभावेऽपि मनुष्या-  
धिकारत्वान्न विरोधः ॥ २५ ॥ वामनाधिकरणम् ॥ ७ ॥

मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार इत्युक्तम् । तिर्यगाद्यपेक्ष-  
यैव मनुष्यत्वप्रतिशेषणमुक्तं, न तु देवाद्यपेक्षयेत्याह—ॐ तदुपर्यपि  
चादरायणः सम्भवात् ॐ ॥ २६ ॥ तदुपरि मनुष्याणां सता  
देवादित्यप्राप्त्युपरि । सम्भ्रमति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावात् ।

१ १० १२ भ गी २ १५ ५ भ गी ३ ५ ३ क उ ४ ३ ४ प्र उ  
५ ३ ५ २१ वृ उ ६ ७ ९१ १ न स

तिर्यगादीनां तदभावादभायः । तेषामपि यत्र विशिष्टबुद्ध्यादिभावस्तत्रा-  
 विरोधः । निषेधाभावात् । दृश्यन्ने हि जरितार्यादयः ॥ २६ ॥ ॐ  
 विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॐ  
 ॥ २७ ॥ मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् । तत्र यदि  
 मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत्पूर्वं देवताभावाद्देवतोद्दिष्टकर्मणि  
 विरोध इति चेन्न । अनेकेषां देवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् । 'ते ह नाक महि-  
 मानः सचन्ते(न्त) यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा' इति ॥ २७ ॥ ॐ  
 शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ  
 ॥ २८ ॥ 'वाचा विरूप नित्यये'<sup>१</sup>त्यादि श्रुतेराप्त्यनिश्चयान्नित्यत्वापेक्ष-  
 त्वाच्च मूलप्रमाणस्य, स्वतः प्रामाण्यप्रसिद्धेश्च नित्यत्वाद्देदस्य तदुदि-  
 ताना देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमाभावाच्च<sup>२</sup> शब्दे विरोध  
 इति चेन्न । 'ध्वर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत्'<sup>३</sup> 'यथैव नियमः  
 काले सुरादिनियमस्तथा । तस्मान्नानीदृश कापि विश्वमेतद्भ्रमिष्यती'  
 त्यादेरत एव शब्दात्तेषां प्रभवनियमात्, महतां प्रत्यक्षात् । यथेदानीं  
 तथोपर्यपि देवा भ्रमिष्यन्तीतीतरेषामनुमानाच्च ॥ २८ ॥ ॐ अत  
 एव च नित्यत्वम् ॐ ॥ २९ ॥ अत एव शब्दस्य नित्यत्वा  
 देव च देवप्रवाह(स्य)नित्यत्वं युक्तम् ॥२९ ॥ ॐ समाननाम-  
 रूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३० ॥  
 अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात्प्राप्तपदानां मुक्त्याऽऽ-  
 वृत्तावप्यविरोधः । 'यथापूर्वमपि'<sup>४</sup>ति दर्शनात् । 'अनादि निधना  
 नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु

<sup>१</sup> ३ १२. तै आ    <sup>२</sup> ८ ६४ ६ ऋ स    <sup>३</sup> पुनरित्यादि क्वचित् नास्ति

<sup>४</sup> ५-७ म ना उ    <sup>५</sup> भवति पा    <sup>६</sup> ५ ७. म ना उ

दृष्टयः । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्भमे स महेश्वर । इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥  
 ॐ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॐ  
 ॥ ३१ ॥ 'वसूनामेवैको भूत्वे'<sup>१</sup>त्यादिना प्राप्यफलत्वात्प्राप्तपदानां  
 देवानां मध्वादिप्रियाखनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥ ॐ ज्यो-  
 तिषि भावाच्च ॐ ॥ ३२ ॥ ज्योतिषि सर्गज्ञत्वे भावाच्च ।  
 आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भावगच्छज्ञाने सर्गस्तूनामन्तर्भावात् । नित्यसिद्ध-  
 त्वाच्च प्रियानाम् ॥ ३२ ॥ ॐ भावं तु वादरायणोऽस्ति  
 हि ॐ ॥ ३३ ॥ फलविशेषभावात्प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वा-  
 दिष्वप्यधिकारं वादरायणो मन्यते । अस्ति हि प्रकाशविशेषः ।  
 'यात्मेवा परे तत्त्वे तात्सुपविशेषता । सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमे-  
 कमृते हरिम् ॥ तेषां सामर्थ्ययोगाच्च देवानामप्युपासनम् । सर्वं  
 निधीयते नित्यं सर्वयज्ञादिकर्म चे'ति स्कान्दे ॥ उक्तफलानधिकारमार्गं  
 जैमिनिमतम् । अतो न तन्मतनिरोधः<sup>२</sup> । 'सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य त्वेक-  
 देशविचिन्तितम् । स्वीकृत्य मुनयो ब्रह्मस्तन्मतं न विरुध्यत' इति  
 (च) ब्राह्मे ॥ ३३ ॥ देवताधिकारणम् ॥ ८ ॥

मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽविशेषाच्छूद्रस्या'प्यहं हारेत्वा शूद्र'<sup>३</sup>  
 ति पौत्रायणोक्तेरधिकार इत्यत आह ॥ ॐ शुगस्य तदनादर-  
 श्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॐ ॥ ३४ ॥ नासौ  
 पौत्रायणशूद्रः, शुचाऽऽद्रवणमेव शूद्रत्वम्<sup>४</sup> । 'कम्बर एतमेतत्सन्त-  
 मि'<sup>५</sup>त्यनादरश्रवणात् । 'स ह सञ्जिहान एव क्षत्वारमुवाचे'<sup>६</sup>ति  
 सूच्यते हि ॥ ३४ ॥ ॐ क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्र-

१ ३६२ छा उ

२ तदिति क्वचिद्वास्ति

३ ४२३ छा उ

४ शूद्रशब्देनोक्तम् पा

५ ४-१३ छा उ

६ ४-६-५ छा उ

रथेन लिङ्गात् ॐ ॥ ३५ ॥ अयमश्वतरीरथ इति चित्ररथ-  
सम्बन्धित्वेन लिङ्गेन पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेश्च । 'रथस्त्वश्वतरी-  
युक्तश्चित्र इत्यभिधीयत' इति ब्रह्माण्डे<sup>१</sup> । 'यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो  
यत्र नो रथ' इति (च) ब्रह्मवैवर्ते ॥ ३५ ॥ ॐ संस्कारपरा-  
मर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॐ ॥ ३६ ॥ 'अष्टवर्षं ब्राह्मण-  
मुपनयीत, तमध्यापयीते'त्यध्ययनार्थं संस्कारपरामर्शात् । 'नाग्निर्न  
यज्ञो न क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्ये'ति पैङ्गिथ्रुतौ संस्कारा-  
भावाभिलापाच्च । उत्तमस्त्रीणां तु न शूद्रवत् । 'सपत्नीं मे पराधमे'<sup>२</sup>  
त्यादिष्वधिकारदर्शनात् । संस्काराभावेनाभावस्तु सामान्येन । अस्ति  
च तासां संस्कारः । 'स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनं तथे'ति  
स्मृतेः<sup>३</sup> ॥ ३६ ॥ ॐ तदभावाभिधाने च प्रवृत्तेः ॐ ॥  
॥ ३७ ॥ 'नाहमेतद्देव भो यद्गोत्रोऽहमस्मी'<sup>४</sup>ति सत्यवचनेन सत्य-  
कामस्य शूद्रत्वाभावाभिधाने हारिद्रुमतस्य 'नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्ह-  
ती'<sup>५</sup>ति तत्संस्कारे प्रवृत्तेश्च ॥ ३७ ॥ ॐ श्रवणाध्ययनार्थ-  
प्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ 'श्रवणे ऋषुजतुभ्यां श्रोत्र-  
परिपूरणम् । अध्ययने जिह्वाच्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारण-  
मि'<sup>६</sup>ति प्रतिषेधात् । 'नाग्निर्न यज्ञशूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः ।  
केवलं तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयत' इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां  
तु उत्पन्नज्ञानत्वात्कश्चिद्विशेषः ॥ ३८ ॥ अपशूद्राधिकरणम् ॥९॥

'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं  
- न्यक्तुमुद्यतं य एतद्विदुरस्मृतास्ते भवन्ती'<sup>७</sup>त्युद्यतवचनान्तात्प्रोक्तः प्रतीयत

१ ब्राह्मे पा. २ १-१६. मन्त्रप्रश्न ३ ध्यासस्मृतिः ४ ४४. छां. उ.

५ ४-५. छां. उ ६ १२-४-७. गौ. ध. ७ क्वचित् कश्चिदिति नास्ति

कुम्भकोण पुस्तके नेत्यधिकः पाठः. ८ २-३-२. क. उ.

(श्रूयत) इत्यतोऽब्रवीत् ॥ ॐ कम्पनात् ॐ ॥ ३९ ॥ एज-  
तीति कम्पनप्रचानादुद्यतवज्रो भगवानेव 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्या-  
द्यदेप आकाश आनन्दो न स्यादि'<sup>१</sup>ति हि श्रुतिः । 'प्राणस्य प्राणमुत  
चक्षुपश्चक्षुरि'<sup>२</sup>ति च । 'नमस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टा भगवतो हरेः ।  
किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नमस्वत' इति (च) (हि) स्कान्दे ॥  
'चक्रं चङ्कमणादेप वर्जनाद्वज्र उच्यते । खण्डनात्सङ्ग एवैष  
हेतिनामा स्वयं हरिरिति ब्रह्मवैवर्ते ॥३९॥ कम्पनाधिकरणम् ॥१०॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मेत्युक्तम् । तत्र 'योऽयं विज्ञा-  
नमयः प्राणेषु हृद्यन्त-र्योतिः पुरुष'<sup>३</sup> इत्यत्र 'उभौ लोकायनुसञ्चर-  
ती'<sup>४</sup>ति वचनाञ्जीव इति प्रतीयत इत्यत उच्यते—॥ ॐ ज्योति-  
दर्शनात् ॐ ॥ ४० ॥ 'विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेव ब्रह्म(।)  
विष्णुरेवाऽत्मा विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्द' इति  
दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव । 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽञ्चारूढ  
उत्सर्जधाती'<sup>५</sup>ति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरणमस्त्येव ॥४०॥ ज्योति-  
रधिकरणम् ॥ ११ ॥

सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तम् त'च्चाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्व-  
हिते'<sup>६</sup> त्याऽकाशस्य प्रतीयते । वैनामेति प्रसिद्धोपदेशात् । प्रसि-  
द्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इत्यत उच्यते ॥ ॐ आकाशोऽर्थान्तर-  
त्वादिव्यपदेशात् ॐ ॥ ४१ ॥ 'ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे'<sup>७</sup> त्यर्था-  
न्तरत्वादि व्यपदेशादाकाशो हरिरेव । 'अवर्णो'<sup>८</sup> 'यतो वाचो  
निर्वर्तन्त'<sup>९</sup> इत्यादि श्रुतेस्तस्यैव हि तद्व्यक्षणम् । 'अनामा सोऽप्रसि-

१ २७ तै उ २ ६-४ १८ वृ उ ३ ६-३ ७ वृ उ ४ ६ ३ ३५ वृ उ

५ ८-१४ १ छा उ

६ अवर्णोमचक्षुश्चोत्रम्' इत्याध्यायवर्णो ध्रुति

७ २४ तै उ

द्वत्वादरूपो भूतवर्जनादि'ति (हि) ब्राह्मे ॥ ४१ ॥ आकाशाधि-  
करणम् ॥ १२ ॥

असद्भत्त्वं परमात्मन उक्तम् । तच्च 'म यत्तत्र किञ्चित्पश्य-  
त्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष' <sup>१</sup> इति स्वप्नादिद्रष्टुः  
प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरित्यत आह—॥ॐ सुषुप्त्युत्का-  
न्त्योर्भेदेन ॐ ॥ ४२ ॥ 'प्राज्ञेनाऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं  
किञ्चन वेद नाऽन्तरम्' <sup>२</sup> 'प्राज्ञेनाऽत्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जघाती' <sup>३</sup> ति  
भेदव्यपदेशान्न जीवः, पर एवासङ्गः । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्त-  
स्यैव युज्यते ॥ ४२ ॥ सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये' <sup>४</sup> ति ब्राह्मणस्यापि नित्यमहिमा  
प्रतीयते । स च ब्राह्मणः 'स वा एष महानज आत्मे' <sup>५</sup> त्यजशब्दा-  
द्विरिञ्च इति प्राप्तम् । देवानां च विद्याकर्मणोः पदप्राप्तिः सूचिता  
तदुपर्यपीति । अतो ब्रवीति ॥ ॐ पत्यादि शब्देभ्यः ॐ  
॥ ४३ ॥ 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः . . . स वा एष  
नेति नेती' <sup>६</sup> त्यादि शब्देभ्यो नित्यमहिमा विष्णुरेव । 'उतामृत-  
त्वस्येशानो यदग्नेनातिरोहति' <sup>७</sup> 'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो  
विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि' <sup>८</sup> 'स योऽतोऽश्रुत' <sup>९</sup> इत्यादि  
श्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणाधिकरणम् ॥ १४ ॥  
इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-  
चार्यविरचिते प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१ ६-३ १५. वृ. उ.

२ ६-३-२१ वृ. उ.

३ ६-३-३५. वृ. उ.

४ ६-४-२२. वृ. उ.

५ ६-४-२४. वृ. उ.

६ ६-४ २१. वृ. उ.

७ ३ १२. तै. आ.

८ १-१६४-३६. ऋ. सं.

९ ३-२-४. ऐ. भा.



ॐ॥श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां सामस्त्येन<sup>१</sup>  
 विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्पादे ॥ॐ आनुमानिक-  
 मप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्श-  
 यति च ॐ ॥१॥ 'तत्तु समन्वया'<sup>२</sup>दिति सर्वशब्दानां परमेश्वरे  
 समन्वय उक्तः । तन्न युज्यते । यतो 'ऽव्यक्तात्पुस्यः पर'<sup>३</sup> इति  
 साहचर्यानुमानपरिकल्पितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनामुच्यत इति चेन्न  
 तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन एवाव्यक्त  
 शब्देन गृहीतेः । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन एवाव्यक्तशब्दः ।  
 तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याप्यव्यक्तशब्दः । 'तुच्छेना  
 भ्यपिहितं यदामीदि'<sup>४</sup>ति दर्शयति च । 'अव्यक्तमचलं शान्तं निष्कलं  
 निष्क्रियं परम् । यो वेद हृदिमात्मानं स भयादनुमुन्यत' इति  
 पिप्पलादशाखायाम् । 'अक्षरं ब्रह्म परममित्युक्त्वा 'अव्यक्तोऽक्षर  
 इत्युक्त(च्यत)'<sup>५</sup> इति वचनाच्च ॥१॥ ॐ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्  
 ॐ ॥ २ ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते । तद्व्यक्ततामर्हति ।  
 सूक्ष्मत्वं च मुख्यं तस्यैव । 'यत्तत्सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं  
 वेष्णवं धामनन्ति । यत्तल्लोका न त्रिदुर्लोकसार विन्दन्त्येतत्कवयो  
 योगनिष्ठा' इति च पिप्पलादशाखायाम् । मुख्ये च विद्यमाने नामुरयं  
 युक्तम् ॥ २ ॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥३॥ तदधीन-  
 त्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरामरत्वादिकमर्थवत् । 'यदधीनो  
 गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते । यथा जीवः परात्मेति यथा राजा  
 जयीत्यपी'ति च स्कान्दे ॥ ३ ॥ ॐ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॐ ॥  
 ॥ ४ ॥ अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥ ४ ॥ ॐ वदतीति

१ एतदन्त क्वचित् नास्ति

२ १-१-४ घ सू

३ १-३-११ क उ

४ १०-१२९-३ ऋ स

५ ८-३, २१. भ नी

चेन्न प्राज्ञो हि ॐ ॥ ५ ॥ 'महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं  
 मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेन्न । प्राज्ञः परमात्मा  
 हि तत्रोच्यते ॥ 'अणोरणीयान्महतो महीयानि'<sup>२</sup>ति तस्यैव हि  
 महतो महत्वम् । सर्वस्मात्परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥ ५ ॥  
 ॥ ॐ प्रकरणात् ॐ ॥ ६ ॥ 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः  
 परमं पदमि'<sup>३</sup>ति तस्य ह्येतत्प्रकरणम् ॥ ६ ॥ ॐ त्रयाणामेव  
 चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॐ ॥ ७ ॥ त्रयाणामेव पितृसौमनस्य-  
 स्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । 'अविज्ञातप्रार्थनं च प्रश्न  
 इत्यभिधीयत' इति वचनान्न विरोधः ॥ ७ ॥ ॐ महद्ब्रह्म  
 ॐ ॥ ८ ॥ यथा महच्छब्दो महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परममहत्त्वा-  
 त्परमात्मन एव मुख्यः एवमितरेऽपि ॥ ८ ॥ ॐ चमसवद-  
 विशेषात् ॐ ॥ ९ ॥ यथा चमसशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपि  
 'इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्निलथमस ऊर्ध्वबुध्न'<sup>४</sup> इति श्रुतेः जिरोवाचक(ः)  
 एवमव्यक्तादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि 'नामानि सर्वाणि  
 यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरन्ती'<sup>५</sup>त्यादि श्रुतेः परमात्माभि-  
 धायका एव । अविशेषाच्छ्रुतेः ॥ ९ ॥ आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १॥  
 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादि कर्माभिधायकस्य  
 कर्मक्रमादिविरोधान्न युज्यत इत्यत आह— ॥ ॐ ज्योतिरुप-  
 क्रमात्तु तथा ह्यभिधीयत एके ॐ ॥ १० ॥ ज्योतिगादि  
 कर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव । 'एष इमं ऋद्धम्याचं-  
 दि'त्युपक्रम्य 'ता वा एताः सर्वा क्रचः सर्वे वेदाम्भवे शंकाः एकेव

१ १-३-१५. क.उ. २ १-२-२०. क.उ. ३ १-३-१. क.उ. ४ ५-२-३.  
 ५.उ. ५ भाहयेयधुतिः.

व्याहृतिः प्राण एव प्राण रुच इत्येव विद्यादि'<sup>१</sup>ति ह्यधीयत एके ॥१०॥

॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॐ ॥११॥

मधुविद्यादिवत्सर्वशब्दार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशाच्च न कर्मक्रमादि  
विरोधः ॥ ११ ॥ ज्योतिरूपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ न सङ्ख्योपसङ्गहादपि नानाभावादति-  
रेकाच्च ॐ ॥ १२ ॥ 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च

प्रतिष्ठित'<sup>२</sup> इत्यादिषु बहुसङ्ख्योपसङ्गहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशा-  
दिषु नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपत्वाच्च ॥ १२ ॥ पञ्च जनानाह—

॥ ॐ प्राणादयो वाक्यशेषात् ॐ ॥ १३ ॥ 'प्राणस्य

प्राणमुत चक्षुषश्शुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन' इति  
वाक्यशेषात् ॥ १३ ॥ ॐ ज्योतिरूपैकेषामसत्यन्ने ॐ ॥

॥१४॥ 'तदेवा ज्योतिषां ज्योति'<sup>३</sup>रित्यनेन काष्णानां पञ्चकम् ॥१४॥  
नमसङ्ख्योपसङ्गहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अत्रान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यत इति वक्ति ॥ ॐ  
कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॐ ॥

॥ १५ ॥ आकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः । यथा-  
व्यपदिष्टस्यैव परस्य 'य आकाशे तिष्ठन्नि'<sup>४</sup>त्यादिना आकाशादिपूक्तेः ॥

॥ १५ ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यग्रहार इत्यतो  
ब्रवीति ॥ ॐ समाकर्षात् ॐ ॥ १६ ॥ परमात्मवाचिनः

शब्दा अन्यत्र ममाकृष्य व्यग्रहियन्ते । 'परस्य वाचकाशब्दाः

<sup>१</sup> ०-२ २ ऐ आ

<sup>२</sup> ६-४ १७. म् उ

<sup>३</sup> कण्वपाठ

<sup>४</sup> अथ वा

समाकृष्येतेरेष्वपि । व्यवहियन्ते सततं लोकवेदानुमारत' इति पात्रे ॥  
 ॥ १६ ॥ तर्हि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः ? ॥ ॐ  
 जगद्वाचित्वात् ॐ ॥ १७ ॥ जगति व्यवहारो लोकस्य ।  
 न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥ १७ ॥  
 ॥ ॐ जीवमुख्यप्राणलिङ्गादिति चेत्तन्न तद्व्याख्या-  
 तम् ॐ ॥ १८ ॥ तदधीनत्वात्तच्छब्दान्यत्वमित्युक्तम् । तज्जीव-  
 मुख्यप्राणयोर्लिङ्गम् । 'अस्य यदैकां शाखां जीवो जहात्यथ' सा  
 शुष्यति'<sup>२</sup> 'वायुना हि लोका नेनीयन्त' इत्यादि श्रुतिभ्य इति चेन्न ।  
 उपासात्रैविद्यादिति व्याख्यातत्वात् ॥ १८ ॥ ॐ अन्यार्थं तु  
 जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॐ ॥ १९ ॥  
 परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः । 'कस्मिन्नु  
 भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । तस्मै स होवाच द्वे विद्ये  
 वेदितव्ये'<sup>३</sup> 'कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । यथा सौम्यैकेन  
 मृत्पिण्डेने'<sup>४</sup>त्यादिप्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । एवमपि चैके पठन्ति 'य-  
 स्तन्न वेद किमृचा करिष्यती'<sup>५</sup>ति ॥ १९ ॥ ॐ वाक्यान्वयात्  
 ॐ ॥ २० ॥ वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक्पृथक्स्थितस्यापि  
 परमात्मना ॥ २० ॥ ॐ प्रतिज्ञासिद्धेरलिङ्गमाश्मरथ्यः  
 ॐ ॥ २१ ॥ 'नान्यः पन्था अपनाय विद्यत'<sup>६</sup> इति प्रतिज्ञामिद्वे-  
 लिङ्गत्वेन कर्मादिकमुच्यत इत्याश्मरथ्यः । यस्मादेवमनित्यफल-  
 मन्यत्तस्मान्नान्यः पन्था इति ॥ २१ ॥ ॐ उत्क्रमिष्यत एवं  
 भावादित्यौडुलोमिः ॐ ॥ २२ ॥ उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः

<sup>१</sup> अथ यां जीवो जहाति. पा. <sup>२</sup> ६-२१-२. छां.उ. <sup>३</sup> १-१३-४. मुं.उ.

<sup>४</sup> ६-१ ३ ४. छां.उ <sup>५</sup> १-१६४-३९. ऋ.सं. <sup>६</sup> ३-१२-७. तै.आ.

कर्मादिना भाव्यं (साधन) साधनत्वेन अतस्तद्वक्त्रीत्यौडुलोभिर्मन्यते ॥  
 ॥ २२ ॥ ॐ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॐ ॥ २३ ॥  
 सर्वं परमात्मन्यग्रथितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काशकृत्स्नः । 'कृष्ण-  
 द्वैपायनमतादेकदेशनिदः परे । वदन्ति ते यथाप्रज्ञं न विरोधः  
 कथञ्चने'ति पात्रे ॥ २३ ॥ समाकर्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह—॥ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-  
 दृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥ २४ ॥ 'हन्ततमेव पुरुषं सर्वाणि  
 नामान्यभिप्रदन्ति यथा नद्यस्स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रमभि-  
 निशन्त्येवमेतानि नामानि सर्वाणि पुरुषमभिविशन्ती'ति प्रतिज्ञा-  
 दृष्टान्तानुपरोधात्प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव ॥२४॥ ॐ अभि-  
 ध्योपदेशाच्च ॐ ॥ २५ ॥ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं  
 तु महेश्वरम्'<sup>१</sup> 'महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च । प्रकृति-  
 र्वासनेत्येवं तवेच्छाऽनन्त कथ्यत' इति वचनात्तदभिध्यैव (च) प्रकृति-  
 शब्देनोच्यते । 'मोऽभिध्या स जूतिः न प्रज्ञा न आनन्द' इति  
 श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । 'ध्यायति ध्यानरूपोऽसौ सुखी सुख-  
 मतीव च । परमैश्वर्ययोगेन विरुद्धान्तयेष्यत' इति ब्रह्माण्डे ॥२५॥  
 ॥ ॐ साक्षाच्चोभयान्नानात् ॐ ॥ २६ ॥ 'एष स्येप  
 पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष लोक एष आलोकौ योऽसौ हरि-  
 रादिरनादिरनन्तोऽन्तः परमः पराद्विध्वरूप' इति पैङ्गिश्रुतौ साक्षादेव  
 प्रकृतिपुरुषत्वाज्ञानात् ॥ २६ ॥ ॐ आत्मकृतेः परिणामात्  
 ॐ ॥ २७ ॥ प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च । प्रकृता-  
 वनुप्रविश्य तां परिणाम्य तत्परिणामेषु स्थित्वाऽऽत्मनो बहुधा-

करणात् । 'अथ ह्येव आत्मा प्रकृतिमनुप्रविश्याऽत्मानं बहुधा चकार । तस्मात्प्रकृतिस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षत' इति भाष्यवेद्युतिः । 'अविकारोऽपि परमः प्रकृतिं तु विकारिणीम् । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयत' ॥ इति नारदीये । न चान्यत्कल्प्यम्, अप्रामाणिकत्वात् ॥ २७ ॥ ॐ योनिश्च हि गीयते ॐ ॥ २७ ॥ अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वं (च) प्रकृतित्वम् । तच्चास्यैव हि गीयते 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः'<sup>२</sup> इति । 'व्यवधानेन स्रतिस्तु पुंस्त्वं विद्वद्भिरुच्यते । स्रतिरव्यवधानेन प्रकृतित्वमिति स्थितिः ॥ उभयात्मकस्रतित्वाद्वासुदेवः परः पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत' इति ब्रह्मण्डे ॥ २८ ॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॐ ॥

॥ २९ ॥ एतेन सर्वे शून्यादिशब्दा अपि व्याख्याताः । 'एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चे'ति महोपनिषदि । 'शून्यं कुस्ते विष्णुरदृश्यः सन्परः स्वयम् । तस्माच्छून्य इति प्रोक्तस्तोदनात्तुच्छ उच्यते ॥ नैव भावयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः । अतोऽभावं वदन्त्येनं नाशयत्वान्नाश इत्यपि ॥ सर्वस्य तदधीनत्वात्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तुमिति महाकौर्मि । एतेन तदधीनत्वाद्युक्त्युक्तिममुदायेन । 'अवधारणार्थं सर्वस्यप्युक्तस्याध्यायभूलतः । द्विर्द्वि कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ने विनिर्णय' ॥ इति वाराहसंहितायाम् ॥ २९ ॥ एतेन सर्वे व्याख्याताधिकरणम् ॥ ७ ॥ इति श्रीमत्कृष्णार्द्रपादनकृत-ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थमगवत्पादाचार्यविरचिते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समन्वयाध्यायस्समाप्तः ॥

१ अप्रामाण्यत्वात्. पा. २ १-१-६. मुं. उ. ३ २ नयेत्याख्यानाधिकरणं. पा.

## ॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

श्रीगुरुभ्यो नमः । हरिः ॐ ॥ उक्तार्थेऽविरोधं दर्शयत्यने-  
नाध्यायेन । प्रथमपादे युक्त्यविरोधम् । प्रथमतः स्मृत्यविरोधं  
दर्शयति ॥ ॐ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-  
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॐ ॥ १ ॥ सर्वज्ञा हि स्त्रा-  
दयः । अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेन्न । अन्य-  
स्मृतीनां विष्वादिभिर्नितरां सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्छ्रुतेराधिक्यं (च)  
सिद्ध्यति ॥ १ ॥ ॐ इतरेषां चानुपलब्धेः ॐ ॥ २ ॥  
इतरेषां तामु स्मृतिपूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यं  
तासां युक्तम् । चशब्देन भागोपलब्धिरङ्गीकृता ॥२॥ ॐ एतेन  
योगः प्रत्युक्तः ॐ ॥ ३ ॥ योगफलं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति  
न मन्तव्यम् । उक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेः ॥ ३ ॥ स्मृत्यधि-  
करणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्  
ॐ ॥४॥ नैवं श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यम्<sup>१</sup> ।  
विलक्षणत्वात्--नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च । न हि नित्ये दोषाः  
करण्याः । स्वतश्च प्रामाण्यम् । अन्यथाऽनवस्थितेः । 'न चक्षुर्न  
श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदयन्ती'ति माल्लवेयश्रुतेश्च ।  
नित्यत्वं च शब्दादेव प्रतीयते 'वाचा विरूप नित्यये'<sup>२</sup>त्यादेः ।  
'अनादिनिधना नित्ये'ति च स्मृतिः ॥ ४ ॥ ॐ दृश्यते तु  
ॐ ॥५॥ अधिकारिणां फलम् । भविष्यत्पुराणे च—'ऋग्यजुः

<sup>१</sup> वाच्यम् पा <sup>२</sup> ८६४-६ ऋ स

सामार्थर्वाश्च मूलरामायणं तथा । भारतं पञ्चरात्रं च वेदा इत्येव  
शब्दिताः ॥ पुराणानि च यानीह वैष्णवानि विदो विदुः । स्वतः  
प्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते ॥ यत्तेषूक्तं न दृश्येत पूर्वकर्मात्र  
कारणम् । नाप्रामाण्यं भवेत्तेषां दृश्यते ह्यधिकारतः ॥ इतः प्रामाण्य-  
मन्येषां न स्वतस्तु कथञ्चन । अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न  
संशय' इति ॥ ५ ॥ नविलक्षणत्वाधिकरणम्<sup>१</sup> ॥ २ ॥

'मृदन्नवीत्'<sup>२</sup> 'आपोऽब्रुवन्नि'<sup>२</sup>त्यादिवचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद  
इत्यतोऽब्रवीत्—॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-  
गतिभ्याम् ॐ ॥६॥ मृदाद्यभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते ।  
तासां चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्वत्र । अतस्तासां सर्व-  
मुक्तं युज्यते ॥ ६ ॥ ॐ दृश्यते च ॐ ॥ ७ ॥ तासां  
सामर्थ्यं महद्भिः । भविष्यत्पुराणे च 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः  
प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः ।  
ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रया' इति ॥ ७ ॥ अभिमान्यधि-  
करणम् ॥ ३ ॥

'असदेवेदमग्र आसीत्'<sup>३</sup> 'असतः सदजायते'<sup>४</sup>त्यादिनाऽसतः  
कारणत्वोक्तेर्विरोध इत्यतो वक्ति—॥ ॐ असदिति चेन्न प्रति-  
पेधमात्रत्वात् ॥८॥ प्रतिपेधमात्रत्वान्नासतः कारणत्वं युक्तम् ।  
असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते । सर्व-  
शब्दानां ब्रह्मणि समन्वयेऽपि 'तदधीनत्वादर्थवदि'<sup>५</sup>त्यादिनाऽसुरव्य-  
त्वेनान्यस्यापि वाच्यत्वेनाङ्गीकारादसतः प्राप्तिः । तथा(च) श्रुति-  
प्राप्तमेवासन्मतमत्र निषिध्यते । समयस्योपरि निषेधात् । अर्था-

<sup>१</sup> श्रुतिनित्यत्वाधिकरणम्. पा. <sup>२</sup> ६-१ ३. श. ब्रा. <sup>३</sup> ६-२ १. छां. उ.

<sup>४</sup> १०-७२-३. ऋ. स. <sup>५</sup> १-४३. ब्र. सू.



द्युक्तिविरोधोऽपि निराक्रियते ॥ ८ ॥ ॐ अपीतौ तद्वत्प्र-  
 सङ्गादसमञ्जसम् ॐ ॥ ९ ॥ अमत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि  
 सर्वासत्त्वमेव स्यात् ॥ ९ ॥ ॐ न तु दृष्टान्तभावात् ॐ  
 ॥ १० ॥ प्रलये सर्वासत्त्वं भावे दृष्टान्तभावादेव न युज्यते । सत  
 उत्पत्तिः, सशेषविनाशश्च हि लोके दृष्टः ॥ १० ॥ ॐ स्वपक्ष-  
 दोपाच्च ॐ ॥ ११ ॥ दृष्टान्ताभावादेव ॥ ११ ॥ ॐ तर्का-  
 प्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-  
 प्रसङ्गः ॐ ॥ १२ ॥ एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणा  
 भावादुक्तादन्यथाऽनुमेयमिति चेन्न, एवं सति प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽ-  
 न्यथाऽनुमेयत्वादननिर्मोक्षप्रसङ्गः । अतो यावत्प्रमाणसिद्धं तावदेवा-  
 ङ्गीकर्तव्यम् । नातोऽन्यच्छङ्क्यम् । 'यावदेव प्रमाणेन सिद्धं ताव-  
 दहापयन् । स्वीकुर्यान्नैव चान्यत्र शङ्क्यं मानमृते क्वचिदि'ति  
 वामने ॥ १२ ॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि  
 व्याख्याताः ॐ ॥ १३ ॥ एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन चा-  
 वशिष्टा अप्यपरिग्रहा विरुद्धसिद्धान्ता अकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीव-  
 कर्तृकत्वादयोऽपि । 'अकृष्णाद्दीदमाविरासीदकृष्णात्तिष्ठत्यकृष्णाह्वय-  
 मभ्युपैति' 'प्रधानादिदसुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति । प्रधाने लयमभ्येति  
 न ह्यन्यत्कारणं मतम्' । 'जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्य-  
 चञ्चलाः । जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात्कारणं परमि'त्यादि  
 श्रुतिप्राप्ता निराकृताः । यथा दुःखादिषु जीवस्यास्वातन्त्र्यमेवमन्ये  
 प्वपीति दृष्टान्तः । श्रुतिगतिस्तु ब्रह्मणश्चरुत्वेन प्रदर्शिता । यत्रान्य-  
 वाचरुत्वेऽप्यविरोधस्तत्रान्यदप्यमुपयतयोच्यते, यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मै-  
 वोच्यत इति नियमः ॥ १३ ॥ अमदधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ ॥

॥ १४ ॥ 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी-  
भवन्ती'ति मुक्तजीवस्य परापत्तिश्च्यते । अतस्तयोरविभागः । अतः  
पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न । स्याल्लोक-  
वत् । यथा लोके उदके उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारोऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव,  
एवं स्यादत्रापि । तथा च श्रुतिः 'यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्त तादृगेव  
भवती'ति । स्कान्दे च—'उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् ।  
न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ॥ एवमेव हि जीवोऽपि  
तादात्म्य परमात्मना । प्राप्नोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिप्रतिशेषणा-  
दि'ति । 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत्स्वभावः  
केवल्यं स भवान् केवलो हर' इति च । 'न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति'<sup>१</sup>  
'न ते विष्णो जायमानो न जात'<sup>२</sup> इत्यादि च । फलत्वेऽपि युक्ति-  
विरोधेऽन्तर्भावादत्रोक्तम् ॥ १४ ॥ भोक्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥

॥ १५ ॥ स्वतन्त्रग्रहसाधना सृष्टिलोके दृष्टा । नैवं ब्रह्मणः ।  
(किन्तु) स्वरूपसामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः । 'किंस्विदासीदधिष्ठान-  
मारम्भणं कतमत्स्वित्कथाऽऽसीदि'<sup>३</sup>ति ह्याक्षेपः । अधिष्ठानाद्यनुक्तः ।  
आदिशब्दाद्युक्तिभिश्च । 'परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।  
साधनाना साधनत्वं यतः किं तस्य साधनै'रित्यादिभिः ॥ १५ ॥

॥ ॐ भावे चोपलब्धेः ॐ ॥ १६ ॥ स्वतन्त्रसाधनभावे  
प्रमाणैरुपलभ्येत । 'अनुक्त पञ्चभिर्देवैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन । अतो  
वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्ववेदका' इति स्कान्दे ॥ १६ ॥ 'अद्भ्यः

सम्भूतः पृथिव्यै रमाचे'त्यादिना माधनान्तरप्रतीतिः कथमनुपलब्धि-  
रित्यत आह—॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ १७ ॥ अत्रस्य  
तदधीनस्य माधनस्य सत्त्वात् । 'काल आमीत्पुरुष आसीत्परम आमी-  
त्तद्यदामीत्तदावृत्तमामीत्तदधीनमामीदथ हेरु एव परम आमीदस्यै-  
तदामीन्न हेतदामीदि'ति कापायणश्रुतिः ॥ १७ ॥

॥ ॐ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण  
वाक्यशेषात् ॐ ॥ १८ ॥ 'नामदामीन्नो सदासी'<sup>१</sup>दिति सर्व-  
स्यासत्प्रव्यपदेशान्नेति चेन्न । अव्यक्तत्वपारतन्व्यादिधर्मान्तरेण हि  
तदुच्यते । 'तम आमीदि'<sup>२</sup>ति वाक्यशेषात् । न चान्यत्र प्रमाण-  
मस्ति । 'अजो हेरुो जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-  
मजोऽन्यः'<sup>३</sup> । 'अनाधनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तने नात्र विचार्यमस्ति ।  
न चान्यथा कापि च कस्य चेदमभूत्पुरा नापि तथा भविष्यत्' ।  
'अमत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्'<sup>४</sup> । 'असत्यमाहुर्जगदेतदजाः  
शक्ति हरेर्ये न विदुः परां हि' 'यस्मत्यरूपं जगदेतदीदृक्सृष्ट्वा त्वभूत्मत्य-  
कर्मा महात्मा' । 'अर्थनमाहुस्मत्यरुमेति, सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ  
सृजते । अर्थनमाहुर्नित्यरुमेति नित्यं ह्येनामौ कुरुते' । 'यच्चिकेत  
सत्यमित्तन्न मोघमि'<sup>५</sup>त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः । 'परस्परनिरोधे तु  
वाक्यानां यत्र युक्तता । तर्कार्थः परिज्ञेयो नात्राक्या युक्तिरिष्यत'  
इति बृहत्संहितायाम् । 'विरुद्धत्रत्यतीयन्त आगमा यत्र वै मिथः ।  
तत्र दृष्टानुमारेण तेषामर्थोऽन्वयेक्ष्यत' इति च 'ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या  
न पूज्यो गुरुरित्यपि । इत्यादिप्रद्विरुद्धानि वचनान्यथ युक्तयः ।  
प्रमाणैर्वहुभिर्ज्ञेया आपामा इति उदिकः ॥ वेदवेदानुमारेषु निरोधेऽ-  
न्यार्थरूपना । अन्येषां तु विरुद्धानां विप्रलम्भोऽथवा भ्रम' इति च

१ ३-१३ त आ

२ १०-१२९-१ ऋ सं

३ १०-१०९-३ ऋ सं

४ १०-५ म ना उ

५ १६-८ भ गो

६ १०-५५-६ ऋ सं

भागवततन्त्रे । 'शास्त्रार्थयुक्तोऽनुभवः प्रमाणं तूत्तमं मतम् । मध्यमं  
 त्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतम् । प्रत्यक्षयोरगमयोर्विरोधे  
 निश्चयाय तु । अनुमाद्या न स्वतन्त्राः प्रमाणपदवीं ययुरि'ति  
 पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥१८॥ ॐ युक्तेः शब्दान्तराच्च ॐ ॥१९॥  
 'साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदा साधनसम्पत्ति-  
 रैश्वर्यद्योतिका भवेदि'त्यादेः साधनान्तरेण सृष्टिर्युक्ता । 'अद्भ्यः  
 सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावि'त्यादि शब्दान्तराच्च ॥ १९ ॥ ॐ  
 पटवच्च ॐ ॥२०॥ साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥२०॥  
 ॥ ॐ यथा प्राणादिः ॐ ॥२१॥ तच्च साधनजातं तेनानु-  
 प्रविष्टमेव यथा शरीरेन्द्रियादिः । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य  
 पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास भगवान् सृष्ट्यर्थं जगतो विभुरि'ति  
 कौर्म ॥ २१ ॥ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो विस्तरान्निराक्रियते ॥ ॐ इतर-  
 व्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥२२॥ जीव-  
 कर्तृत्वपक्षे हिताकरणमहितकरणं च न स्यात् ॥२२॥ ॐ अधिकं  
 तु भेदेर्निर्देशात् ॐ ॥ २३ ।' न च ब्रह्मणः श्रमचिन्तादि-  
 दोषप्राप्तिः । अधिकशक्तित्वात् । 'श्रोता मन्ता द्रष्टाऽऽदेष्टा घोष्टा  
 विज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः'<sup>२</sup> 'एष त आत्मा सर्वान्तरः'<sup>३</sup>  
 'योऽश्रनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येती'<sup>३</sup>त्यादिविशेष-  
 निर्देशात् ॥ २३ ॥ ॐ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॐ ॥  
 ॥ २४ ॥ चेतनत्वेऽप्यश्मादिवदस्वतन्त्रत्वात्स्वतः कर्तृत्वानुपपत्ति-

जीवस्य । 'यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः । इद्गयत्यङ्ग-  
मद्भानि तथा राजन्निमाः प्रजाः' इति भारते ॥ २४ ॥ ॐ उप-  
संहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॐ ॥ २५ ॥  
जीवेन कार्योपसंहारदर्शनात्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न । यथा गोषु क्षीर  
दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते, 'अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणय-  
त्यमा'विति वचनात्; एषं जीवे दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽ-  
स्यातन्व्यात्परकृत एव । 'य आत्मानमन्तरो यमयति'<sup>१</sup> । 'नाहं  
कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुरि'त्यादेः ॥ २५ ॥ ॐ  
देवादिवदपि लोके ॐ ॥ २६ ॥ न च कर्तुरीश्वरस्या-  
दृष्टिनिरोधः । देवादिगुह्यदृश्यत्वशक्तियोगात् । लोकेऽपि पिशाचा-  
दीना तादृशी शक्तिर्दृष्टा, किन्वीश्वरस्य । 'न युक्तियोगाद्वाग्म्यानि-  
निराकार्याण्यपि क्वचित् । निरोध एव वाक्पानां युक्तयो न तु  
युक्तय' इति बृहत्संहितायाम् ॥ २६ ॥ ॐ कृत्स्नप्रसक्ति-  
निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॐ ॥ २७ ॥ अयं च दोषो  
जीवकर्तृत्वपक्षे । एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रवर्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिस्स्यात् ।  
न च तद्युज्यते, सामव्ययकदेशदर्शनात् । न चैकदेशेन, निरवयव-  
त्वात् । 'अथ यः स जीवः स नित्यो निरवयवो जाताऽजाता सुखी  
दुःखी शरीरेन्द्रियस्य' इति भाह्वयश्रुतिः । न चोपाधिकृतोऽशः स  
एवांग उपहित इति, द्वित्वापेक्षत्वात् । न चान्यत्कल्प्यम् । 'यद्वि  
युक्त्या विरुध्येत तदीशकृतमेव ही'ति गत्यन्तरोक्तेः ॥ २७ ॥  
इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥

न चेधरपक्षेऽयं विरोधः । 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धो मनुरमनुरवाग्वा-  
 गिन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः परमात्मे'ति पैङ्ग्यादिश्रुतेरेव ।  
 शब्दमूलत्वाच्च न युक्तिविरोधः । 'यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोधुं  
 शक्नुयात्कचित् । विरोधे वाक्ययोः कापि किञ्चित्साहाय्यकारणमि'ति  
 पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ २८ ॥ ॐ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि  
 ॐ ॥ २९ ॥ परमात्मनो विचित्राश्च शक्तयस्सन्ति, नान्येषाम् ।  
 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः(शः) स्युः ।  
 एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान्देवानेक एवानुविष्ट' इति श्वेताश्वतर-  
 श्रुतिः ॥ २९ ॥ ॐ स्वपक्षदोषाच्च ॐ ॥३०॥ 'ये दोषा  
 इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः । न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव  
 निरन्तरा' इति वचनाज्जीवपक्ष एव दोषो न परपक्षे । 'अथ  
 यस्सदोषः साञ्जनः सजनिः स जीवोऽथ यः स निर्दोषो निष्कलः  
 सगुणः परः परमात्मे'ति काषायणश्रुतिः ॥३०॥ ॐ सर्वोपेता  
 च तद्दर्शनात् ॐ ॥ ३१ ॥ 'सर्वैर्पुक्ता शक्तिभिर्देवता सा  
 परेति यां प्राहुरजस्रशक्तिम् । नित्यानन्दा, नित्यरूपाऽजरा च या  
 शाश्वताऽमेति च यां वदन्ती'ति च चतुर्वेदशिखायाम् ॥ अतो न  
 केवलं विचित्रशक्तिः, किन्तु सर्वशक्तिरेव ॥३१॥ ॐ विकरण-  
 त्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३२ ॥ न च करणाभावादनुप-  
 पत्तिरिति युक्तम् । 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स  
 शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्रथं पुरुषं  
 महान्तम्' ॥ 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समस्याभ्यधिकश्च  
 दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्याभाषिकी ज्ञानबलक्रिया

चे'त्यादि श्रुतिभ्यः । 'सर्गेपेता चे'ति सामान्यपरिहारेऽपि विशेष-  
युक्तार्थं पुनराशङ्का ॥ ३२ ॥ शब्दमूलत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

यत्प्रयोजनार्थं सृष्ट्यादिस्तदनत्वान्न पूर्णतैत्यत आह— ॥ ॐ

न प्रयोजनत्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ 'अयं एव परम आनन्द'<sup>२</sup>

इत्यादिना कृतकृत्यत्वान्न प्रयोजनाय सृष्टिः । किन्तु— ॥ ॐ

लोकवत्तु लीलोकैवल्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ यथा लोके मत्तस्य

सुरोद्रेकादेव नृत्तगानादिलीला न तु प्रयोजनापेक्षया, एवमेवेश्वरस्य ॥

नारायणसंहितायां च—'सृष्ट्यादिकं हरिनेत्र प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।

कुस्ते केवलानन्दाद्यया मत्तस्य नर्तनम् ॥ पूर्णानन्दस्य तस्येह

प्रयोजनमतिः कुतः । मुक्ता अप्याप्तकामाः स्युः किमु तस्याखिलात्मन'

इति ॥ 'देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहे'<sup>३</sup>ति च श्रुतिः ॥३४॥

नप्रयोजनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वकर्तृत्वे वैपम्यनैर्घृण्ये तस्येत्यतो वक्ति— ॥ ॐ वैपम्य-

नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वान्तथा हि दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥

कर्मापेक्षया फलदातृत्वान्न तस्य वैपम्यनैर्घृण्ये । 'पुण्येन पुण्यं लोकं

नयति पापेन पापमि'<sup>४</sup>ति हि श्रुतिः ॥ ३५ ॥ ॐ न कर्मा-

विभागादिति चेन्नानादित्वात् ॐ ॥३६॥ यदपेक्षयाऽसौ

फलं ददाति न तत्कर्म । 'एष होवैनं साधुकर्मकारयति तं यमेभ्यो

लोकेभ्य उन्निनीपत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो

निनीपत'<sup>५</sup> इति श्रुतेः कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न । तस्यापि

पूर्वकर्म कारणमित्यनादित्वात्कर्मणः । भविष्यत्पुराणे च—'पुण्य-

१ ६-८ श्वे उ

२ ५-३ ३३ वृ उ

३ २० मा उ

४ ३ ७ प्र उ

५ ३ ८ कौ उ

पापादिकं विष्णुः कारयेत्पूर्वकर्मणा । अनादित्वात्कर्मणश्च न विरोधः  
 कथञ्चने'ति ॥ ३६ ॥ ॐ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च  
 ॐ ॥ ३७ ॥ न च कर्मापेक्षत्वेनेश्वरस्यास्वातन्त्र्यम् । 'द्रव्यं  
 कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः मन्ति न सन्ति  
 यदुपेक्षये'त्यादिना कर्मादीनां सत्त्वस्यापि तदधीनत्वात् । न च  
 पुनर्वपम्याद्यापातेन दोषः । तादृशवपम्यादेरुपलभ्यमानत्वात् । 'स  
 कारयेत्पुण्यमथापि पापं न तावता दोषप्रानीशिताऽपि । ईशो यतो  
 गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानामि'ति चतुर्वेदशिरसा-  
 याम् ॥ ३७ ॥ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अवशिष्टैरुपसंहरति ॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥

'गुणाःश्रुताः सुत्रिरुद्धाश्च देवे मन्त्यश्रुता अपि नैत्रात्र शङ्का । चिन्त्या  
 अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाज्ञैर्हि तथा प्रतीता' इति मर्ष-  
 गुणोपपत्तिश्रुतेश्च' ॥ ३८ ॥ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥ इति  
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पदाचार्य-  
 पिरचिते द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

'इतरेषां चानुपलब्धे'रिति सामान्यनिराकरणं समयानां  
 कृतम् । विशेषतो निराकरोत्यभिमन्यादे ।

अचेतनप्रवृत्तिमतं प्रथमतो निराकरोति ॥ ॐ रचनानुप-  
 पत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ १ ॥ अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्य-  
 नुपपत्तेर्नानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत्कर्तृ । चशब्देन प्रमाणाभावं  
 दर्शयति ॥ १ ॥ ॐ प्रवृत्तेश्च ॐ ॥ २ ॥ चेतनस्य स्वतः  
 प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥ २ ॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॐ ॥ ३ ॥



पयाऽऽभ्युवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्युज्यत इति न युक्तम् । 'एतस्य वा  
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्रायोऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते, याश्च श्वेतोभ्यः  
पर्जतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या या या च दिशमनु' 'एतेन ह प्राय पयो  
मण्ड भवती'त्यादिना तत्रापि वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ॐ

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॐ ॥ ४ ॥ 'न ऋते  
त्यतिक्रयते किं चनार'<sup>२</sup> इति तद्व्यतिरेकेण कस्यापि कर्मणोऽनवस्थिते-  
रनपेक्षितमेवाचेतनमादिमतम् ॥ ४ ॥ रचनानुपपत्यधिररणम् ॥१॥

सैश्वरसाहचर्यमत निराकरोति । यथा पृथिव्या एव पर्जन्यानु  
गृहीत तृणादिकमुत्पन्नते, एव प्रधानादीश्वरानुगृहीत जगदित्यतो  
व्रवीति ॥ ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥५॥

'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्गं दृश्यते श्रूयनेऽपि वा । अन्तर्गतिश्च तत्सर्वं  
व्याप्य नारायण स्थित' 'ब्रह्मण्येवेदमात्रिरामीद्ब्रह्मणि स्थित ब्रह्मणि  
(नृ)लयमभ्युपैति ब्रह्मण्येवेदमात्रिरामीद्ब्रह्मणि मध्यतो ब्रह्म सर्वतो'  
'ब्रह्मवेद सर्वमि'<sup>३</sup>त्यादिश्रुतिभ्योऽन्यत्र जगतोऽभावात्तृणादीनां पर्जन्य  
वनानुग्राहकत्वमावमीश्वरस्य । 'स एव भूयो निवर्णीर्यचोदिता  
स्वनीममाया प्रकृतिं सिष्टुवतीम् । अनामरूपात्मनि रूपनामनी  
विधित्समानोऽनुमगार शास्तिकृदि'ति भागवत । द्रव्य कर्म च  
कालश्चत्यादि च । चशब्दन प्रकृतिमत्तादिप्रदत्तं चाङ्गीकृतम् ॥५॥  
अन्यत्राभावाधिररणम् ॥ २ ॥

लोकायतिरूपस्य निराकरोति— ॥ ॐ अभ्युपगमेऽ-  
प्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥ यस्य धर्माधमा न स्तः तत्सिद्धान्ते  
किं प्रयोजनम् । अत स्वव्याह्नरवोयक्ष्य. ॥ ६ ॥ अभ्युपगमाधि-  
करणम् ॥ ३ ॥

पुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृत्वनादमपाकरोति— ॥ ॐ पुरुषा-  
श्मवदिति चेत्तथाऽपि ॐ ॥ ७ ॥ यथा चेतनसम्बन्धा-  
दचेतनमेव शरीरमश्मादिकमादाय गच्छति, एवमचेतनाऽपि प्रकृतिः  
पुरुषसम्बन्धात्प्रवर्तत इति चेन्न । 'न ऋते त्वत्क्रियत' इति तत्रापि  
तथात्वे दृष्टान्ताभावात् ॥ ७ ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥  
॥ ८ ॥ शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गित्वात् । 'अङ्गमङ्गी ममादाय  
यथाकार्यं करोत्यसा'मित्यङ्गित्वव्यवहरोऽनुपपन्नः ॥ ८ ॥ पुरुषा-  
श्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्वनादमपाकरोति— ॥ ॐ अन्यथाऽ-  
नुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ९ ॥ शरीरसम्बन्धा-  
त्पुरुषः प्रवर्तत इत्यङ्गीकारेऽपि स्वतस्तस्यासामर्थ्याच्छरीरसम्बन्ध  
एवायुक्तः ॥ ९ ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥  
मरुलश्रुतिस्मृतियुक्तिरिति द्वत्वाच्चानीश्वरमतमसमञ्जसम् । 'श्रुतयः  
स्मृतपर्ययं युक्तयश्चेश्वर परम् । उदन्ति तद्विरुद्धं यो वदेत्तस्मान्न  
चाधम' इति पाद्ये ॥ १० ॥ अन्यथानुमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

परमाप्वारम्भनादमपाकरोति— ॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्व-  
परिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ ११ ॥ महत्त्वादीर्घत्वाच्च यथा कार्य-  
मुत्पद्यते, एवं ह्रस्वत्वात्परिमाण्डल्याच्चोत्पद्येत । वाग्रन्दादन्यर्थ-  
तयोरपि न स्यात्, निशेषकारणाभावात् ॥ ११ ॥ ॐ उभयथाऽपि  
न कर्मातस्तदभावः ॐ ॥ १२ ॥ ईश्वरच्छाया नित्यत्वे  
तद्भावेऽपि परमाणुकर्माभावाच्चदानामपि (तत्) स्यात् । अनित्यत्वे  
तत्कारणाभावात् । अतः परमाणुचेष्टाभावात्तत्कार्याभावात् । वैदिके-

श्वरस्य तु वेदेनैव मर्षशक्तित्वोक्तेः मर्षमुपपद्यते । मृत एव काले  
 विशेषा<sup>१</sup>ङ्गीकृतेश्च ॥१२॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च साम्या-  
 दनवस्थितेः ॐ ॥१३॥ कार्यकारणादीनां ममवायसम्बन्धाङ्गी-  
 कारात्तस्य च भिन्नत्वमाम्यात्ममवायान्तरापेक्षायामनन्यस्थितेः(तिः) । न  
 च तत्प्रमाणम् । प्रथमसम्बन्धामिद्वयैव च तदमिद्विः सनिर्वाहकत्वे  
 समवाय एव न स्यात् ॥ १३ ॥ ॐ नित्यमेव च भावात्  
 ॐ ॥ १४ ॥ नित्यत्वाच्च परमाणूनां ममवायस्य च तस्यैव जनि-  
 त्वाङ्गीकारान्नित्यमेव कार्यं स्यात् । अन्यथा न कदाचित् ॥ १४ ॥  
 ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॐ ॥१५॥  
 रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनामनित्यत्वम् । तथा दृष्टत्वाद्दोके ॥ १५ ॥  
 ॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ १६ ॥ नित्यत्वे  
 परमाणूनां तद्वत्सर्जनित्यत्वं स्यात् । विशेषप्रमाणाभावात् । अनित्यत्वे  
 कारणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः ॥ १६ ॥ ॐ अपरिग्रहाच्चात्यन्त-  
 मनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥ श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेना-  
 नपेक्ष(क्ष्य)ता । 'आन्वीक्षकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम्' इति(च)  
 मोक्षधर्म ॥ १७ ॥ वैशेषिकाधिकरणम् ॥ ६ ॥

परमाणुपुञ्जवादिमतं निराकरोति— ॥ ॐ समुदाय  
 उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥ १८ ॥ समुदायसं-  
 हेतुकत्वं न युज्यते । उभयहेतुकेऽप्यन्योऽन्याश्रयात्तदप्राप्तिः । अन्यथा  
 सर्वदा समुदायमत्वं<sup>२</sup> स्यात् ॥१८॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति  
 चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥१९॥ सर्वदा विद्यमानोऽपि

समुदायः परस्परापेक्षया व्यवहियत इति चेन्न । एकं कार्यमुत्पाद्य  
 तस्य त्रिनिष्टत्वात्परस्परप्रत्ययस्तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते ।  
 कारणे सति कार्यं भवत्येवेति हि तस्य नियमः ॥ १९ ॥ ॐ  
 उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥ कार्योत्पत्ता-  
 वेन कारणस्य विनाशश्च न विशेषकार्योत्पत्तिः ॥ २० ॥ ॐ असति  
 प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॐ ॥ २१ ॥ कारणे  
 विनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत्तत्कार्यमिति प्रतिज्ञाहानिः । तत्काले कारण-  
 मस्ति चेद्विनाशकारणामात्राद्यौगपद्यं सर्वकार्याणाम् ॥ २१ ॥  
 ॥ ॐ प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्  
 ॐ ॥ २२ ॥ कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमान्निस्मन्तानः  
 ससन्तानश्च विनाशो न युज्यते ॥ २२ ॥ ॐ उभयथा च दोषात्  
 ॐ ॥ २३ ॥ कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्य-  
 मात्रान्न कार्यकारणविशेषः । अनियमे कार्यानुत्पत्तिः ॥ २३ ॥  
 ॥ ॐ आकाशे चाविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ दीपादिषु  
 विशेषदर्शनात्क्षणिकत्वेनान्यत्र क्षणिकत्वमनुमीयते चेदाकाशादिष्व-  
 विशेषदर्शनादन्यत्रापि तदनुमीयेत ॥ २४ ॥ ॐ अनुस्मृतेश्च  
 ॐ ॥ २५ ॥ तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च । प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तिन्वे  
 विशेषदर्शनत्वापि भ्रान्तिरत्यम् ॥ २५ ॥ समुदायाधिकरणम् ॥ ७ ॥  
 शून्यवादमपाकरोति— ॥ ॐ नासतोऽदृष्टत्वात् ॐ ॥  
 ॥ २६ ॥ अदृष्टत्वादमतः कारणत्वं न युज्यते ॥ २६ ॥ ॐ उदा-  
 सीनानामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २७ ॥ अमतः कारणत्वे  
 उदासीनाना हेयोपादेयवृद्धिर्ब्रह्मनाना स्वपृष्पादीनामपि मत्तान्कार्य

सिद्धिः । चशब्दान्न चेदन्यत्रापि न स्यादविशेषात् ॥ २७ ॥  
 ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ ॥ २८ ॥ न च जगदेव  
 शून्यमिति वाच्यम् । दृष्टत्वात् ॥ २८ ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न  
 स्वप्नादिवत् ॐ ॥ २९ ॥ न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदभावः ।  
 तस्योत्तरकाले स्वप्नोऽयं नाऽयं सर्प इत्याद्यनुभवात् । न चात्र तादृशं  
 प्रमाणमस्ति ॥ २९ ॥ असदधिकरणम् ॥ ८ ॥

विज्ञानवादमपाकरोति— ॥ ॐ न भावोऽनुपलब्धेः  
 ॐ ॥ ३० ॥ न विज्ञानमात्रं जगत् । तथाऽनुभवाभावात् ॥ ३० ॥  
 ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥ ज्ञानं क्षणिकम् । अर्थात्  
 च त्थायित्वमुक्तम् । अतश्च नैक्यम् ॥ ३१ ॥ ॐ सर्वथाऽ-  
 नुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२ ॥ प्रमाणाभावात्सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्ध-  
 त्वाच्च नैते पक्षा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥ अनुपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

स्याद्वादिमतं दूषयति— ॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात्  
 ॐ ॥ ३३ ॥ सत्स्यादसत्स्यात्सदमत्स्यात्ततोऽन्यच्च स्यादित्येत-  
 न्नैकस्मिन्नुज्यते । अदृष्टत्वेनासम्भवात् ॥ ३३ ॥ ॐ एवञ्चाऽ-  
 त्माकारस्त्रयम् ॐ ॥ ३४ ॥ जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गी-  
 कारेऽण्वादिशरीरस्थस्य हस्त्यादिशरीरेऽकात्स्न्यं स्यात् ॥ ३४ ॥  
 ॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥  
 ॥ ३५ ॥ तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न मन्तव्यम्<sup>१</sup> ।  
 विकारिन्वादनित्यत्वप्रसक्तेः ॥ ३५ ॥ ॐ अन्त्यावस्थितेश्चोभय-  
 नित्यत्वादविशेषात् ॐ ॥ ३६ ॥ परिमाणामावे स्वरूपा-

<sup>१</sup> वाच्यम्. पा.

भावप्राप्त्याऽन्यपरिमाणस्थितेस्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेरुभयनित्यत्वा-  
दविशेषेण सर्गशरीरनित्यत्वं स्यात् ॥३६॥ नैकम्मिन्नधिकरणम्<sup>१</sup> ॥१०॥

पाशुपतपक्षमपाकरोति — ॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात्

ॐ ॥ ३७ ॥ 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि । तं ब्रह्माणं तमृषिं  
तं सुमेधाम्'<sup>२</sup> । 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विपे शरवे हन्त वा  
उ'<sup>३</sup> । 'अस्य देवस्य मीळ्हुपो वया विष्णोरेपस्य प्रभृते हविर्भिः ।  
विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत्'<sup>४</sup> । 'एको  
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाम्रीपोमावि'<sup>५</sup>त्यादि श्रुतेः  
पारतन्व्येणासमञ्जसत्वाच्च पशुपतिरीश्वरो<sup>६</sup> जगत्कर्ता ॥ ३७ ॥ ॐ  
सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ अशरीरत्वात्तस्य जगता  
सम्बन्धो न युज्यते कर्तृत्वेन मृतपुरुषपत् ॥३८॥ ॐ अधिष्ठाना-  
नुपपत्तेश्च ॐ ॥३९॥ पृथिव्याद्यधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादिः  
कार्यं करोति । न चास्य तदस्ति ॥ ३९ ॥ ॐ करणवच्चेन्न  
भोगादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ इदमेव जगत्तस्यकरणप्रदधिष्ठानादि-  
रूपम् । नित्यस्यापि कस्यचिद्भ्रान्नाद्युज्यत इति चेन्न भोगादिप्राप्तेः ।  
उत्पत्तिविनाशौ सुखदुःखभोगश्च प्राप्यन्ते तद्गताः ॥ ४० ॥  
॥ ॐ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॐ ॥ ४१ ॥ देहवत्त्वेऽ-  
न्तत्वम् । अन्यथा ज्ञानाभावः । शरीरिण एव हि ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा ।  
विष्णोस्तु श्रुत्यैव विरोधाः परिहृताः—यदात्मको भगवांस्तदात्मिकी  
(का) व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः

<sup>१</sup> स्याद्वाच्यधिकरणम् पा <sup>२</sup> १० १२५-५ ऋ सं <sup>३</sup> १०-१२५-६  
ऋ सं <sup>४</sup> ७-४० ५ ऋ सं <sup>५</sup> १ म ना उ <sup>६</sup> पतिरीश्वर-  
नामा पा

शक्त्यात्मक' इति । 'बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवृत्तां भागवतो लक्षयामहे ।  
बुद्धिमान्मनोमानङ्गप्रत्यङ्गवानि'ति । 'मदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः  
सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञान. सुखसुखः न पिण्डुः परमोऽक्षर'<sup>१</sup>  
इत्यादिकया ॥ ४१ ॥ पत्युरधिकरणम्<sup>२</sup> ॥ ११ ॥

शक्तिपक्षं दूषयति— ॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥

॥ ४२ ॥ न हि पुर्यानुगृहीतस्त्रीस्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥ ४२ ॥

॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥ ४३ ॥ यदि पुर्योऽ-

ङ्गीक्रियते तस्यापि करणाभावात्तनुपपत्तिः ॥ ४३ ॥ ॐ विज्ञानादि-

भावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥ यदि विज्ञानादिकरण

तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सृष्ट्यानुपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भाजः ॥ ४४ ॥

॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥ समलश्रुत्यादिविद्व

त्वाज्ञानमल्लमम् ॥ ४५ ॥ उत्पत्त्य (शक्त्य) विकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीमत्कृष्णार्द्रपायनकृतप्रह्लादसूत्रभाष्य श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-

चार्यपिरचिते द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदेषु श्रुतीनां परस्पर विरोधमपाङ्गे-

त्यनेन पादेन ॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥ न वियदनुत्पत्तिमत् ।

तथाऽश्रुतेः ॥ १ ॥ ॐ अस्ति तु ॐ ॥ २ ॥ अस्त्येव

चोत्पत्ति श्रुतिः—'आत्मन आकाशः सम्भूत'<sup>३</sup> इत्यादि ॥ २ ॥

॥ ॐ गौण्यसम्भवात् ॐ ॥ ३ ॥ 'अनादिर्वा अयमाकाशः

शून्यो 'लौकिक' इत्यादिश्रुतिगानी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिवाहुल्या-

सम्भवात् ॥ ३ ॥ ॐ शब्दाच्च ॐ ॥ ४ ॥ 'अथ ह वाव

नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथ यान्यनित्यानि प्राण'

<sup>१</sup> वैद्वि श्रुति

<sup>२</sup> पशुपत्यधिकरणम् पा

<sup>३</sup> २ १ तै उ

श्रद्धा भूतानि भौतिकानीति । यानि ह वा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि ।  
यानि ह वा अनुत्पत्तिमन्ति तानि नित्यानि । न ह्येतानि कदाचनो-  
त्पद्यन्ते न लीयन्ते पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति । अथैतान्युत्पत्ति-  
मन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त'  
इति माह्वेयश्रुतेः ॥४॥ ॐ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॐ ॥

॥ ५ ॥ स्यादेकस्योत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्यत्वापेक्षया ।  
यथा ब्रह्मशब्दः । 'अथ कस्मादुच्यते पर ब्रह्मेति बृहति बृंहयति च'<sup>१</sup>  
इति श्रुतेः परे ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौणत्वेन निरिश्वादिप्यपि वर्तते ।  
अत एवाब्रह्मत्वं च तेषाम् । एतदन्यत्राप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥ ५ ॥

॥ ॐ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॐ ॥ ६ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे 'स इदं सर्गमसृजते'<sup>२</sup>त्यादि प्रतिज्ञाहानिः ।  
आकाशस्यापि सर्गस्मादव्यतिरेकात् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र  
आसीत्'<sup>३</sup> 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'<sup>४</sup> 'इदं वा अग्रे  
नैव किञ्चनाऽसीदि'<sup>५</sup>त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥ ॐ यावद्विकारं

तु विभागो लोकवत् ॐ ॥ ७ ॥ विभक्तत्वाच्च विकारित्वं  
युक्तम् । विकारिण एव हि विभक्ता लोके दृश्यन्ते ॥ 'एकोऽविभक्तः  
परमः पुरुषो विष्णुरुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः ॥  
चतुर्थस्तु महान्प्रोक्तः पञ्चमाऽहङ्कृतिर्मता । तद्विभागेन जायन्त  
आकाशाद्याः पृथक्पृथक् ॥ यो विभागी विकारः स, सोऽविकारः  
परो हरिः । अविभागात्परानन्दो नित्यो नित्यगुणात्मकः । विभागो  
ह्यल्पशक्तित्वं न तदस्ति जनार्दन' इति<sup>६</sup>(च) बृहत्संहिताधाम् ॥ ७ ॥  
॥ नियदधिकरणम् ॥ १ ॥

१ अथवेशिर

२ २-६ तै उ स इद सर्वे पा

३ १-२ वे उ.

४ ६-२-१ छा उ

५ २-२-९ तै आ

६ न हि तत्परमात्मन पा.



‘अथ ह नित्याथानित्याश्च तेजोऽप्रचान्याकाश इति तान्यनित्यानि वायुर्वापि नित्यो वायुना हि मर्माणि भूतानि नेनीयन्ते’ ‘अथ ह चेतनाश्चाचेतनाश्च तेजोऽप्रचान्याकाश इति तान्यचेतनानि वायुर्वापि चेतनो वायुना हि मर्माणि भूतानि पित्रायन्ते’ । ‘कुपिदङ्ग नमसा ये वृषा मः पुरा देवा अनग्राम आमन् । ते वायवे मनवे बाधिता-याऽऽसासयन्नुपस सूर्येण’ । ‘मा वा एषा देवतानादिर्योऽयं परत’ इति । ‘यस्या नाऽदिर्न मध्य नान्तो नोदयो न निम्लोच’ इत्यादिश्रुतिभ्यो वायोरनुत्पत्तिरित्यतो त्रयीति—॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ८ ॥ एतेन मुख्यामुख्या-नुत्पत्तिप्रचनेन विभक्तत्वाच्च वाय्वनुत्पत्तिश्रुतिरपि व्याख्याता ॥ ‘नित्यः परमनित्यश्च तथाऽनित्यः परस्तथा । चतुधतजगत्सर्वं परा-नित्यं तु पार्थिवम् ॥ अनित्यानि तु भूतानि नित्यो वायुर्दहाहतः । परस्तु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः काल एव च ॥ एतच्चतुष्टयं पिण्डुः स्वय नित्यः परात्परः । प्रतिव्यूह्य व्यूह्य चामाप्तीत्य च जनार्दनः । धारयत्यनिशं देवो नित्यानन्दरुलक्षण’ इति कौर्मे ॥ ८ ॥ ॥ मातरिश्वाधिररणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ९ ॥

‘अमद्वा इदमग्र अमीत् । ततो वै सदजायत’<sup>२</sup> ‘असतः सदजायते’<sup>३</sup>-त्यादि श्रुतिभ्यः सतोऽप्युत्पत्तिरिति चेन्न । अनुत्पत्तिरेव सतः । तुशब्देनोक्तव्यप्रथ्यामपाकरोति ॥ न ह्यमतः मदुत्पद्यते । अदृष्टत्वा-दनुपपत्तेः । ‘तद्वा एतद्ब्रह्माद्दृष्टं हति वृंहयति चेति । तद्वा एतदसदाहुः न ह्यामादयति कश्चनेति । तद्वा एतत्परमाहुः परतो हि तदुदीक्ष्यत’ इति श्रुतेरमच्छब्दो ब्रह्मवाची । ‘देवाना पूर्ये युगेऽमतः सदजायतेति

ब्रह्म वा असत् सद्वाव प्राणः प्राणं(णो) वाव महान् सह ओजो बल-  
मित्याचक्षत' इति पैङ्गिश्रुतिः ॥ 'त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोर्नौ  
रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः । ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थं बभूवि-  
माऽत्मन् करवाम किं त' इति (च) भागवते ॥ 'अजायमानो बहुधा  
विजायत' इति च । 'प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन ।  
पुरुषः प्रकृतिः कालो महानित्यादिषु क्रमात् ॥ विकार एव जननं  
पुरुषे तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषो हि विकार इति कीर्तित' इति  
(च) पात्रे ॥ 'अविकारोऽपि भगवान् सर्वशक्तिरहेतुतः । विकार-  
हेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् ॥ शक्तिशक्तिमतोश्चापि न विभेदः  
कथञ्चन । अविभिन्नाऽपि सेच्छादिभेदैरपि विभापत' इति भागवत-  
तन्त्रे ॥ ९ ॥ असम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ॥१०॥ 'वायोरग्निः'<sup>२</sup>  
इत्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या । अत एव परात्तदपि जायते । 'तत्तेजोऽ-  
सृजते'ति ह्याह । कारणत्वेनेत्युक्तेऽप्यग्नुरुच्यतयाऽन्येषामपि शब्दोक्त-  
त्वात्पुनरुक्तिरुभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥ तेजोऽधिकरणम् ॥४॥

॥ ॐ आपः ॐ ॥ ११ ॥ 'ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽ-  
सृजत तदिदं सर्वम्' इति श्रुतेः 'अग्नेरापः'<sup>३</sup> इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एवा-  
वासिसृष्टिः ॥ 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः स्रोन्द्रियाणि च । खं  
वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'<sup>४</sup> ॥ इत्यादि च । 'कर्ता  
सर्वस्य वै विष्णुः एक एव न संशयः । इतरेषां तु सत्ताद्या यत एव  
तदाज्ञये'ति भविष्यत्पुराणे । वामने च—'तत्र तत्र स्थितो विष्णुः  
तत्तच्छक्तीः प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसे'ति ॥  
घर्मात्स्वेदादिदृष्टेः पुनः प्रतिषेधः<sup>५</sup> ॥ ११ ॥ अत्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

१ ३-१३ तै आ २ २-१ तै उ ३ २-१ तै उ ४ २-१-३ मुं उ

५ आप इति पृथग्बचनम् पा

‘ता आप ऐक्षन्त वह्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्न-  
मसृजन्त’<sup>१</sup> इत्यद्भयोऽन्नसृष्टिः श्रूयते ‘अद्भ्यः पृथिवी’<sup>२</sup> इति कुत्र-  
चित्पृथिवीसृष्टिः । अतो निरुद्धत्वादप्रामाण्यमित्यतो वक्ति—  
॥ ॐ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरादिभ्यः ॐ ॥१२॥  
पृथिवी तत्रान्नशब्देनोच्यते । भूताधिकारत्वात् । कार्ण्यप्रचुरा च  
पृथिवी । नान्नस्य तथा विशेषः । ‘आपश्च पृथिवी चान्नम्’<sup>३</sup> ।  
‘पृथिवी वा अन्नम्’<sup>४</sup> । ‘ता आपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नम्’  
इत्यादिशब्दान्तराच्च । आदिशब्दाद्युक्तिः अपौरुषेयत्वेनादोपस्य वाक्यस्य  
नाप्रामाण्यमित्यादि । कौर्मै च—‘निरोधो वाक्ययोर्वत्र नाप्रामाण्यं  
तदप्यते । यथा निरुद्धता न स्यात्तथार्थः कल्प्य एतयोरिति ॥  
‘रक्तोऽग्निरुदकं शुक्लं कृष्णं पृथिवी स्वतः । नाभिपद्माभिसम्बन्धात्पीता  
सेत्यभिधीयते । क्षत्ररक्ताभिमम्बन्धाद्रक्तोदकबहुत्वनतः । शुक्लत्व-  
मेत्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् ॥ पिण्णुनीर्याभियोगाच्च पीतत्वं भुव  
इष्यत । स्वर्णनीर्यो हि भगवाननादिः परमेश्वरः’ ॥ इति व्योम-  
संहितायाम् ॥ १२ ॥ पृथिव्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

‘प्राणानां ग्रन्थिरमि र्द्रो मा पिशान्तस्तेनात्रेनाप्यायस्वे’<sup>५</sup>  
त्यादिनाऽन्यः संहर्ता प्रतीयत इत्यतो वृत्ते— ॥ ॐ तदभि-  
ध्यानादेव तु तच्छिङ्गात्सः ॐ ॥ १३ ॥ ‘तस्याभिध्याना-  
द्योजनोत्तत्रमात्राद्भ्यश्चान्ते पिथमायानिवृत्तिरिति’<sup>६</sup> वन्धलयस्य तदभि-  
ध्याननिमित्तत्वलिङ्गात्तत्त्वं प्रतीयते, किमु सादेर्जगतः । इत्ये-  
तम्मादेव सर्पसंहारकर्ता पिण्णुरिति प्रतीयते, किमु ‘यमप्येति भुवनं  
माम्पराये न नो हरिर्घृतमिहायुषेऽस्तु देवः’ । ‘य इदं मम त्रिलापयति

१ ६-२. छां उ २ ७-१ तै उ ३ २-३-१ ऐ आ ४ ३ ९ तै उ  
३ १६ २ म ना उ ६ १-१० अं उ

स हरिः परः परमात्मा' इत्यादि श्रुतिभ्य इति एवशब्दः । 'स्रष्टा पाता च संहर्ता म एको हरिरीश्वरः । स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोपाव-  
दुच्यते ॥ एकदेशक्रिया चात्र न तु सर्वात्मनेरितम् । सृष्ट्यादिकं  
समस्तं तु विष्णोरेव पराद्भवेत्' इति च स्कान्दे ॥ 'निमित्तमात्र-  
मीशस्य विश्वमर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भश्शर्वश्च कालाख्यारूपिण-  
स्तवे'ति च भागवते ॥ 'स ब्रह्मणा विमृजति स रुद्रेण विलापयति  
सोऽनुत्पत्तिरलय एक एव हरिः परः परानन्द' इति च महोपनिषदि ॥  
॥ १३ ॥ तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

'अत एव हीदं परात्क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते नामानुदेति  
नास्तमेती'ति भाह्वेयश्रुतौ क्रमाह्वयः प्रतीयते । 'अक्षरात्परमादेव  
सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनि' ॥  
इति चतुर्भेदशिखायां व्युत्क्रमाह्वयः प्रतीयते । अत आह— ॥ ॐ  
विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॐ ॥ १४ ॥  
क्रमवचनमपि विपरीतक्रमापेक्षया । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता  
भूम्यादिकस्य च । यः क्रमाद्बुत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते' ।  
इत्यत एव भाह्वेयश्रुतिवचनात् ॥ 'अनुरूपः क्रमः सृष्टौ प्रतिरूपो  
लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान्मृष्टिसंहारकृद्हरिरिति च पात्रे ॥  
पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्याधिक्यादुपपद्यते च ॥ वामने च—'पूर्वं पूर्वं  
यतो विष्णोः सन्निधानं क्रमाधिकम् । सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पथादेव  
लयन्तथा ॥ व्याप्तिश्चाम्यधिका तेषामत एव न संशयः' ॥  
इति च ॥ १४ ॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति  
चेन्नाविशेषात् ॐ ॥ १५ ॥ 'प्राणात्मनो मनश्च विज्ञानम् ।

‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि’ इति लिङ्गाद्विज्ञान-  
मनसी अन्तरा विपरीतक्रम इति चेत्—न, विशेषप्रमाणाभावात् ॥१५॥  
॥ ॐ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्-  
स्तद्भावभावित्वात् ॐ ॥ १६ ॥ ‘मनसश्च विज्ञानं’ इति  
व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनाद्विज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न  
विज्ञानतत्त्वापेक्षया ॥ स्कान्दे च—‘परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्ताहुं  
महांस्तथा । विज्ञानतत्त्वं महत्तस्समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ॥ विज्ञानतत्त्वाहु  
मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकम् । एवं बाह्या परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यक्त्य-  
पेक्षया । विपरीतक्रमो ज्ञेयो यस्मादन्ते हरेर्दृशिः’ ॥ इति ॥ १६ ॥  
॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ नाऽत्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॐ ॥१७॥

‘स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य व्युत्तिष्ठते स इदं  
सर्वं विसृजति विलापयति विस्थापयति प्रस्थापयत्याच्छादयति  
प्रकाशयति विमोचयत्येक एव’ इति श्रुतेः परमात्माऽपि न लीयते ।  
अश्रुतत्वाद्ब्रह्मलयस्य ॥ निलीनशब्देनापिहितत्वमुच्यते । तुच्छेनाऽ-  
भ्यपिहितं यदासीत्, इति श्रुतेः । ‘स एतस्मिंस्तमसि निलीनः  
प्रकृतिं पुरुषं कालं चानुपश्यति नैनं पश्यति कथनं’ इति पैङ्गिश्रुतिः ।  
‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’<sup>१</sup> । ‘स नित्यो निर्गुणो विशुः  
परः परमात्मा’ । ‘नित्यो विशुः कारणो लोकसाक्षी परो गुणैः  
सर्वदृक् शाश्वतश्चे’त्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ॥ १७ ॥ आत्माधि-  
करणम् ॥ १० ॥

‘नित्यो नित्यानामि’ति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तम् । ‘सर्वं  
एते चिदात्मानो व्युत्तरन्ती’त्पुत्पत्तिरुच्यते । अतो विरोध इत्यत

आह— ॥ ॐ ज्ञोऽत एव ॐ ॥ १८ ॥ जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते । शब्दादेव । 'ते वा एते चिदात्मानोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निविशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचने'ति च कापायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ॐ युक्तेश्च ॐ ॥ १९ ॥

नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षयोत्पत्तिर्युज्यते ॥ 'उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्यान्नित्याः परात्मनः । उपाध्यपेक्षया नेषामुत्पत्तिरपि गीयत' इति च व्योमसंहितायाम् ॥ १९ ॥ ज्ञाधिकरणम् ॥ ११ ॥

'व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च सर्वात्मनः सर्वरूपा अनन्ता' इति कापायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते । 'अणुर्होप आत्मा यं वा एते सिनीतः । पुण्यं पापं चे'ति गौपवनश्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इति । अतो ब्रवीति— ॥ ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॐ ॥ २० ॥ हेतूनां मरुशादणुरेव । 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छत्यमुष्मादिमं लोकरुमागच्छति स गर्भो भवति स प्रसूयते स कर्म कुरुते' इति पौष्यायणश्रुतेः ॥ २० ॥ तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतेः—'एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रमीयते । एकोऽनुभुङ्क्ते मुकृतमेक एव च दुष्कृतमि'त्यादेश्च स्वयमेवेत्यतो वक्ति— ॥ ॐ स्वात्मना-चोत्तरयोः ॐ ॥ २१ ॥ 'म एतेनैव स्वात्मना परेणोमं गर्भ-मनुप्रविशति परेण जायते परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणो-च्चीयते । तं वा एतमभिमदन्ति स्वात्मे'ति । 'एष ह्यानन्दमादत्ते एष ह्येनं जीवमभिजीयत्येष उद्गमयत्येष गमयत्येष आगमयति'<sup>२</sup> इत्युत्तरयोर्वाक्ययोः परमात्मनोत्क्रान्त्यादयः ॥ २१ ॥ ॐ नाणु-रतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॐ ॥ २२ ॥ 'व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्चे'ति व्याप्तिश्रुतेर्नाणुर्ज्ञो इति चेन्न । 'म

आत्मेदं सृजति स द्विधेदं विभक्तिं अन्तर्वहिश्व । बहुधेदमनुप्रविश्याऽ-  
 त्मनोऽभिनयति । स आत्मा स आत्मानः स ईशः स विष्णुः स परः  
 परोवरीयानि'ति परमात्माधिकारत्वात् ॥ 'एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहु-  
 शब्दैश्च केशवः । एक एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नते'ति च  
 भविष्यत्पुराणे । 'तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा—आ तेन  
 यातम्'<sup>१</sup> इत्यादि च ॥ २२ ॥ ॐ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च  
 ॐ ॥ २३ ॥ 'एषो ह्यात्माऽभ्युद्गतो मानशक्तेस्तथाऽप्यसौ प्रभितिं  
 याति वेदैः । पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः सर्वाधीशः सर्ववित्सर्ग-  
 कर्त'ति वाक्यशेषे आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च । 'आत्माऽमेयः परं ब्रह्म  
 परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुमेवैकं नान्यत्राऽसां गतिः  
 क्वचिदि'ति च कामे ॥ २३ ॥ ॐ अविरोधश्चन्दनवत् ॐ ॥ २४ ॥  
 अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते । यथा हरिचन्दनविष्णुप  
 एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः ॥ 'अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं  
 व्याप्य तिष्ठति । यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविष्णुप' इति च  
 ब्रह्माण्डपुराणे ॥ २४ ॥ ॐ अवस्थितिवेशेष्यादिति चेन्ना-  
 भ्युपगमाद्बुद्धि हि ॐ ॥ २५ ॥ सन्यगसम्यगवस्थानविशेषा-  
 द्युज्यते चन्दनस्येति चेन्न । 'हृदि ह्येष आत्मा'<sup>२</sup> इति जीवस्यापि  
 तथाऽभ्युपगमात् ॥ २५ ॥ ॐ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ॐ ॥ २६ ॥  
 यथाऽऽलोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्तिर्ज्योतीरूपेणाव्याप्तिः एतं चिद्गुणेन  
 व्याप्तिर्जावरूपेणाव्याप्तिरिति वा । स्कान्दे च— 'असम्यक्सम्यगिति च  
 ह्यपथाभेदतः सुराः । व्याप्यव्याप्तियुतास्त्वन्ये चिद्गुणेनैव नान्यथा ॥  
 चिद्गुणस्य स्वरूपतनात्तद्व्याप्तिश्चेति युज्यते । शक्तियोगात्सुराणां तु  
 विविधा च व्यवस्थितिरिति ॥ २६ ॥ उत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

‘स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं लोकममुं  
चाऽवर्तते स विमुच्यते स एकधा न सप्तधा न दशधे’ति गौपवनश्रुता-  
वेकस्यावहुत्वं प्रतीयते । ‘स पञ्चधा स सप्तधा स दशधा भवति स  
शतधा च सहस्रधा स गच्छति स मुच्यते’ इति पाराशर्यायणश्रुतौ  
बहुरूपत्वं प्रतीयते । अतो विरोधं परिहरति—॥ ॐ व्यतिरेको  
गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥ २७ ॥ यथा पुष्पाद्गन्धः  
पृथग्गच्छति एवमंशिनो जीवादंशाः पृथग्गच्छन्ति । ‘अथैक एव सन्  
गन्धवद्वयतिरिच्यते । अथैकी भवति । अथ बह्वी भवति । तं यथा  
यथेधरः प्रकुस्ते तथा तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानि’ति  
शाण्डिल्यश्रुतिः । ‘अचिन्त्ययेशशक्त्यैव हेकोऽवयववर्जितः । आत्मानं  
बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदे’ति च पात्रे ॥२७॥ व्यतिरेकाधि-  
करणम् ॥ १३ ॥

‘तत्त्वमसि’<sup>१</sup> ‘अहं ब्रह्मासी’<sup>२</sup>त्यादिषु जीवस्य परेणामेदः  
प्रतीयते । ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्’<sup>३</sup> । ‘वासुपर्णा’<sup>४</sup>  
इत्यादिषु भेदः । अत उच्यते—॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥२८॥  
‘भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवमद्वात्पूर्णाः परो जीवसहो ह्यपूर्णाः ।  
यतस्त्वसौ नित्यमुक्तो ह्ययं च बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छे’दिति  
सोपपत्तिककौशिकश्रुतेर्भिन्न एव जीवः ॥२८॥ ॐ तद्गुणसारत्वात्तु  
तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॐ ॥ २९ ॥ ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा  
एवास्य यतः सारः स्वरूपमतोऽभेदव्यपदेशः । यथा सर्गुणात्मकत्वा-  
त्मर्वात्मत्वं ब्रह्मण उच्यते ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’ति । भविष्यत्पर्वणि  
च—‘भिन्ना जीवाः परो भिन्नस्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्म-  
रूपेण वेदवादेषु सर्वश’ इति ॥२९॥ पृथगुपदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥



जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता । अतस्तस्य 'मोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः । परेण निर्मुक्त आनन्त्याय कल्प्यत' इत्यादिकर्म-सम्बन्ध आनन्त्याप्तिश्च न युज्यत इत्यत आह—॥ ॐ यावदात्म-भावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॐ ॥३०॥ यावत्परमात्मा तिष्ठत्यनाद्यनन्तत्वेनेन जीवोऽपि । 'नित्यः परो नित्यो जीवोऽनित्या-स्तस्य धातवः । अत उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते चे'ति च आप्तिवेश्यश्रुतिः । 'आत्मा नित्यः मुखदुःखे त्वनित्ये, जीवो नित्यो धातुरस्य त्वनित्य' इति च भारते ॥३०॥ यावदधिकरणम् ॥१५॥

'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः' । 'म आनन्दः स बलः स ओजः स परेणाहुं लोकं नीयते म विमुच्यत इति जीवस्य ज्ञाना-नन्दादिरूपत्वमुच्यते । 'स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति । सोऽज्ञाना-द्विमुक्तो ज्ञानी भवति । मोऽबलाद्विमुक्तो बली भवति । स नित्यो निरातङ्गोऽवतिष्ठत' इति पञ्चश्रुतावनानन्दादिरूपत्वं प्रतीयते । अत आह—॥ ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्

ॐ ॥ ३१ ॥ यथा बालस्य सदेव पुंस्त्वं यौवनेऽभिव्यज्यत एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्यपेक्षया तदुक्तिः । 'बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विमोरि'ति च गौपयनश्रुतिः ॥ ३१ ॥ ॐ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धि-प्रसङ्गोऽन्यतरनिश्चयो वाऽन्यथा ॐ ॥ ३२ ॥ व्यक्त्य-नङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनामसुराणां नित्यानुपलब्धि-मनुष्याणां च नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी च प्रसज्यन्ते ॥ 'नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा नैवमसुरा एवमनेनं च मनुष्या' इति द्वाप्तिवेश्यश्रुतिः ॥ भक्तिव्यत्पराणि च—'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैवं

तु दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ॥ तेषां  
यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् । विज्ञानेनाऽत्मयोगेन निजरूपे  
व्यवस्थितिः ॥ सम्यज्ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम् ।  
विपरीतं च दैत्यानां ज्ञानस्यैवं व्यवस्थितिरिति ॥ ३२ ॥ पुंस्त्वाधि-  
करणम् ॥ १६ ॥

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । 'यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत'<sup>१</sup>  
इति जीवस्योपलभ्यते । अत आह— ॥ ॐ कर्ता शास्त्रार्थ-  
वत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ जीवस्य कर्तृत्वाभावे शास्त्रस्याप्रयोजकत्व-  
प्राप्तेर्जीवोऽपि कर्ता ॥ ३३ ॥ ॐ विहारोपदेशात् ॐ ॥ ३४ ॥  
'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वे'<sup>२</sup>त्यादि मोक्षेऽपि ॥ ३४ ॥  
॥ ॐ उपादानात् ॐ ॥ ३५ ॥ साधनाद्युपादानप्रतीतेश्च ॥ ३५ ॥  
॥ ॐ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॐ ॥  
॥ ३६ ॥ 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'<sup>३</sup> इति क्रियायां व्यपदेशाच्च ।  
अन्यथाऽऽत्मैव लोकमिति निर्देशः स्यात् ॥ ३६ ॥ तर्हि कथमीश्वर-  
स्यैव कर्तृत्वमित्यतो वक्ति— ॥ ॐ उपलब्धिवदनियमः ॐ ॥  
॥ ३७ ॥ यथा ज्ञान इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयत एवं कर्मण्यपि  
जीवस्य । 'य आत्मानमन्तरो यमयती'<sup>४</sup>ति च श्रुतिः ॥ ३७ ॥ कुतः?—  
॥ ॐ शक्तिविपर्ययात् ॐ ॥ ३८ ॥ अल्पशक्तित्वा-  
जीवस्य ॥ ३८ ॥ ॐ समाध्यभावाच्च ॐ ॥ ३९ ॥  
समाध्यभावाच्चास्वातन्त्र्यं प्रतीयते ॥ ३९ ॥ अतः— ॥ ॐ यथा  
च तक्षोभयथा ॐ ॥ ४० ॥ यथा तक्ष्णः कारयितृनियतत्वं

१ ६-४-५. वृ.उ. २ ८-१२-३. छां.उ. ३ ३-४-१५. वृ.उ.

४ माध्यन्दिन पाठः.

कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीमस्यापि ॥ ४० ॥ ॐ परात्तु तच्छ्रुतेः  
 ॐ ॥ ४१ ॥ सा च कर्तृत्वशक्तिः परादेव ॥ 'कर्तृत्वं करणत्वं  
 च स्वभावात्तना धृतिः । यत्प्रमादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'ति  
 हि पङ्क्तिश्रुतिः ॥ ४१ ॥ ॐ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहित-  
 प्रतिपेधावैयर्थ्यादिभ्यः ॐ ॥ ४२ ॥ ततोऽप्रयोजकत्व  
 शास्त्रस्य नाऽपद्यते । कृतप्रयत्नापेक्षत्वात्तत्प्रेरकत्वस्य ॥ आदिशब्देना-  
 र्थपम्यादि ॥ 'पूर्वकर्म प्रयत्न च संस्कार चाप्यपेक्ष्य तु । ईश्वरः  
 कारयेत्सर्वं तच्चेश्वरकृतं स्वयम् । अनादित्वाददोषश्च पूर्णशक्तिरतो  
 हरेरिति भविष्यत्परिणि ॥ 'एतदेवं नचाप्येवमेतदस्ति च नास्ति चे'ति  
 च मोक्षधर्म ॥ ४२ ॥ कर्तृत्वाविकरणम् ॥ १७ ॥

'अशा एव हीमे जीम अशी हि परमेश्वरः । स्वयमशैरिदं  
 सर्वं कारयत्यचलो हरि'रिति गौपयनश्रुतौ अशत्वं जीमसोपलभ्यते ॥  
 'नशाशो न सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीवः परस्य । तथाऽपि तु यथायोगं  
 फलदः प्रभुरेकराट् । न नियम्यः स कस्यापि स सर्वस्य नियामक'  
 इति च भाह्ववेयश्रुतौ ॥ अतो ब्रवीति—॥ ॐ अंशो नाना-  
 व्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत  
 एके ॐ ॥ ४३ ॥ 'मां रक्षतु निष्पन्नित्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः' ।  
 'अनः परेण पितर यो अस्यानुवेद पर एनावरेण' । 'यस्तद्वेद स  
 पितृप्पिताऽसत्'<sup>२</sup> । 'यस्ता विजानात्स पितृप्पिताऽसत्'<sup>३</sup> । 'द्वा  
 सुपर्णा सयुजा मरुताया समान ध्रुवं परिपस्वजाने । तयोरन्यः पिप्पलं  
 स्वाद्वन्धनश्चन्नन्यो अभिचाकशीती'<sup>४</sup>त्यादिना नानाव्यपदेशादंशो  
 जीमः ॥ तथा च पाराशर्यायणश्रुतिः—'अशो ह्येव परस्य योऽय

१ १ १६४ १८ ऋ स

२ १-१४ म ना उ

३ १ १६४ १६ ऋ स

४ ३ १-१ सु उ

पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नाना ह्येनं व्यपदिशन्ति पितेति पुत्रेति  
 आतेति च सखेति चे'ति ॥ 'अन्यः परोऽन्यो जीवो नासावस्य  
 कुतश्चन । नायं तस्यापि कश्चने'त्यन्यथा च कापायणश्रुतिः ॥ 'ब्रह्म  
 दाशा ब्रह्म कित्वाः, ब्रह्मैवेमे दाशा' इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते । तथा  
 चाग्निवेश्यश्रुतिः—'अंशो ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयिरेऽभिन्नं  
 ह्येनमधीयिर' इति । वाराहे च—'पुत्रभ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन  
 यतो हरिः । बहुधा गीयते वेदैर्जीवोऽंशस्तस्य तेन तु । यतो  
 भेदेन तस्यायमभेदेन च गीयते । अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदा न  
 मुख्यत' इति ॥ ४३ ॥ ॐ मन्त्रवर्णात् ॐ ॥ ४४ ॥ 'पादोऽस्य  
 विश्वा भूतानी'ति ॥ ४४ ॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥ ४५ ॥  
 'मर्मैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन'<sup>२</sup> इति ॥ ४५ ॥ अनंशत्व-  
 श्रुतेर्गतिं चाऽह—॥ ॐ प्रकाशादिवन्नैवं परः ॐ ॥ ४६ ॥  
 अंशत्वेऽपि न मत्स्यादिरूपी पर एवं विधः । यथा तेजोऽंशस्यैव  
 कालाग्नेः खद्योतस्य च नैकप्रकारता । यथा जलांशस्यामृतसमुद्रस्य  
 मूत्रादेश्च । यथा च पृथिव्यंशस्य मेरोर्विष्टादेश्च । अभिमानिदेवता-  
 पेक्षर्यतत् ॥ ४६ ॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ ४७ ॥ 'एते  
 स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्खयम्'<sup>३</sup> । 'अतः परं यदव्यक्त-  
 मव्यूढगुणवृंहितम् । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यः पुनर्भवः'<sup>३</sup> ॥  
 'स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेषांश इष्यते । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं  
 यत्स्वरूपं यथास्थितिः ॥ तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः  
 क्वचित् । विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्यमात्रयुक्' ॥  
 इति वाराहे । 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य'<sup>४</sup> इत्यादि ॥ ४७ ॥  
 ॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्  
 ॐ ॥ ४८ ॥ परानुज्ञया प्रवृत्तिः, परतो वन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य

१ १०-९०-३. ऋ.सं. २ १५-७. भ.गी. ३ भागवतं. ४ ११-४३. भ.गी.

प्रतीयते, अंशत्वेऽपि देहसम्बन्धात् । 'य आत्मानमन्तरो यमयति' ।  
 'तमेनं विद्वानि'<sup>२</sup>त्यादिना । न तु परस्य । 'वासुदेवः सङ्कर्षणः  
 प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मो वराहो नारसिंहो वामनो रामो रामः  
 कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाऽहं सहस्रधाऽहममितोऽहमनन्तोऽहं  
 नैवते जायन्ते न म्रियन्ते नैषामनुज्ञा न बन्धो न मृक्तिः सर्व एव  
 ह्येने पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परानन्दा' इति हि चतुर्द-  
 शिरायाम् ॥ युज्यते च ज्योतिरादिवत् यथाऽऽदित्यो नियद्गत-  
 स्तत्प्रकाशश्चैकरूपकारः । 'शुक्लं कृष्णं कनीनिके'<sup>३</sup>ति तदंशस्याप्यक्ष्णो  
 देहसम्बन्धान्न तादृशी शक्तिः । तदनुग्राहत्वं तेनवाऽवृत्तिपरिहारश्च ।  
 यथा बाह्यामृतजलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेष्मणस्तदनु-  
 ग्राहत्वं तेनैव विरोधिनिवृत्तिश्च । मोक्षधर्मं च—'यत्किञ्चिदिह  
 लोकेऽस्मिन्देहबद्धं विज्ञापते । सर्वं पञ्चभिराग्निष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ॥  
 ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुर्नारायणो निराट् । भूतान्तरात्मा निज्ञेयः  
 सगुणो निर्गुणोऽपि च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तमे'ति ।  
 वाराहे च—'अंशाश्च देहयोग्यत्वाजीवा बन्धादिसंयुताः । अनुग्राहा-  
 श्चेश्वरेण न तु मत्स्यादिको हरिः ॥ अदेहबन्धयोग्यत्वाद्यथागुर्य-  
 प्रमाऽक्षिणी । यथाऽमृतसमुद्रस्य श्लेष्मादेश्च द्विरूपता । अनुग्राहत्व-  
 मन्यस्य तेनैवाऽवृत्तिरोधनमि'ति ॥ ४८ ॥ ॐ असन्ततेश्वा-  
 व्यतिकरः ॐ ॥ ४९ ॥ अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादि-  
 साम्यम् । तथा च चतुर्दशिरायाम्—'तस्य ह वा एतस्य परमस्य  
 त्रीणि रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति । तस्य ह वा एतस्य परमस्य  
 पञ्चरूपाणि दशरूपाणि शतरूपाणि सहस्ररूपाप्यमितरूपाणि तानि ह  
 वा एतानि सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यनन्तानि सर्वाण्यसम्मितानि ।  
 अधारराः सर्व एवापूर्णाः सर्व एव बध्यन्तेऽथ मुच्यन्ते च

१ माध्यन्दिन पाठ

२ ३-२२ तै आ

३ २-१-५ ऐ आ

केचने'ति ॥ ४९ ॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥  
 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे'ति प्रतिविम्बत्वाच्च न साम्यम् । वाराहे  
 च—'द्विरूपावंशकौ तस्य परमस्य हरेर्विभोः । प्रतिविम्बांशकश्चाथ  
 स्वरूपांशक एव च ॥ प्रतिविम्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः ।  
 प्रतिविम्बेष्वल्पसाम्यं स्वरूपाणीतराणि त्वि'ति ॥ 'सौपाधिरनुपाधिश्च  
 प्रतिविम्बो द्विधेयते । जीवः परस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेरि'ति  
 पद्भिश्च्युतिः ॥ 'यथैषा पुरुषेच्छाया एतन्मिन्नेतदाततमि'ति च  
 श्रुतिः ॥ ५० ॥ अंगाधिकरणम् ॥ १८ ॥

प्रतिविम्बानां मिथो वैचित्र्ये कारणमाह— ॥ ॐ अदृष्टा-  
 नियमात् ॐ ॥ ५१ ॥ अनादिविद्याकर्मादिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥  
 ॥ ५१ ॥ ॐ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॐ ॥ ५२ ॥ इच्छा-  
 द्वेषमुत्सुःसादिवैचित्र्यं चादृष्टादेव । चशब्देन प्रतिक्षणवैचित्र्यं  
 च ॥ ५२ ॥ ॐ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॐ ॥ ५३ ॥  
 न स्वर्गभूम्यादिप्रदेशविशेषाद्वैचित्र्यम् । तत्प्राप्तेरप्यदृष्टापेक्षत्वात् ।  
 एकदेशस्थितानामेव वैचित्र्यदर्शनाच्च ॥ ५३ ॥ अदृष्टाधिकरणम् ॥ १९ ॥  
 इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-  
 चार्यरिरचिते द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

युक्तिमहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन । 'प्राणा  
 एवंदमग्र आमुस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । भूतेभ्योऽण्डमण्डस्यान्तस्त्वमे  
 लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्या' इति कापायणश्रुतौ  
 प्राणानामनुत्पत्तिः प्रनीयते ॥ 'नोपादानं हीन्द्रियाणामतोऽनुत्पत्ति-  
 रिष्यते । उपादानकृता सृष्टिः सर्वलोकेषु दृश्यते' इति भरिष्यत्पर्वणि ॥  
 'एतन्माज्ञापते प्राणो मनस्मरेन्द्रियाणि चे'ति च । अत उच्यते—

॥ ॐ तथा प्राणाः ॐ ॥ १ ॥ यथाऽऽकाशादयः परमात्मन  
उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपि ॥ १ ॥ ॐ गौण्यसम्भवात्  
ॐ ॥ २ ॥ अनादित्वश्रुतिगौणानादित्वापेक्षया । मुख्यासम्भवात् ॥  
'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वज्ञः । तेषां भूतैरुपचयः  
सृष्टिकाले विधीयते । परेण साम्यसम्प्राप्तेः कस्य स्यान्मुख्यनित्य-  
ते'ति हि भविष्यत्पर्वणि ॥२॥ ॐ प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॐ ॥  
॥ ३ ॥ स इदं सर्वमसृजते'ति ॥ ३ ॥ प्राणाधिकरणम्<sup>२</sup> ॥ १ ॥

'द्विधा हैवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च । तत्र नित्यं  
मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठत्यनित्यान्यन्यानी'ति गौपवनश्रुतौ  
मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते । अत आह— ॥ ॐ तत्प्रा-  
वश्रुतेश्च ॐ ॥ ४ ॥ 'मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'<sup>३</sup>ति पूर्वोक्तत्वान्ना-  
नुत्पत्तिर्मनसो युज्यते । 'पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽज्वेपां समुद्भवः ।  
तदनुत्पत्तिवचनमल्पोपचयकारणादि'ति वायुप्रोक्तवचनं चशब्देन  
गृहीतम् ॥ ४ ॥ मनोधिकरणम्<sup>४</sup> ॥ २ ॥

'नित्ययाऽनित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतमि'ति । 'वाग्वाव  
नित्या नह्येपोत्पद्यतेऽस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठत' इति सयुक्तिकं पौष्यायण-  
श्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते । अतो ब्रवीति— ॥ ॐ तत्पूर्वकत्वा-  
द्वाचः ॐ ॥ ५ ॥ 'तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपमि'<sup>५</sup>ति  
मनःपूर्वकत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः ॥ 'वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुति-  
सन्निधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्चने'ति वायु-  
प्रोक्ते ॥ ५ ॥ वागाधिकरणम्<sup>६</sup> ॥ ३ ॥

१ २-६. तै.उ

२ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्. पा.

३ २-१-३. मुं.उ.

४ तत्प्राणधिकरणम्. पा.

५ ३-१-१. वे.आ.

६ तत्पूर्वकत्वाधि-

रणम्. पा.

‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’<sup>१</sup> इति श्रुतिः । ‘सप्तैव मारुता वाहे प्राणाः सप्त तथाऽऽत्मनि । अधिदेवे तथाऽध्यात्मे सङ्ख्यासाम्यं विदो विदुरि’ति च स्कान्दे । ‘द्वादश वा एते प्राणा द्वादश मासा द्वादशाऽदित्या द्वादशराशयो द्वादश ग्रहा’ इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशप्राणा दृश्यन्ते । अतो वक्ति—॥ ॐ सप्तगतेर्विशेषित-त्वाच्च ॐ ॥ ६ ॥ ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सत्त्वम् । ‘गुहाशयां निहिताः सप्तसप्ते’<sup>२</sup>ति विशेषणात् ॥ ‘सप्तप्राणास्त्ववगतः पञ्चप्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितमि’ति भविष्यत्पर्व-वचनं चशब्दात् ॥ ६ ॥ ॐ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॐ ॥ ७ ॥ हस्तादीनां कर्मविषयत्वान्न सहपाठः ॥ ‘संसार-स्थितिहेतुत्वात्स्थितं कर्म विदो विदुः । तस्माद्दुद्गतिहेतुत्वाज्ज्ञानं गति-रिहोच्यत’ इति (च) वायुप्रोक्ते ॥ ७ ॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

‘दिवीव चक्षुराततमि’<sup>३</sup>ति व्याप्तिः प्रतीयते । दूरश्रवण-दर्शनादियुक्तिश्च ॥ अणुभिः पश्यत्यणुभिः कृणोति प्राणा वा अणवः प्राणैर्होतद्भवती’ति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ अतो वक्ति—॥ ॐ अणवश्च ॐ ॥ ८ ॥ ‘तद्यथा ह्यणुनश्चक्षुः प्रकाशो व्यातत एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्होवैष पुरुषो भवती’ति शाण्डिल्यश्रुतिः ॥ ८ ॥ अप्व(णुत्वा)धिकरणम् ॥ ५ ॥

‘नैव प्राण उदेति नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्याता । अर्थेन-माहुर्मध्यम इती’ति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते । ‘यत्प्राप्तिर्यत्परि-त्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यत’ इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ ‘आत्मत एष प्राणो जायत’<sup>३</sup> इति च । अत आह—॥ ॐ श्रेष्ठश्च ॐ ॥ ९ ॥ ‘सौक्ष्म्येण ह वा एषोऽवतिष्ठते



स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च प्रकृतितः सूक्ष्मोऽन्यतः स्थूलोऽ-  
 यैर्नमाहुः सादिरनादिरिती'ति गौपयनश्रुतेः ॥ ९ ॥ ॐ न वायु-  
 क्रिये पृथुगुपदेशात् ॐ ॥ १० ॥ 'चेष्टाया वाह्याया च  
 मुख्यप्राणे च गीयते । प्राणशब्दस्त्रिषु ह्येषु मुखे मुख्यः प्रकीर्तित'  
 इति वायुक्रिययोरपि व्यपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तयोर्न स्यात् । 'स प्राण-  
 मसृजत . . . स वायुज्योतिरापः . . . तपो मन्त्राः कर्मे'ति पृथुगुप-  
 देशात् । 'भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् । मुख्यप्राणः  
 परमाच्च न परः कारणान्वित' इति (च) वायुप्रोक्ते ॥ १० ॥  
 ॥ मुख्यप्राणाधिकरणम्<sup>१</sup> ॥ ६ ॥

'प्राणादिदमात्रिरामीत्प्राणो धत्ते प्राणे लयमभ्युपैति न प्राणः  
 किञ्चिदाश्रित' इत्याग्निवेश्यश्रुतौ ॥ 'यदाश्रयादस्य चेष्टा मोऽन्य  
 कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा मर्गस्यैकाश्रयो भवेदि'ति च  
 युक्तिर्भारते ॥ 'प्राणस्यैतद्वशेः सर्वं प्राणः परवशे स्थितः । न परः  
 क(कि)ञ्चिदाश्रित्य वर्तते परमो यत' इति पंडििश्रुतिः ॥ अत आह—  
 ॥ ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः ॐ ॥ ११ ॥  
 चक्षुरादिनमुख्यप्राणोऽपि परमात्मयश्च एव 'सर्वं ह्येवैतत्परमेऽतिष्ठते  
 प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स ह्यरु एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोती'ति  
 गौपयनश्रुतौ चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शान्नात् ॥ 'सर्वकर्ताऽपि  
 सन्प्राण परमावारतः स्थितः । कथमेवान्यथा स स्याद्यतो नैवेश्वर-  
 द्वयम् ॥ अनान्तरेऽश्वरत्वेन तस्येश्वरवचो भवत् । अतो मध्यमतामाहु-  
 स्तस्य वेदेषु वेदिनः ॥ अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनम् । यतो  
 विशेषवाक्येन हियत समतायचः' ॥ 'नान्योऽस्तोऽस्ति द्रष्टा'<sup>३</sup>  
 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टि'त्यादिवचनयुक्तयश्चादिशब्दोक्ताः ॥ ११ ॥

१ ६२ प्र ३

२ श्रेष्ठाधिकरणम् पा

३ ५७२३ वृ ३

॥ ॐ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॐ ॥

॥ १२ ॥ इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्याकरणत्वात्तस्यान्येभ्य उत्तमत्वं युज्यते । माण्डव्यश्रुतिश्च—‘तानि ह वा एतानि सर्वाणि करणान्यथ प्राण एवाकरणस्तस्मान्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्षत’ इति ॥ १२ ॥ चक्षुराद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

‘सर्वे वा एते मुख्यदासाः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । अथ प्राणो वाव सप्राडिति’ काण्डिन्यश्रुतिः । ‘प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिशम् । अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वत’ इति युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ ‘मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्च-वायवः । स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिशमि’ति च गौपयन-श्रुतिः ॥ अतो वक्ति—॥ ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्द्वयपदिश्यते ॐ ॥ १३ ॥ ‘अथ पञ्चवृत्त्यैतत्प्रवर्तने प्राणो वाव पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च-दासाः प्रजायन्ते । प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो व्यानाद्वायान उदाना-दुदानः समानादेव समानो यथा ह वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेतनेति । तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते । मनसो वाव मनो बुद्धेर्बुद्धिरहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताश्चित्तं चेतनाया एव चेतनैवमिती’ति ॥ १३ ॥ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

‘प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्ठात्प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः प्राण एवेदं सर्वमि’ति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते ॥ ‘यतः सर्वं जगद्व्याप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो धृतं जगत्सर्वमन्यथा केन धार्यत’ इति च युक्तिर्वायुप्रोक्ते ॥ ‘अणुर्नैतत्सृज्यतेऽणुर्नैतद्धार्यते अणौ लयमभ्युपैति प्राणो वा अणुः प्राणो ह्येनद्भवती’ति च मौत्रायण-श्रुतिः ॥ अत आह—॥ ॐ अणुश्च ॐ ॥ १४ ॥ स वा

एष प्राणोऽणुर्महानामाऽन्तर्नाऽणुर्वह्निर्महान्प्राणो वा ईशितव्येश ईशो  
ह्यसौ सर्पस्येशितव्यश्च परस्ये'ति हि कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ प्राणाणुत्वाधि-  
करणम् ॥ ९ ॥

करणत्वं प्राणानामुक्तम् । 'जीवस्य करणान्याहुः प्राणा-  
नेतांस्तु सर्पशः । यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्पदेहिष्वि'ति सौत्रायण-  
श्रुतौ सयुक्तिकं जीवकरणत्वं प्रतीयते ॥ 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि  
चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्धेतुः कारयती'ति च कापायणश्रुतौ ॥  
अत आह—॥ ॐ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्  
ॐ ॥१५॥ यज्ज्योतिराद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदेतैः करणैः प्रवर्तयति ।  
'यः प्राणे तिष्ठन्नि'त्यादि तदामननात् ॥ १५ ॥ कथं जीवकरणत्व-  
श्रुतिरित्यतो वक्ति—॥ ॐ प्राणवता शब्दात् ॐ ॥ १६ ॥  
जीवेनैव (स्व)करणैः कारयति परमात्मा । अतो न विरोधः । एष  
ह्येनेनाऽत्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रानयति मनसा मानयति  
बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतावाहुः सृतिरसृतिरिती'ति भास्ववेयश्रुतेः ॥  
'करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाऽखिलम् । श्रोत्रादिभिः कारयति  
करणानीत्यतो निहुः ॥ न जीवापेक्षया मुख्यं कारयेत्परमेश्वरः ।  
केवलात्मेच्छया तस्मान्मुर्यत्वं तस्य निश्चितमि'ति च गाराहे ॥१६॥  
॥ ॐ तस्य च नित्यत्वात् ॐ ॥ १७ ॥ अनादिनित्यत्वान्  
जीवकरणसम्बन्धस्य युज्यते तत्करणत्वश्रुतिः । 'अथावियोगीनि ।  
करणैर्नाम न प्रियुज्यते देहेनैव प्रियुज्यत इत्येतद्वान् करणानां करणत्वं  
यद्वान् न प्रियुज्यत' इति गौप्यनश्रुतिः । चशब्दः करणसम्बन्ध-  
ग्राही ॥ १७ ॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

‘अधेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रवन्ती’ति सयुक्तिका पौत्रायणश्रुतिः सामान्येन प्राणानामिन्द्रियत्वं वक्ति । ‘द्वादशैवेन्द्रियाहुर्मनोबुद्धी तु द्वादशे’ इति च कापायणश्रुतिः । अतः कस्येन्द्रियत्वं निवार्यत इत्यतो वक्ति—॥ ॐ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ ॥ १८ ॥ मुख्यप्राणमृते त एवेन्द्रियाणि । ‘द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुः प्राणो मुरयस्त्वनिन्द्रियम् । द्रवतां हीन्द्रियाणां तु नियन्ता प्राण एकराडि’ति पौत्रायणश्रुतिः ॥ ‘श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् । मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु ॥ विषयद्रवणात्तेषामिन्द्रियत्वमुदाहृतम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवासिलप्रभुरिति बृहत्संहितायाम् ॥ १८ ॥ ॥ ॐ भेदश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥ ‘स्थित एव हीदं मुख्यप्राणः करोति कारयति बलति बालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरधेन्द्रियाणि न स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न बलन्ति न बालयन्ति न दधते न धारयन्ति तानि ह वा एतान्यबलानि तस्मादाहुरिन्द्रियाणि करणानी’ति पौत्रायणश्रुतेः ॥ १९ ॥ ॐ वैलक्षण्याच्च ॐ ॥ २० ॥ पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य । ‘प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रती’ति च श्रुतिः ॥ २० ॥ इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ११ ॥

‘विरिञ्चो वा इदं सर्पं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वाव विरिञ्च एतस्माद्दीमे रूपनामनी’ इति गौपवनश्रुतिः ॥ ‘यस्माद्विरेचयेत्सर्वं विरिञ्चस्तेन भण्यते । एको हि कर्ता जगतो ब्रह्मैव च चतुर्मुख’ इति च युक्तिर्ब्राह्मे । ‘अथ कस्मादुच्यते परम इति परमार्थेने नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्त्वाद्ब्रह्मणाच्चेत्याभिवेश्यश्रुतिः । अत आह—

॥ ॐ संज्ञामूर्तिकृत्स्निस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ ॥

॥ २१ ॥ नामरूपवृत्तिः परादेव । 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्य(दा) आस्त' इति श्रुतेः । त्रिवृत्कुर्वत इति हेतुगर्भः । त्रिवृत्करणापेक्षत्वान्नामरूपयोः ॥ 'सर्नान्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशमः । एक एव यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तरा' इति च पात्रे ॥ 'त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य चैकराद् । हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुरिति च ब्रह्माण्डे ॥ २१ ॥ संज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

'अद्भ्यो हीदमुत्पद्यते आपो वाप मांसमस्थि च भवत्यापः शरीरमाप एवेदं सर्वमिति कौण्डिन्यश्रुतिः । 'अम्भयं तु यतो मासमतस्तृप्तिश्च मासत' इति च भारते । 'पृथिवी शरीरमाकाश-मात्मे'ति च अतो ब्रवीति—॥ ॐ मांसादि भौमं यथा-शब्दमितरयोश्च ॐ ॥ २२ ॥ 'यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रव्यं तदापो यदुष्ण तत्तेज' इति श्रुतेर्मांसाद्येव भौमं न सर्वशरीरम् । अप्तजसोश्च कार्यं यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यम् ॥ 'यद्वागथो विमिश्रं मिश्राद्धेतद्भवति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैवमाचक्षते भूतानीती'ति हि कापायणश्रुतिः । 'पञ्चभूतात्मकं सर्वं तथाऽप्येकत्रिवक्षया । एक-भूतात्मकत्वेन व्यवहारस्तु वैदिके । भौममित्येव काठिन्याच्छौक्या-दौदकमित्यपि । तेजिष्ठत्वात्तैजसं च यथाऽस्त्रां वचन श्रुतावि'ति वायुप्रोक्ते ॥ २२ ॥ कथं तर्हि विशेषवचनमित्यत आह—॥ ॐ वैशेष्यास्तु तद्वादस्तद्वादः ॐ ॥ २३ ॥ भूताना विशेष-संयोगादेव विशेषव्यवहारः । 'पार्थिवानां शरीराणामर्धेन पृथिवी स्मृता ।

इतरेऽर्धे त्रिभागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः । इति सामान्यतो ज्ञेयं  
 मेदं च प्रतिपूरुषम् । स्वर्गस्थानां शरीराणामर्धं तेज उदाहृतमि'ति  
 च बृहत्संहितायाम् ॥ सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः ।  
 गारुडे च—'अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद्वेदे वा वैदिकेऽपि वा ।  
 विचारो यत्र सज्ज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे ॥ अनुक्तानां प्रमाणानां  
 स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिन्द्य चैतरान्मार्गान्सम्पूर्णफलता  
 तथे'ति ॥ २३ ॥ मांसा(द्य)धिकरणम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्कृष्ण-  
 द्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते  
 द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ द्वितीयोऽविरोधाध्याय-  
 स्तमासः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

साधनविचारोऽयमध्यायः । वैराग्याय गत्यादिनिरूपणा  
प्रथमपादे । भूतबन्धो हि बन्धः । 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो  
निमोचनमिति च वाराहे । तच्च मरणे भवति । 'भूतानां पिनिवृत्तिस्तु  
मरणं समुदाहृतम् । भूतानां सम्प्रयोगश्च जनिरित्येव पण्डितैरिति  
च भारते । अतः किं साधनैरित्यत आह—॥ ॐ तदन्तर-  
प्रतिपत्तौ रंहतिसम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्  
ॐ ॥ १ ॥ शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव गच्छति ।  
'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषत्रचसो भवन्ति' । 'इति तु  
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषत्रचसो भवन्ती'ति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ॥१॥  
॥ तदन्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ ज्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ ॥ २ ॥  
अप्युद्धस्तु ज्यात्मकत्वाद्बुज्यते । भूयस्त्वाच्चापाम् । 'तापापनोदो  
भूयस्त्वमम्भमो वृत्तयस्त्विमा' इति च भागवते ॥ २ ॥ ज्यात्मक-  
त्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ प्राणगतेश्च ॐ ॥ ३ ॥ 'यत्र वायु भूतानि  
तत्र करणानि नित्यानि ह वा एतानि भूतानि करणानि च ।  
नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते न च मिलीयन्ते' इति भाल्लवेयश्रुतेः प्राण-  
गतेर्भूतान्यपि सह गच्छन्ती'ति सिद्धम् ॥ ३ ॥ प्राणगत्यधि-  
करणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्  
ॐ ॥ ४ ॥ 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण'<sup>३</sup>

इत्यादिश्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेन्न—भागतोऽग्न्यादि-  
प्राप्तेः ॥ 'पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति  
भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥ पुनः शरीरसम्प्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चे'ति  
ब्राह्मे ॥ ब्रह्माण्डे च—'मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च ।  
भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वश' इति ॥ ४ ॥ अग्न्याद्यधि-  
करणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः

ॐ ॥ ५ ॥ 'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वती'ति प्रथमाऽग्नौ  
श्रूयने न भूतानि जुह्वतीति । अतो नेति चेन्न । ता एव प्रस्तुता  
आपः श्रद्धारूपेण ह्यन्ते । 'इति तु पञ्चन्यामाहुतायापः पुरुषत्रयो  
भवन्ती'<sup>२</sup>त्युपसंहारोपपत्तेः ॥ ५ ॥ प्रथमश्रवणाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः

ॐ ॥ ६ ॥ अग्न्यादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयते । अतः प्रत्यक्ष-  
श्रवणान्न युक्तमिति चेन्न । 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव  
भूतैरेव गच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुपधते भूतैश्चरति भूतैर्विचरती'ति  
कौण्डरव्यश्रुतौ प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अश्रुतत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

'अपाम सोमममृता अभूमे'<sup>३</sup>त्यादि श्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति—

॥ ॐ भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ॥

॥ ७ ॥ भागतस्तदमृतत्वम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत'<sup>४</sup>  
इति श्रुतेरात्मविद एव हि मुख्यम् । वाशब्दात्पारम्पर्येणाऽत्मविद-  
पेक्षया वा । तथा हि श्रुतिः — 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा  
वेदो वाऽननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं  
कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एवाऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य



आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्धेवाऽत्मनो यद्य-  
त्कामयते तत्तत्सृजते' ॥ 'अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो  
यावन्मनुर्यावदादित्यः' । 'कर्मणा ज्ञानमातनोति ज्ञानेनामृतीभवति  
अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतं नयन्ती'ति च ॥७॥ भाक्ताधि-  
करणम् ॥ ७ ॥

कृतस्य कर्मणो भोगेन क्षयान्मुक्तिरित्यत आह— ॥ ॐ

कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्याम् ॐ ॥ ८ ॥ 'ततः  
शेपेणमं लोकमायाति पुनः कर्म कुस्ते पुनर्गच्छति पुनरागच्छती'ति  
श्रुतेः— 'भुक्तशेपानुशयवानिमां प्राप्य भुवं पुनः । कर्म कृत्वा  
पुनर्गच्छेत्पुनरायाति नित्यशः ॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्कर्माणि नियमेन  
तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् । अतः कर्मक्षया-  
न्मुक्तिः कुत एव भविष्यतीत्यादिस्मृतेश्च शेपवानेवाऽप्याति ॥ ८ ॥  
॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

'यथेतमेव गच्छति यथेतमागच्छति स भुङ्क्ते स कर्म कुस्ते  
स परिवर्तते' इति गतिप्रकारेणाऽगतिः प्रतीयते । अतो ब्रूते—  
॥ ॐ यथेतमनेवं च ॐ ॥९॥ 'धूमादध्रमध्रादाकाशमाकाशा-  
च्चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशाद्रायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो  
भूत्वाऽध्रं भवत्यध्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति  
काषायणश्रुतेर्यथागतमन्यथा च ॥ ९ ॥ यथेताधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति  
काष्णाजिनिः ॐ ॥ १० ॥ 'तद्य इह रमणीयचरणा रमणीयां  
योनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयामि'ति श्रुतेश्चरणफलमेव गमना-

गमने न यज्ञादिकृतः । 'आचार इति सन्प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शुद्धिदः ।  
 अशुद्धिदस्त्वनाचारश्चरणं तूभयं मतमि'ति स्मृतेरिति चेन्न । यज्ञा-  
 धुपलक्षणार्था चरणादिश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥ १० ॥  
 ॥ ॐ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॐ ॥ ११ ॥  
 तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव स्यात् । चरणशब्दस्यानर्थक्यमिति  
 चेन्न । चरणापेक्षत्वाद् रमणीयत्वादेस्तज्ज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥ ११ ॥  
 ॥ ॐ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॐ ॥ १२ ॥  
 'धर्मं चरत माऽधर्ममि'त्यादिप्रयोगात्सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दोक्ते  
 इति वादरिर्मन्यते । तुशब्दात्स्वसिद्धान्तोऽपि स एवेति सूचयति ।  
 'तुशब्दस्तु विशेषे स्यात्स्वसिद्धान्तेऽवधारण' इति च नाममहो-  
 दधौ ॥ १२ ॥ चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामित्यत आह— ॥ ॐ  
 अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॐ ॥ १३ ॥ 'तद्य  
 इह शुभाकृतो ये वाऽशुभकृतस्तेऽशुभमनुभूयाऽवर्तन्ते पुनः कर्म कुर्वन्ति  
 पुनर्गच्छन्ति पुनरागच्छन्ती'ति भाल्लवेयश्रुतौ ॥ १३ ॥ ॐ संयमने  
 त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॐ ॥ १४ ॥  
 संयमनमनुभूय केषाञ्चिदारोहः केषाञ्चिदवरोहः । तुशब्दोऽवधारणे ।  
 'सर्वे वा एतेऽशुभकृतः संयमने प्रपतन्ति तत्र ये परद्विपो गुरुद्विपः  
 श्रुतिद्विपस्तदयमन्तारः शठा मूर्खा इति ते वै ततोऽवस्थ तमसि  
 प्रपतन्ति नैवैत उत्तिष्ठन्तेऽपि कर्हिचिद्द्वयं वा एतदित्याहुरथ येऽप्ये  
 ब्रह्मद्विपः स्तेनाः सुरापा इति ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्ती'ति  
 कौण्डरव्यश्रुतेः ॥ १४ ॥ ॐ स्मरन्ति च ॐ ॥ १५ ॥  
 'गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्त्वा पतन्त्येव'

ये द्विपन्ति जनार्दनम् ॥ महातमसि मन्त्रानां न तेषामुत्थितिः क्वचित् ।  
इतरेषां तु पापानां व्युत्थानं विद्यतेऽपि च ॥ सुखस्थानन्तरं दुःखं  
दुःखस्थानन्तरं सुखम् । इति सर्वत्र नियमः पञ्चकटे तु तत्सदे-  
त्यादि ॥ १५ ॥ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ ॐ अपि सप्त ॐ ॥ १६ ॥ 'रौरवोऽथ महार्थैव  
वह्निर्वेतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु ॥  
तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितौ ॥ इति सप्त प्रधानानि  
बलीयस्तूत्तरोचरम् । एतानि क्रमशो गत्वैवाऽरोहोऽथावरोहणमिति  
च भारते ॥ १६ ॥ सप्ताधिकरणम् ॥ १२ ॥

ईश्वरस्य नरकायुक्तैः 'सर्वं विसृजति' सर्वं विलापयति सर्वं  
रमयति सर्वं न रमयति सर्वं प्रवर्तयत्यन्तरस्मिन्नविष्ट' इति कौपारव-  
श्रुतिविरोध इत्यतो वक्ति— ॥ ॐ तत्रापि च तद्व्यापारा-  
दविरोधः ॐ ॥ १७ ॥ चशब्दाददुःखानुभवेन । 'स स्वर्गे  
स भूमौ स नरके सोऽन्धे तमसि प्रष्टुच्चिकृदेक एवानुविष्टो नासौ  
दुःखभुगीश्वरः प्रभुत्वात्मर्षं पश्यति सर्वं कारयति नासौ दुःखभुग्य  
एवं वेदेति' पौत्रायणश्रुतेरविरोधः ॥ 'नरकेऽपि वसन्तीशो नासौ  
दुःखभुगुच्यते । नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग इत्यभिधीयते । नासौ  
नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वत' इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥  
॥ तद्व्यापाराधिकरणम् ॥ १३ ॥

'अर्थतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रमिश्राण्यसकृदा-  
वर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य ग्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि'<sup>२</sup>ति गति-  
स्नातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत आह— ॥ ॐ विद्याकर्मणोरिति  
तु प्रकृतस्त्रात् ॐ ॥ १८ ॥ विद्याकर्मपिक्षयैतद्वचनम् । तयोरपि

प्रकृतत्वात् ॥ 'विद्यापथः कर्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्तितौ ।  
तद्वर्जितस्त्रिधा याति तिर्यग्वा नरकं तम' इति च भारते ॥ १८ ॥  
॥ विद्याकृमाधिकरणम् ॥ १४ ॥

'यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नीचगती  
किञ्चित्स्मिन् मानुषदेहिने' इति वचनान्महात्मस्यपि सुखप्राप्तिरित्यत  
आह—॥ ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ॥ १९ ॥  
'अथापिद्वानकर्माऽप्यागच्छति त्रिधा ह वाऽप्याग(च्छ)तिस्तिर्यग्यातना  
तम इति द्वे वाप सुखानुवृत्ते, न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र दुःखं  
भवती'ति श्रुतेर्न तृतीयाप्यागतौ सुखम् ॥१९॥ ॐ स्मर्यतेऽपि  
च लोके ॐ ॥ २० ॥ 'तिर्यक्षु नरके चैव सुखलेशो विधीयते ।  
नान्ये तमसि मयानां सुखलेशोऽपि कश्चने'ति मन्त्रिप्यत्परिणि ॥  
लोकमिदं चैतत् । चञ्चलाह्लोकसिद्धिरपि म्मातेत्याह ॥ 'अतिप्रिये  
यथा राजा न दुःखं महते क्वचित् । अत्यप्रिये सुखमपि तथैव  
परमेधर' इति हि ब्राह्म ॥ २० ॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ २१ ॥  
'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखमल्लीनान्निशेष-  
सुखवर्जितान् ॥ नित्यमेव तथाभूतान्विमिथांश्च गणान्वहन् । निरस्ता-  
शेषदुःखांश्च नित्यानन्दकभागिनः । अपश्यत्त्रिविधान्त्रया साक्षादेव  
चतुर्मुख' इति दर्शनवचनाच्च पात्रे ॥२१॥ ॐ तृतीये शब्दा-  
वरोधः संशोकजस्य ॐ ॥ २२ ॥ तृतीये तृतीयतमसः  
श्रवणादेव शब्दानुसारेण संशोकजमोहप्राप्तिः ॥२२॥ ॐ स्मरणाच्च  
ॐ ॥ २३ ॥ 'महात्मस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरम् ।  
श्रवणादेव मूर्च्छादिरधस्य यतो भवेत् । तस्माच्च विस्तरैर्नैतन्कथ्यने  
राजमत्तमे'ति कौमें ॥ २३ ॥ महात्मोऽधिकरणम् ॥ १५ ॥

‘धूमो भूत्वाऽत्र भवती’त्याग्रन्यभासः श्रूयते । म कथमित्यतो  
 प्रीति—॥ ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॐ ॥ २४ ॥  
 ‘धूमादिषु प्रविश्य तद्गतौ गतिः स्थितौ स्थितिरित्यादिभ्यः तद्भासापत्तिः ।  
 न ह्यन्यस्यान्यभासो युज्यते । न च तत्पदप्राप्तिः । गार्डे च—  
 ‘धूमादिभासप्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव तु । स्थितौ स्थितिः प्रवेशश्च  
 लघुस्त्यादिस्तथैव च ॥ न ह्यन्यस्यान्यथाभासो न च तत्पदमिष्यते ।  
 नित्रागम्य पदं यस्मान्न तत्प्राप्यं हि कर्मणा ॥ एकदेशस्वभावेन  
 वागभेदाऽपि युज्यते । यथा जीवः पर ब्रह्म ब्रह्मेद जगदित्यपीति ॥२४॥  
 ॥ तत्स्वाभाव्याधिकरणम् ॥ १६ ॥

बहुस्थानगमनात्कल्पान्तमप्येव स्यादित्यत आह — ॥ ॐ  
 नातिचिरेण विशेषात् ॐ ॥ २५ ॥ ‘तद्य इह रमणीय  
 चरणा अभ्याशो ह यत्तं रमणीया योनिमापद्यन्त’ इति विशेषान्नाति-  
 चिरेण ॥ ‘स्वर्गाहोकादवाक् प्राप्तो बल्मरात्पूर्वमेव तु । मातुः शरीर-  
 मामोति पर्यटन्यत्र तत्र चे’ति च नारदीये ॥ २५ ॥ नाति-  
 चिरेणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

‘त इह प्रीहियरा ओषधियनस्पतयस्तिला मापा इति जायन्त’<sup>१</sup>  
 इति श्रवणादनर्थफलत्वं यज्ञादेरित्यतो वक्ति—॥ ॐ अन्याधिष्ठिते  
 पूर्ववदभिलापात् ॐ ॥ २६ ॥ अन्याधिष्ठिते त्रीक्षादिशरीरे  
 प्रवेशः । न तु भोगोऽस्य । ‘धूमो भूत्वाऽत्र भवती’त्यादिपूर्वोक्ति-  
 (क्त)त् ॥ ‘सोऽवाग्गतः स्थापरान्प्रविश्याभोगेनैव प्रजन् स्थूलं  
 शरीरमेति स्थूलान् शरीराद्भोगाननुमुञ्च’ इत्यभिलापात्कार्पापरश्रुतौ ॥  
 ‘स्वर्गादवाग्गतो देही त्रीक्षादीतरदहगः । अमुञ्जस्तु क्रमेणैव

देहमामोति कालत' इति वाराहे ॥ २६ ॥ ॐ अशुद्धमिति  
चेन्न शब्दात् ॐ ॥ २७ ॥ हिंसाशापत्वात्पापस्यापि सम्भवाद्दुःखं  
च भवत्विति चेन्न । शब्दविहितत्वात् ॥ 'हिंसा त्ववेदिका या तु  
तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चने'ति  
वाराहे ॥ २७ ॥ अन्या(धिष्ठिता)धिकरणम् ॥ १८ ॥

'स्वर्गादिवागतश्चापि मातुरेवोदरं व्रजेदि'ति वचना'द्य एव गृही  
भवति यो वा रेतः मिञ्चति तमेवानुविशती'ति श्रुतिः कथमित्यत  
आह— ॥ ॐ रेतः सिग्ग्योगोऽथ ॐ ॥ २८ ॥ 'ततो  
रेतस्मिच्चमेवानुप्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुत' इति  
कौण्डिन्यश्रुतेः पितरमेव प्रथमतो प्रविशति । मातृप्राप्तेः पश्चादपि  
भाव्यत्वात् ॥ २८ ॥ रेतोऽधिकरणम् ॥ १९ ॥

'देहं गर्भस्थितं कापि प्रविशेत्स्वर्गतो गत' इति वचनात्पश्चादेव  
प्रविशतीत्यत आह— ॥ ॐ योनेः शरीरम् ॐ ॥ २९ ॥  
पितृर्गर्भागन्मातृयोनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरमामोति ॥ 'दिवः  
स्यास्तूनाच्छति स्यास्तुभ्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरं शरीरेण  
जायत इति सम्मितम् । अथाममितं स्यास्तुभ्यो जायते पितुर्मातुरन्तरे  
वा गर्भे वा बहिर्वे'ति पाप्यायणश्रुतेः ॥ 'स्यात्प्राणि दिवः प्राप्तः  
स्वावरंभ्यश्च पूरुषम् । पुरुषात्त्रिपमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् ॥ देहेन  
जायते जन्तुरिति सामान्यतो जनिः । विशेषजननं चापि प्रोच्यमानं  
निरोध मे ॥ स्यास्तुप्श्चापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे वा  
बहिरंगाय फलित्थानान्तरेषु चे'ति ब्राह्मे ॥ २९ ॥ योन्यधिकरणम् ॥ २० ॥  
इति श्रीमत्कृष्णार्जुनसंहितायामुत्तराध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

भक्तिरम्पिन्पाद उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ॥  
 ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॐ ॥ १ ॥ न स्वप्नेऽपि तं  
 पिना प्रतीयते । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ  
 रथात्रथयोगान् पथः सृजत'<sup>१</sup> इत्यादि श्रुतेः ॥१॥ ॐ निर्मातारं  
 चैके पुत्रादयश्च ॐ ॥ २ ॥ 'य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं  
 कामं पुरुषो निर्मिमाण'<sup>२</sup> इति च । 'एतस्माद्धेव पुत्रो जायत  
 एतस्माद्जाततस्माद्भार्या यदेनं पुरुषमेव स्वप्नेनाभिहन्ति' इति गौप्यन-  
 श्रुतिश्च ॥ २ ॥ केन साधनेन ?— ॥ ॐ मायामात्रं तु  
 कात्स्नर्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३ ॥ अनादि-  
 मनोगतान्संस्कारान्स्वेच्छामात्रेण प्रदर्शयति नान्येन साधनेन, सम्य-  
 गनभिव्यक्तत्वात् ॥ ब्रह्माण्डे च—'मनोगतांस्तु संस्कारान्स्वेच्छया  
 परमेधरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते ॥ यदन्यथात्वं  
 जाग्रत्त्वं मा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्मान्यसाधन-  
 जन्मवेदि'ति ॥ ३ ॥ ॐ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च  
 तद्विदः ॐ ॥ ४ ॥ साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेन  
 चेश्वरो दर्शयति ॥ 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभिपश्यति ।  
 ममृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन'<sup>३</sup> इत्यादिश्रुतेः ॥ हिशब्दा-  
 दर्शनाच्च ॥ 'यद्वाऽपि ब्राह्मणो ब्रूयाद्देवता वृषभोऽपि वा । स्वप्नस्थ-  
 मथना राजा तत्तथैव भविष्यती'त्याद्याचक्षते च स्वप्नविदो  
 व्यामादयः ॥ ४ ॥ मन्व्याधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य  
 वन्धविपर्ययौ ॐ ॥ ५ ॥ वन्धमोक्षप्रदत्वात्स एव स्वप्न-

तिरस्कर्ता । 'स्वप्नादियुद्धिकर्ता च तिरस्कर्ता स एव च । तदिच्छया  
यतो ह्यस्य बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिता'विति कौर्मे ॥ ५ ॥ पराभि-  
ध्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ॥ ६ ॥ देहयोगेन  
वामो जाग्रदपि तत एव ॥ 'स एव जागरिते स्थापयति स स्वप्ने स  
प्रभुस्तुरापाद् स एको बहुधा भवती'ति कौण्ठरव्यश्रुतेः ॥ ६ ॥  
॥ देहयोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥ ७ ॥  
जाग्रत्स्वप्नाभावः सुप्तिः नाडीस्थे परमात्मनि । 'आसु तदा नाडीषु  
सुप्तो भवति' । 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति श्रुतेः ॥ ७ ॥  
॥ तदभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ८ ॥ यतस्तस्मिन्सुप्तिः ॥  
'एष एव सुप्तं प्रबोधयत्येतस्माज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातैष परम' इति  
(हि) कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥ प्रबोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः  
ॐ ॥ ९ ॥ न च केपाञ्चित्स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति । 'एष  
ह्येव साधु कर्म कारयती'ति कर्मण्यवधारणात् ॥ 'प्रदर्शकस्तु सर्वेषां  
स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चने'-  
त्यनुमारिस्मृतेश्च ॥ 'एष स्वप्नान्दर्शयत्येष प्रबोधयत्यथैष एव परम  
आनन्द' इति च श्रुतिः ॥ 'आत्मानमेव लोकमुपामीते'ति च  
विधिः ॥ ९ ॥ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

१ ८-६-३ छा उ

२ ६-८-१ छा उ

३ ३-८. कौ उ.

४ ३-४-१५. घ उ.



॥ ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ १० ॥

मोहावस्थायां परमेश्वरेऽर्धप्राप्तिर्जीवस्य ॥ 'हृदयस्थ्यात्पराजीवो दूरस्थो जाग्रदेष्यति । गभीपम्यस्तथा स्वप्नं स्वपित्यभिर्हृद्यं व्रजन् ॥ यत एवं त्रयोऽप्यथा मोहस्तु परिशेषतः । अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःस्वप्नाप्रतिस्मृतेरिति वाराहे ॥ सोऽपि तत एवेति मिद्धम् ॥ 'मूर्च्छा प्रबोधनं च यत एव प्रवर्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति (हि) कौमं ॥ १० ॥ मुग्धप्राप्त्यधिकरणम्<sup>१</sup> ॥ ७ ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदादनुग्राह्यानुग्राहकभार इत्यत आह—॥ ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ॥ ११ ॥ स्थानापेक्षयाऽपि परमात्मनो न भिन्नं रूपम् ॥ 'सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत'<sup>२</sup> इति श्रुतिः ॥ 'एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः । ऐश्वर्याद्रूपमेकं च सूर्यवद्ब्रह्मधेयत' इति (हि) मात्स्ये ॥ 'प्रतिदृशमिदं नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतमेदमोह' इति च भागवते ॥ ११ ॥ ॐ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ १२ ॥ 'कार्यकारणवद्वा तापिष्येने निश्चतैजसौ । प्राज्ञः कारणवद्भस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिध्यत'<sup>३</sup> इति भेदवचनाच्चेति चेन्न । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः'<sup>४</sup> । 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्'<sup>५</sup> । 'अयं वै हरयोऽयं वै दश च महत्प्राणि च बहूनि चानन्तानि च । तदतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमशाक्षमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनमि'<sup>६</sup>ति प्रत्येकमभेदवचनात् ॥ १२ ॥ ॐ अपि चैवमेके ॐ ॥ १३ ॥ एवमभेदेनैव । चानन्दादनन्तरूपत्वं चैकं प्राखिनः पठन्ति ।

<sup>१</sup> सप्तत्यधिकरणम् वा <sup>२</sup> ३-२-३. ऐश्वर्या <sup>३</sup> २-१६ मा उ <sup>४</sup> ७-५ ३ मृ उ <sup>५</sup> ४-५-१ मृ उ <sup>६</sup> ४-५ १९ मृ उ

‘अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स मुनिनेतरो जन’<sup>१</sup> इति । अमेदेऽपि भेदव्यपदेशः म्यानमेदादैश्वर्य-योगाच्च युज्यते ॥ ब्रह्मतकं च—‘वदो वन्वादिसाक्षित्वाङ्गिभो भिन्नेषु संस्थितेः । निर्दोषाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर’ इति ॥१३॥ ॥ म्यान(तोऽप्य)भेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥ .

रूपवत्त्वादनित्यत्वमित्यतो वक्ति—॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥ १४ ॥ प्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वेन तदुत्तम-त्वात्तैव रूपवद्ब्रह्म । हिंजब्दा‘दस्थूलमनष्वि’<sup>२</sup>त्यादि श्रुतेश्च ॥ ‘भौतिकानि हि रूपाणि भूतेभ्योऽसौ परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क तदव्यक्ततः पर’ इति मात्स्ये ॥ १४ ॥ ॐ प्रकाश-वच्चावैयर्थ्यम् ॐ ॥ १५ ॥ ‘यदा पश्यः पश्यते रूक्मवर्णम्’<sup>३</sup> । ‘श्यामाच्छवलं प्रपद्ये’<sup>४</sup> । ‘सुवर्णज्योति’<sup>५</sup>रित्यादिश्रुतीनां च न वैयर्थ्यम् । विलक्षणरूपवत्त्वात् । यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमाने वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥१५॥ ॐ आह च तन्मात्रम् ॐ ॥ १६ ॥ वैलक्षण्यं चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्व-‘मैकात्म्यप्रत्ययमारमि’<sup>६</sup>ति ॥ ‘आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्तं बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मस्थं वेऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामिति चतुर्वेदशिक्षायाम् ॥ १६ ॥ ॐ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॐ ॥ १७ ॥ दर्शयति चानन्दस्य रूपत्वं ‘तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाती’<sup>७</sup>ति ॥

१ ४-७ मा.उ.

२ ५-८-८ वृ.उ

३ ३-१-३ मुं.उ.

४ ८-१३-१ छां.उ

५ ३-१० नै.उ.

६ २-७ मा.उ.

७ २-२-८. मुं.उ

‘शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयति यतिर्नान्यं  
ज्ञानरूपाद्ये हरेरिति च मात्स्ये ॥ १७ ॥ अरूपाधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॐ ॥ १८ ॥

यस्मादेवं परमेश्वररूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदोऽत एव सादृश्याजीव-  
स्यापि तथा स्यादिति तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चशब्देन भेदं  
दर्शयति ॥ ‘रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव’<sup>१</sup> । ‘बहवः सूर्यका  
यद्वत्सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवाऽत्मका लोके परात्मसदृशा मता’  
इत्यादि ॥ अत एव भिन्नत्वतदधीनत्वसादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमा,  
नोपाध्यधीनत्वादिना ॥ १८ ॥ उपमाधिकरणम् ॥ १० ॥

नित्यसिद्धत्वात्सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेर्न भक्तिज्ञानादि-  
प्रयोजनमित्यतो ब्रवीति— ॥ ॐ अम्बुवदग्रहणात्तु न  
तथात्वम् ॐ ॥ १९ ॥ अम्बुवत्स्नेहेन । ग्रहणं ज्ञानम् ।  
भक्तिं विना न तत्सादृश्यं सम्यगभिव्यज्यते ॥ ‘यमेवैष वृणुते तेन  
लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तं स्वामि’<sup>२</sup>ति हि श्रुतिः । महत्व-  
युद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते । तथैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं  
सुखादिकमिति पात्रे ॥ १९ ॥ अम्बुवदधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ ॐ वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्ज-  
स्यादेवम् ॐ ॥ २० ॥ तस्य च भक्तिज्ञानादेर्द्विहासभावत्वं  
विद्यते । ब्रह्मादीनामुत्तमानां सर्वेषां भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं  
भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति च सामञ्जस्यं  
भवति ॥ ‘साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः  
क्रमेणैव यथाऽऽनन्दश्रुतौ श्रुता’ इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥ कुतः ?—

॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ २१ ॥ 'अथात आनन्दस्य मीमांसा भवती'<sup>१</sup>त्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखे विशेषदर्शनात् ॥ चशब्दात्स्मृतिः— 'यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदन' इति ॥ २१ ॥ वृद्धिहासाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवास्य न पालकत्वं स्वतः सिद्धेरित्यत आह—॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॐ ॥ २२ ॥ उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति । 'नैतावदेना परो अन्यदस्त्युक्षा स ह्यावापृथिवी विभर्ती'<sup>२</sup>ति । चशब्दात्स्मृतिश्च । 'सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा । एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिरि'ति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥ पालकत्वाधिकरणम्<sup>३</sup> ॥ १३ ॥

परमात्मापरोक्ष्यं च तत्प्रसादादेव न जीवशक्त्येति वक्तु- मुच्यते—॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ २३ ॥ अव्यक्तमेव तद्ब्रह्म स्वतः । 'अरूपमक्षरं ब्रह्म सदाऽव्यक्तं च निष्कलम् । यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाव्य(क्ष)यो भवेदि'ति हि कौण्ठरव्यश्रुतिः ॥ २३ ॥ ॥ ॐ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॐ ॥ २४ ॥ आराधनेऽप्यव्यक्तमेव । ज्ञानि(नां)प्रत्यक्षेणेतरेपामतिसूक्ष्मत्वलिङ्गा- दनुमानेन ॥ 'न तमाराधयित्वाऽपि कश्चिद्ब्रह्मकीकरिष्यति । नित्या- व्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २४ ॥ नित्याव्यक्तेन रूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं गृहीत्वा दृश्यते । यथाऽऽन्यादयस्तन्मात्रारूपेणादृश्या अपि स्थूलरूपेण दृश्यन्त एवमिति चेन्न ॥ ॐ प्रकाशवच्चावैशेष्यम् ॐ ॥ २५ ॥

१ २-८. तै.उ. २ १०-३१-८. क्र.सं. ३ प्रकृत्याधिकरणम्. पा.

अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्मत्वविशेषाभावात् ॥ 'नासी सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवति तस्मादाहुः परम' इतीति माण्डव्यश्रुतेः । 'स्थूल-सूक्ष्मविशेषोऽत्र न क्वचित्परमेश्वरे । सर्वत्रैकप्रकारोऽसौ सर्वरूपेष्वजी यत' इति च गारुडे ॥ 'अव्यक्तव्यक्तभावौ च न क्वचित्परमेश्वरे । सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनार्दन' इति कौर्मे ॥ २५ ॥ तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह—॥ ॐ प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॐ ॥

॥ २६ ॥ विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणाद्यभ्यासात्प्रकाशश्च भवति । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुतेः ॥ २६ ॥ नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते—॥ ॐ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॐ ॥ २७ ॥ उभयत्र प्रमाणभावात्तत्प्रसादादेव प्रकाशो भवति । 'तस्याभिध्यानाद्योजना-त्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विध्वमायानिवृत्तिरि'<sup>२</sup>ति लिङ्गात् ॥ युज्यते च तस्यानन्तशक्तित्वात् । 'नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्ष्यते निजशक्तिः । तस्मृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुमि'ति नारायणाध्यात्मे ॥ २७ ॥ ॥ अव्यक्ताधिकरणम् ॥ १४ ॥

स्वरूपेणाऽनन्दादिना कथमानन्दित्वादिरित्यत्रोच्यते—॥ ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥ २८ ॥ 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्'<sup>३</sup> । 'अथैष एव परम आनन्द'<sup>४</sup> इत्युभयव्यपदेशा-दहिकुण्डलवदेव युज्यते । यथाऽहिः कुण्डली कुण्डलं च । तुशब्दा-त्केवलश्रुतिगम्यत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥ ॐ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॐ ॥ २९ ॥ यथाऽऽदित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वं

१ ४-४-५. सू.उ.

२ १-१०. श्वे.उ.

३ २-४. तै.उ.

४ ६-३-३३. सू.उ.

च, एवं वा दृष्टान्तः । तेजोरूपत्वाद्ब्रह्मणः ॥२९॥ ॐ पूर्ववद्वा  
 ॐ ॥ ३० ॥ यथैक एव कालः पूर्वं इत्यवच्छेदकोऽवच्छेद्यश्च  
 भवति ॥ अतिस्मृत्स्मत्वापेक्षयैष दृष्टान्तः । स्थूलमतीनां च प्रदर्शनार्थ-  
 महिकुण्डलदृष्टान्तः ॥ 'प्रकाशवत्कालवद्वा यथाऽङ्गे शयनादिकम् ।  
 ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दोऽभिन्न एव त्विति नारायणाध्यात्मे ।  
 'आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रकाशवत् । कालवद्वा यथा कालः  
 स्वावच्छेदकतां त्रजेदि'ति पात्रे ॥३०॥ ॐ प्रतिषेधाच्च ॐ ॥  
 ॥३१॥ 'एकमेवाद्वितीयम्'<sup>१</sup> 'नेह नानाऽस्ति किञ्चने'<sup>२</sup>ति भेदस्य ॥३१॥  
 ॥ उभयव्यपदेशाधिकरणम्<sup>३</sup> ॥ १५ ॥

॥ ॐ परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः

ॐ ॥ ३२ ॥ नचाऽनन्दादित्वाद्ब्रह्मोक्तानन्दादिवत् । 'एष सेतु-  
 विधृतिः'<sup>४</sup> 'य एष आनन्दः परस्य' 'एष नित्यो महिमा ब्रह्मणस्य'<sup>५</sup>ति  
 सेतुत्वं ह्युच्यते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते'<sup>६</sup> इत्युन्मानत्वम् । 'एतस्यै-  
 वाऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'<sup>७</sup>ति सम्बन्धः । 'अन्य-  
 ज्ञानं तु जीवानामन्यज्ज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाव्ययं पूर्णं  
 परज्ञानं विधीयत' इति भेदः ॥ अतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मा-  
 नन्दादिकम् ॥ ३२ ॥ ॐ दर्शनात्तु ॐ ॥ ३३ ॥ दर्शनादेव  
 चान्यानन्दादीनाम् ॥ 'अदृष्टमव्यवहार्यमव्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोजो  
 चलमिति ब्रह्मणस्तन्माद्ब्रह्मेत्याचक्षते तन्माद्ब्रह्मेत्याचक्षत' इति कौण्टिन्य-  
 श्रुतिः ॥ ३३ ॥ अप्रमिदस्य कथमानन्द इत्यादिव्यपदेश इत्यतो  
 वक्ति—॥ ॐ बुद्धयर्थः पादवत् ॐ ॥ ३४ ॥ जीवेश्वर-

<sup>१</sup> ६-२-१. छां.उ. <sup>२</sup> २-४-११. कठ.उ. <sup>३</sup> अहिकुण्डलाधिकरणम्. पा.  
<sup>४</sup> ८-४-१. छां.उ. <sup>५</sup> ६-४-२३ पृ.उ. <sup>६</sup> २-४. तै.उ. <sup>७</sup> ६-३-२२ पृ.उ.

सम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन व्यपदिश्यते  
 'पादोऽस्य विधा भूतानी'ति तथा । 'अलौकिकोऽपि ज्ञानादि-  
 स्तच्छब्दैरेव भण्यते । ज्ञापनार्थाय लोकस्य यथा राजेव देवराडि'ति  
 (च) पात्रे ॥ ३४ ॥ परानन्दा(परमता)धिकरणम् ॥ १६ ॥

परानन्दमात्रत्वे कथं ब्रह्माद्यानन्दानां विशेष इत्यत उच्यते ॥  
 ॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३५ ॥ यथाऽऽ  
 दित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात्प्रतिबिम्बविशेष एवमानन्दादेरपि ॥  
 'ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दादिः परस्य च । प्रतिबिम्बत्वमायाति  
 मध्योच्चादिविशेषत' इति वाराहे ॥३५॥ ॐ उपपत्तेश्च ॐ ॥  
 ॥ ३६ ॥ 'ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मादीनां  
 सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रते'ति पात्रे ॥ ३६ ॥ स्थानविशेषाधि-  
 करणम् ॥ १७ ॥

ध्यानकाले यच्चित्ते प्रदृश्यते तदेव हि ब्रह्मरूपम् । अतः  
 कथमव्यक्ततेत्यत आह—॥ ॐ तथाऽन्यत्प्रतिपेधात् ॐ ॥  
 ॥ ३७ ॥ यथा जीवानन्दादेरन्यद्ब्रह्म तथोपासाकृतादपि । 'यन्मनसा  
 न मनुते येनाऽद्भुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद-  
 गुपासत'<sup>२</sup> इति प्रतिपेधात् ॥ 'पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रति-  
 बिम्बितम् । ब्रह्मैव प्रतिबिम्बे यदतस्तेषां फलप्रदम् ॥ तदुपासनं च  
 भवति प्रतिमोपासनं यथा । दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् ।  
 उपासना त्वापरोक्ष्यं गमयेत्तत्प्रसादत' इति ब्रह्मतर्के ॥ ३७ ॥  
 ॥ प्रतिपेधाधिकरणम्<sup>३</sup> ॥ १८ ॥

देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्यादिर्युक्तेत्यतो ब्रूते— ॥ ॐ  
 अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः ॐ ॥ ३८ ॥

१ १०-९०-३. क्र.सं. २ १-६. के.उ. ३ तथान्यत्वाधिकरणम्. पा.

सर्पदेशकालवस्तुष्वनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते ॥ 'एष सर्व एष सर्वमत  
 एष सर्वेश्वर एषोऽचिन्त्य एष परम' इति भाह्वेयश्रुतिः ॥ 'सर्वत्र  
 सर्वमेतस्मात्सर्पदा सर्ववस्तुषु । स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायाख्यया  
 यतः । अतो मायामयं त्रिण्युं प्रदन्ति सनातनमि'ति चतुर्वेद-  
 शिखायाम् ॥ आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ ३८ ॥ सर्वगत-  
 त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

कर्मापेक्षत्वात्फलदानस्य तदेव ददातीति न वाच्यम् ।  
 कुतः १— ॥ ॐ फलमत उपपत्तेः ॐ ॥ ३९ ॥ अत  
 एवेश्वरात्फलं भवति । नह्यचेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिर्युज्यते ॥ ३९ ॥  
 ॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ ४० ॥ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म राति-  
 दातुः परायणमि'ति ॥ ४० ॥ ॐ धर्मं जैमिनिरत एव  
 ॐ ॥ ४१ ॥ यतः फलं तदेव कर्मेष्ट्वराद्भवति । 'एष ह्येव  
 साधुकर्म कारयती'ति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥ ४१ ॥ ॐ पूर्वं तु  
 वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ ॥ ४२ ॥ परस्य  
 कर्मणश्चोभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म परप्रवर्तकम् । पर एव  
 कर्मणः प्रवर्तकः । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमि'ति  
 हेतुव्यपदेशात् । 'द्रव्यं कर्म च कालश्चे'ति च ॥ ४२ ॥  
 ॥ फलदानाधिकरणम् ॥ २० ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-  
 भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचिते तृतीयाध्यायस्य  
 द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

उपासनाऽग्निन्पाद उच्यते । सर्वपरिज्ञान प्रथमत उच्यते—

॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ १ ॥



अन्तो निर्णयः । 'उभयोरपि दृष्टोऽन्त' इति वचनात् ॥ सर्ववेद-  
 पिनिर्णयोत्पाद्यज्ञानं ब्रह्म । 'आत्मेत्येवोपासीते'<sup>२</sup>त्यादिनिधीना तदुक्त-  
 युक्तीनां चाविशिष्टत्वात् ॥ १ ॥ ॐ भेदान्नेति चेदंकस्या-  
 मपि ॐ ॥ २ ॥ 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'<sup>३</sup> । 'सत्यं ज्ञानमनन्दं  
 ब्रह्म'<sup>४</sup>त्यादि प्रतिशास्त्रमुक्तिभेदान्नैकाधिकारिप्रियाः सर्वशास्त्रा इति  
 चेन्न । एकस्यामपि शाखाया 'आत्मेत्येवोपासीत'<sup>५</sup> 'कं ब्रह्म खं  
 ब्रह्मे'<sup>६</sup>त्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन  
 हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ ३ ॥ 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य'<sup>७</sup>  
 इति सामान्यविधेः । हिशब्दाद्बेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो  
 द्विजन्मने'ति स्मृतेः ॥ 'सर्ववेदोक्तमगण कर्म बुर्गीत नित्यशः ।  
 आनन्दो हि फलं यस्माच्छास्त्राभेदो ह्यशक्तिजः ॥ सर्वकर्मकृतौ  
 यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीकृप  
 दि'ति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥ ॐ सलिलवच्च  
 तन्नियमः ॐ ॥ ४ ॥ यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छत्येवं  
 सर्वाणि वचनानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । आप्रेये च—'यथा  
 नदीनां सलिलं शक्ये सागरगं भवेत् । एवं शक्यानि सर्वाणि  
 पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तय' इति ॥ ४ ॥ ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ५ ॥  
 'सर्वंश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्धचेत् ।  
 तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य रिचार्य च ज्ञातुमिच्छेन्सुमुक्षुरिति चतुर्वेद-  
 शिखायाम् ॥ 'सर्वान्येदान्सेतिहासान्सपुराणान्सपुक्तिकान् । स-  
 पञ्चरात्रान्विज्ञाय विष्णुज्ञेयो न चान्यथे'ति ब्रह्मतेर्के ॥ ५ ॥ सर्व-  
 वेदान्तग्रन्थया)धिररणम् ॥ १ ॥

सर्ववेदज्ञेयो नोपास्योऽशक्यत्वादित्यत आह— ॥ ॐ उप-  
 संहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥ ६ ॥ सर्व-  
 वेदोऽतान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ॥ 'उपास्य एकः  
 परतः परो यो वेदश्च सर्वैः सह चेतिहार्मैः । सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्च  
 देवः सर्वगुणैस्तत्र तत्र प्रतीतिरिति (हि) भाह्यवेयश्रुतिः ॥ आग्नेये च—  
 विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि । यथा कार्याणि सर्वत्र  
 मर्माण्येषांविशेषतः ॥ एवं सर्वगुणान्मर्वदोषाभावांश्च यत्नतः । योज-  
 यित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा क्वचिदि'ति ॥ समानविषये चोप-  
 संहारः । न तु 'सोऽरोदीदि'त्यादीनाम् । 'गुणैरेव स तूपास्यो  
 नैव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि नतूपास्यो ये पूर्णत्वविरोधिन' इति  
 बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥ ॐ अन्यथात्वं (च) शब्दादिति चेन्ना-  
 विशेषात् ॐ ॥ ७ ॥ 'आत्मेत्येवोपासीते'<sup>२</sup>तिशब्दादुपसंहार-  
 म्यान्यथात्वमिति चेन्न । एते गुणा नोपास्या इति विशेषरचनाभावात् ॥  
 'सर्वगुणैरेक एवेक्षिताऽमातुपामितव्यो न तु दोषैः कदाचिदि'ति  
 विशेषरचनाच्च । अत्मेत्यप्रधारणमनात्मत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥  
 ॥ ॐ नवा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ॥ ८ ॥  
 प्रकरणभेदान्न चोपसंहारः कार्यः । परोवरीयस्त्वादिषु तावदेव  
 युक्तम् ॥ ८ ॥ ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ॥ ९ ॥  
 सर्वविद्या उक्त्वा 'मोऽहं नामविदेवामि नाऽमविदि'<sup>३</sup>ति वचनात्मरस्य  
 ब्रह्मनामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः । 'नामत्वात्मरविद्यानां गुणानामुप-  
 संहृतिः । कार्यं ब्रह्मणि यं नात्र कार्यं विचारणे'ति च ब्रह्मवेदे  
 इति चेत्सत्यम् । उक्तो ह्युपसंहारः । तन्प्रमाणमप्यस्येव । 'नाम

वा एता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्य' इति कौण्डिन्य-  
श्रुतौ ॥ ९ ॥ उपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ॥ १० ॥ युज्यते  
चोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यताविशेषात् । 'गुणैस्सर्वैरुपास्योऽसौ  
ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव त्रि'ति  
भविष्यत्परिणि ॥ १० ॥ प्राप्त्याधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ॥ ११ ॥ सर्वगुण-  
युक्तत्वेनोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयो भवन्ति । 'सम्पूर्णोपासना-  
द्ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दभाग्भवेत् । इतरे तु यथायोगं सम्यङ्मुक्तौ भवन्ति  
ही'ति पात्रे ॥ ११ ॥ सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह — ॥ ॐ  
आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ॥ १२ ॥ प्रधानफलस्य  
मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपास्य एव ॥ 'सच्चिदानन्द  
आत्मेति ब्रह्मोपासा निनिश्चिता । सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलसाम्या-  
दपेक्षिते'ति ब्रह्मतर्के ॥ १२ ॥ आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि  
भेदे ॐ ॥ १३ ॥ फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावात् सर्वेषां  
प्रियशिरस्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिः ॥ 'नैव सर्वगुणाः सर्वैरुपास्या मुक्ति-  
भेदतः । विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तानानन्दस्य सुपूर्णते'ति (हि)  
वाराहे ॥ १३ ॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ १४ ॥ इतरे  
गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्याः ॥ १४ ॥ फलसाम्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपसंहारानुपसंहारप्रमाणमाह — ॥ ॐ आध्यानाय  
 प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ १५ ॥ आध्यानार्थं हि सर्वे गुणा  
 उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् ॥ 'ज्ञानार्थमथ ध्यानार्थं गुणानां  
 समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणास्सर्वेऽप्यतो हरेः ॥ नान्य-  
 त्प्रयोजनं ज्ञानाद्ध्यानात्कर्मकृतेरपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः  
 किञ्चिदिष्यत' इति परमसंहितायाम् ॥ 'गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या  
 ध्यातव्याश्च न संशयः । नान्यत्प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने  
 भवेत् ॥ ज्ञानध्यानसमायोगाद्गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्न-  
 चान्येन फलं मुख्यं क्वचिद्भवेति' वृहत्तन्त्रे ॥ १५ ॥ ॐ आत्म-  
 शब्दाच्च ॐ ॥ १६ ॥ 'आत्मेत्येवोपासीते'<sup>१</sup>त्यनुपसंहार-  
 प्रमाणम् ॥ १६ ॥ आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ १७ ॥

न 'चानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तिविरोधः । यतः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं  
 ब्रह्म'<sup>२</sup> 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'<sup>३</sup>तिवदेवाऽत्मशब्दगृहीतिः । 'अत्र ह्येते  
 सर्वे एकं भवन्ती'<sup>४</sup>त्युत्तरात् ॥ 'आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च  
 भण्यते । नित्यत्वाच्च तथाऽऽत्मेति वेदवादिभिरीश्वर' इति (हि)  
 वृहत्तन्त्रे ॥ १७ ॥ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ॥

॥ १८ ॥ सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । 'आप्तव्याप्ते-  
 रात्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यत' इति वचनादिति चेत्सत्यम् । स्याच्चैवम् ।  
 आत्मेत्येवेत्यवधारणात् । अन्यथा सर्वोपसंहारवचनविरोधात् ॥ १८ ॥  
 ॥ अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

१ ३-४-७. वृ. उ. २ २-१. त. उ. ३ ५-९-२८. वृ. उ. ४ ३-४-७. वृ. उ.

॥ ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥१९॥ 'अलौकिका-  
स्तस्य गुणा ह्युपास्या अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्ये'ति कार्याख्याना-  
दन्यत्राद्यथा एव गुणा उपास्याः ॥१९॥ कार्याख्यानाधिकरणम् ॥१९॥

॥ ॐ समान एवञ्चाभेदात् ॐ ॥ २० ॥ अपूर्व-  
त्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिप्रिक्रमत्वादीनां कादाचि-  
त्कानां पृथक्त्वेन । नित्यप्रिक्रान्त्यादिप्यन्तर्भावात् ॥ २० ॥

॥ ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥ २१ ॥ परमान्म-  
मन्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिप्रिक्रमत्वादिष्वप्युपसंहार्यत्वं युज्यते ॥  
'गुणान्त्रैप्रिक्रमाद्याश्च (तु) संहर्तव्या न संशयः । प्रिरिश्चस्यं नान्येषां  
म हि सर्वगुणाधिक' इति (हि) बृहत्तन्त्रे ॥ २१ ॥ ममानाधि-  
करणम् ॥ १२ ॥

॥ ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ २२ ॥ न वाऽऽम-  
शब्देन सर्वगुणगृहीतिः । अधिकारिनिशेषात् ॥२२॥ ॐ दर्शयति  
च ॐ ॥ २३ ॥ 'सर्वान्गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीना-  
मितरेषां नचवे'ति (च) भाह्वेयश्रुतिः ॥ २३ ॥ विशेषाधि-  
करणम् ॥ १३ ॥

॥ ॐ सम्भृतियुव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ २४ ॥  
सम्भृतियुव्याप्ती अपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये नान्येषाम् । अत एव  
योग्यताविशेषात् ॥ 'देवादीनामुपास्यास्तु भृतियुव्याप्त्यादयो गुणाः ।  
आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथाऽनर्थक्यवेदिति (च) ब्रह्मतर्के ॥ २४ ॥  
॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

यस्यां त्रियायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानामितराऽन्येषामिति  
चेत् ॥ ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नात् ॐ ॥

॥ २५ ॥ पुरुषसूक्तोक्तविद्यायामपि केषाञ्चिद्गुणानामनाम्नानात् ॥  
 'सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणाः विष्णोरुदीरिताः । तत्रापि नैव  
 सर्वेऽपि तस्मात्कार्योपसंहृतिरिति ब्रह्मतर्कं ॥ २५ ॥ पुरुषविद्याधि-  
 करणम् ॥ १५ ॥

॥ ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ २६ ॥ 'भिन्धि विद्धि  
 श्रुणीहीति फलभेदेन सर्वशः । यत्यादीनां तेष्वयोगान्नाधिकार्येकता  
 भवेत् । अयोग्योपासनादीयुरनर्थं चार्थनाशनमिति बृहत्तन्त्रे ॥ २६ ॥  
 ॥ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

मुक्तस्योपासना कर्तव्या न वेत्यतो ब्रवीति—॥ ॐ हानौ  
 तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम्  
 ॐ ॥ २७ ॥ नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युप-  
 गानवदेव मोक्ष उपासनादिः । 'ब्रह्मविदाम्प्रोति परमि'ति मोक्ष-  
 वाक्यशेषत्वादितरेषाम् ॥ तच्चोक्तम्—'एतत्सामगायत्रास्त' इत्यादि ।  
 ब्रह्मतर्कं च 'युक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयोपासनं हरेः ।  
 नियमानन्तरं विप्राः कुशाग्रैरप्यधीयत' इति ॥ 'कृष्णो मुक्तैरिज्यते  
 वीतमोहौरिति च भारते ॥ २७ ॥ ॐ साम्पराये तर्तव्या-  
 भावात्तथाह्यन्ये ॐ ॥ २८ ॥ स्वेच्छये<sup>१</sup>त्यङ्गीकर्तव्यम् । मुक्तस्य  
 तीर्णत्वात् । 'तीर्णो हि तदा सर्वांश्लोकान्हृदयस्य भवती'<sup>२</sup>ति ह्यन्यं  
 पठन्ति । वायुप्रोक्ते च—'स्थितप्रव्रतत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः ।  
 ब्रह्मलोकं गतास्सर्वे ब्रह्मणा च परं गताः । तीर्णतर्तव्यभागाश्च  
 स्वेच्छयोपामते परमि'ति ॥ २८ ॥ मुक्तोपामनाधिकरणम्<sup>४</sup> ॥ १७ ॥

१ ३-१० तै.उ.

२ 'एव' इत्यधिकः पाठः

३ ६-३-२२. वृ.उ.

४ हान्यधिकरणम्. पा.

कर्माणि कुर्वन्ति न वेत्यत आह—॥ ॐ छन्दत उभेयां-

विरोधात् ॐ ॥ २९ ॥ स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा । वन्धप्रत्य-  
वाययोरभावात् ॥ २९ ॥ ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा  
हि विरोधः ॐ ॥ ३० ॥ वन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्ष-  
स्वार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् ॥ 'कदाचित्कर्म कुर्वन्ति  
कदाचिन्नैव कुर्वते । नित्यज्ञानस्वरूपत्वान्नित्यं ध्यायन्ति केशवम् ॥  
तीर्णतर्तव्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य वन्धस्या-  
प्यभावात्स्वेच्छया भवेदि'ति हि ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥ ॐ उपपन्न-  
स्तद्धक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॐ ॥ ३१ ॥ उपपन्न-  
श्चैवम्मात्रः । प्राप्तत्वात्तद्धक्षणस्य फलस्य । यथा लोके विध्यर्थत्वेन  
विष्णुक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मच्छया करोति न करोति च ॥ ३१ ॥  
॥ छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमाना-

भ्याम् ॐ ॥ ३२ ॥ प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः  
केषाञ्चिन्न, यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् ॥ 'सर्वे गुणा ब्रह्मणैव  
ह्युपासा नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यै'रित्युपसंहारविरोधादन्यत्रा-  
विरोधात् । 'न कश्चिद्ब्रह्मविस्मृतिमनुभवति मुक्तो ह्येव भवति  
तम्मादाहुः स्मृतिहेती'ति कौण्डिन्यश्रुतेश्च । यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एव-  
मन्येषामित्यनुमानाच्च ॥ ३२ ॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ ॐ यावदधिकारमत्रस्थितिराधिकारिकाणाम्

ॐ ॥ ३३ ॥ यथा यथाऽधिकारो निशिष्यते एवं मुक्तावानन्दो  
निशिष्यते । 'मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्य ऋषीणामृषिभ्यो

देवानां देवेभ्य इन्द्रस्य इन्द्राद्बुद्रस्य रुद्राद्ब्रह्मणो एष ह्येव शतानन्द' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ अध्यात्मे च—'ज्ञानं चोपासनं चैव मुक्ता-  
वानन्द एव च । यथाधिकारं देवानां भवन्त्येवोत्तरोत्तरमि'ति ॥३३॥  
॥ ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-  
मौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३४ ॥ न चाममत्वेन विरोधो  
भवति । ब्रह्मधीत्वा'दोषाभावसाम्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च । औप-  
सदवच्छिष्यवत् । उक्तं च तुरश्रुतौ—'नानाविधा जीवसद्वा विमुक्तौ  
न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः । दोषाभावाद्गुरुशिष्यादिभावाल्लोकेऽपि  
नासौ किमु तेषां विमुक्तेरि'ति ॥३४॥ यावदधिकाराधिकरणम् ॥२०॥

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥ नामाधारभ्य  
प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तम् । न प्राणात्किञ्चिद्भूय उक्तम् ।  
तथाऽपि पूर्ववत्स्यादि(दपी)ति न वाच्यम् । 'प्राणो वाव सर्वेभ्यो  
भूयान्नहि प्राणाद्भूयान्प्राणो ह्येव भूयांस्तस्माद्भूयान्नामे'ति कौण्ठरव्य-  
श्रुतेः ॥ ३५ ॥ ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम्  
ॐ ॥ ३६ ॥ यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव, एवं  
प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणादुत्तमाभावे  
प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमाभावे न प्रमाणम् । दृश्यते चान्यत्रोत्त-  
मत्वम् ॥ ३६ ॥ ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोप-  
देशवत् ॐ ॥ ३७ ॥ प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मना भेदा-  
नुपपत्तिरिति चेन्न । श्रुत्युपदिष्टवदुपपत्तेः । अन्येभ्यः प्राणस्योत्त-  
मत्वं तस्मात्परमात्मनो ह्युपदिष्टम् ॥ ३७ ॥ इयदामननाधि-  
करणम् ॥ २१ ॥



नेति चेन्न- ॥ ॐ व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत्

ॐ ॥ ३८ ॥ उक्तं प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वोक्ताध्याहारेण  
'एष तु वा अतिवदती'ति विशिष्यन्ति हि । यथेतरेषु विशेषणम् ॥  
'उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य  
तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरिति (च) बृहत्तन्त्रे ॥ ३८ ॥ व्यति-  
हाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

कृतिनिष्ठा विज्ञानमित्यादीनां भेदाद्ब्रह्म उत्तमा इति चेन्न—

॥ ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३९ ॥ सत्यादिगुणास्तस्या  
एव परदेवतायाः स्वरूपभूताः ॥ ब्रह्मतर्के च—'नामादिप्राण-  
पर्यान्ताद्योहि सत्यादिरूपवान् । तस्मै नमो भगवने विष्णवे सर्वजिष्णव'  
इति ॥ 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्तमुदीरिताः । तस्मै नमो  
भगवने यस्मादेव विमुच्यत' इति चाध्यात्मे ॥ ३९ ॥ सत्या-  
द्यधिकरणम् ॥ २३ ॥

प्रकृतेरपि जन्मादेः संसारप्रातः किमिति नामादिष्वपाठ

इत्यत्रोच्यते— ॥ ॐ कामादितरत्र तत्र चाऽयतना-  
दिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्रावतारा-  
न्करोतीधरेच्छानुसारेण । 'सर्वायतना सर्वकाला सर्वेच्छा न बद्धा  
बन्धिका सैषा प्रकृतिरविकृतिरिति वत्सश्रुतेः ॥ 'नामादयस्तु बद्धत्वा-  
न्मोचकत्वात्परोऽपि च । उभयोरप्यभावेन यथाऽव्यक्तं न तूदितम् ॥  
'श्रुतौ तथा जीवपरावुच्येते किञ्चनेतरत् । नोच्यते च तदा तत्त्वद्वयं  
वै ममुदाहृतमिति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ ॐ आदरादलोपः ॐ ॥  
॥ ४१ ॥ अबद्धत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या भवति ॥

‘यथा श्रीनित्यमुक्ताऽपि प्राप्तकामाऽपि सर्वदा । उपास्ते नित्यशो  
त्रिष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेदिति बृहत्तन्त्रे ॥ ४१ ॥ ॐ उपस्थिते-

स्तद्वचनात् ॐ ॥ ४२ ॥ अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वा-  
द्युज्यते च नित्यमुक्तत्वं तस्याः । ‘द्वावेतावनादिनित्यावनादियुक्तौ  
नित्यमुक्तावनादिक्रतौ नित्यकृतौ योज्य परमो या च प्रकृती रमते  
ह्यस्या परमो रमते ह्यस्मिन्प्रकृतिः स्वस्मिन्हि रमते परमो न  
म्यस्मिन्प्रकृतिरत एनमाहुः परम इती’ति गौपयनश्रुतिवचनात् ॥४२॥  
॥ कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

दर्शनार्थं ह्युपामनम् । तत्र श्रवणादेरेव भवति । अतः  
किमर्थमित्यत्रोन्यते ॥ ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः  
पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥ ४३ ॥ तत्पनिश्चयो  
वदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेव । हिशब्देन ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः  
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्य’ इति श्रुतिं सूचयति ।  
श्रवणादिफलं चानानप्रिपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ब्रह्मतर्के  
च—‘श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानप्रिपर्ययौ । सशयं च  
पराणुय लभते तन्नदर्शनमि’ति ॥४३॥ निर्धारणाधिकरणम् ॥२५॥

॥ ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥४४॥ न च  
श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति, किन्तु सेतिर्भवेन । यथा गुरुदत्त  
तथैव भवति । ‘आचार्यवान्पुण्यो वेदे’ति ह्युक्तम् ॥ ४४ ॥  
॥ प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

गुरुप्रसाद. म्यप्रयत्नो वा बलवानिति निगद्यते— ॥ ॐ  
लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥ ऋषमा  
दिभ्यो विद्या ज्ञानाऽपि मत्यकामेन ‘भगवास्त्वेव मे कामं वृष्यात्’<sup>३</sup>

‘श्रुतं ह्येन मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्येव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापयती’<sup>१</sup>ति वचनात्, ‘अत्र ह न किञ्चन वीयाये’त्यनुज्ञानादुपकोसल-वचनाच्च लिङ्गभूयस्त्वाद्गुरुप्रसाद एव बलवान् । तर्हि तापताऽलमिति न मन्तव्यम् । ‘श्रोतव्यो मन्तव्य’<sup>२</sup> इत्यादेस्तदपि कर्तव्यम् ॥ वाराहे च—‘गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्बलमत्तरम् । तथाऽपि श्रवणादिश्च कर्तव्यो मोक्षसिद्धय’ इति ॥ ४५ ॥ गुरुप्रसादाधि-करणम्<sup>३</sup> ॥ २७ ॥

॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानस-वत् ॐ ॥ ४६ ॥ न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः । समग्रानुग्रहं चेत्पश्चात्तनः करोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात् । मानसक्रियान्त, यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः । ‘पूर्वस्मादुत्तमो लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृह्णीयादविचारेण विकल्पः समयोर्भवेत् ॥ समग्रानुग्रहाभावात्सत्यकामः स्वकं गुरुम् । ऋपभाद्यनुज्ञया चैव प्राप तस्माद्धि गुज्यत’ इति बृहत्तन्त्रे ॥ ‘समग्रानुग्रहं कश्चित्स्वयमेव समो यदि । कुर्यात्पुनश्च गृह्णीयादनिरोधेन कामतः ॥ ध्यानयोः समयो-र्यद्वद्विकल्पः कामतो भवेत् । एवं गुरोर्द्वितीयस्य विकल्पो ग्रहणेऽपि चे’ति महासहितायाम् ॥ ४६ ॥ ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ ४७ ॥ ‘ब्रह्मोपास्व ब्रह्मोपचरस्व तच्छृणुहि तत्त्वामवतु । यथा ब्रह्मोपचरे-र्यथा मामुपचरेर्ये चान्येऽस्मद्विधाः श्रेयसश्च तानुपास्व तानुपचरस्व तेभ्यः श्रुणुहि ते त्वामवन्ति’ति पौष्यायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥ ॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

न च ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इत्यादिनाऽन्य-मोक्षमाधनम्—॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

<sup>१</sup> ४९-३ छां उ

<sup>२</sup> ४ ४५ सू उ

<sup>३</sup> लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् पा

'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था प्रियते अयनाये'ति  
निर्धारणाद्विद्ययैव मोक्षः ॥ ४८ ॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥४९॥  
न केरलप्रियया किन्तुपरोक्षज्ञानेनैव च । 'सर्गान्परो माययाऽयं  
सिनीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणे'ति कौशिकश्रुतेः ॥ ४९ ॥  
॥ विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

॥ ॐ श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥५०॥

सावधारणा बलवती श्रुतिः । 'इन्द्रोऽश्वमेधांश्छतमिष्ट्वाऽपि राजा  
ब्रह्माणमीज्यं समुत्तचोपसन्नः । न कर्मभिर्न घनैरेव चान्यैः । पश्ये-  
त्सुख तेन तत्त्वं ब्रवीही'ति बलप्रल्लिङ्गम् ॥ 'नास्त्यकृतः कृतेने'<sup>१</sup>त्युप-  
पत्तिश्च । 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न  
कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन' इति युक्तिमद्भगवद्भचनम् ॥ अतो न  
प्रमाणान्तरबाधः । 'कर्मणैवे'<sup>२</sup>त्ययोगव्यवच्छेदः ॥५०॥ अबाधाधि-  
करणम्<sup>३</sup> ॥ ३० ॥

॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥ ५१ ॥ न केरलं

श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनम् । किन्तु भक्त्यादिभिश्च ॥  
'सर्गलक्षणसम्पन्नः सर्गज्ञो विष्णुतत्परः । यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन्दद्यात्त-  
न्नान्यथा भवेत् ॥ तथाऽप्यनादिसंसिद्धो भक्त्यादिगुणपूगतः । लमे-  
द्गुरुप्रसादं च तस्मादेव च तद्भवेदि'ति ॥ 'भक्तिर्विष्णौ गुरो चैव  
गुरोर्नित्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छमदमादिं च तेन चैते गुणा पुनः ।  
तैस्सर्वदर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदि'ति च नारायणतन्त्रे ॥५१॥  
॥ अनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥ ३१ ॥

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववहृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥

॥ ५२ ॥ उपासनामेदव(त्त)दर्शनमेदः । तद्योक्तं कमठश्रुतौ—

१ ३-८ श्लो ३ २ १ २ १ २ सु उ ३ ३ २० भ गो १ श्रुत्यधिकरणम् पा

‘अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति । देवा वाव सर्व-  
दृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरमात्रज्ञानोऽन्येषु (तु) यथायोगं यथा ह्याचार्या  
आचक्षत’ इति ॥ अध्यात्मे च—‘दृष्टयैव ह्यवताराणां मुच्यन्ते  
केचिदञ्जसा । दर्शनेनाऽन्तरेणान्ये देवास्सर्वत्र दर्शनात् । तेषां  
विशेषमाचार्या वेत्ति सर्वज्ञतां गत’ इति ॥ ५२ ॥ दर्शनभेदाधि-  
करणम्<sup>१</sup> ॥ ३२ ॥

॥ ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि  
लोकापत्तिः ॐ ॥ ५३ ॥ न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः । यथा  
मृत्युमात्रात् । न हि लोकापत्तिमात्रं मुक्तिः ॥ ‘सामान्यदर्शनाल्लोका  
मुक्तिर्योग्यात्मदर्शनादि’ति हि नारायणतन्त्रे ॥ ‘मुच्यते नात्र संदेहो  
दृष्ट्या तु स्वात्मयोग्यये’ति च ॥ ‘दर्शनेनाऽत्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन  
केनचिदि’ति चाध्यात्मे ॥ ५३ ॥ न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

‘भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशः पुरुषो  
भक्तिरेव भूयसी’ति माठरश्रुतेर्न परमात्मना दर्शनमिति चेन्न ।  
‘तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे’ति श्रुतेः । कथं तद्वेषा श्रुतिः—  
॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः  
ॐ ॥ ५४ ॥ परमात्मैवं(व) भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति  
प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यते ॥ मायावैभवे च—‘भक्तिस्थः  
परमो विष्णुस्तयैवैनं वशं नयेत् । तयैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्ति-  
मेतया ॥ स्नेहानुबन्धो यस्तस्मिन्बहुमानपुरस्सरः । भक्तिरित्युच्यते  
सैव करणं परमी(मे)शितुरि’ति ॥ सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥ ५४ ॥  
॥ ताद्विद्याधिकरणम्<sup>३</sup> ॥ ३४ ॥

<sup>१</sup> प्रज्ञान्तराधिकरणम्. पा <sup>२</sup> ३-२-४ मुं.उ. <sup>३</sup> परेणाधिकरणम्.  
पा.

जीवांशानां पृथुगुत्पत्तेर्नानादियोग्यताऽपेक्षेति न मन्तव्यम् ।

कुतः ?— ॥ ॐ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॐ ॥

॥५५॥ अंशांशिनोरेकत्वमेव । अंशिकर्म(वि)निर्मितशरीर एवांशस्य

भावात् ॥५५॥ ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूप-

लब्धिवत् ॐ ॥५६॥ ज्ञानादिभावे<sup>१</sup> विद्यमानेऽपि नांशांशिनोः

पृथग्भाव एव । तदुपासनादिभोगादंशस्य । परमसंहितायां च—

‘अंशिनस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र  
कार्या विचारणे’ति ॥ ५६ ॥ एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

॥ ॐ अङ्गाववद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम्

ॐ ॥ ५७ ॥ ब्रह्माद्यङ्गदेवतावद्ब्रह्मोपासनादि प्रतिशाखं प्रतिवेदं

च नोपसंहियते । हिशब्दात्—‘समत्वाद्ब्रह्मत्वाद्वा नाङ्गदेवा-

द्युपासनम् । उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिनः’ इति ब्रह्मतर्क-

वचनात् ॥ ५७ ॥ ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥५८॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथाऽधीयन्त एवमविरोधो वा । ‘उपासनाङ्गदेवानां

परमाङ्गत्तया भवेत् । उपसंहृतिर्विशेषे तु फलानामन्यथा न तु ॥

पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं भविष्यती’ति बृहत्तन्त्रे ॥ ५८ ॥

॥ अङ्गाववद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ ॐ भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति

ॐ ॥ ५९ ॥ सर्वगुणेषु भूमगुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत्सर्वत्र सह-

भावात् ॥ ‘भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैराभूमा फलमेपां विधत्ते ।

तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथा क्रतुः कर्ममध्ये विशिष्ट’ इति च

गौपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥ भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

<sup>१</sup> मेदे. पा. <sup>२</sup> दीक्षाप्रायणीयोदयनीय सयनप्रयावभृत्यात्मकः क्रतुः  
इत्यधिकः पाठः कश्चित् ।

॥ ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ ॥ ६० ॥ 'शब्दोऽनुमा  
 तर्थवाक्षो योग्यताभेदतस्सदा । ब्रह्मादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति  
 हि ॥ अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवैषां प्रदृश्यते । अतः फलस्य नानात्वं  
 नानैवोपासनं(ना) यत' इति ब्रह्मतर्के । अतो भूमत्वमपि नानैवोपास्यते  
 ॥ ६० ॥ नाना(शब्दा)धिकरणम् ॥ ३८ ॥

॥ ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ ६१ ॥  
 स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति  
 विशिष्टफलापेक्षया ॥ 'मुक्त्यर्थमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् ।  
 नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये । उपास्यते यथायोगं न वा  
 फलविभेदत' इति (च) ब्रह्मतर्के ॥ ६१ ॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा  
 पूर्वहेत्वभावात् ॐ ॥ ६२ ॥ 'यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य  
 तस्य ह्युपासनम् । तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकल्पयेत् ॥  
 अकामत्वान्मुमुक्षुणां न वा तेषामुपासनम् । तुष्ट्यर्थमीधरस्यैव नैवोपासा  
 विदुष्यती'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ६२ ॥ काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

॥ ॐ अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः ॐ ॥ ६३ ॥  
 अङ्गदेवतानां यथा यथा परमेधराङ्गाश्रयत्वं 'चक्षोः सूर्यो अजायते'  
 त्यादि तथा भावना कर्तव्या ॥ ६३ ॥ ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ६४ ॥  
 'यमिन्यमिन्यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तर्थवे'ति  
 पौत्रायणश्रुतः ॥ ६४ ॥ ॐ समाहारात् ॐ ॥ ६५ ॥  
 'अङ्गैः पगाद्ये हि देवा विमृष्टान्तत्तद्गुणान्परमे संहरेत । तांश्चापि तत्रैव

विचिन्त्य देवान्स्थानं मुमुक्षुः परमं ब्रजेते'ति कापायणश्रुतौ समाहार-  
वचनाच्च ॥ ६५ ॥ ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ६६ ॥  
'साधारण्यात्सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदृशो मुमुक्षोरि'ति माण्डव्य-  
श्रुतेश्च ॥ ६६ ॥ यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

॥ ॐ न वाऽतत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ६७ ॥ न वाऽङ्ग-  
देवतोपसंहारः कार्यः । उपसंहारस्य सहाश्रवणात् ॥ ६७ ॥  
॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ६८ ॥ 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप  
आत्मेत्येवं नित्यदोषासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः  
सर्वगुणैर्देवगणा उपासत' इति कमठश्रुतौ ॥ ६८ ॥ न वाधिकरणम् ॥ ४२ ॥  
इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-  
चार्यविरचिते तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पाद उच्यते ॥ ॐ पुरुपार्थोऽतः  
शब्दादिति वादरायणः ॐ ॥ १ ॥ यद्दर्शनार्थमुपासनोक्ता  
तस्माद्दर्शनात्सर्वपुरुपार्थप्राप्तिरिति वादरायणो मन्यते । 'यं यं लोकं  
मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं  
जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भृतिकाम'<sup>२</sup> इति शब्दात् ॥ १ ॥  
॥ ॐ शेषत्वात्पुरुपार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः  
ॐ ॥ २ ॥ अस्त्येव मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य । स्वर्गादिषु तत्साधन-  
कर्मशेषत्वेन ॥ 'स्वर्गं धनाद्देहतो वै गृहाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा नत्वधीराः  
कुतश्चिदि'ति वदति जैमिनिः ॥ २ ॥ ॐ आचारदर्शनात् ॐ ॥  
॥ ३ ॥ ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ ॐ तच्छ्रुतेः  
ॐ ॥ ४ ॥ 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव त्रीर्यवत्तरं



भवती'ति शेषत्वश्रुतेः ॥ ४ ॥ ॐ समन्वारम्भणात् ॐ ॥  
 ॥ ५ ॥ 'कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः ।  
 भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यदि'ति माठर-  
 श्रुतेश्च । संशब्दः प्राधान्यं दर्शयति ॥५॥ ॐ तद्वतो विधानात्  
 ॐ ॥ ६ ॥ 'ज्ञानी च कर्माणि सदोदितानि कुर्यादकामः सततं  
 भवेते'ति कमठश्रुतौ ज्ञानवतोऽपि विधानात् ॥६॥ ॐ नियमाच्च  
 ॐ ॥ ७ ॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतःसमाः । एवं  
 त्वयि नान्यधेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर'<sup>२</sup> इति ॥ ७ ॥  
 ॥ ॐ अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्  
 ॐ ॥ ८ ॥ 'ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव कामाः  
 सम्पद्यन्ते । अथापि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको  
 भवती'ति कौण्डरव्यश्रुतेः ॥ युधिष्ठिरादीनां राजश्रूयादिना फलाधिक्य-  
 दर्शनाच्चेति वादरायण(स्य)मतम् ॥८॥ ॐ तुल्यं तु दर्शनम्  
 ॐ ॥ ९ ॥ राजश्रूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् ।  
 'विज्ञातमेतत्सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् । स्यादेव मोक्षो नान्यस्मादिति  
 तत्रापि चित्रता ॥ स्वर्गादयः कर्मणैः नान्येनेत्यपरे विदुः ।  
 ज्ञानेनाऽधिक्यमित्याहुर्जमिन्याद्यास्तु केचन ॥ अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं  
 नैवोपलभ्यते । इति केचिद्विदुः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः ॥  
 यस्माद्ब्रह्मासमतं सर्वं सत्यमेव ततोऽखिलम् । यथाऽऽकाशस्त्वनन्तोऽपि  
 घ्यामो हन्नावधिन्मथा । प्रादेशोऽपि हि सत्येन तर्ह्यतेषां मतानि तु ॥  
 स्वयं तु भगवान्व्यासो व्यासज्ञानमहांशुमान् । अनन्ताकाशवत्पश्य-

अखिलं पुरुषोत्तमः ॥ ज्ञानेनैवाऽप्यते सर्वं कर्मणा त्वधिकं भवेत् ।  
इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयमि'ति भविष्यत्पूर्वणि ।  
'ज्ञानिनामपि देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् । चीर्णेऽकृते वा ज्ञानस्य  
न विशेषोऽस्ति कर्मणी'ति ब्रह्मतर्के ॥९॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वाज्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह— ॥ ॐ  
असार्वात्रिकी ॐ ॥ १० ॥ न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥  
॥ ॐ विभागश्शतवत् ॐ ॥ ११ ॥ 'नवकोट्यो हि देवानां  
तेषां मध्ये गतस्य तु । सोमाधिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणी द्वे शताधिके ॥  
यथा तथैवासङ्ख्येयाः प्रजास्तासु क्रियाञ्जनः । ज्ञानाधिकारी सम्प्रोक्तो  
विष्णुपादैकसंश्रय' इति वचनात्सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग इष्यतेऽधि-  
कारार्थम् ॥११॥ कस्याधिकारः?— ॥ ॐ अध्ययनमात्रवतः  
ॐ ॥ १२ ॥ 'अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते । गुरुभक्ति-  
विहीनस्य शमादिरहितस्य च । न च वर्णावरस्यापि तस्मादध्ययना-  
न्वितः । ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्तेऽप्य(ह्य)धिकारी सतां मत' इति ब्रह्मतर्के ॥  
'पठेद्वेदानथार्थानधीयीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देदि'ति कौपारव-  
श्रुतिः ॥ १२ ॥ अधिकाराधिकरणम्' ॥ २ ॥

॥ ॐ नाविशेषात् ॐ ॥१३॥ न सामान्येनाधिकारो  
देवादीनाम् । 'अथ पुमर्थसाधनान्यर्थो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरम् ।  
तत्राधिकारिणो मनुष्या ऋययो देवा इत्युत्तरोत्तरमि'ति कौण्टिन्य-  
श्रुतिः ॥ १३ ॥ अधिकारविशेषाधिकरणम्' ॥ ३ ॥

'अथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विधाथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः  
केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे'३ति ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं विधीयत इत्यत

१ असार्वात्रिकाधिकरणम्. पा. २ अविशेषाधिकरणम्. पा.

आह—॥ ॐ स्तुतयेनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥ न विधिः ।  
 ज्ञानिनः स्तुतये अनुमतिमात्रं वा । युज्यते च ॥१४॥ ॐ काम-  
 कारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥ 'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः  
 कामेनैवेमं देहमत्सृज्याथ परात्परमीयुरनारम्भणमि'<sup>१</sup>ति चैके पठन्ति ॥  
 ॥ १५ ॥ ॐ उपमर्दं च ॐ ॥ १६ ॥ 'ओमित्युच्चार्यान्त-  
 रिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं च काममाचरन्तो ब्रह्मानु-  
 ब्रजन्ती'ति च तुरश्रुतौ ॥ १६ ॥ ॐ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे  
 हि ॐ ॥ १७ ॥ न तापता कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः । 'य  
 इमं परमं गुह्यमूर्ध्वरेतस्सु भाषयेत् । न तथा विद्यते भूयान्यं  
 प्राप्यान्येऽपि भूयस' इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥ ॐ परामर्शं  
 जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॐ ॥ १८ ॥ 'प्रात-  
 रूथायाथ सन्ध्यामुपामीत यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव तदुपानतेऽथ  
 देवान्ममेतद्गुह्याद्देवानारर्तयीत नान्यत्किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिवेन्न  
 पलाण्डं भक्षयीत न भृशं वदेन्न विस्मरेदात्मनं सौमं पिवेद्भुतशेषेण  
 वर्तयेदि'त्युक्ताचारपरामर्शेन विधिवन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य  
 चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते ॥ न च निषिद्धं कर्म कर्तव्य-  
 मेवेति चोदना ॥ 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्याद्यपवादश्च ॥ १८ ॥  
 ॥ ॐ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॐ ॥ १९ ॥  
 अनुष्ठेयानां मध्य एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्तिरिति वादरायणो  
 मन्यते । 'केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवे'<sup>२</sup>ति साम्यश्रुतेः ॥ 'यस्त्वात्म-  
 रतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न

१ सामशाखा.

२ ५. १. ५ उ

विद्यत' इति भगवद्वचनाच्च ॥ १९ ॥ ॐ विधिर्वा धारणवत्  
 ॐ ॥ २० ॥ 'केन स्याद्येन स्यादि'ति विधिर्वा । यथा वेद-  
 धारणं त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी प्रवृत्ति-  
 ज्ञानिनां विहिता । न तत्राधर्मशङ्का कार्या । नान्येषामिति वा ।  
 'स्वेच्छयैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता । नाऽशङ्क्यं तन्मतं कापि  
 विष्णोः प्रत्यक्षचोदना । इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चने'ति  
 हि ब्राह्मे ॥ २० ॥ ॐ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना-  
 पूर्वत्वात् ॐ ॥ २१ ॥ स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः ।  
 तैरपि सामान्यविधिस्वीकारादिति चेन्न । अपूर्वत्वात्—परवशत्वात् ॥  
 सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि ॥ विधीनां  
 विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यति-  
 दूस्ते'ति ब्रह्मतर्के ॥ २१ ॥ ॐ भावशब्दाच्च ॐ ॥ २२ ॥  
 'यथाविधानमपरे विधिभावे प्रजापतेः । ब्रह्मणः परमस्यैव सर्वविध्यति-  
 दूस्ते'ति च तुरश्रुतौ ॥ २२ ॥ ॐ पारिप्लवार्था इति चेन्न  
 विशेषितत्वात् ॐ ॥ २३ ॥ 'केन स्याद्येन स्यादि'त्यादयः  
 स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति चेन्न । 'त्रेधा हि ज्ञानिनो ह वाच भवन्ति  
 विधिनियता अनियताः स्वेच्छानियता इति । विधिनियता मनुष्या  
 अनियता हि देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियत' इति गौपवनश्रुतौ विशेषित-  
 त्वात् ॥ २३ ॥ ॐ तथाचैकवाक्योपबन्धात् ॐ ॥ २४ ॥  
 एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानां च सम्बन्धो भवति ॥ २४ ॥  
 ॥ ॐ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॐ ॥ २५ ॥  
 अत एव ज्ञानस्य मोक्षदाने नामिहोत्राद्यपेक्षा । ब्रह्मदेवे च—'येषां  
 ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः । इन्द्राग्निवाचिक्यं

विपरीतविपर्ययः ॥ स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेद्ब्रह्मणः प्रायशस्तथा ।  
 देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरमिति ॥२५॥ ॐ सर्वापेक्षा  
 च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॐ ॥ २६ ॥ सर्वधर्मापेक्षा च  
 ज्ञानस्योत्पत्तौ । 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽग्नाशक्तेन'ति  
 श्रुतेः ॥ यथा गतिनिष्पत्त्यर्थमश्वादयोऽप्येक्ष्यन्ते न विनिष्पन्नगते-  
 र्ग्रामादिप्राप्तौ ॥ २६ ॥ ॐ शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि  
 तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॐ ॥  
 ॥ २७ ॥ यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथाऽपि ज्ञानी शम-  
 दमाद्युपेतः स्यात् । 'आचार्याद्विद्यामवाप्यैतमात्मानमभिपश्यन्शान्तो  
 भवेद्दान्तो भवेदनुवृत्तो भवेदाचार्यं परिचरेत्परिचरेदाचार्यमिति  
 माठरश्रुतौ ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ॥ 'ब्राह्मीं वात्र त उपनिषदमब्रूमेति  
 तस्य तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ।  
 यो वा एतामुपनिषदमेवं वेदे'ति ज्ञानाङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥  
 'यस्य ज्ञानं तस्य मोक्ष इति नात्र विचारणा । तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि  
 तस्मात्तेषामनुष्ठितिः । अवश्यकरणीया स्यादन्यथाऽप्यफलं भवेदि'ति  
 आशये ॥ तुल्यः पूर्णफलार्थत्वं सूचयति ॥ २७ ॥ ॐ सर्वा-  
 न्ज्ञानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात् ॐ ॥ २८ ॥  
 'यदि ह वा अप्येवंविन्निरिखिलं मक्षयीतिवमेव स भवती'ति सर्वाङ्गानुमतिः  
 प्राणाल्ययनिष्पत्त्या । 'न वा अजीविष्यमिमानस्यादन्निति होवाच  
 कामो म उदपानमिति दर्शनात् ॥ २८ ॥ ॐ अवाधाच्च  
 ॐ ॥ २९ ॥ 'अन्याय्यचरणामावे न हि ज्ञानस्य बाधनम् ।  
 अतो विद्वानपि न्याय्यं धर्तव्योत्कर्षसिद्धय' इति ब्रह्मतर्कः ॥ २९ ॥

॥ ॐ अपि स्मर्यते ॐ ॥३०॥ 'अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्यो-  
 द्दरणक्षमः । एतादृशोऽपि नाऽचारं श्रौतं स्मर्तं परित्यजेदिति  
 हरिवंशेषु ॥ ३० ॥ ॐ शब्दश्चातोऽकामकारे ॐ ॥  
 ॥ ३१ ॥ 'स य एतदेवं विदेवं मन्वानं एवं पश्यन्न कामचरितं  
 चरेन्न कामं भक्षयित न काममनुवर्तेति' कौण्डिन्यश्रुतौ ॥ अत  
 इत्यल्पफलत्वं सूचयति । 'न निपिद्धानि वर्तेत पूर्णज्ञानफलेच्छये'ति  
 पात्रे ॥ ३१ ॥ ॐ विहितत्वाच्चाऽभ्रमकर्मापि ॐ ॥  
 ॥ ३२ ॥ न केवलं निपिद्वाकरणेन पूर्यते । कर्तव्यं च वर्णाश्रम-  
 विहितं कर्म ॥ 'पश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन् । यदात्मनः  
 सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादिति' कौपारवश्रुतौ विहितत्वाच्च ॥ अपि  
 शब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥३२॥ ॐ सहकारित्वेन च ॐ ॥  
 ॥ ३३ ॥ 'यथा राज्ञः सहकार्येव मन्त्री तथाऽऽप्यृते तं क्षितिपः  
 कार्यमृच्छेत् । एवं ज्ञानं कर्म विनाऽपि कार्यं सहायभूतं न विचारः  
 कुतश्चिदिति' कमठश्रुतौ सहकारित्वोक्तेश्च ॥ 'ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव  
 सर्वाकार्यकृतोऽपि तु । आनन्दो हसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वा च वर्धते'  
 इति (च) ब्रह्माण्डे ॥ 'सर्वदुःखनिवृत्तिश्च ज्ञानिनो निश्चितैव हि ।  
 उपासया कर्मभिश्च मत्स्या चाऽनन्दचित्रते'ति घृहसूत्रे ॥ 'धर्म-  
 स्वरूपचित्रत्वाद्यो यो देवमनोगतः । स एव धर्मो विज्ञेयो न ह्येते  
 लोकसन्मिता' इति च पात्रे ॥३३॥ कामचाराधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥

॥ ३४ ॥ सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति  
 नान्ये । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विज्ञरो विमृत्युर्विद्योऽज्ञोऽविज्ञेय-

त्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽञ्चेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य'<sup>१</sup>  
 इति श्रुत्याऽऽचार्योपदेशसाम्येऽपि विरोचनो विपरीतज्ञानमापेन्द्रः  
 सम्यग्ज्ञानमित्युभयविवलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ ॐ अनभिभवं च  
 दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ 'देवीमेव सम्पत्तिं देवा अभिगच्छ-  
 न्त्यासुरीमेव चामुरा नैतयोरभिभवः कदाचित्स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत'  
 इति स्वभावानभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ ॐ अन्तरा चापि  
 तु तद्दृष्टेः ॐ ॥ ३६ ॥ सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा  
 यितानामपि देवामुरभावयोर्दार्ढ्यदृष्टेः ॥ ३६ ॥ ॐ अपि  
 स्मर्यते ॐ ॥ ३७ ॥ 'असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।  
 ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥ देवा देवस्वभावेन  
 कर्मणा चाप्यसंग्रयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥  
 नानयोरन्यथाभावः कदाचित्कापि विद्यते । मानुषा मिश्रमतयो  
 विमिश्रगतयोऽपि चे'ति स्कान्दे ॥३७॥ ॐ विशेषानुग्रहं च  
 ॐ ॥३८॥ 'श्रुण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमति नेनीयमानः ।  
 एधमानद्विष्टमयस्य राजा चोष्कृत्यते विशु इन्द्रो मनुष्यानि'<sup>२</sup>ति  
 विशेषानुग्रहं च दर्शयति देवेषु परमेश्वरस्य ॥ 'असुरान्दमयन्विष्णुः  
 स्वपदं च सुरान्नयन् । पुनः पुनर्मानुषांस्तु सृतावावर्तयत्यसावि'ति  
 मविष्यत्पर्वणि ॥३८॥ ॐ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च  
 ॐ ॥ ३९ ॥ देवमापादसुरभाग एव बहुलः । 'तस्मान्न जनता-  
 मियादि'<sup>३</sup>ति लिङ्गात् ॥ चशब्दात्ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा  
 असुरा' इति श्रुनेत्र ॥ 'असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनतामियादि'ति

<sup>१</sup> ८-७-३. छां.उ. <sup>२</sup> ६-४७-१६. ऋ.सं. ३-३-१०. सू.उ.

<sup>३</sup> ३-३-१. सू.उ.

च ब्राह्मे ॥ ३९ ॥ ॐ तद्गतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि  
नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ असुरजातेरेवासुरत्वं  
देवजातेरेव देवत्वं जैमिनेरपि सिद्धमेव । 'नासुरा दैवीं न देवा  
आसुरीं न मनुष्या दैवीमासुरीं च गतिमीशुरात्मीयामेव जाति-  
मनुभवन्ती'ति नियमश्रुतेः ॥ 'नासुराणां दैवं रूपं न देवानामासुरं  
नचोभयं मनुष्याणां यो यद्रूपः स तद्रूपो निसर्गो ह्येष भवती'त्य-  
तद्रूपत्वश्रुतेः ॥ 'तं भूतिरिति देवा उपासाश्चक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्वाप्ये-  
तर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रथमित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह परावभूवुरि'ति  
देवासुराणां भावामावश्रुतेश्च ॥ 'देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णौ  
स्वभावतः । असुराणामभूतित्वेनैतन्नेयमतोऽन्यथा ॥ देवाः शापाभि-  
भूतत्वात्प्रहादाद्या बभूवुरे । अतः सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो  
भवेदि'ति चाध्यात्मे ॥ ४० ॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ न चाऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद-  
योगात् ॐ ॥ ४१ ॥ 'न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्ष्यम् ।  
ब्रह्मादीनामपि नाऽकाङ्क्ष्यं, किमु परस्येति सूचयितुमपिशब्दः ।  
चशब्दस्तु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्यम्भावान्तरसूचकः । अयोग्यमारोढुं  
प्रपतन् प्रपतन्निह दृश्यते ॥ एवमयोग्यस्य परमात्मैश्वर्यस्य ब्रह्मादि-  
पदस्य चाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते ॥ 'न देवपदमन्विच्छेत्कृत एव  
हरेर्गुणान् । इच्छन्पतति पूर्वस्मादघस्ताद्यत्र नोत्थितिरि'ति ब्रह्माण्डे ॥  
'स्वकीयमिच्छमानं तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेव सुराद्याश्च  
हरिश्च स्वपदेच्छुकमि'त्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च ॥ 'मायामिहृत्सिमृप्तत  
इन्द्र दामास्तस्वतः । अब दस्यूरधूनया' इति श्रुतिः ॥ ४१ ॥  
॥ ॐ उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् ॐ ॥ ४२ ॥



उपदेवपदं च नापेक्ष्यमित्येके । भावशमनवदपिपदवदेव । तच्चोक्त-  
 मिन्द्रद्युम्नश्रुतौ—‘अथ यथर्षिन्प्रजापतीनाकाङ्क्षेदेवं न गन्धर्वान्न-  
 मिधाधरान्न सिद्धानि’ति । बृहत्संहितायां च — ‘न देवानभि-  
 काङ्क्षेत कुत एव हरेर्गुणान् । प्राजापत्यान्न चाऽर्षाञ्च गान्धर्वादी-  
 नपि क्वचित् । ऋष्यादिषु विशेषे तु दौषो नैवापिशेषि(प)त’ इति विशेष-  
 दर्शनार्थमेक इत्युक्तम् ॥४२॥ ॐ वहिस्तूभयथाऽपि स्मृते-  
 राचाराच्च ॐ ॥ ४३ ॥ देवर्षिगन्धर्वादिपदेभ्योऽन्यत्र शुभ-  
 मिषय आकाङ्क्षायामनाकाङ्क्षायां च न पतनम् । देवर्षिगन्धर्वाणां  
 पदाकाङ्क्षी पतेद्भवम् । अन्यत्र शुभमाकाङ्क्षन्न पतेदविरोधत इति  
 स्मृतेः ॥ ‘नानात्वमेव कामानां नाकामः क्व च दृश्यते । अतोऽ-  
 पिरुद्धकामः स्वादकामस्तेन भण्यत’ इत्याचाराच्च ॥४३॥ आधिकारि-  
 काधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥४४॥

‘ब्रह्मप्रिदाप्नोति पर’मित्यादिफलं स्वामिनां देवानामेव भवति । ‘यदु  
 किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा एव तदाचरन्ति यदु किं चेमाः  
 प्रजा विजानते देवा एव तद्विजानते देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि  
 फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्माण’ इति माध्यन्दिनायनश्रुतेरित्यात्रेयो  
 मन्यते ॥ ४४ ॥ ॐ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि  
 परिक्रियते ॐ ॥ ४५ ॥ मप्रयागेऽप्युत्तिजामपि फलदर्शनादल्पं  
 फलं प्रजानामपि मप्रतीत्यौडुलोमिर्मन्यते । तदर्थं देवैः क्रियमाण-  
 त्वाद् ॥ ४५ ॥ ॐ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं  
 तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥४६॥ तृतीयः स्वपक्षः । देवानां

ज्ञानादिकर्मणि सहकार्यन्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते । यथा प्रजावतो  
 राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते । यथा वाऽऽचार्यस्य शिष्याः ॥  
 वाराहं च—‘ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदितम् । वेदे च  
 तेषां विहितं तत्राऽचार्यो महत्तरः ॥ विहितस्सहकारित्वे सहकार्यन्तरं  
 प्रजाः । पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि ॥ तस्माच्च्युतं  
 फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं श्रेष्ठं देवानामुत्तरोत्तर-  
 मिति ॥ ४६ ॥ फलश्रुत्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॐ ॥ ४७ ॥

‘कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदि’त्युक्त्वा ‘न  
 च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत’ इति गृहिणोपसंहारः क्रियते तस्मा-  
 द्ब्रह्मस्यैवोत्तरमिति न वाच्यम् । यतः कृत्स्नगृहस्थान्देवानपेक्ष्यैवोप-  
 संहारः क्रियते ॥ ‘कृत्स्ना ह्येते गृहिणो देवाः कृत्स्ना ह्येते यतयोऽस्त  
 एतेषां न पुत्रा दायमुपयन्ति न चैते गृहान्विसृजन्त्यरागा अद्वेषा  
 अलोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार’ इति पौत्रायणश्रुतिः ॥ ४७ ॥

॥ ॐ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॐ ॥ ४८ ॥ न चाश्रम-  
 द्वयमेव देवानाम् । ‘देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा एव गृहस्था देवा  
 एव वनस्था यथा ह्येते मुनय एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वे ह्येते कर्म  
 कुर्वन्ती’ति कौण्डिन्यश्रुतौ यतित्वदृष्टान्तेनान्येषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥  
 ॥ कृत्स्नभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॐ ॥ ४९ ॥

‘एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शी वाव भवति । स एतां मनुष्येषु विवृषात् ।  
 यथा यथा ह वै ब्रूयात्तथा तथाऽधिको भवती’ति माठरश्रुतौ  
 विद्यादानं श्रूयते । तत्र बहूनां स्वीकरणार्थमाविष्कारेणेति न

मन्तव्यम् । अन्वयाद्युक्तेः ॥ आविष्कारेऽयोग्यानामपि स्वीकार-  
प्राप्तिः । तच्च निषिद्धम्—‘मा नः स्तनेभ्यो ये अभि ब्रुहस्पदे  
निरामिणो रिपयोऽन्नेषु जागृधुः । (येषां नैतन्नापर किं च नैकं  
ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित्’ ॥ ‘अथो(प)शमेनोपरता मनुष्याः  
ये घर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः) । आदेवानामोहते वि त्रयो हृदि  
ब्रुहस्पते न परः साज्ञो त्रिदुरि’ति ॥ ‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम  
गोपाय मां शेषधिष्टेऽहमस्मि । अनार्यकायानृजवे शठाय मास्म<sup>२</sup> घृष्या  
ऋजवे ब्रूहि नित्यमि’ति च ॥४९॥ अनाविष्काराधिकरणम्<sup>३</sup> ॥ ९ ॥

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥

॥ ५० ॥ ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-  
ध्यासितव्यः’ इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते । तच्च दर्शनमैहिक-  
मेव प्रारब्धप्रतिबन्धामावे । ‘श्रुत्वाऽऽत्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव  
दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्ये-  
द्योगमेवान्वेदस्ये’ति सौपर्णश्रुतौ तद्दर्शनात् ॥ ‘अनादिजन्मसम्बद्धं निर्मेतुं  
पापपञ्जरम् । यावत्या सेवया शक्यं तावत्कार्यं न संशयः ॥  
यावद्दूरे स्थितो गम्यात्तान्द्रन्तव्यमेव हि । इह जन्मान्तरे वाऽपि  
तावत्येव तु दर्शनम् ॥ श्रवणं मननं चैव निदिध्यासनमेव च । परं  
गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः । एषा सेवेति सम्प्रोक्ता यथा  
तद्दर्शनं भवेदि’ति बृहत्संहितायाम् ॥५०॥ ऐहिकाधिकरणम् ॥१०॥

॥ ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्यावधृते-  
स्तदवस्यावधृतेः ॐ ॥ ५१ ॥ एवमेव प्रारब्धकर्माभावे  
शरीरपातानन्तरमेव मोक्षः, तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियमः । ‘घर्मो

१०-२३-१६ ऋ स

२ न मा पा

३ अन्ययाधिकरणम् पा

४ ४४-५ सू ३

स्वर्गं विधर्मी निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थोऽमृतमेत्येवे'ति  
 ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् ॥ 'विद्वानमृतमाप्नोति नात्र कार्या-  
 विचारणा । अवसन्नं यदारब्धं कर्म तत्रैव गच्छति । नचेद्ब्रह्मि  
 जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशय' इति नारायणाध्यात्मे ॥ ५१ ॥  
 ॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥११॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-  
 भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते तृतीयाध्यायस्य  
 चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तृतीयस्सावनाध्यायस्समाप्तः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये । कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे ।  
नित्यशः कार्यं सर्वथा भाव्यं साधनं प्रथमत उच्यते । प्रायिकत्वाच्चा-  
ध्यायानां पादानां च न विरोधः ॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुप-  
देशात् ॐ ॥ १ ॥ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो  
निदिध्यासितव्यः'<sup>१</sup> इत्यादीनां नाग्निष्टोमादिवदेकवारेणैव फलप्राप्तिः ।  
किन्त्वावृत्तिः कर्तव्या । 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमि'<sup>२</sup>त्याद्य-  
सकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ ॐ लिङ्गाच्च ॐ ॥ २ ॥ 'स तपोऽ-  
तप्यत...पुनरेव वरुणं पितरमुपससारे'<sup>३</sup>त्याद्यावर्तनलिङ्गाच्च ॥ 'नित्यशः  
श्रवणं चैव मननं ध्यानमेव च । कर्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभि-  
रि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ २ ॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च  
ॐ ॥ ३ ॥ आत्मेत्युपदेश उपासनं च मोक्षार्थिभिः सर्वथा  
कार्यमेव । 'नान्यं विचिन्तय आत्मानमेवाहं विजानीयामात्मान-  
मुपास आत्मा हि ममैव भवती'ति ह्युपगच्छन्ति ॥ 'आत्मेत्येवोपास्व  
आत्मेत्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानथ आत्मा ह्येवैव भवती'ति  
ग्राहयन्ति च ॥ 'आत्मेत्युपासनं कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः । नाना-  
ङ्गसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव विस्मरेदि'ति भविष्यत्पर्वाणि ॥ 'आत्मा  
विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः । सर्वेषां च मुमुक्षूणामुपदेशश्च  
तादृशः । कर्तव्यो नास्य हानेन कस्यचिन्मोक्ष इष्यत' इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥  
॥ आत्मोपगमाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ ४ ॥ 'नाम  
ब्रह्मेत्युपासीत'<sup>४</sup> इत्यादिना शब्दश्रान्त्या न प्रतीके ब्रह्मदृष्टिः कार्या ।

<sup>१</sup> ४-४-५. सू. ३. <sup>२</sup> ६-८-७. छां. ३. <sup>३</sup> ३. १. २. त्त. ७. <sup>४</sup> ७-१-५. १-१-

किन्तु तत्स्यत्वेनैवोपासनं कार्यम् ॥ ब्रह्मतर्के च—'नामादिप्राणपर्यन्त उभयोः प्रथमात्मतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरवद्वानां भविष्यति ॥ नामादिस्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वार्था प्रथमा यस्मात्सप्तम्यर्था. ततो मते'ति ॥ ४ ॥ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मदृष्टिश्च सर्वथा 'कार्यैव परमेश्वरे । उत्कृष्टत्वात् ॥ 'ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् । महच्चवाची शब्दोऽयं महच्चज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेत् ॥ आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुता । कार्यैव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न परित्यजेद्'ति ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॐ ॥ ६ ॥

'चक्षोः सूर्यो अजायते'त्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव । स्वोत्पत्तिस्थानत्वात्स्वाश्रयत्वान्मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षितत्वाच्चोपपन्नं तथोपासनं ॥ नारायणतन्त्रे च—'आधिब्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । गुणानां स्मरणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु ॥ स्मर्तव्यं सततं तत्तु न कदाचित्परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानां च यतोन्तर्भाव इष्यते ॥ स्वोत्पत्त्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु । तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः । तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषत' इति ॥ ६ ॥ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ आसीनस्सम्भवात् ॐ ॥ ७ ॥ सर्वदोपासनं कुर्वन्नप्यासीनो विशेषतः कुर्यात् । तदा विक्षेपाल्पत्वेन सम्भवान् ॥ ७ ॥ ॥ ॐ ध्यानाच्च ॐ ॥ ८ ॥ 'स्मरणोपासनं चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमामने ॥ नैरन्तर्यं

मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते युधैः । आसीनस्य भवेत्तु न शयानस्य  
 निद्रया ॥ स्थितस्य गच्छतो वाऽपि विक्षेपस्यैव सम्भवात् । स्मरणा-  
 त्परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशय' इति नारायणतन्त्रे ॥ अतो  
 ध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥ ॐ अचलत्वं चापेक्ष्य ॐ ॥९॥ 'अचलं  
 चेच्छरीरं स्यान्मनसश्चाप्यचालनम् । चलने तु शरीरस्य चञ्चलं तु  
 मनो भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥ ॐ सरन्ति च ॐ ॥१०॥  
 'समं कायगिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं खं  
 दिशश्चानवलोकयन्नि'त्यादि ॥ १० ॥ ॐ यत्रैकाग्रता तत्रा-  
 विशेषात् ॐ ॥ ११ ॥ देशकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति  
 तत्रैव स्यात्तच्च ॥ 'तमेव देशं सेवेत तं कालं तामवस्थितिम् ।  
 तानेव भोगान्भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥ न हि देशादिभिः  
 कश्चिद्विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तने'ति  
 वाराहे ॥ ११ ॥ आसनाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॐ ॥१२॥

यावन्मोक्षस्तावदुपासनादि कार्यम् । 'स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु  
 प्रायणान्तमोद्गारमभिध्यायीते'ति हि श्रुतिः ॥ 'सर्वदैर्नमुपासीत  
 यावद्विमुक्तिर्मुक्ता अपि ध्यानमुपासत' इति सौपर्णश्रुतिः ॥ 'श्रुणुयाद्वाव-  
 दज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता । ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्वचन  
 वाच्यते ॥ दृष्टतत्त्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिश्चानन्त-  
 कालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा । आ विमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः  
 परमि'ति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥ प्रायणाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ  
 तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ १३ ॥ ब्रह्मदर्शन उत्तराधस्याश्लेषः पूर्वस्य

विनाशश्च । 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि  
पापं कर्म न श्लिष्यते'<sup>१</sup> । 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते' इति  
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त'<sup>२</sup> इति तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ ॐ इतर-  
स्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ १४ ॥ पुण्यस्याप्येव-  
मसंश्लेषः पाते । तु शब्दोऽनुत्थानवाची ॥ 'यथाऽश्लेषो विनाशश्च  
मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमसि ध्रुवमि'ति  
चाऽग्नेये ॥१४॥ ॐ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः  
ॐ ॥ १५ ॥ अनारब्धकार्ये एव पूर्वे पुण्यपापे विनश्यतः । 'तस्य  
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत'<sup>३</sup> इति तदवधेः ॥  
तु शब्दः स्मृतिद्योतकः ॥ 'यदनारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् ।  
पश्यतो ब्रह्म निर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः । द्विपतो वा भवेत्पुण्य-  
नाशो नास्त्यत्र संशयः ॥ तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति  
कुत्रचित् । आरब्धयोश्च नाशः सादल्पयोः पुण्यपापयोरिति नारायण-  
तन्त्रे ॥ १५ ॥ ॐ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव  
तद्दर्शनात् ॐ ॥ १६ ॥ अग्निहोत्राद्यपि मोक्षेऽनुभावायैव ।  
तुशब्दाद्ब्रह्मदर्शनवतः । 'स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो  
वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदि ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं  
कर्म करोति तद्वास्यान्ततः क्षीयत एवाऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य  
आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयतेऽस्माद्धेवाऽऽत्मनो  
यद्यत्कामयते तत्तत्सृजत'<sup>४</sup> इति तद्दर्शनात् ॥१६॥ ॐ अतोऽन्य-  
दपीत्येकेषामुभयोः ॐ ॥ १७ ॥ मुक्तावनुभवकारणाद्य-  
दन्यत् तत्पुण्यमपि विनश्यति, अप्रारब्धमनभीष्टं च । तथा लोकैर्पां

१ ४-१४-३. छां.उ.

२ ५-२४-३. छां.उ.

३ ६-१४-२. छां.उ.

४ ३-४-१५. घृ.उ.



पाठ उभयोस्त्यागेन—‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां  
द्विपन्तः पापकृत्यामि’<sup>१</sup>ति ॥ ‘अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।  
किमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नात्र संशय’ इति पाद्ये ॥ १७ ॥  
॥ ॐ यदेव विद्ययेति हि ॐ ॥ १८ ॥ - ब्रह्मदर्शिकृत-  
मल्पमपि पुण्यं महत्तममनन्तं च भवति । ‘यदेव विद्यया करोति  
श्रद्धयोपनिपदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती’<sup>२</sup>ति श्रुतेः ॥ ‘न हास्य कर्म  
धीयत’<sup>३</sup> इति च ॥ ‘अल्पमात्रः कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान् ।  
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानां निष्फलो भवेदि’<sup>४</sup>ति च भारते ॥ १८ ॥  
॥ ॐ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥  
॥१९॥ आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पत्स्यते । अथेति  
नियमसूचकः ॥ ‘आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षपणादनु । प्राप्नोत्येव  
तमो घोरं ब्रह्म वा नात्र संशयः ॥ ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्ध-  
संक्षयः । नियमेन भवेन्नात्र कार्या काचिद्विचारणे’<sup>५</sup>ति च नारायण-  
तन्त्रे ॥१९॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥८॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायन-  
कृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्था-  
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चाम्मिन्पाद उच्यते ॥ ॐ वाङ्मनसि  
दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ॥१॥ वागभिमानिन्युमा मनोऽभिमानिनि  
स्ते विलीयते । वाचो मनोवशत्वदर्शनाद् ॥ ‘तस्य यावन्न वाङ्मनसि  
सम्पद्यत’ इति शब्दाच्च ॥ ‘उमा वै वारु समुद्दिष्टा मनो रूद्र  
उदाहृतः । तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पत्याद्विहीयत’ इति स्कान्दे ॥१॥  
॥ ॐ अत एव च सर्वाण्यनु ॐ ॥ २ ॥ अत एव च

<sup>१</sup> शास्त्रायनशास्त्रा. <sup>२</sup> १-१-१०. छां.उ <sup>३</sup> ३-४-१५. वृ.उ.

<sup>४</sup> ६-१५-१. छां.उ

शब्दात्सर्वाणि दैवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते । 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्तेऽग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायामुमा रुद्रे विलीयते एवमन्यानि दैवतानि यथाऽनुकूलमि'ति हि गौपवनश्रुतिः ॥ २ ॥ वाङ्मनसाधि-  
करणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॐ ॥ ३ ॥ 'मनः प्राणः' इत्युत्तराद्वचनान्मनोऽभिमानी रुद्रः प्राणे वायौ विलीयते । 'वायोर्वाव रुद्र उदेति वायौ विलीयते तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठ' इति च कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ३ ॥ मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॐ ॥ ४ ॥  
स प्राणः परमात्मनि विलीयते । 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः प्राणस्य प्राण इति' 'प्राणः परस्यां देवतायाम्' । 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च वायु-  
माविश्य सोऽपि तु । आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु बाह्यकान् ॥ नह्यानन्दो निजस्तेषां परैर्लभ्यः कथञ्चन । किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति श्रुतेः ॥ प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतम् । सर्वेशितुश्च सर्वादिस्तस्यान्यत्र लयः कथमि'त्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥४॥  
॥ अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ भूतेषु तद्भूतेः ॐ ॥ ५ ॥ भूतेष्वन्येषां देवानां लयः । 'भूतेषु देवा विलीयन्ते भूतानि परे न पर उदेति नास्त-  
मेत्येकल एव मध्ये स्याते'ति बृहच्छ्रुतेः ॥५॥ भूताधिकरणम् ॥४॥

॥ ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥६॥ नैकस्मिन्भूते सर्वेषां देवानां लयः । 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽधिनावप्रा-

वन्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते । मृत्यवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत आकाशे विनायका विलीयन्त' इति महोपनिषत्तुर्वेदशिखा च दर्शयतः । अतोऽग्नौ देवा विलीयन्त इति तत्र निर्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥  
॥ अनेकलयाधिकरणम्' ॥ ५ ॥

॥ ॐ समना चासृत्त्युपक्रमादमृतत्वं चानु-  
पोष्य ॐ ॥ ७ ॥ देशतः कालतश्च व्याप्त्या समो ना परम-  
पुरुषो यस्याः सा ममना । संसारानुपक्रमात्स्रत एवामृतत्वं तस्याः ॥  
बृहच्छ्रुतिश्च — 'द्वौ वाव सृत्यनुपक्रमां प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ  
नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वगतौ चेतौ ज्ञात्वा विमुच्यत' इति ॥  
नैतावता साम्यम् ॥ ७ ॥ ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात्  
ॐ ॥ ८ ॥ 'समावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्य-  
मुक्तावसमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेति  
विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेती'ति मौर्ण्यश्रुतेः ॥ ८ ॥ ॐ सूक्ष्मं  
प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॐ ॥ ९ ॥ सूक्ष्मत्वं चाधिकं  
ब्रह्मणः प्रकृतेः । ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च ॥ 'सर्वतः प्रकृतिः  
सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः । ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्येऽधिकाः  
प्रमोरि'ति च तुरश्रुतिः ॥९॥ ॐ नोपमर्देनातः ॐ ॥१०॥  
अतस्तस्य वे विशेषगुणास्तेषामनुपमर्देनैव साम्यम् ॥ 'देशतः कालत-  
श्चैव ममा प्रकृतिगीश्वरे । उमयोरप्यवद्वत्त्वं तदचन्धः परात्मनः ।  
मृत एव परेशस्य मा चोपास्ते सदा हरिम् ॥ प्रकृतेः प्राकृतस्यापि  
ये गुणान्ते तु निष्पुना । नियता नैव केनापि नियता हि हरं गुणा'

इति भविष्यत्पर्वणिः ॥ १० ॥ ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूपमा  
 ॐ ॥ ११ ॥ 'द्विधा हीदमवदृश्यते ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रो-  
 ष्मावत्परं ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति ।  
 अथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च यन्न  
 पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति  
 जानन्ति चे'ति सौपर्णश्रुतेः किञ्चित्साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥ ॐ  
 प्रतिपेधादिति चेन्न शारीरात् ॐ ॥ १२ ॥ 'असमो वा  
 एष परो न हि कश्चिदेवं दृश्यते सर्वे ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते  
 च छिद्रा ह्येते भवन्ति । अथ परो न जायते न म्रियते पूर्णश्चैव  
 भवती'ति चतुर्वेदशिखायां साम्यप्रतिपेधान्नेति चेन्न । शारीराद्धि  
 साम्यं प्रतिपिष्यते ॥ १२ ॥ कुतः १— ॥ ॐ स्पष्टो ह्येकेषाम्  
 ॐ ॥ १३ ॥ 'अथातः समाश्वासमाश्वाभिधीयन्ते समासमाश्वाय  
 समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिः स्थितिर्लयो नियतिरायतिश्चैकं  
 ह्येवैतद्भवत्यथासमा ब्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजापतिर्वृहस्पतिये के च देवा  
 गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा यत्किञ्चेदं चरमचरं चाथ समाऽसमा  
 प्रकृतिर्वाव समाऽसमा सैषा हि नित्याऽजरा तद्वशा चे'ति स्पष्टो हि  
 माध्यन्दिनायनानां समादिवादः ॥ १३ ॥ ॐ स्मर्यते च ॐ ॥  
 ॥ १४ ॥ 'मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्या-  
 स्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमे'ति वाराहे ॥ १४ ॥ समनाधि-  
 करणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥ १५ ॥

प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्ते । 'सर्वे देवाः  
 प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यान्त्यचिन्त्य' इति कौपारव-  
 श्रुतिः ॥ १५ ॥ पर(लय)धिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ अविभागो वचनात् ॐ ॥ १६ ॥ 'एते देवा

एतमात्मानमनुविश्य मत्याः सत्यकामाः सत्यसङ्कल्पा यथानिकाम-  
मन्तर्वहिः परिचरन्ती'ति गौपवनश्रुतिः । तत्परमेश्वरकामाद्य-  
विभागेनैव तेषां सत्यकामत्वम् । 'कामेन मे काम आगाद्दयाद्दयं  
मृत्योरि'ति वचनात् । 'मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य  
तु । कामानुकूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयत' इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥  
॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ ॐ तदोकोऽप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो  
विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानु-  
श्रुतः शताधिकया ॐ ॥ १७ ॥ उत्क्रान्तिकाले हृदय-  
स्याग्रं ज्वलनं भवति । 'तस्य हृतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतत'<sup>१</sup> इति श्रुतेः ॥  
तत्प्रकाशितद्वारो निष्कामति । विद्यासामर्थ्यात् । 'यं यं वाऽपि  
स्मरन्मात्रं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कान्तेय सदा तद्भाव-  
भावित'<sup>२</sup> इति स्मृतेर्विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च ॥ 'आचार्यस्तु ते  
गतिं वक्ते'<sup>३</sup>ति हि लिङ्गम् । 'हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण तु ।  
उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेदि'ति चाध्यात्मे ॥ 'शतं चैका  
च हृदयस्य नाऽयस्तासां भूर्वानमभिनिःसृतेका । तयोर्ध्वमायन्नमृत-  
त्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ती'<sup>४</sup>ति च ॥ १७ ॥ ॐ  
रश्म्यनुसारी ॐ ॥ १८ ॥ निष्कामति । 'सहस्रं वा आदित्यस्य  
रश्मय आसु नाडीध्वाततास्तत्र श्वेतः सुपुत्रो ब्रह्मयानः सुपुत्राया-  
माततस्तत्प्रकाशेनैव निर्गच्छती'ति पौत्रायणश्रुतिः ॥ १८ ॥ ॐ निशि  
नेति चेन्न सम्बन्धात् ॐ ॥ १९ ॥ रश्म्यभावान्निशि

<sup>१</sup> ३-१५-४. तै.आ. <sup>२</sup> ६-४-२. वृ.उ. <sup>३</sup> ८-६. म.गी. <sup>४</sup> ४-१४-२.  
छां.उ. <sup>५</sup> २-६-१६. कठ.उ.

ज्ञानिन उक्तमणं न युक्तमिति चेन्न । सर्वदा सम्बन्धाद्रश्मीनाम् ॥  
 ॥१९॥ कियत्कालम् १— ॥ ॐ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति  
 च ॐ ॥ २० ॥ यावद्देहो विद्यते तावद्द्रश्मिसम्बन्धोऽस्त्येव ।  
 'संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाढ्यश्च नैषां वियोगो यावदिदंशरीरमत  
 एतैः पश्यत्येतैस्तकामत्येतैः प्रवर्तत' इति माध्यन्दिनायनश्रुतिः ॥२०॥  
 ॥ ॐ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॐ ॥ २१ ॥ 'दक्षिणे  
 मरणाद्याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण' इत्युक्तेऽपि ज्ञानिनो दक्षिणायनो-  
 त्क्रान्तिर्युज्यते । 'श्रुतं, पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणायनरश्मयः । तावन्त  
 एव निर्दिष्टा उत्तरायणरश्मयः ॥ ते सर्वे देहसम्बद्धा सर्वदा सर्व-  
 देहिनाम् । महर्लोकदिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीत-  
 रैश्चापि यैरेष्टव्येतरा गतिः ॥ उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ।  
 न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्फलम् ॥ ददाति कालेऽनु-  
 गुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते । अत्युत्तमानां केषाञ्चिन्नविशेषोऽस्ति  
 कालत' इति (हि) नारायणाच्यात्मे ॥ २१ ॥ हृदयाग्रज्वलनाधि-  
 करणम् ॥ ९ ॥

॥ ॐ योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते ॐ ॥

॥ २२ ॥ न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्येते । किन्तु  
 ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च । 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा  
 उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो  
 रश्मिल्लक्ष कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योति-  
 र्योगी प्राप्य निवर्तत'<sup>२</sup> इत्यत्र योगीति विशेषणात्स्मरणानिमित्ते चैते  
 गती ॥ गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्मचन्द्रं वा गच्छति ध्रुवम् । अननुस्मरतः

काले स्मरणं प्राप्य वै गतिरित्यध्यात्मे ॥ २२ ॥ प्रतिस्मरणाधि-  
करणम्<sup>१</sup> ॥१०॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-  
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥४॥२॥

मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यते—॥ ॐ अर्चिरादिना  
तत्प्रथितेः ॐ ॥ १ ॥ 'तेऽर्चिपमभिसम्भवन्त्यर्चिपोऽहरन्ह  
आपूर्यमाणपक्षम्'<sup>२</sup> इत्यर्चिपः प्राथम्यं श्रूयते । 'यदा ह वै पुरुषोऽस्मा-  
ह्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छती'<sup>३</sup>ति वायोः । तत्रार्चिपः प्राप्तिरेव  
प्रथमा । 'द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम् । धूमादिः  
कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥ अग्निज्योतिरिति द्वेधैवार्चिपः  
सम्प्रतिष्ठितिः । अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् ।  
एकस्मिस्तु पुरे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सुतो महानिति ब्रह्मतर्के ॥१॥  
॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

॥ ॐ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॐ ॥

॥ २ ॥ अर्चिपो वायु गच्छति । 'स वायुमागच्छती'<sup>४</sup>ति सामान्य-  
वचनात् । 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरह  
आपूर्यमाणपक्षमिति विशेषवचनाच्च ॥२॥ वायुगत्यधिकरणम् ॥२॥

॥ ॐ तटितोऽधि वरुणस्सम्बन्धात् ॐ ॥ ३ ॥

'भासेभ्यस्संवत्सर संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात्प्रजापतिलोकमिति  
कौण्डिन्यश्रुतिः । 'संवत्सरात्तटितमागच्छति तटितः प्रजापतिलोक-  
मिति च गौपवनश्रुतिः । 'तत्र तटितो वरुणं गच्छति । तटिता  
ह्यते वरुणलोकस्तटिदुपरि मुक्तामयो राजते तत्रासौ वरुणो राजा

१ योग्यधिकरणम्, पा

२ ५-१०-१ छा उ

३ ७-१०-१ घ उ

४ ७-१०-१ घ उ

सत्यानृते विविञ्चती'त्युपरिसम्बन्ध)द्वत्वश्रुतेः ॥ ३ ॥ तटिदधि-  
करणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ ४ ॥ पूर्वोक्त-  
स्त्वातिवाहिको वायुः । पूर्वगमनलिङ्गात् ॥ ४ ॥ कुतः ?—  
॥ ॐ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॐ ॥ ५ ॥ 'स वायु-  
मागच्छती'ति प्रथममुच्यते । 'उत्क्रान्तो विद्वान्परमभिगच्छन्विद्युत-  
मेवान्तत उपगच्छति द्यौर्वाव विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म  
गच्छती'त्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः पूर्वोक्त आतिवाहिकः परो वेति  
व्यामोहे उत्तरे दिवस्पतिरिति विशेषणात्पूर्वत्रागतिवाहिकस्यैव सिद्धेः ॥  
ब्रह्मतर्के च—'उत्क्रान्तस्तु शरीरात्स्वाद्वच्छल्यच्चिपमेव तु । ततो हि  
वायोः पुत्रं च योऽसौ नाम्नाऽऽतिवाहिकः ॥ ततोऽहः पूर्वपक्षं  
चाप्युदक्संवत्सरं तथा । तटितं वरुणं चैव प्रजापं सूर्यमेव च ॥  
सौमं वैश्वानरं चेन्द्रं ध्रुवं देवीं दिवं तथा । ततो वायुं परं प्राप्य  
तेनैति पुर्योत्तममि'ति ॥ ५ ॥ आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ६ ॥ प्रकारान्तरेण  
तत्र तत्रोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो ब्रह्मणोऽर्वागन्तव्योऽस्तीति  
नाशङ्कनीयम् । विद्युत्पतिना वायुनैव 'स एनान्ब्रह्म गमयती'<sup>२</sup>ति  
ब्रह्मगमनश्रुतेः ॥ 'विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः । कुतोऽन्यस्य  
भवेच्छक्तिस्तमृते प्राणनायकमि'ति बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥ वैद्युताधि-  
करणम् ॥ ५ ॥

॥ ॐ कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ ॥ ७ ॥  
'स एनान्ब्रह्म गमयती'<sup>३</sup>ति कार्यं ब्रह्म गमयतीति वादरिर्मन्यते ॥  
'ऋते देवान्परं ब्रह्म कः पुमान्प्रामुयात्क्वचिद् । यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः



स्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयादि'त्यध्यात्मवचनात्तस्यैव गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥  
 ॥ ॐ विशेषितत्वाच्च ॐ ॥ ८ ॥ 'यदि ह वाव परमभि-  
 पश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुखमि'ति  
 कौषारवश्रुतौ ॥ ८ ॥ ॐ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॐ ॥  
 ॥ ९ ॥ 'ब्रह्मविदाप्नोति परमि'ति तद्व्यपदेशस्तु समीपत एव  
 परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव ॥९॥ कदा १— ॥ ॐ कार्यात्यये  
 तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॐ ॥ १० ॥ 'ते  
 ह ब्रह्माणमभिमम्पद्य यदेतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छन्ती'ति  
 सौपर्णश्रुतेर्महाप्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति ॥ १० ॥  
 ॥ ॐ स्मृतेश्च ॐ ॥ ११ ॥ 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते  
 प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते परात्मानः प्रविशन्ति परं पदमि'ति ॥११॥  
 ॥ ॐ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॐ ॥ १२ ॥ ब्रह्मशब्दस्य  
 तत्रैव मुख्यत्वात्परमेव ब्रह्म गमयतीति जैमिनिर्मन्यते ॥ १२ ॥  
 ॥ ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ १३ ॥ दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥ १३ ॥  
 ॥ ॐ न च कार्ये प्रतिपत्त्याभिसन्धिः ॐ ॥ १४ ॥  
 न हि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्नोतीत्यभिसन्धिश्च । 'यदुपास्ते पुमाञ्जीव-  
 न्यत्प्राप्तुमभिवाञ्छति । यच्च पश्यति वृत्तः संस्तत्प्राप्नोति मृतेरन्वि'ति  
 पाद्ये ॥१४॥ ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण  
 उभयथा च दोषात्तत्कतुश्च ॐ ॥ १५ ॥ 'प्रतीकं देह  
 उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु व्याप्ततया कापि प्रतीकालम्बनात्  
 ते ॥ अप्रतीका देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च । राज्ञां च शतमुद्दिष्टं  
 गन्धर्वाणां शतं तथा ॥ एतेऽधिकारिणो व्याप्तदर्शिनोऽप्ये न तु

क्वचित् । अयोग्यदर्शने यत्नाङ्गः पूर्वस्य चापि तु ॥ अप्रतीकाश्रया  
 ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ।  
 ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं पदमिति गारुडवचनात् उभयत्रोक्त-  
 दोषाच्चाप्रतीकालम्बनान्परं नयति । 'स यथाकामो भवति तत्कृतु-  
 र्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुस्ते यत्कर्म कुस्ते तदभिसम्पद्यत' इति  
 श्रुतेश्च ॥ अत्र कर्मोपासनमेव । अन्यान्कार्यं नयतीति भगवन्मतम् ॥  
 ॥ १५ ॥ ॐ विशेषं च दर्शयति ॐ ॥ १६ ॥ 'अन्तः-  
 प्रकाशा वहिःप्रकाशा सर्वप्रकाशाः । देवा वाव सर्वप्रकाशाः ऋपयोऽन्तः  
 प्रकाशा मानुषा एव वहिःप्रकाशा इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥  
 ॥ कार्याधिकरणम् ॥ ६ ॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये  
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः  
 पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

भोगमाहासिन्पादे ॥ ॐ सम्पद्याविहाय स्वेन  
 शब्दात् ॐ ॥ १ ॥ 'स य एवं विदेवं मन्वान एवं पश्य-  
 न्नात्मानमभिसम्पद्यैतेनात्मना यथा कामं सर्वान्कामाननुभवती'ति  
 सौपर्णाश्रुतः । 'परञ्ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत'<sup>२</sup> इति  
 च । 'एवं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन्नन्धो भवती'<sup>३</sup>ति च । तत्र तरणं  
 नाम तत्प्राप्तयेऽन्यतरणमेव । 'इमां धोरामशिवां नदीं तीर्त्वेतं सेतु-  
 माप्यैतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदत आनन्दी भवती'ति मौद्गल्य-  
 श्रुतेः ॥ १ ॥ सम्पद्याधिकरणम्<sup>४</sup> ॥ १ ॥

॥ ॐ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॐ ॥ २ ॥ मुक्त एव  
 चात्रोच्यते । 'अहरहरेनमनुप्रविशत्युपसङ्गमे च न तत्र मोदते न

१ ६-४-५. वृ.उ. २ ८-३-४. छां.उ. ३ ८-४-२. छां.उ. ४ कचि-  
 दधिकरणमिति विभागो न कृतः ।

प्रमोदते न कामानुभवति बद्धो ह्येव भवत्यथ यदेनं मुक्तोऽनुप्रविशति  
मोदते च प्रमोदते च कामांश्चैवानुभवती'ति बृहच्छ्रुतौ प्रतिज्ञानात् ॥२॥  
॥ मुक्ताधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ॥ ३ ॥ परञ्ज्योतिः-  
शब्देन परमात्मैवोच्यते । तत्प्रकरणत्वात् । 'परञ्ज्योतिः परब्रह्म-  
परमात्मादिका गिरः । सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चने'ति  
ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥ आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ ॐ अविभागेन दृष्टत्वात् ॐ ॥ ४ ॥ भोगाः  
परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तैर्भुज्यन्ते । 'यानेवाहं शृणोमि यान्  
पश्यामि याञ्छिन्नामि तानेवैत इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्ती'ति दृष्टत्वा-  
च्चतुर्वेदशिखायाम् ॥ भविष्यत्पुराणे च—'मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं  
तद्भोगाल्लेशतः क्वचित् । वहिष्ठान्भुञ्जते नित्यं नाऽनन्दादीन्कथञ्च-  
ने'ति ॥ ४ ॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ४ ॥

॥ ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॐ ॥  
॥ ५ ॥ सर्वदेहपरित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन भोगान्भुञ्जते  
इति जैमिनिर्मन्यते । 'म वा एष ब्रह्मनिष्ठ इदं शरीरं मर्त्यमतिमृज्य  
ब्रह्माभिसम्पद्य ब्रह्मणा पश्यति ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनु-  
भवती'ति माध्यन्दिनापनश्रुतावुपन्यासात् ॥ 'आदत्ते हरिहस्तेन  
हरिदृष्ट्यैव पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेदि'ति  
स्मृतेः ॥ 'गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या च दर्शनम् ।  
इत्यादि पूर्वम्परणान्मुक्तस्यैतद्भविष्यती'ति बृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेश्च ॥ ५ ॥

॥ ॐ चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॐ ॥  
॥ ६ ॥ चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्व्यते तेन भुञ्जते । सर्व

वा एतदचित्परित्यज्य चिन्मात्र एवैष भवति चिन्मात्र एवावतिष्ठते  
तांमेतां मुक्तिरित्याचक्षत' इत्युद्दालकश्रुतेश्चिदात्मकत्वादित्यौडुलोमि-  
र्मन्यते ॥ ६ ॥ ॐ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं  
वादरायणः ॐ ॥ ७ ॥ 'स वा एष एतस्मान्मर्त्याद्विमुक्त-

श्चिन्मात्रीभवत्यथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभि-  
विजानाति तामाहुर्मुक्तिरिति सौपर्णश्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासा-  
ज्जैमिन्युक्तस्य भावादुभयत्राप्यविरोधं वादरायणो मन्यते ॥ नारायणा-  
ध्यात्मे च—'मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रात्मदेहिनः । चिति-  
मात्रेन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् । तदङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव  
प्रवर्तनम् । कुर्वन्ति भुञ्जते भोगांस्तदन्तर्वहिरेव वा । यथेष्टं परिवर्तन्ते  
तस्यैवानुग्रहेरिता' इति ॥ ७ ॥ चितिमात्राधिकरणम्' ॥ ५ ॥

॥ ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॐ ॥ ८ ॥ न  
तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा । 'स यदि पितृलोककामो भवति  
सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'<sup>१</sup>त्यादिश्रुतेः ॥ ८ ॥ सङ्कल्पाधि-  
करणम् ॥ ६ ॥

॥ ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ९ ॥  
सत्यसङ्कल्पत्वादेव । 'परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः ।  
ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः ॥ ततः प्राणादिनामान्ताः  
सर्वेऽपि पतयः क्रमात् । आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् ।  
एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संशयः' इति वाराहे ॥ ९ ॥  
॥ अनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ ॐ अभावं वादरिराह ह्येवम् ॐ ॥ १० ॥  
चिन्मात्रं विनाऽन्यो देहस्तेषां न विद्यत इति वादरिः । 'अशरीरो

<sup>१</sup> ब्राह्माधिकरणम्. पा. <sup>२</sup> ८-२-१. छां.उ.

वाय तदा भयत्यशरीर वाय सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतो याम्या ह्येव  
 उन्मथ्यत' इत्येवं कौण्टरव्यश्रुतागह हि ॥ १० ॥ ॐ भावं  
 जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् ॐ ॥ ११ ॥ 'स वा एष एव-  
 पित्परमभिपश्यत्यभिशृणोति ज्योतिषैरूपेण चित्ता वाऽचिता वा  
 नित्येन वाऽनित्येन वाऽथाऽनन्दी ह्येष भवति नानानन्दं कश्चिदुप-  
 स्पृशती'त्यादालङ्कृतौ विकल्पाम्नानादन्यदेहम्यापि भावं जैमिनि-  
 र्मन्यते ॥ ११ ॥ ॐ द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः  
 ॐ ॥ १२ ॥ यथा द्वादशाहः क्रत्यात्मकः सत्रात्मकश्च भवति ।  
 एव मुक्तभोगो बाल्यशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्च भवती'ति वादरायणो  
 मन्यते ॥ १२ ॥ उपपत्तिश्च— ॥ ॐ तन्वभावे सन्ध्य-  
 वदुपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ सन्ध्यं स्वप्नः । 'सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-  
 स्थानमि'ति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ॐ भावे जाग्रद्वत् ॐ ॥ १४ ॥  
 ब्रह्मैतत्ते च— 'स्वप्नस्थाना यथा भोगो विना देहेन युज्यते । एवं  
 मुक्तापि भवेद्विना देहेन भोजनम् ॥ स्वेच्छया वा शरीराणि  
 तेजोरूपाणि कानिचित् । स्वीकृत्य जागरितमद्भुता त्यागः कदाच-  
 ने'ति ॥ १४ ॥ ॐ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति  
 ॐ ॥ १५ ॥ शरीरमनुविश्यापि तत्प्रमाशयन्तः पुण्यानेव भोगा-  
 ननुभवति न तु दुःखादीन् । यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्ट-  
 स्तथं तलायेव भुङ्के न तु काण्ड्यादि । 'तीर्णो हि तदा मार्गा-  
 ष्ठोऽह्णदयस्य भवती'ति हि दर्शयति ॥ १५ ॥ न च मृग लोके  
 न मय मिञ्जनाम्नी'त्यादिना मृगादिन्वस्यंतदिति वाच्यम् । यतः—  
 ॥ ॐ स्वाप्ययसम्पत्तयोरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि

ॐ ॥ १६ ॥ सुप्तौ मोक्षे वा तदुच्यते । 'अत्र पिताऽपिता भवत्यनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन'त्याद्याविष्कृतत्वात् ॥ ब्रह्म-  
वैवर्ते च—'ज्योतिर्मयेषु देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुञ्जते  
सुसुखान्येव न दुःखादीन्कदाचन ॥ तीर्णा हि सर्वशोकांस्ते पुण्य-  
पापादिवर्जिताः । सर्वदोषनिवृत्तास्ते गुणमात्रस्वरूपिण' इति ॥१६॥  
॥ उभयविधभोगाधिकरणम्<sup>१</sup> ॥ ८ ॥

॥ ॐ जगद्ध्यापारवर्जम् ॐ ॥ १७ ॥ 'सर्वा-  
न्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवदि'<sup>२</sup>त्युच्यते । तत्र सृष्ट्यादिभ्योऽन्या-  
न्यापारानामोति ॥ १७ ॥ कुतः ?— ॥ ॐ प्रकरणादस-  
न्निहितत्वाच्च ॐ ॥१८॥ जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक्सामर्थ्य-  
विदूरत्वाच्च । वाराहे च—'स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृति-  
ष्वपि । मुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान्कामांस्तु भुञ्जते । तद्योग्यता  
नैव तेषां कदाचित्कापि विद्यते । नचायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयान्न च  
कामयेदि'ति ॥ १८ ॥ ॐ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽधि-  
कारिकमण्डलस्थोक्तेः ॐ ॥ १९ ॥ 'ता यो वेद, स वेद  
ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'<sup>३</sup>ति प्रत्यक्षोपदेशाज्जगदैश्वर्यमप्य-  
स्तीति चेन्न । आधिकारिकमण्डलाधिपतिर्ब्रह्मा हि तत्रोच्यते ॥  
गारुडे च—'आत्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव  
मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदाचन ॥ अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु  
केचन । केचित्स्वर्गे महर्लोकै जने तपसि चापरे ॥ केचित्सत्ये  
महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरम् । तत्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्या-  
त्समीपगाः ॥ सालोक्यं च सरूपत्वं सामीप्यं योगमेव च ।

१ ६-३-२२. वृ.उ.

२ अभावाधिकरणम्. पा.

३ २-५-४. पे.आ.

४ १५. तै.उ.

इमामारभ्य सर्वत्र यात्सु क्षीरसागरे ॥ पुरुषोऽनन्तशयनः  
 श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाऽश्रमभेदतः ॥ क्षितिपा  
 मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिराः । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च  
 शचीपतिः ॥ रूद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैरोत्तमोत्तमाः । नित्यानन्दे  
 च भोगे च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वे शतगुणोद्दिक्ताः पूर्वस्मादुत्त-  
 रोत्तरम् ॥ पूज्यन्ते चापरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्यापृति-  
 स्तेषां पूर्वत्समुदीरिता ॥ सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।  
 चिद्रूपान्प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु काश्चन । भुञ्जते मुक्तिरेवं ते  
 त्रिस्पष्टं समुदाहृते'ति ॥ १९ ॥ ॐ विकारावर्ति च तथाहि  
 दर्शयति ॐ ॥ २० ॥ विकारावर्ति व्यापारो मुक्तानां न विद्यते ।  
 'इमं मानसमारतं नाश्वर्तन्त'<sup>१</sup> इति श्रुतिः ॥ वाराहे च—स्वाधिकारेण  
 वर्तन्ते देवा मुक्तापि स्फुटम् । बलिं हरन्ति मुक्ताय निरिञ्चाय तु  
 पूर्वम् ॥ सत्रद्वकास्तु ते देवा निष्णवे च विशेषतः । न विकाराधि-  
 कारस्तु मुक्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु  
 निष्णुने'ति ॥ २० ॥ सर्वकामाधिकरणम्<sup>२</sup> ॥ ९ ॥

॥ ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने

ॐ ॥ २१ ॥ 'एतत्साम गायत्रास्त'<sup>३</sup> इत्युच्यते । तत्राऽनन्दादीनां  
 वृद्धिहासश्च न विद्यते । किन्त्वेरुप्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः । 'स  
 एष एतन्मिन्द्रद्वणि सम्पन्नो न जायते न म्रियते न हीयते न वर्धते  
 स्थित एव सर्वदा भवति दर्शनेन ब्रह्म दर्शनेनाऽत्मानं तस्यैवं दर्श(य)तो  
 नापत्तिर्न विपत्ति'रित्याह जावालश्रुतौ ॥ 'यत्र गत्या न म्रियते यत्र  
 गत्या न जायते । न हीयते यत्र गत्या यत्र गत्या न वर्धते' इति  
 मोक्षधर्म ॥ निद्वत्प्रत्यक्षान्कारणाभावाल्लिङ्गाद्यः । ब्रह्मसर्वतं च—

<sup>१</sup> अ १५. ६ छा उ <sup>२</sup> जगद्व्यापारधिकरणम् पा <sup>३</sup> ३-१०. तं उ.

'न हासो न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते क्वचित् । विद्वत्प्रत्यक्षसिद्धत्वा-  
त्कारणाभावतोऽनुमा ॥ हरेरुपासना चात्र सदैव सुखरूपिणी । न तु  
साधनभूता सा सिद्धिरेवात्र सा यत' इति ॥ २१ ॥ ॐ भोग-  
मात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॐ ॥ २२ ॥ न च भोगविशेषादि-  
विरोधः । 'एतमानन्दमयमात्मानमनुविश्य न जायते न म्रियते न  
हसते न वर्धते यथाकामं चरति यथाकामं पिवति यथाकामं रमते  
यथाकाममुपरमत'<sup>१</sup> इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् ॥ 'अवृद्धिहास-  
रूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां  
निषिध्यत' इति कौर्मै ॥ 'प्रवाहतस्तु वृद्धिर्वा हासो वा नैव कुत्रचित् ।  
नाप्रियं किञ्चिदपि तु मुक्तानां विद्यते क्वचित् ॥ कुत एव तु दुःखं  
स्यात्सुखमेव सदोदितम् । भोगानां तु विशेषे(षु) तु वैचित्र्यं लभ्यते  
क्वचिदि'ति नारायणतन्त्रे ॥२२॥ (एकरूप)म्यित्यधिकरणम् ॥१०॥

॥ ॐ अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् ॐ ॥

॥ २३ ॥ 'न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते',<sup>२</sup> 'सर्वान्कामाना-  
प्त्वाऽमृतः समभवत्समभवादि'<sup>३</sup>त्यादिश्रुतिभ्यः ॥२३॥ अनावृत्त्यधि-  
करणम् ॥ ११ ॥

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।

नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाऽतिप्रियाय मे ॥

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलम् ।

वद् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ॥

वायो रामश्चोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-

र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि<sup>४</sup> ॥

१ २-८ तै.उ. २ ८-१५-१. छां.उ. ३ २-५-१-१५ पे.आ. ४ तृतीय-  
मेतदमुना भाष्यं कृत केशवे ॥ पा. पतदनन्तरं ज्ञानेत्यादि श्लोः पठितः ॥



श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

## अनुव्याख्यानम्

श्रीमद्भुवनेश्वरान्तर्गतसामान्यवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-  
हयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ नारायणं निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोष-  
माप्यतममप्यखिलैः सुवाक्यैः । अस्योद्भवादिदमशेषविशेषतोऽपि  
वन्द्यं सदा प्रियतमं मम संनमामि ॥ तमेव शास्त्रप्रभवं प्रणम्य  
जगद्गुरुणां गुरुमञ्जसैव । विशेषतो मे<sup>२</sup> परमाख्यविद्याव्याख्यां  
करोम्यन्वपि चाहमेव ॥ प्रादुर्भूतो हरिव्यासो विरिञ्चिभवपूर्वकैः ।  
अर्धितः परविद्याख्यं चक्रे शास्त्रमनुत्तमम् ॥ गुरुर्गुरुणां प्रभवः  
शास्त्राणां वादरायणः । यतस्तदुदितं मानमजादिभ्यस्तदर्थतः ॥  
वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां<sup>४</sup> यदाप्तिरनुकूलता । आप्तवाक्यतया तेन श्रुति-  
मूलतया तथा ॥ युक्तिमूलतया चैव प्रामाण्यं त्रिविधं महत् ।  
दृश्यते ब्रह्मसूत्राणामेकधाऽप्यत्र सर्वशः ॥ अतो नैतादृशं किञ्चित्प्रमाण-  
तममिष्यते । स्वयंकृताऽपि तद्व्याख्या क्रियते स्पष्ट<sup>५</sup>तार्थतः ॥ तत्र  
ताराथमूलत्वं सर्वशास्त्रस्य चेप्यते । सर्वत्रानुगतत्वेन पृथगोद्ध्रियतेऽ-  
खिलैः ॥ ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॐ ॥१॥ ओतत्ववाची  
ह्योङ्कारो वक्तव्यसौ तद्गुणोत्तताम् । स एव ब्रह्मशब्दार्थो नारायण-  
पदोदितः ॥ स एव भर्गशब्दार्थो व्याहृतीनां च भूमतः<sup>६</sup> । भावना-  
चैव<sup>७</sup> सुत्वाच्च<sup>८</sup> सोऽयं पुरुष इत्यपि<sup>९</sup> ॥ स एव सर्ववेदार्थो जिज्ञासोऽयं  
विधीयते । “ ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ” “ तं विद्वानेव चामृतः ” ॥  
“ वृणुते यं तेन लभ्य ” इत्याद्युक्तिवलेन हि । जिज्ञासोत्थज्ञानजा-  
त्तत्प्रसादादेव मुच्यते ॥ “ द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव

१ वन्द्यत्वप्रयोजकीभूतधर्मैभ्यः २ गुरुम् ३ मोक्षार्थम् ४ यद्यन-  
यान्ये ५ स्पष्टतारूपप्रयोजनाय ६ पूर्णत्वात् ७ उत्पादनात् ८  
सुखरूपत्वात् ९ उक्तः ।

एव च । यदनुग्रहतस्सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया” ॥ “नेतं  
 त्वत्क्रियते किञ्चिदि”त्यादेर्न हरिं विना । ज्ञानस्वभासतोऽपि  
 स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित् ॥ अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुर्ज्ञानिनां  
 मोक्षदश्च सः । आनन्ददश्च मुक्तानां स एवैको जनार्दनः ॥ इत्युक्ते-  
 र्बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षते । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्ष-  
 पिरोधतः ॥ मिथ्यात्वं यदि दुःसादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेत् ।  
 मिथ्यायाः<sup>१</sup> साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिनः ॥ तच्च मिथ्याप्रमाणेन  
 सता वा साध्यते त्वया । सता चेद्द्वैतसिद्धिः स्यान्न सिद्धं चान्य-  
 साधनम् ॥ साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता । स्वीकृतं,  
 ह्यविशेषस्य साध्या<sup>२</sup> साधकता पुनः ॥ तच्चाविशेषमानेन साध्य-  
 मित्यनवस्थितिः । अनङ्गीकुर्वातां विश्वसत्यतां तन्न वादिता ॥  
 तस्माद्ग्रहृतिः सर्वा सत्येत्येव व्यवस्थिता । व्यावहारिकमेतस्मात्सत्य-  
 मित्येव चागतम् ॥ व्यवहारसतश्चापि साधकत्वं तु पूर्ववत् । सत्रैविध्यं  
 च मानेन सिद्धेत्केनेति पृच्छयते ॥ तस्याप्युक्तप्रकारेण नैव सिद्धिः  
 कथञ्चन । वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिद्धयते ॥ वैलक्षण्यं सतश्चापि  
 स्वयं सद्भेदवादिनः । असतश्चापि विश्वस्य तेनानिष्टं कथं भवेत् ॥  
 यद्युच्यतेऽपि सर्वस्मादिति सद्भेदसंस्थितिः । सन्मात्रत्वं ब्रह्मणोऽपि  
 तस्मात्तदपि नो भवेत् ॥ ज्ञानवाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिनः ।  
 विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतम् ॥ असद्विलक्षणज्ञप्त्यै  
 ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥  
 अन्यथात्वमसत्तस्माद्भ्रान्तावेव प्रतीयते । सत्त्वस्यासत् एवं हि स्वीकार्यैव  
 प्रतीतता ॥ तस्यानिर्वाचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः । निर्विशेषे

<sup>१</sup> ‘नहि गोत्रादिप्रत्ययेनापि मिथ्यया भवितव्यम्’ ‘इति श्लोक-  
 चार्तिकरुद्रात् शर्मरिक्वाया आश्रुतिनादे श्लोक २०’ तथा ‘इति  
 मिथ्या चतुर्विधा’ इति पात्यायनस्मृतौ (स्मृतिचन्द्रिकाज्यवहार-  
 वाण्डे ९८ पत्रे ; १८-१९ पङ्क्तौ) प्रयोगदर्शनात् <sup>२</sup> साध्यैव न न सिद्धा

स्वयंभाते किमज्ञानाघृतं भवेत् ॥ मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव  
ह्यपेक्षते । न चावरणमज्ञानमस्त्ये तेन चेष्यते ॥ अप्रकाशस्वरूपत्वा-  
ज्जडे ज्ञानं न मन्यते ॥ अज्ञानाभावतश्चाहं सर्वं व्यर्थी भविष्यति ।  
अज्ञानस्य च मिथ्यात्वमज्ञानादिति कल्पने ॥ अनवस्थितिस्तथा च  
स्यादन्योऽन्याश्रयताऽथवा । स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेत् ॥  
अविद्यादुर्घटत्वं चेत्सादात्माऽपि हि तादृशः<sup>१</sup> । अतोऽधिकारिविषय-  
फलयोगादिवर्जितम् ॥ अनन्तदोषदुष्टं च हेयं मायामतं शुभैः ।

सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः ॥ न ब्रह्मतां वदेद्वेदो  
जीवस्य हि कथञ्चन । यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् ॥  
ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः । सार्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं  
ज्ञापयति श्रुतिः ॥ ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते ह्यैक्यवादिनी । उप-  
जीव्यविरोधेन नास्यास्तन्मानता भवेत् ॥ स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे  
स्थानमत्यैक्ययोरपि । सादृश्ये चैक्यवाक्सम्यक्सावकाशा यथेष्टतः<sup>२</sup> ॥  
अवकाशोज्झिता भेदश्रुतिर्नातिबला कथम् । अज्ञानासम्भवादेव  
मिथ्याभेदो निराकृतः ॥ अतो यथार्थबन्धस्य विना विष्णुप्रसादतः ।  
अनिवृत्तेस्तदर्थं हि जिज्ञासाऽत्र विधीयते ॥ यथा दृष्ट्या प्रसन्नस्तत्राजा  
बन्धापनोदकृत् । एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्बन्धविभेदनम् ॥

कार्यता च न काचित्स्यादिष्टसाधनतां विना ॥ कार्यं न हि  
क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः ॥ न भविष्यत्क्रिया कार्यं स्रक्ष्यतीश  
इति ह्यपि । कार्यं स्यान्नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते ॥ साम्यादेव  
निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा । कार्यं साधनमिष्टस्य भगवानिष्टदेवता ॥  
मुख्येष्टं वा सुमनसां "प्रेयस्तदि"ति च श्रुतिः<sup>३</sup> । "प्राणबुद्धिसन्ःखात्स-  
देहापत्यधनादयः ॥ यत्सम्पर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरःप्रियः"<sup>४</sup> ।

१ अविद्यासदृशः (मिथ्या) अधिष्ठानसाक्षिणोरपेक्षाभावेन. २ यथा-  
सम्भवम्. ३ बुद्धदारण्यकम्. ४ भागवते.

इत्यादिवाक्यैराकाङ्क्षा<sup>१</sup> सन्निधियोग्यता यतः ॥ तस्मिन्नेव समस्तस्येती<sup>२</sup>ष्टे  
 व्युत्पत्तिरिष्यते ॥ अत्यपूर्वास्तत्र आतेत्यादावापतोऽपि च ।  
 उदापाद्धर्तमानत्वादाकाङ्क्षादिवलादपि ॥ बालो व्युत्पत्तिमप्ये<sup>३</sup>ति  
 नानयेत्यादिवाक्यतः । आनीयमानदृष्ट्यैव व्युत्पत्तेः सम्भवे सति ॥  
 एष्यदानयनायायं कुत एव प्रतीक्षते । व्युत्पन्नो वर्तमाने<sup>४</sup> तु क्रिया-  
 शब्दे भविष्यति<sup>५</sup> ॥ पुनर्दृष्ट्यैव शब्दश्रुत्पश्चाद्युत्पत्तिमेष्यति । वर्तमान-  
 मतीतं च भविष्यदिति च क्रमात् ॥ आकाङ्क्षादियुतं यस्माद्विधे-  
 र्व्युत्पादनं कुत<sup>६</sup> । दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्य स्यादाकाङ्क्षा भविष्यति<sup>६</sup> ॥  
 व्युत्पत्तिः प्रथमा तस्माद्धर्तमानेऽग्ने<sup>७</sup> ततः । इष्टमाकाङ्क्षते सर्वो  
 न प्रवृत्तिमपेक्षते ॥ अपरोक्षं परोक्षं वा ज्ञानमिष्टस्य साधनम् ।  
 कापि चेष्टा तदर्थं म्यादत्ति<sup>८</sup>हिं रमन्ति<sup>९</sup> ॥ वाक्यार्थज्ञान  
 मात्रेण क्वचिदिष्ट<sup>१०</sup> भवेदापि । न च सुखसुखग्रहणादानतात्पर्यं  
 श्रुतेर्भवेत् ॥ यत्किञ्चित्करणस्यापि यज्ञतैवान्यथा भवेत् । तस्मा-  
 दुपासनार्थं<sup>११</sup> च स्वार्थे तात्पर्यवद्भवेत् ॥ इतिशब्दो<sup>१२</sup>न्नयेऽग्राणित्यप्युन्नीते  
 स्मृतिर्भवेत् । इतिशब्दव्यपेतानि ह्यपि सन्ति वचांसलम्<sup>१३</sup> ॥  
 आत्मानमेवेत्यादीनि योगेऽग्रापि तत्समम् । एकवाक्यत्वयोगे तु  
 वेदस्यापि ह्यशेषतः ॥ वाक्यमेदो न युक्तः स्याद्योगश्च स्यान्महाफले<sup>१४</sup> ।  
 इति ब्रूयादि<sup>१५</sup>ति यचो गत<sup>१६</sup>मग्नौ समीपगम्<sup>१७</sup> ॥ कल्पनागौरव  
 चेत्स्यात्पृथक्तात्पर्यकल्पने । कल्पनागौरवादेव पदा<sup>१८</sup>र्था न स्युरेव हि ॥  
 प्रमाणाप्रगतत्व चेत्तात्पर्याणां तर्धैव हि । तस्मात्पदार्थे वाक्यार्थे

<sup>१</sup> मुख्येऽप वा सुमनसामित्यनेन सम्बन्ध <sup>२</sup> तस्मात् <sup>३</sup> बालोऽपि,  
 पति <sup>४</sup> वर्तमाने अर्थे <sup>५</sup> भविष्यदर्थे <sup>६</sup> भविष्यदर्थे <sup>७</sup> भविष्यदर्थे  
<sup>८</sup> चर्षणादित्रिया <sup>९</sup> साक्षात्प्रापय <sup>१०</sup> पुनस्ते जात इत्यादौ  
<sup>११</sup> उपासनार्थक सत्यग्रानमित्यादिभ्यम् <sup>१२</sup> अग्राहारे <sup>१३</sup> बहूनि  
 सन्ति <sup>१४</sup> मोक्षप्रदे ब्रह्मणि <sup>१५</sup> भगिरागिरेति ब्रूयात् <sup>१६</sup> अग्रगतम्  
<sup>१७</sup> जुहोतीत्यस्य <sup>१८</sup> अस्त्रवाक्य

तात्पर्यमुर्भयत्र चे ॥ पृथगेव च वाक्यत्वं पृथगन्वयतो भवेत् । अवान्तर-  
त्वाद्वाक्यानां वाक्यभेदो न दूषणम् ॥ अङ्गीकृतत्वादपि तैः पदानां तु  
पृथक्पृथक् । क्रियापदेनान्वयस्य वाक्यभेदो हि दूषणम्<sup>१</sup> ॥ प्रत्यक्षादि-  
विरोधेऽपि गौणार्थस्यापि सम्भवात् । अतात्पर्यं पठार्थेऽपि न कल्प्य-  
मविरोधतः<sup>२</sup> ॥ अतो ज्ञानफलान्येव कर्माणि ज्ञानमेव हि । मुख्यप्रमाददं  
विष्णोर्जिज्ञासायाश्च तद्भवेत् ॥ कर्तव्या तेन जिज्ञासा श्रुतिप्रामाण्ययोगतः ॥

प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि ॥ अनवस्थाऽ-  
न्यथा हि स्यादप्रामाण्यं तथाऽन्यतः<sup>३</sup> । मिथ्याज्ञप्तिप्रलम्भा-  
देस्तेन वेदविरोधि यत् ॥ न मानमपि वेदानामङ्गीकार्या हि  
नित्यता । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् ॥  
अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तत्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या गौरवदोषेण  
पुंसाक्यं ज्ञापकं न तत् ॥ प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादिति  
चोदिते । न बुद्धो धर्मदर्शी स्यात्पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः ॥ अधर्म<sup>४</sup>-  
वादिनो वाच्यमप्रयोजनमेव हि । धर्माभावोऽपि नो तेन<sup>५</sup> प्रत्यक्षाव-  
गतो भवेत् ॥ अतःसंशयसम्पत्ता<sup>६</sup> वाक्यं<sup>७</sup> प्रत्यक्ष<sup>८</sup>वत्प्रमा<sup>९</sup> ।

शक्तिर्यैगान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयते ॥ अतोऽन्विताभि-  
घायित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा । न चाशक्त्या<sup>१०</sup>भिघायित्वं प्रवृत्तिश्च  
द्विधाऽन्यथा ॥ एतत्परं तर्कशास्त्रे ब्रह्मतर्के हि निस्तरात् । उक्तं विद्यापृथ-  
क्त्वात्तु सङ्गेषणात् श्रुतितम् ॥ प्रमाणन्याय<sup>११</sup>सच्छिद्धा क्रियते तर्क-  
शास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसा<sup>१२</sup> मेयशोधनम् ॥ ब्रह्मतर्कं च  
भगवान्स एव कृतवान्प्रभुः । पञ्चाशत्कोटिनिस्ताराद्वारायणतनौ कृतात् ॥

<sup>१</sup> प्रसज्येत. <sup>२</sup> अधिघावरणतिरोधानेन जीवे अतन्द्रादिरूपन्त्रस्या-  
चिरुत्तत्वात्. <sup>३</sup> दोगपवादान्. <sup>४</sup> धर्माभावः. <sup>५</sup> चावर्णेण.  
<sup>६</sup> प्राप्ते तक्षिरामार्थम्. <sup>७</sup> अपौरुषेयान्यम्. <sup>८</sup> स्वाणु ननिश्चायक-  
प्रत्यक्षयम्. <sup>९</sup> प्रमाणम्. <sup>१०</sup> अशक्त्या=अन्वयेशक्त्यभावेन. <sup>११</sup> न्यायः=  
व्याप्तिः, तर्कः, अनुमानम्. <sup>१२</sup> मीमांसाशास्त्रतः.

उद्धृत्य पञ्चसाहस्रं कृतवान्नादरायणः । अतस्तदर्थं सङ्ग्रेपादत  
 इत्यभ्यसूचयत् ॥ यतोऽनुभवतः सर्वं सिद्धमेतदतोऽपि च । देवैश्च  
 दुर्गमार्येषु व्यापृतो नातिविस्तृतिम् । चकारैता ह्यवज्ञेया युक्तयः  
 प्रतिपक्षगाः ॥ प्रत्यक्षैश्चाक्षमः पक्षं कमेवात्राभिधीक्षते । तस्मादक्ष-  
 मपक्षत्वान्मोक्षशास्त्रेऽभ्युपेक्षितः ॥ स्वयं भगवता विष्णुर्ब्रह्मेत्येत-  
 तपुरोदितम् । “स विष्णुराह ही” त्यन्ते देवशास्त्रस्य तेन हि ॥  
 आद्यन्तं देवशास्त्रस्य स्वयं भगवता कृतम् । मध्यं तदाज्ञया शेष-  
 पलाभ्यां कृतमख्रसा ॥ अतस्तत्रैव विष्णुत्वसिद्धेर्रह्मेत्यसूचयत् ।  
 दोषारच्छिद्रशब्दानां पर्यायत्वं यतस्ततः ॥ गुणा नारा इति ज्ञेया-  
 स्तद्वाच्यारायणः स्मृतः । ब्रह्मशब्दोऽपि हि गुणपूर्तिमेव वदत्ययम् ॥  
 अतो नारायणस्यैव जिज्ञासाऽत्र मिधीयते । सिद्धत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य विष्णो  
 स्पष्टतया श्रुतौ ॥ अम्मस्य<sup>२</sup>पार इत्युक्तो नारायणपदोदितः । ‘आपो  
 नारा’ इति ह्याह स एवाप्स्वन्तरीरितः ॥ कामतो विधिरुद्रादिपददात्र्या  
 स्वयं श्रिया । योनित्वेनात्मनो<sup>३</sup>विष्णोस्तिष्ठन्तीत्युदितस्य च ॥  
 यस्मिन्देवा अधीत्युक्त्वा समुद्रं<sup>४</sup> स्थानमेव च । <sup>५</sup>नामचाक्षरमित्येव ऋच-  
 इत्युदितं तु यत् ॥ <sup>६</sup>यतः प्रसूतेत्युक्त्वा च तदेव ब्रह्म चात्रवीत् ॥१॥

॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ ॥ २ ॥ अन्तःसमुद्रं

निश्चप्रसूतेः कारणं तु यत् । सूक्तोपनिपदाद्युक्तं जन्माद्यस्येति लक्ष्यते ॥  
 सृष्टिः स्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृतिः । बन्धमोक्षावपि ह्यसु  
 श्रुतिपूक्ता हरेः सदा ॥ यं नामानि मिशन्त्यद्वा यो देवानामिति ह्यपि ।  
 श्रुतेर्नामानि सर्वाणि विष्णोरेव यतस्ततः ॥ अतो न मुरज्यतो नाम  
 तदन्यस्य हि कस्यचिद् । गुणाः श्रुता इति ह्यस्मान्न दोषोऽर्थः श्रुते-

<sup>१</sup> एतस्मात्, पुरा=पूर्वम्    <sup>२</sup> विष्णोर्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे युक्तिपञ्चकम्,  
 प्रथमा युक्ति    <sup>३</sup> द्वितीया युक्ति    <sup>४</sup> तृतीया युक्ति    <sup>५</sup> चतुर्थी  
 युक्ति    <sup>६</sup> पञ्चमी युक्ति

र्भवेत् ॥ प्रीत्या मोक्षपरत्वाच्च तात्पर्यं नैव दूषणे । सर्वेषामपि  
वाक्यानां महातात्पर्यमत्र हि ॥ तद्विरोधे न मानत्वं फलं मुक्तिर्हि  
वाक्यतः । न पुराणादिमानत्वं विरुद्धान्ये श्रुतेर्भवेत् ॥ दर्शनान्तर-  
मूलत्वा<sup>१</sup>न्मोहार्थ<sup>२</sup> चाज्ञया हरेः । न सर्वनामताञ्ज्येषां श्रुतावुक्ता हि  
कुत्रचित् ॥ अदोषवचनाच्चैव नियमेन हरेः श्रुतौ । अज्ञानं पारतन्त्र्यं  
च प्रलयेऽभाव एव च ॥ अशक्त्योदिताञ्ज्येषां सर्वेषामपि च श्रुतौ ।  
जन्माद्यस्येति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणम् ॥ असोद्भवादिहेतुत्वं  
साक्षादेव स्वलक्षणम् । कृष्णध्यानच्छलेनैव स्वयं भागवतेऽब्रवीत् ॥  
अतो जीवैक्यमपि स निराचक्रे जगद्गुरुः । न हि जन्मादिहेतुत्वं  
जीवस्य जगतो भवेत् ॥ हिताक्रियादिदोषं च वक्ष्यत्येव स्वयं प्रभुः ।  
निर्गुणत्वं च तेनैव निषिद्धं प्रभुणा स्वयम् ॥ भेदेनैव तु मुख्यार्थ-  
सम्भवे लक्षणा कुतः । कथं नित्यगुणस्यास्य स्यादैक्यं गुणहानतः ॥  
सदैव गुणवत्त्वेऽस्य भिन्नं स्यान्निर्गुणं सदा । न च मिथ्यागुणत्वं  
स्यादनिर्वाच्यस्य दूषणात् ॥ निर्गुण<sup>३</sup>त्वं तदा च स्यादासुर<sup>४</sup>त्वं न  
चान्यथा । लक्ष्यलक्षणयोर्भेदोऽभेदो वा यदि बोधयम् ॥ इति  
‘पृष्टे तदैक्यस्य गतिरेव<sup>५</sup>’ न विद्यते । ऐक्याभेदे न शास्त्रेण ज्ञेयं  
तत्त्वप्रकाशतः ॥ भेदे मिथ्यात्वतो भेदसत्यत्वं स्याद्ब्रह्मादपि ।  
भेदाभेदौ यदि तदा स्यादेव ह्यनवस्थितिः ॥ स्वनिर्वाहकता<sup>६</sup> चेतस्या-  
द्वाहं<sup>७</sup> वाहक<sup>८</sup>मित्यापि । पर्यायो<sup>१०</sup> भेदवान्वा<sup>११</sup> स्यादनवस्थोभयत्र च ॥  
सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं, न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याऽ-  
विशेषत्वे, तदखण्डं च खण्डितम् ॥ निर्विशेषत्वमेतेन सूकोऽहमिति-

<sup>१</sup> पुराणानाम्. <sup>२</sup> कृतत्वात्. <sup>३</sup> यदि परस्मै रुचित्तयात्. <sup>४</sup> सर्व-  
शुभचर्मराहित्यम्. <sup>५</sup> वक्तव्यम्. <sup>६</sup> निरूपणप्रकारः. <sup>७</sup> ऐक्यस्य  
भेदाभेदयोर्वा स्वरूपकनिर्वाहकता, तस्याः परस्परं घर्मिणा क्रियया  
च अभेदः स्यात् चेत्. <sup>८</sup> निर्वाह्यम्. <sup>९</sup> निर्वाहकम्. <sup>१०</sup> पर्यायः  
स्यात्. <sup>११</sup> यदि.

वद्भवेत् । अभिन्नेऽपि विशेषोऽयं बलादापतति ह्यतः<sup>१</sup> ॥ विशेष-  
तद्वतोश्चैव स्वनिर्वाहकता भवेत् । भेदहीने<sup>२</sup> त्वपर्यायशब्दान्तर-  
नियामकः ॥ विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः ।  
विशेषास्तेऽप्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः ॥ स्वनिर्वाहकतायुक्ताः सन्ति  
वस्तुष्वशेषतः । अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते ॥ 'एवं-  
धर्मानि'ति श्रुत्या तदभेदोऽप्युदीर्यते ॥ २ ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ॥३॥ शैवाद्यागमसंप्राप्तदृष्टेन

फलेन तु । तद्वाक्योपमयाऽन्यच्च प्रमाणत्वेऽनुमीयते ॥ ईशवाक्यत्वत  
इति चेत्तद्गव्यभिचारिणा । अप्रामाण्यानुमा च स्यान्न पृथक्चानुमेधरे ॥  
पुंस्त्वहेतुबलादेव पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । शास्त्रयोनित्वमेतेन कारणस्य  
बलाद्भवेत् ॥ नावेदविन्न तर्केण मतिरित्यादिवाक्यतः । तर्को ज्ञापयितुं  
शक्तो नेशितारं कथञ्चन ॥ वनकृत्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः ।  
किञ्चिज्ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखम् ॥ वृक्षकृन्नाखिलं-  
वृक्षं वेत्ति पुंस्त्वाद्धि चैत्रवत् । इत्याद्यनुमया स्पर्धि नानुमानं  
परोशितुः ॥ शक्तं विज्ञापने चाऽतिप्रसङ्गोऽनुमयेदृशा । वस्तुत्वा-  
त्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्सं सुतैर्युता ॥ चित्रिणी च रसः पृष्ठो रसत्वा-  
त्सोत्तरो भवेत् । उपक्रमादिलिङ्गेभ्यो नाऽन्या स्यादनुमा ततः ॥३॥

॥ ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ॥४॥ तएवान्वयनामानस्तैः

सम्यक्प्रविचारिते । मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापरः ॥४॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥५॥ ईक्षणीयत्वतो विष्णु-

र्वाच्य एव न चान्यथा । लक्ष्यत्वं कापि दृष्टं हि किं तदित्यनवस्थितिः ॥  
माधुर्यादिविशेषाश्च तच्छब्दैरुदिताः सदा । वाक्यार्थोऽपि हि वाक्यार्थ-  
शब्देनैवोदितो भवेत् ॥ नावाच्यं तेन किञ्चित्स्यादत्त इत्यादिकैर्बदन् ।

<sup>१</sup> अतः उक्तप्रकारेण. <sup>२</sup> तु = एव.



अवाच्यत्वं कथं ब्रूयान्मूकोऽहमित्तिवत्सुर्धाः ॥ येन लक्ष्यमिति प्रोक्तं  
 लक्ष्यशब्देन सोऽवदत् । एकस्यापि हि शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ  
 सताम् ॥ महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः । अमुख्यार्था  
 इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ॥ कथं न जायते लज्जा वक्तुं शब्दत्व-  
 मात्मनः ॥ ५ ॥ ॐ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॐ ॥ ६ ॥  
 ॥ ॐ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॐ ॥ ७ ॥ आत्मब्रह्मादयः  
 शब्दाः साक्षात्पूर्वाभिधायिनः । जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं च यदा  
 तदा ॥ वन्द्यापुत्रोपमं मायाशबलं वाच्यमित्यपि । कल्पयित्वा  
 विना मानं लक्ष्यं शुद्धं वदन्पदैः ॥ आत्मशब्दोदितस्यैव ज्ञानं  
 मुक्तावसाधनम् । आह श्रुतपरित्यागः स्याच्चास्याऽश्रुतकल्पना ॥  
 स्यात्सर्वत्र च यत्रैकमपि लोको जुगुप्सते । नियमेनोभयं स्याद्वि-  
 यस्य स्वपरयोर्मते<sup>१</sup> ॥ अलङ्कृतः सदैवार्यं दुर्घटैरेव भूषणैः । अन्धन्तमो  
 नित्यदुःखं तस्य स्याद्ब्रह्मनद्वयम् ॥ “<sup>३</sup>अनन्दा नाम ते लोका  
 अन्धेन<sup>४</sup> तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येऽविद्वांसो बुधो<sup>५</sup>  
 जनाः” ॥ “आसुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते  
 प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः” इत्यादिश्रुतयो मानं  
 शतशोऽत्र समन्ततः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॐ हेयत्वावचनाच्च ॐ ॥  
 ॥ ८ ॥ हेयत्वावचनाच्चैव नात्मा गौणः श्रुतौ श्रुतः । ‘तमेवैकं  
 जानथाऽन्या वाचो मुञ्चथ’ चेति ह ॥ उक्त आत्मा कथं गौणो  
 हेयपक्षे ह्यसौ श्रुतः । परिवारतया ग्राह्या अपि हेयाः प्रधानतः ॥ ८ ॥  
 ॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ ९ ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाऽ-

<sup>१</sup> ययोर्मध्ये. <sup>२</sup> मतेन. <sup>३</sup> न विद्यते नन्दः = आनन्दः येषु ते.

<sup>४</sup> अन्धयतीति अन्धं तेन. <sup>५</sup> बुधः = वेदात्, अविद्वांसः वेदोक्त-

मात्मस्वरूपमपलपन्तः.

वशिष्यते । इति स्वस्यैव पूर्णस्य पूर्णेऽप्यय उदाहृतः ॥ कथं माया  
 व्यवच्छिन्नः पूर्णो मुख्यतया भवेत् ॥९॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥  
 ॥ ११ ॥ पदं च निर्गुण इति कथं गौणं यदिप्यति । गुणाभासोप  
 लक्ष्यं चेत्पदं तदपि वाचकम् ॥ अतोऽन्यस्थितिमुखसर्गदोषमहास्पदम् ।  
 कथमेतन्मतं सद्भिराद्रियेत विचक्षणैः ॥ न च साहचर्यनिराकृत्यै  
 सूत्राण्येतान्यचीकृपत् । भगवान्न ह्यशब्दत्वं प्रधानेऽङ्गीकरोत्यसौ ॥  
 समन्वये प्रतिज्ञाते शब्दगोचरतैर हि । प्रथमप्रतिपाद्या स्यात्तदभावे  
 कुतोऽन्वयः ॥ कथं च लक्षणादी ब्रूयाद्ब्रह्मसमन्वयम् । योऽसौ  
 शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वयः ॥ जन्मादिकारणे साक्षादाह  
 देवः समन्वयम् । उक्तं<sup>३</sup> तदेव जिज्ञास्यं क्वाकशोऽत्र<sup>४</sup> निर्गुणे ॥  
 कथं<sup>५</sup> चाऽसम्भवस्तस्य<sup>६</sup> मुख्यार्थस्य निराकृतौ<sup>७</sup> । मानेन केन विज्ञेय-  
 मवाच्याज्ञेयनिर्गुणम् ॥ अमेय चेन्न शास्त्रस्य तत्र वृत्तिः कथञ्चन ।  
 तस्माच्छास्त्रेण जिज्ञास्यमस्मदीयं गुणार्णवम् ॥ वासुदेवाख्यमद्वन्द्वं पर  
 ब्रह्मासिलोत्तमम् । विज्ञेयवाच्यलक्ष्यत्वपूर्वाशेषविशेषतः ॥ निर्गतं मनसो  
 वाचो यदि तत्स्यादगोचरम् ॥ अस्तु तन्मा वदेद्वादी न चास्म-  
 च्छास्त्रग तु तत् । अवाच्यं<sup>८</sup> वाच्यमित्युक्त्वा किमित्युन्मत्तवन्मृषा ॥  
 अस्मच्छास्त्रस्य चौर्याय यतते स्रोक्ति<sup>९</sup>दूपकः । जन्मादिकारणं  
 यत्तत्साक्षान्नारायणाभिधम् ॥ वदन्ति श्रुतयो ब्रह्म शास्त्रं चैतत्तदर्थतः ।  
 प्रवृत्तमस्त्ववाच्यं ते नैवं ब्रूयाः कथञ्चन ॥ सर्गशब्दैरवाच्यं तदुक्त्वा

१ गुणाभावविशिष्टवाच्यद्वारा उपलक्ष्य चेत् शुद्ध ब्रह्म । अपि -  
 तथापि, तत्पद - लक्ष्यपदं ब्रह्मणो वाचकम् २ साहचर्य, सूत्रम्  
 ३ यत् जन्मादिकारणत्वेन उक्तं तदेव ४ तत्तु समन्वयादिति सूत्रे  
 ५ न कथञ्चिदपि ६ सगुणस्य प्रकृतेऽपि तस्य निर्गुणपरामर्शस्य  
 ७ त्यागे हेतुभूत असम्भव ८ अवाच्य उक्त्वा पुनश्च वाच्यं  
 भवतीति ९ व्याहृतभाषी

तद्विषयं पुनः । शस्त्रं वदन्तमुन्मत्तं कथं लोको न वारयेत् ॥ मा  
 वदो मा विजानीहि त्यजास्सच्छास्त्रचोरताम् । वयं त्वां श्रुतियुक्तिभ्यां  
 बध्वाऽस्मच्छास्त्रमद्भ्रसा ॥ विचारयामः श्रुतिभिर्युक्तिमिथैव सादरम् ।  
 १ अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्यज्ञियमेव च ॥ अनन्तगुणपूर्णत्वा-  
 दित्यूदे पैङ्गिनां श्रुतिः । अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्तव्यार्थतमं  
 भुवि ॥ ११ ॥ ५ ॥

॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ १२ ॥ एवं  
 शास्त्रावगम्यत्वे विभागेन समन्वयम् । आनन्दमयइत्यादिनाऽध्यायेन  
 वदत्यजः ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् । शब्दानां  
 प्रथमे पादे गुणिसामान्यवाचिनाम् ॥ गुणवाचिनां च प्रथममाह  
 देवः समन्वयम् । समुद्रशायिनं सर्वप्रभृतिप्रभवं श्रुतिः ॥ तदेव  
 ब्रह्म परममिति सावष्टतिर्जगौ । यतोऽतो ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव  
 नियतत्वतः ॥ 'येऽन्तर्ब्रह्मे'त्यादिरूपादभ्यासात्तैत्तिरीयके । अन्यासु  
 चैतद्रूपासु शाखास्वपि सहस्रशः ॥ आनन्दमय इत्यार्थैः शब्दैर्वाच्यो  
 हरिः स्वयम् । उपलक्षणत्वं शब्दानामानन्दमयपूर्विणाम् ॥ सूत्र-  
 स्याल्पाक्षरत्वेन सर्वशाखाविनिर्णये । पुनश्च प्रापकाद्देवोस्तत्राधि-  
 करणान्तरम् ॥ सर्वे वेदा आमनन्ति यत्पदं त्विति हि श्रुतिः ।  
 आनन्दमयरूपे तु ब्रह्मणः पुच्छतोक्तिः ॥ समस्ताऽब्रह्मताप्राप्ते-  
 रानन्दमयनाम हि । ब्रह्मशब्दस्य चाम्यासात्पञ्चरूपादिषु स्फुटम् ॥  
 ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्तथाऽवयविनि स्वतः । यथैव कृष्णकेशस्य कृष्णस्य  
 ब्रह्मताऽखिला ॥ दर्शिता चैव पार्थाप निःसीमाः शक्तयोऽस्य हि ।  
 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुर्यं कृष्णापिङ्गलम् ॥ विष्ण्वाख्यमुक्तमन्यत्र

१ आश्चर्यतमत्वात्, अवाच्यं = अनिर्वाच्यम्.

२ आश्चर्यतमत्वम्.

३ वद धातोः लिटि आत्मनेपदम्. ३. ब. सू. ३-३-२६. शां. भाष्ये.

'देवछन्दांसिपूर्वाणि' इति पैङ्गपाज्ञानात्.

हूर्ध्वरेतं च तत्प्रति । विरूपाक्षाख्यमपर ब्रह्मोक्तं तद्व्रते स्थितम् ॥  
 समानाधिकृतत्वं चेदुत्तर नीललोहितम् । कृष्णापिङ्गलरूपेण पुनस्कं,  
 भविष्यति ॥ ब्रह्माधिपतिरित्यत्र तापनीयश्रुतौ पुरः । स्वरित-  
 ब्रह्मशब्दान्तं बहुव्रीहित्वमेप्यति ॥ स्वाहेन्द्रशनुर्वर्धस्व यद्बहुव्रीहि  
 तामगात् । तस्मादस्येन्द्रएवाभूच्छत्रुरित्युत्तरश्रुतेः ॥ 'पूर्वान्तस्वरिते  
 पुंसोर्वहुव्रीहित्वमेप्यति' । महाव्याकरणे सूत्रमिति स्वरिनिर्णये ॥  
 ऋतं सत्य पर ब्रह्मेत्याद्युद्देश्यद्वितीयका । विभक्तिरूर्ध्वरेतादिः प्रथमा  
 रुद्रगोचरा ॥ तस्माद्विष्णुं पर ब्रह्म प्रति रुद्रो ऋते स्थितः । ऊर्ध्वरेता  
 इति ह्येव श्रुत्यर्थोऽवसितो भवेत् ॥ ऋतं सत्य पर ब्रह्म प्रति विष्णुं  
 सदाशिवः । ऊर्ध्वरेता ध्यायति ह शङ्करो नीललोहितः ॥ इत्यर्थ  
 मेतमेनाह नीलग्रीवश्रुतिः परा । आथर्वणी पर ब्रह्म तस्मादेको हरिः  
 श्रुतौ ॥ "तदेवर्ते"मिति प्राह कथमेवान्यथा श्रुतिः । अवधारयन्ती  
 तस्यैव हृतत्वादिकमञ्जसा ॥ एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च  
 शंकरः । वासुदेवोऽग्र एवासीन्न ब्रह्मा न च शंकरः ॥ नेन्द्रसूर्यो  
 न च गुहो न सोमो न विनायकः । इत्यादिवाक्यतो विष्णोरुत्पत्ति-  
 रवतारगा ॥ मुख्यं ब्रह्म हरिस्तस्मात्प्रस्तावः परमित्यपि । मुख्यब्रह्म-  
 ग्रहे युक्ते नामुरयं युज्यते क्वचित् ॥ असम्भवे हि मुख्यस्य  
 गौणार्थाङ्गीकृतिर्भवेत् ॥ १२ ॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न  
 प्राचुर्यात् ॐ ॥ १३ ॥ प्राचुर्यार्थाश्च मयटः सर्वेऽत्र प्रतिपादिताः ।  
 भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमुपजीव्यतया हरेः ॥ महामोक्ता महामोग्य  
 इत्यर्थोऽन्नमये भवेत् । महाप्राणो महाबोधो महाविज्ञानानपि ॥  
 विशेषसामान्यतया विज्ञानं मन इत्यपि । एकस्य ज्ञानरूपस्य हरे-  
 रक्तिर्विभागतः ॥ अमेदेऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितो हरिः ।  
 मेदशब्दा विशेषं तु हरावन्यत्र भिन्नताम् ॥ ब्रूयुर्हरेर्जीवजडैरपि मेदं

। स्वरित ब्रह्मशब्दान्त यस्य तत् ब्रह्माधिपतिरितिपदम्

हि मुख्यतः । ब्रह्मतर्कवचोऽप्येवमत एकः स यञ्चधा ॥ उक्तोऽन्नमय  
 इत्यादि भृगोश्चैतद्वदिष्यति । प्राप्यत्वेन मयद्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यते ॥  
 प्रचुरान्नादिरेवातो ह्यन्नमन्नमयेत्यपि । उच्यते ह्यविशेषेण नान्य-  
 त्किञ्चिदिहोच्यते ॥ १३ ॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ ॥१४॥  
 महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् । उक्तः श्रुत्यन्तरे  
 यस्मात्सुखं लब्ध्वा करोत्ययम् ॥ करोति नासुखी भूमा सुखं नाल्पे  
 सुखं भवेत् । इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिका सुखात् ॥ दुःखा-  
 द्रोदादिका चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च । सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यादतः  
 केवललीलया ॥ प्रवर्तको न चेदेप प्राण्यादन्याच्च कः पुमान् ॥१४॥  
 ॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ ॥ १५ ॥ ब्रह्म-  
 वित्परमाप्नोतीति यत्प्रथमम्वचितम् । तदेव मन्त्रवर्णेन सत्यं ज्ञान-  
 मनन्तवत् ॥ लक्षितं तत्र सत्यत्वं सृष्ट्यान्नप्राणयोरपि । उक्तं ज्ञानं  
 तु मनसा विज्ञानेनाप्युदीरितम् ॥ अनन्तत्वं तथाऽऽनन्दमयवाचाऽ-  
 प्युदाहृतम् । सद्भावं यापयेद्यस्मात्सत्यं तत्तेन कथ्यते ॥ इति सृष्टिरिह  
 प्रोक्ता जगत्सद्भावयापकम् । ब्रह्मेति स्थापनायैव सत्त्वं जीवनमेव च ॥  
 विशीर्णता च सत्त्वं स्यात्सन्नमित्याहुरेव यत् । अतोऽद्यताऽचृताऽन्नत्वं  
 सत्यशब्दार्थ एव हि ॥ 'प्राणं देवा अनुप्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च  
 ये । आयुः प्राणो हि भूतानामि'ति यद्गतिजीवने ॥ उक्ते सदिति  
 घात्वर्थो गतिश्चातो हि सत्यता । प्राणत्वमवबोधार्थो मनुधातुः  
 प्रकीर्तितः ॥ नाल्पे सुखमिति प्रोक्त्यैवानन्दमयतोक्तितः । अनन्तत्वं  
 सुनिर्णीतं पूर्णानन्दो हि नाल्पके ॥ अतो हि मन्त्रवर्णोक्तविस्तृतिस्तु  
 समस्तया । क्रियते परया यस्मात् ॥ १५ ॥ ॐ नेतरोऽनुप-  
 पत्तेः ॐ ॥ १६ ॥ इतरोऽत्र न कथ्यते ॥ पुंल्यं वेत्ति यो  
 मृच्येन्नान्यः पन्था हि विद्यते । इति श्रुतेरन्यवेदी कथं मुक्ति

प्रयासति ॥ पुरुषः पर आत्माऽजो ब्रह्म नारायणः प्रभुः ।  
 महानानन्द उद्विष्णुर्भग ओम इतीर्यते ॥ स्वयं नारायणो देवो नान्य-  
 सैतानि कस्यचित् । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानादि कुर्वते ॥ सूक्तेन  
 पौरुषेणैतं यजन्त्यध्यात्मकोविदाः । इति पैङ्गिश्रुतिस्तेन नान्यज्ञाना-  
 द्विमुच्यते ॥ ब्रह्मशब्दोदिते तस्मिन्नात्मशब्दं प्रयुज्य च । तस्मा-  
 दाकाशसृष्टिं च प्रोवाचात्र चतुर्विधाम् ॥ भूतं भूताभिमानी च  
 तद्देशोऽन्तर्नियामकः । हरिश्चाकाशशब्दोक्तो मुख्यतो हरिरेव च ॥  
 आसमन्तात्काशते यदाकाशो मुख्यतो हरिः । बलज्ञानस्वरूपत्वा-  
 द्यायुरग्निरगं नयन् ॥ आप आपालनाच्चैव पृथिवी प्रथितो यतः ।  
 उष्टानामाश्रयत्वेन स एवौषधिनामकः ॥ ओषधीषु स्थितो विष्णुः  
 क्षुधितैराश्रितो भवेत् । पुरि शेते यतः सोऽथ पुरुषश्चेति गीयते ॥  
 क्रियाप्रवर्तकत्वेन प्रादुर्भावो हरेर्जनिः । आकाशादिषु नान्योऽस्ति  
 ह्यभिमानीऽभिमानिनः ॥ अभिमानिशरीरस्य साक्षाद्भूतस्य चोद्भवः ।  
 एवं देहादिपर्यन्तमागतं हरिमेव तु ॥ परामृशति तस्यैव पञ्चरूपत्व-  
 वित्तये । त्यक्त्वा भूतादिकं सर्वं स वा एष इति श्रुतिः ॥ स  
 इत्यात्मपदोद्दिष्ट एष जीवशरीरगः । सारात्ममय एवायं न लोकात्ममयः  
 प्रभुः ॥ इति तं रसशब्देन विशिनष्टि शरीरगम् । इदमित्येव निर्देशो  
 वस्त्रप्रावृत्तवद्विभोः ॥ शिर आदेर्भवेज्जीवशिरआदौ व्यवस्थितेः । तं  
 विदित्वाऽस्य मुक्तिः स्यान्नान्यज्ञानात्कथञ्चन ॥ १६ ॥ ॐ भेद-  
 व्यपदेशाच्च ॐ ॥१७॥ आदित्ये पुरुषेऽचायमिति भेदोपदेशतः ।  
 नास्वामेदोऽस्ति जीवेन ॥ ॐ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॐ ॥  
 ॥१८॥ नानुमा कामचारिणी ॥ विमतानि शरीराणि मद्भोगायतनानि  
 यत् । शरीराणीत्यादिका तु तत्त्वज्ञाने ह्यपेक्षते ॥ प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वा-  
 वशागममयोञ्जिता । अनुमा कामवृत्ता हि कुत्र नावसरं ब्रजेत् ॥

नड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः । घन आकाश इत्याद्या  
 चार्यन्ते केन हेतुना ॥ न जीवभेदसूत्राणां शङ्कायाञ्च पुनरुक्तता ।  
 वाक्यान्तरद्योतकत्वात्पृथगित्यत्र पूर्णता ॥१८॥ ॐ अस्मिन्नस्य  
 च तद्योगं शास्ति ॐ ॥१९॥ योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्य  
 संसति । स्थानद्वयेऽप्यतः कोशा एत इत्यतिसाहसम् ॥ उपसङ्गमणं  
 चैव द्वितीयोद्देशितं प्रति । अतिक्रमं वदन्तं तमुपशब्दो निवारयेत् ॥  
 अश्रुतस्यातिशब्दस्य स्थानं दद्यात्कथं पुनः । श्रुताश्रुतपरित्यागकल्पने  
 विगतहियाम् ॥ मृतावेव परित्यागः कृतो ह्यन्नमयस्य च । येऽन्नं  
 ब्रह्मेत्याद्युपासां सामानाधिकरण्यतः ॥ उक्त्वा पञ्चस्वरूपाणां पुन-  
 स्तत्प्राप्तिवादिनी । स्थानद्वयगता वेदवाणी तदपलापिनाम् ॥ तमसोऽन्यत्र  
 संस्थानं कथमेव सहेत सा । 'अधीहि भगवो ब्रह्मे'त्युक्तोऽन्नप्राण-  
 पूर्वकम् ॥ आह ब्रह्म कथं तन्न द्वारं तदितिगदिनः । उपसर्त्ति कथं  
 विद्युरुपसन्नाय हि त्रिशः ॥ वक्तव्यं ब्रह्म गुरुणा चतुर्वारमथापि वा ।  
 सकृद्वेत्यागमा ब्रूयुः संप्रदायविदोऽपि च ॥ तद्यत्किञ्चित्कथं ब्रूया-  
 दुपसन्नाय दिक्पतिः । न-चदेद्ब्रह्म च कथं मायावी न हि वारिराट् ॥  
 चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते । वचनादेव वाग्ब्रह्म सृष्टि-  
 स्थित्यादिकारणम् ॥ तच्च वाधूलशाखायामष्टरूपमुदाहृतम् । विज्ञाना-  
 नन्दसहितं पृथक्सृष्ट्यादिलक्षणैः ॥ आवापोद्वापतः शाखा यत् आहुः  
 परं पदम् । यतो भूतानि जायन्त इत्याद्यैर्लक्षणैः स्वयम् ॥ लक्षितं  
 गुरुणा पश्चात्तपसैवापरोक्षितम् । दृष्टैकैकस्वरूपं तु समस्तोक्तानुदर्शनम् ॥  
 इच्छताऽऽज्ञां गुरोः प्राप्य तपसैवापरोक्षितम् । अब्रह्मेत्येव वदतां  
 श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ ॥ साक्षाद्दृक्षणतां प्राप्ताविति लज्जा तदुक्तिषु ।  
 समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् ॥ भेदो जीवेशयोर्मिथ्ये-  
 त्येव मिथ्या स्वयं भवेत् । एतेन<sup>१</sup> मयटश्चैव द्वैविध्येनार्यकल्पनात् ॥

<sup>१</sup> पञ्चानामपि ब्रह्मत्वोपपादनेन.

तदन्येषां मतमपि सत्संसत्सु न भासते । अतो नारायणो देवो  
 निःशेषगुणवाचकः ॥ गुणिसामान्यवचनैरपि<sup>१</sup> मुख्यतयोदितः ।  
 अध्यात्मगर्भ<sup>२</sup> प्राणाद्यैस्तथैव ह्यधिभूतगः ॥ <sup>३</sup>अन्नादिशब्दैर्मगवानेको  
 मुख्यतयोदितः । <sup>४</sup>जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ॥ ब्रह्मणो  
 लक्षणं प्रोक्तं शास्त्रमूलं यतस्ततः । अन्वयः सर्वशब्दानां<sup>५</sup> गुणसर्व-  
 स्ववेदकः ॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात्<sup>६</sup> । <sup>७</sup>अन्याथै-  
 प्वल्पता हेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा ॥ तद्वाचकत्वं शब्दानां बहुलाति-  
 प्रयोगतः<sup>८</sup> । <sup>९</sup>रूढमित्येव साध्यं स्यात् रूढिर्हि द्विविधा मता ॥  
 अविद्वद्विद्वदा<sup>१०</sup>प्यैव मुख्या हि विदुषां तु सा । विद्वद्रूढिर्वदिका<sup>११</sup>  
 स्यात्सा योगादेव लभ्यते ॥ तस्मान्मुख्यार्थता विष्णोरिति कृत्वा  
 हृदि प्रभुः । समन्वयं साधयति ॥ १९ ॥ ६ ॥

॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ॥ २० ॥ देवानां

<sup>१२</sup>तत्र शक्तताम् । आशङ्क्य तत्र रूढिं च तच्छब्दानामपि <sup>१३</sup>स्वयम् ॥  
 समुद्रान्तःस्थितत्वाद्यैस्तद्धर्मविष्णुरुढताम् । साधयित्वाऽभिदान्तैश्च पुनरेव  
 न्यवारयत् ॥ २० ॥ ७ ॥

॥ ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ॥ २२ ॥ चेष्टा<sup>१४</sup>

हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादतः । अचेतनस्वभावस्तु विवरादिः<sup>१५</sup>  
 कथं ततः<sup>१६</sup> ॥ इति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाकाश इति नाम च । परतोऽपि  
<sup>१७</sup>वरीयस्त्वपूर्वालिङ्गाद्धरेर्भवेत्<sup>१८</sup> ॥ 'नभो ददाति श्वसतां मार्गं  
 यन्नियमा<sup>१९</sup>ददः<sup>२०</sup> ॥ इत्यादि वाक्यैः ॥ २२ ॥ ८ ॥

<sup>१</sup> वाचकैः. <sup>२</sup> अध्यात्मविषयेः. <sup>३</sup> अश्रीफध्यादिशब्दैः. <sup>४</sup> समन्वय-  
 समर्थनाय आदितः सङ्गतिं दर्शयति. <sup>५</sup> एव. <sup>६</sup> समन्वयात्.  
<sup>७</sup> पुरन्दरादिषु. <sup>८</sup> हेतोः. <sup>९</sup> शब्दजातम्. <sup>१०</sup> आतिः=समन्वय.  
<sup>११</sup> वैदिकी. <sup>१२</sup> प्रवृत्तिनिमित्तवत्तायाम्. <sup>१३</sup> साक्षादपि विद्वत्सम्बन्धि-  
 नीमपि. <sup>१४</sup> वर्णनशासनादिः. <sup>१५</sup> विवरत्वादिः. <sup>१६</sup> विष्णौ.  
<sup>१७</sup> सर्वोत्तमत्वम्. <sup>१८</sup> वाचकम्. <sup>१९</sup> यत्प्रेरणातः. <sup>२०</sup> भागवते.



॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ २३ ॥ अध्यात्म-<sup>१</sup>  
मन्वयव्यतिरेकतः । प्राणादि<sup>२</sup>हेतुतादृष्टेरतिदेशो हि तादृशः<sup>३</sup> ॥  
लिङ्गं बलवदेव सात्प्रेरकोऽपि यद्धरिः ॥ २३ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ॐ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पण-  
निगदान्तथाहि दर्शनम् ॐ ॥ २५ ॥ नित्यत्वादेव शब्दस्य  
तत्स्यभावः कथं हरेः । कथं प्रसिद्धबहुलशब्दानामन्यथार्थता ॥ इति चेत-  
द्वरेरेव बाहुल्यात् श्रुतिलिङ्गयोः । तादृशत्वाच्च तच्छक्तेः ॥ २५ ॥ ११ ॥

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ २८ ॥ बाहुल्ये  
श्रुतिलिङ्गयोः । अन्यस्य मुख्यवाच्यत्वमिति तन्नात्र<sup>४</sup>गस्य हि ॥  
विष्णोरेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः । प्राणसंवादपूर्वाणि  
मुख्यतो जीवगानि च ॥ अभ्यार्चच्छतवर्षाणि<sup>५</sup> प्राण<sup>६</sup>वंशत्वमित्यपि<sup>७</sup> ।  
तस्मादन्यत्रगैः शब्दैरुक्तान्यायैः समन्ततः ॥ एको नारायणो देवो  
भण्यते नात्र संशयः । वासुदेवादिरूपेण<sup>८</sup> चतुर्भूतिश्च सर्वशः<sup>९</sup> ॥  
अथवा पञ्चभूतिः स प्रोक्तोऽधिकरणं<sup>१०</sup> प्रति । प्रतिपन्नं प्रतिपदं  
प्रत्यक्षरमथापि वा ॥ तैस्तैर्युक्ति<sup>११</sup>श्रुतिन्यायविशेषैर्योग्यता यथा<sup>१२</sup> ।  
बृहत्तन्त्रप्रमाणेन<sup>१३</sup> बह्वर्थ<sup>१४</sup>मपि सद्ब्रहात् ॥ <sup>१५</sup>उच्यते नरबुद्धीनामपि  
किञ्चिद्ब्रहा<sup>१६</sup>र्थतः । ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो माप्यं चात्यर्थवित्तरम् ॥  
बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषणार्थमेतयोः । <sup>१७</sup>तस्मान्महागुणो विष्णु-

१ शरीरे. २ जीवनादि. ३ पृष्ठपन्तं पूर्वोक्तसदृशस्य, परिहारन्यायस्य  
अतिदेशः कृतः यद्वा तादृशो ह्यतिदेशः यदाशङ्काधिस्ये सति  
परिहारसाम्यम्. ४ इन्द्रादिगतस्य. ५ इति. ६ चक्षुराद्याश्रयत्वम्.  
७ लिङ्गानि. ८ भण्यते. ९ सर्वपादेषु. १० प्रत्यधिकरणम्. ११ लिङ्ग-  
श्रुतिसमाख्यादिव्यावर्तकैर्विवेकोक्षेयः. १२ एवमर्थत्वं क्षेयम्. १३ अनति-  
क्रमेण प्रतीयन्ते. १४ सूत्रजातम्. १५ व्याख्यायते. १६ ज्ञानार्थम्.  
१७ सर्वनामवाच्यत्वात्.

नाज्ञामपुनरुक्तितः ॥ २८ ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-  
चार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥  
॥ १ ॥ १ ॥ श्लोकसङ्ख्या २५७ ॥

॥ ॐ ॥ लिङ्गात्मकानां<sup>१</sup> शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे ।  
चिन्त्यते, ॥ ॐ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥ १ ॥  
सर्वगतत्वं तु<sup>२</sup> प्रथमं प्रविचार्यते । तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्ति-  
प्रबोधकः<sup>३</sup> ॥ दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः । इति  
ज्ञापयितुम् ॥ १ ॥ ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ॥ ४ ॥  
<sup>४</sup>कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा । अभेदोऽपि विशेषे<sup>५</sup>स्याद्ब्रह्मी सोऽप्यन-  
पोदितः ॥ <sup>६</sup>एतद्भावमि<sup>७</sup>दं लिङ्गं क्रियालिङ्गे<sup>९</sup> ततः परम्<sup>१०</sup> ।  
अन्तर्याम्यन्तरथेति क्रि<sup>११</sup>याभावाख्यमुच्यते ॥ अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं  
श्रुतिलिङ्गाधिका परा<sup>१२</sup> ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥ ९ ॥ अनित्य-  
त्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता । इति चेत्स विशेषो<sup>१३</sup>ऽपि क्रिया<sup>१४</sup>-  
शक्त्यात्मना स्थिरः ॥ शक्तिता<sup>१५</sup> व्यक्तिता<sup>१६</sup> चेति विशेषोऽपि  
विशेषवान् । अभिन्नोऽपि, क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥  
'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः । नित्यानन्दोऽ-  
व्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः' ॥ इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह 'शक्ति-  
सद्भाव<sup>१७</sup> एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता' ॥  
इति सत्त्ववचनम् ॥ ९ ॥ २ ॥

१ धर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानां. यौगिकानामिति त. प्र भावदीपे. २ एव.  
३ कार्यभिमुखीकर्ता. ४ एकक्रियायाम्. ५ अपवादे. ६ अपवाद-  
रहितः. ७ सर्वगतत्वम्. ८ क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचकम्. ९ क्रिये  
च ते लिङ्गे च. १० द्वाभ्याम्. ११ क्रियाप्रधानकः. १२ परस्मिन्.  
१३ धर्मः. १४ क्रियारूपः. १५ इति. १६ इति. १७ . . .

॥ ॐः गुहां प्रविष्टावात्मानौ<sup>१</sup> हि तद्दर्शनात्  
 ॐ ॥ ११ ॥ द्वित्वं चैकस्य युज्यते ॥ ११ ॥ ॐ विशेषणाच्च  
 ॐ ॥ १२ ॥ यः सेतुरिति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ १२ ॥ ३ ॥

॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥ १३ ॥ अन्तःस्थित्वा  
 रमणकृदन्तरः स उदाहृतः । रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति  
 चोच्यते ॥ १३ ॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥  
 ॥ १५ ॥ विशिष्टसुखवच्चाच्च 'ब्रह्मत्वं च विशिष्टता'<sup>५</sup> ॥ १५ ॥  
 ॥ ॐ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॐ ॥ १७ ॥  
 अन्योऽन्यनियतिशेषनियमे<sup>६</sup> नान्यथा भवेत् । चेतनानां विशेषो यः  
 स्वभावोऽपीधरार्पितः ॥ अन्योऽन्यनियमे तम्पादनव्यथित्यसंभवा<sup>७</sup> ।  
 ईश्वरश्रेयान्ति स्यात्स एव प्रथमागतः<sup>८</sup> ॥ किमित्यपोद्यते<sup>९</sup> कम्मा-  
 दृथाऽव्यव्यतिकल्पना<sup>१०</sup> । 'दोषवत्येव तम्मात्मा नैव कार्या  
 कथञ्चन ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्  
 ॐ ॥ १८ ॥ रमणं नातिपन्नस्य विशेषादेव युज्यते । इति  
 चैतमनियमो<sup>१२</sup> यस्य<sup>१३</sup> कम्मान्न ग्रह्यते<sup>१४</sup> ॥ स्यात्मानाऽनियतं वस्तु  
 प्रतीयं स्यात्मानो भवेत् । स्वाधीनमचाशक्यादि कथमात्म-  
 प्रतीपकम् ॥ १८ ॥ ५ ॥

१ आत्मानौ=पिपन्नौ. २ एकव्यय वचनेन एकवचनेन. ३ सुगेन  
 यिदिष्टः=श्रेष्ठः, यद्वा यिदिष्टं सुगं सुगयिदिष्टं कजायदियत्परनिपातः.  
 ४ प्रायनाप्यर्थः. ५ श्रेष्ठत्वं च. ६ मन्वेव उपपन्ना भवेत्. ७ प्रथमे  
 प्रतीतः. ८ स्यन्यते. ९ ईश्वरादित्यानांमध्ये अग्रेः. १० क्रियते.  
 ११ भुतहानिरभुतस्वरूपनाशदोषः. १२ सर्वान्नपर्यामित्यम्. १३ तस्य.  
 १४ रमणम्.

॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥२१॥

गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरमेदिनः । अमेदोऽभाप्रधर्माणा  
ब्रह्मणा युज्यते कथम् ॥ नाभाप्रो<sup>१</sup> भाप्र इति च<sup>२</sup> विशेषः<sup>३</sup> प्रायशो  
भवेत् । <sup>४</sup>अतद्भाप्रोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ दोषाभावो  
गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेऽपि । अदृश्यत्वादिकांस्तम्पाद्गुणानाद्  
स्वयं प्रभुः ॥ भावाभाप्रिरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यत । तदभावो  
हि तद्भाप्रिरोधी न ततो परः ॥ पृथक्त्वाभाप्र<sup>५</sup>तद्रूपा<sup>६</sup>न्मेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति  
चेत् । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र प्रिरोधिनः ॥ पृथक्त्वान्यत्व-<sup>७</sup>  
मेदास्तु <sup>८</sup>पर्यायेणैव लौकिकैः । व्यवहियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वश<sup>९</sup> ॥  
दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् । यदा तदधिको दोषो विद्यते को  
नु वादिनाम् ॥ भावाभाप्रस्वरूपास्तु विशेषा<sup>१०</sup> एव वस्तुनः<sup>११</sup> ।  
अभिन्ना एव सद्वाह्या व्यवहारप्रसिद्धये ॥ यथैकस्समवायोऽपि मेदा  
भेदो च वस्तुनि<sup>१२</sup> । अङ्गीकार्या विशेषेण<sup>१३</sup> <sup>१४</sup>स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ॥  
<sup>१५</sup>अरण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ । व्यावृत्ते<sup>१६</sup> निर्विशेषे  
तु किं व्यावर्त्यवहुत्ततः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ ॐ वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥

॥ २४ ॥ बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुमी रुढनामभिः । प्रसिद्धैरन्यगत्वेन  
वाच्यस्साक्षाज्जनार्दनः ॥ वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥२४॥

॥ ॐ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा

<sup>१</sup> प्रायश अभाप्र - अन्योन्याभाव दृश्याद्यन्योन्याभाव इति  
<sup>२</sup> एतयो <sup>३</sup> मेद न भवेत्, गोनादिससर्गाभावस्य ब्रह्मभित्तत्वात्,  
अभाववत्वस्य धर्मत्वात् <sup>४</sup> अदृष्टत्वम् <sup>५</sup> अन्योन्याभाव <sup>६</sup> तद्रूपां-  
धर्मिस्वरूपमेदान् इति <sup>७</sup> अन्योन्याभावस्वरूपमेद <sup>८</sup> क्रमेण  
<sup>९</sup> अतिशया एव <sup>१०</sup> धर्मिण <sup>११</sup> इति व्यवहर्तृभिः <sup>१२</sup> विशेष  
वच्येन <sup>१३</sup> स्वशास्त्रप्रदेशेषु <sup>१४</sup> धर्मराहित्य <sup>१५</sup> व्यावर्तनीये ब्रह्मणि

दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषविधमपि चैनमधीयते

ॐ ॥ २६ ॥ तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि<sup>१</sup> सर्वशः ।  
बहुलाऽप्यज्ञरूढिस्त<sup>२</sup>प्राज्ञरूढिं न वाध्यते ॥ २६ ॥ ७ ॥ इति  
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने  
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥ २९ ॥ श्लोकसङ्ख्या २८६ ॥

॥ ॐ ॥ तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्ग<sup>३</sup>नाम्नां<sup>४</sup> पुनर्हरिः । विशेषा-  
न्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्तव्यजः ॥ ॐ नानुमानमत-  
च्छब्दात् ॥ ३ ॥ विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् ।  
श्रुतिर्वक्ति ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ भूमा<sup>५</sup> सं<sup>६</sup>प्रसादादध्यु<sup>७</sup>पदेशात् ॐ ॥ ८ ॥  
अखिलेशत्वाद् भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥ १२ ॥ अतो  
विरुद्धवद्भासमपि व्याख्याय तच्चतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धै-  
र्लक्षणैर्युतम् ॥ प्रब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ।<sup>८</sup>अविरोधेन  
गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥ अन्यवन्तुस्वभावानां स्थौल्यादीना-  
मपाकृतिम् । नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ॥ सर्वधर्मा  
सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः । दोषाः श्रुताश्च नेत्याद्या प्रमाणं  
श्रुतिरत्र च ॥ ३ ॥

लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः<sup>१०</sup> । पुनश्शब्दा  
लिङ्गशब्दौ<sup>११</sup> विचार्या<sup>१२</sup> द्विःस्थिता इह ॥ बाहुल्यं लिङ्गशब्दाना-

१ विष्णुविषयाः. २ तस्मात्. ३ योगिकानाम्. ४ रूढानाम्.

५ पूर्णसुखत्वात्. ६ सर्वाधिकत्वोक्तेः. ७ भूयान् धर्मिणोऽयं शब्दः.

८ सहैव सन्ति. ९ सृष्टिस्थानम्. १० स्वानुकूलतया ग्रहणम्.

११ स्वप्नादिदर्शनं ब्राह्मणशब्दाच्च. १२ विष्णु जगतोः उभयत्रप्रसिद्धाः.

मनुक्तिश्च विरुद्धता । अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीत<sup>१</sup>श्रुतिभ्रमः ॥  
 लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृश्यं तथा । बहुतादृत्त्वमुक्तस्य विरोधोऽ-  
 र्थात्तथागतिः ॥ समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः । ता एव  
 बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥ सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते  
 ताश्च सर्वशः । युक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥ वैलक्षण्यं  
 स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा । <sup>२</sup>अरस्य ण्यस्य चेशत्वं स्वर्पाद्यनुकृति-  
 स्तथा ॥ वामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्य<sup>३</sup>सिद्धता । अनामरूपता  
 मेदसोपजीव्यप्रमाणता ॥ सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः ।  
 अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥ २५ ॥ ७ ॥

॥ ॐ भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥३३॥  
 तत्फलाय विधिः सिद्धे<sup>४</sup> चोपासाया<sup>५</sup> निराकृतः । यतो जैमिनि-  
 नाऽ<sup>६</sup>न्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ विद्याधिराजस्य मतमविरोध-  
 स्तयोस्ततः । मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥ सर्वदा,  
 तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना । <sup>७</sup>नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः  
 पूर्णं तु वेदनम् ॥ स्पष्टातिस्पष्टविशदं <sup>८</sup>ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् । अन्येषां  
 क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ॥ <sup>९</sup>इत्यादयो विशेषास्तु सदा  
 विद्यापतेर्हृदि<sup>१०</sup> । जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथाऽवदन् ॥  
 विधेशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुध्यते ॥३३॥८॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-  
 भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य  
 तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥ श्लोकसंख्या ॥ २० ॥ ३०६ ॥

<sup>१</sup> अत्र न्यायविवरणं गुर्वर्थदीपिका च द्रष्टव्ये, एवं सङ्केतो नालौकिकः  
 प्रनापरद्वीये नाटकस्य पञ्चसन्धीनां उक्तिकाले सर्वत्र एव सङ्केतस्य  
 दृष्टत्वात्. <sup>२</sup> अरनामकस्य ण्यनामकस्य च सुधासमुद्रस्य.  
<sup>३</sup> अन्यत्रासम्भवः. <sup>४</sup> ज्ञाते ब्रह्मणि विषये. <sup>५</sup> विधिः. <sup>६</sup> फलान्तरार्थम्.  
<sup>७</sup> विष्णुभिन्नानां सर्वशत्वात्सिद्धेरित्याह. <sup>८</sup> हिरण्यगर्भस्य. <sup>९</sup> मोक्षे-  
 फलविशेषोऽस्तीत्यादयः. <sup>१०</sup> वर्तन्ते.

॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥ ३ ॥ दुःखि-  
 वद्भावराधास्तु तदधीनत्वहेतुतः । शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि  
 यद्वत्पराजयः<sup>१</sup> ॥ स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि<sup>२</sup> कारणम् ।  
 स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात् कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ॥ न हि भृत्यस्य  
 विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते । यावद्राज्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभास-  
 मात्रतः ॥ भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः । कारणं  
 संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ॥ अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो  
 योगादमङ्गले । अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥ गुणास्तु<sup>४</sup>  
 तादृशा<sup>५</sup> यत्र<sup>६</sup> प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि । <sup>७</sup>पूज्यत्वेव विशेषेण,  
<sup>८</sup>स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ॥ अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् ।  
 दोषाणां विष्णुगत्वस्य<sup>९</sup> प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ॥ स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य  
 दोष<sup>१०</sup>शब्दाश्च विष्णवि<sup>११</sup> । वासुदेवश्रुतिश्चाह 'नैव विष्णावमङ्गलम् ॥  
 मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् । स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ-  
 दोषो नामङ्गलोक्तिः ॥ बहुशुक्लं यथा दोषो नृपु नैव हरौ  
 क्वचित् । एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ॥ नैव दोषा  
 हरौ तद्बुद्धोक्ता दोषकारिणः । तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव  
 गुणवाचकाः' ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाह्यधीयत एके ॐ ॥

॥१०॥ <sup>१२</sup>जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः पः प्राणरूपतः । <sup>१३</sup>आयजेत-  
 श्चायजेतो वसन्तिश्च वसन्ततः<sup>१४</sup> ॥ विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ

<sup>१</sup> तन्निमित्तकः पराजयीति शब्दः. <sup>२</sup> प्रवृत्तेः. <sup>३</sup> अप्रीतिहेतुत्वात्.

<sup>४</sup> गुणाभिधायिनः. <sup>५</sup> स्वाम्यनिमित्तकः शब्दाः. <sup>६</sup> यर्हि तर्हि.

<sup>७</sup> स्वामिपु <sup>८</sup> अतः. <sup>९</sup> तद्विषयकस्य. <sup>१०</sup> दुःख्यादिदोषशब्दाः.

<sup>११</sup> विष्णौ प्रयुज्यन्ते. <sup>१२</sup> जन्वं, ओत=प्रविष्टं यस्मिन्. <sup>१३</sup> सम्यक्

यजेत-यद्येन याजकेन चा इतः प्राप्तः. <sup>१४</sup> घ्याप्तः.

भूतक्षयङ्करः । भुंक्षेत्युक्तो हरिर्हृ च द्रुतमस्मिन् जगद्यत ॥  
 १स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः क्व रक्षण इत्यतः । क्वचं, २वर्तते  
 यस्मात्पद्गुणत्वेन मर्दा ॥ वपद् तद्गतस्तेषां ३ वौषडित्येव कथ्यते ।  
 स्वीयं स्वीकुरुने यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दन ॥ नमन्त्यस्मिन् गुणा  
 यस्मान्नम इत्येव कथ्यते । इत्यशेषक्रियानामशन्दैरेको जनार्दन ॥  
 उच्यते मुर्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः । तस्मादनन्तगुणता  
 श्रुतित्वात्पर्यतोऽस्य हि ॥ विज्ञानार्थत्वतः ५ सर्वशब्दाना नास्ति  
 दूषणम् ६ । अङ्गीकृतेऽपि नैनास्ति दोषो वाक्यसमन्वये ॥ तदर्थत्वेन  
 कर्मादेः ७ सम्भवादल्पबुद्धये ८ । 'कश्चिन्दसा योगमि'ति श्रुतेयोगार्थ  
 तत्त्वमित् ॥ ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यसोभयार्थतः । तस्यापि  
 पूर्वमिद्वय ९ ज्ञानमेवति निश्चयात् ॥ १० नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थेनैव  
 निषिध्यते ॥ १० ॥ २ ॥

॥ ॐ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॐ ॥

॥ २४ ॥ ॥ ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः

ॐ ॥ २९ ॥ ॥ स्त्रीशब्दाश्च निषे १२ धार्थाः सर्वेऽपि ब्रह्मनाचका ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनाम् । पृथक्समन्व

यार्थानि स्थाना ३ न्येतानि सर्वशः ॥ सर्वमानं विरोधश्च व्युत्पत्तेरप्य

शक्यता । परस्परविरोधश्च विरोधः कार्यतद्भवतः ॥ स्त्रीलिङ्गत्व

निषेधश्च पूर्वपक्षेषु युक्तयः । दोषाल्यस्पृष्टिनियमः शब्दार्थानेकता

तथा ॥ बहुरूपत्वमीशस्य व्यक्त्यव्यक्तिविशेषिता । उत्पादनं स्वदेहाच्च

१ स्वात्मानप्रतिन्यत्त्वात् २ इति च ३ वी-विष्णौ, स्थिता  
 ४ सिद्धयति ५ परमात्मज्ञानार्थत्वात् ६ अनित्यत्वादि ७ न  
 याक्यान्वयानुपपत्ति ८ बुद्धये-बुद्धीनाम् ९ स्थितस्य, ज्ञातस्य  
 १० अर्थ नित्यसमन्वय ११ स्त्रीलिङ्गा प्रकृत्यादि शब्दा १२ अस  
 दादय १३ अधिकरणानि



दुर्जनाव्यक्तता तथा । इत्यादियुक्तयः साक्षात्सिद्धान्तस्थापिका इह ॥  
 ॥ ८ ॥ ॐ समाकर्पात् ॐ ॥ १६ ॥ अन्वयः सर्वशब्दाना-  
 मशक्यो ज्ञातुमञ्जसा । इति <sup>१</sup>यल्लोकैवमुख्यं जैमिन्यादिमतं वदन् ॥  
 विद्याधिनाथो भगवानपाचक्रे स्वयं प्रभुः । स्वशिष्याणां प्रसिद्धयर्थं  
 मतमात्मीयमंशतः ॥ विव्रातं तैर्जगादात्र <sup>२</sup>तारतम्यं <sup>३</sup>नृणां वदन् ॥  
 ॥ ५ ॥ ॐ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॐ ॥  
 ॥ ११ ॥ तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यतः । प्रयोजनबहुत्वेन  
 तस्य <sup>४</sup>तस्याविरोधतः ॥ <sup>५</sup>उपदेशादि सामर्थ्याद्विष्णौ शक्तिश्च गृह्यते ।  
 तथाप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते ॥ अविरोधे तु <sup>६</sup>बह्वर्था  
 एतन्मूलतया मताः । इतो हि रूढताऽन्येषां <sup>७</sup>मुपजीव्यत्वमत्र हि ॥  
 तस्मिद्धि<sup>८</sup>स्तदपेक्षा<sup>९</sup> च<sup>१०</sup> साऽपेक्षा च हरीच्छया । तस्मात्परम-  
 मुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता ॥ उपलक्षणा च गौणी  
 च<sup>११</sup> तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः । <sup>१२</sup>प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं<sup>१३</sup> ज्ञेयं  
 परममुख्यता ॥ तत्र प्रयोगबाहुल्यं यदि <sup>१४</sup>तत्परता किमु । उभयं  
 दृश्यते विष्णौ शब्दानामपि सर्वशः ॥ प्रयोगमात्रबाहुल्यं<sup>१५</sup> रूढि-  
 रित्यभिधीयते । प्रयोग<sup>१६</sup>युक्तमादृश्यं मध्वन्धो वाप्यमुख्यतः<sup>१७</sup> ॥  
<sup>१८</sup>वृत्तिहेतुरिति ज्ञेयः <sup>१९</sup>पूर्वायोगेऽपर<sup>२०</sup>ग्रहः । एतमेव तथा मन्तं  
 शतर्चात्यादिनामभिः ॥ आचक्षत इति ह्यत्र <sup>२१</sup>सन्तमि<sup>२२</sup>त्यव-  
 धारणात्(णा) । योगस्य रूढेः प्राबल्यं विद्वद्दृढिं च तत्रगाम् ॥

<sup>१</sup> मन्दानां मोक्षे विमुक्तयं अपाचक्रे. <sup>२</sup> अत्रस्थातारतम्यम्. <sup>३</sup> अल्पा-  
 धिकारिणाम्. <sup>४</sup> अर्थस्यापरित्यागेन. <sup>५</sup> श्रुतिलिङ्गादि. <sup>६</sup> अनेकार्थाः.  
<sup>७</sup> पुरन्दरदीनां रुढता इतो हि-विष्णोरर्थे. <sup>८-१०</sup> तच्छब्दप्रवृत्ति-  
 प्रतीतिरर्थे. <sup>९</sup> अर्थान्तरापेक्षावती. <sup>११</sup> मा. अपेक्षा - विष्णौ  
 शब्दानाम्. <sup>१२-१३</sup> अर्थान्तरापेक्षा. <sup>१४</sup> तस्याः मुख्यता. <sup>१५</sup> यत्र  
 नत्र. <sup>१६</sup> मुख्यार्थेन. <sup>१७-१८</sup> अमुख्यवृत्तेहेतु. <sup>१९</sup> मुख्यासम्भवे.  
<sup>२०</sup> उत्तरस्यामुख्यस्य स्वीकारः. <sup>२१</sup> सन्तमिनिवचनात्. <sup>२२</sup> एतमेवेति.

बहुशो दर्शयत्यजस्तात्पर्यात्सनिरुक्तिरुम् । अ इति ब्रह्म कथित  
 तन्नारन्यानात्मता तथा ॥ शब्दानामपि सर्वेषां, <sup>१</sup>नामवित्कृतकृत्यता, ।  
<sup>२</sup>विष्णुनामार्थरूपत्वं संहितादेरथाप्रतीत् ॥ णकार च पकार च बल  
 वेष्टात्मकं वदन् । तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन संहिताध्ययनं<sup>३</sup> तथा ॥ उप  
 सर्गत्वतो वेस्तु ताच्छील्यार्थादुनस्तथा । णकारश्च पकारश्च नामरूप  
 तथा मती ॥ तस्मात्समन्वयो विष्णौ स्वरर्णपदात्मनः । अपि  
 वेदस्य किमुत वाग्यरूपेण सङ्गतिः<sup>४</sup> ॥ घोषाः सर्वेऽपि वेदाश्च सर्वे  
 वेदाश्च यत्पदम् । इन्द्रं मित्रं यमिन्द्रं च प्रथमः सङ्गतिस्तथा ॥  
 नामधाः सर्वदेवानामेक इत्यादिका श्रुतिः । प्रमाणमुक्तप्रिये  
 तदेवोक्त'मुपक्रमात्' ॥ इति स्वयं भगवता ध्रुवताऽशेषमन्यम् ॥२॥

<sup>५</sup>न शब्दवाच्यतैवात्र<sup>६</sup> प्रधानस्य निषिध्यते । सर्वत्रेदेतिहासेषु  
 पुराणेषु च<sup>७</sup> सद्ब्रह्मात् ॥ <sup>८</sup>सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा ॥  
 निरञ्जन्ति महाराहो देहे देहिनमच्ययम् । इत्यादिवाग्य<sup>९</sup>रूपेण  
 यत्रार्थो नान्य<sup>१०</sup> इष्यते ॥ तेजोऽवन्नात्मकं वाऽपि यद्युपादान  
 म्प्यते । अनाद्येवापराध. कः प्रधानमिति चोदिते ॥ अजामेका-  
 मिति प्राह श्रुतिरेता यदा तदा । को दोषः सर्वैरास्ति  
 परिणामि जडं यदि ॥ <sup>११</sup>अस्माकं परमुरयार्थो भगवानेक एव तु ।  
 मुरयमात्रतया रूढ सर्वमभ्युपगम्यते ॥ सर्वेषामपि शब्दानां गौणाद्य  
 तदयोगत. । अर्थद्वयमभिप्रेत्य <sup>१२</sup>प्रवृत्ते हरिस्तनान् ॥ <sup>१३</sup>कार्याणा

<sup>१</sup> तृतीयमानमिदृच्छान्दोग्य नामशानिनो मुक्तत्वम् <sup>२</sup> चतुर्थमान,  
 पेत्रेयोपनिषत् <sup>३</sup> अग्रधीत् <sup>४</sup> समन्वय <sup>५</sup> अद्वैति यास्यान  
 निराह दशवार योजनाऽस्य वाग्यस्य सुधायाम् <sup>६</sup> अत्रैव-प्रथमाध्याये  
<sup>७</sup> प्रधानस्य <sup>८</sup> गीता १४५ <sup>९</sup> वाग्यबोधेन त्रिगुणत्वादिना युक्तस्य  
 प्रधानस्य सप्रहात् <sup>१०</sup> ब्रह्मरूप <sup>११</sup> तु मते <sup>१२</sup> प्रवृत्तनामरे  
 पञ्चपत्रैकदेश जितन्तेस्त्रोत्रे <sup>१३</sup> महदादीनाम्

कारणं 'पूर्वं वचसां वाच्यमुत्तमम् । योगानां<sup>२</sup> परमां सिद्धिं<sup>३</sup> परमं  
 ते पदं विदुः' ॥ इति, बुद्धौ समारोहादुभयोर्योगरूढयोः । त्यागे  
 च कारणाभावादुभयार्थत्वमिष्यते ॥ विपरीतप्रमा<sup>४</sup>भावे 'पूर्वारोहस्तु  
 कारणम्<sup>५</sup> । सा भवेद्यत्र स व्यर्थः पूर्वारोहो भ्रमो यथा ॥ अतो-  
 जगदुपादानं प्रधानं वक्ति सा श्रुतिः'<sup>६</sup> ॥ १ ॥ 'यत्तद्विगुणमव्यक्तं  
 नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥  
 पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म<sup>७</sup> चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं  
 प्राधानिकं विदुः' ॥ इति भागवते प्राह विद्याधीशः स्वयं प्रभुः ॥२॥  
 न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यते । 'अविकारः सदा शुद्धो  
 नित्य आत्मा सदा हरिः ॥ सदैकरूपविज्ञानबलआनन्दरूपकः' ।  
 'निर्विकारोऽक्षरः शुद्धो निरातङ्गोऽजरोऽमरः ॥ अविद्यो विश्वकर्ताऽजो  
 यः परः सौऽभिधीयते' । 'निर्विकारमनौपम्यं सदैकरसमक्षयम् ॥  
 ब्रह्मेति परमात्मेति यं विदुर्वेदिका जनाः' । इति श्रुतिपुराणोक्त्या न  
 विकारी जनार्दनः ॥ पराधीनविशेषा<sup>८</sup>स्तिरनिवर्त्यो<sup>९</sup>ऽ<sup>१०</sup>न्यथाभवः<sup>११</sup> ।  
 क्षीरादिवद्विकारः स्यान्नैव स स्याद्धरेः क्वचित् ॥ अपादान<sup>१२</sup>त्वमेवास्य  
 यद्युपादानतेष्यते । अङ्गीकृतं तत्पितृवन्न तु विश्वात्मना भवः ॥  
 न चोर्णनाभिजनिवृत्ता<sup>१३</sup>णां च विकारिता । चेतनत्वात्तदन्नं हि  
 कार्यरूपतया भवेत् ॥ अपादानतया विश्वकर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकम् । उक्तं  
<sup>१३</sup>भाह्वविशाखायां ब्रह्मतर्के च सादरम् ॥ 'इच्छामात्रात्प्रभोः सृष्टि-  
 रविकारस्य सर्वदा ॥ स्वभावोऽयमनन्तस्य <sup>१४</sup>रजो येना<sup>१५</sup>भवजगत्'<sup>१६</sup> ।

१ मुष्यम्. २ योगवृत्तीनाम्. ३ सिद्ध्यन्ति अत्रेति सिद्धिः. ४ वाचक-  
 हानाभावे. ५ पूर्वप्रतीतिः. ६ स्वीकारकरणम्. ७ अजामेकामिति-  
 श्रुतिः. ८ पूर्णम्. ९ धर्मपरिवृत्तिः धर्मिपरिवृत्तिश्च. १० निवर्त्यश्च.  
 ११ परिणामः. १२ अपायावधित्वम्. १३ भाह्वविश्रुतिः न अप्रसिद्धा  
 ब्र.सू. ३-३-२६. शां. भाष्ये. तद्यथा भाह्वविनां कुशा दानस्पत्या  
 स्थिता मापात' इति निगमे, इत्युक्तेः. १४ गुणत्रयात्मकम्. १५ प्रेरितम्.  
 १६ भाह्ववश्रुतिः.

‘स्वदेहादिच्छया विश्वं भुक्तपूर्वं जनार्दनः ॥ ससर्ज मातापितृवदूर्णनामि  
 वदेव वा । प्रधानं परिणाम्येशो निर्विकारः स्वयं सदा’ ॥ न चेतनविकारः  
 स्याद्यत्र कापि ह्यचेतनम् । नाचेतनविकारोऽपि चेतनः स्यात्कदाचन ॥  
 न चान्यस्यान्यरूपत्वं<sup>२</sup> <sup>३</sup>विकृतत्वेऽपि दृश्यते । न क्षीरादन्यता दध्न  
 केनचिद्दृश्यते क्वचित् ॥ सर्वज्ञाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जगतो ह्यनुभूयते ।  
 अमेदः सत्त्वमात्रेण<sup>४</sup> स्यात्सर्वस्वर्णयोरपि ॥ <sup>६</sup>भागेन परिणामथे  
 द्भागयोर्भेद एव हि । यो भागो<sup>७</sup> न विकारी स्यात्स एवास्माकमीश्वरः ॥  
<sup>८</sup>भिन्नानां समुदायस्य नाम<sup>९</sup> ब्रह्मेति त (चे)द्भवेत् । ब्रह्मोपादानता  
 न स्यात्तदा विश्वस्य हि क्वचित् ॥ शृङ्गाच्छरोऽविलोमम्यो दुर्वा,  
 गोमयतस्तथा । वृश्चिकश्चेत्येवमाद्येऽपादानत्वमिष्यते ॥ उपादानेक  
 देशत्वं यद्यप्यत्र प्रदृश्यते । अप्यपादानतैवात्र दृष्टान्तो ब्रह्मणो भवत् ॥  
 न ह्युपादानतैवात्र बाह्यावयवगौरवात्<sup>१०</sup> । न चाचेतनतस्तत्र चेतनस्य  
 समुद्भवः ॥ उपादानतया, किं तर्ह्युपादानं ह्यचेतनम् । कार्यदेह  
 गतस्यास्य चेतनस्य प्रदृश्यते ॥ <sup>११</sup>सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्व  
 मुच्यते । तत्सृष्टेति गिरैवास्य पूर्वं विश्वस्य सिद्धितः ॥ <sup>१२</sup>सच्चात्तते<sup>१३</sup>  
 वदिकत्वात्सम्यग्प्रक्तुमशक्यतः । आश्रयत्वात्साश्रयत्वाज्ज्ञानत्वा  
 दुर्विदत्वतः ॥ <sup>१४</sup>सत्ततेर्यातनाच्चेव<sup>१५</sup> <sup>१६</sup>ह्यप्राप्यत्वाच्च दुर्जनैः । नित्य  
 साधुगुणव्याप्तिवन्त्<sup>१७</sup>रूपत्वतः सदा ॥ जगद्भूतेन रूपेण ब्रह्मैव  
 हि तथोच्यते । व्यक्तिरक्तगुणानां हि पुरुषापेक्षया नृणाम् ॥

१ ब्रह्मतर्क २ अन्यविकारत्वम् ३ विकृतत्वदशायाम् ४ साध्यते  
 चेत् ५ अयं स्वर्ण वा (ह्यनु) ६ सद्भागेन ७ चिद्भाग  
 ८ सदानन्दचित्तम् ९ ब्रह्मेतिनाम १० कार्यादि बाह्यावयवानां  
 बहुत्वात् ११ इति ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावे श्रुतियुक्तिनिरास अथ  
 उपादानत्वे परोक्षश्रुति निरास १२ सत् १३ तत् १४ सम्यग्व्याप्ते  
 सत्-सती, त् तति यस्य तत् सत् सत् च तत् य च सत्य  
 (ज्ञ या चं) १५ प्रयत्नहेतुत्वात् प्रेरणात् १६ अन्नतम् १७ सत्यम्

भवेदभवदित्याद्यः प्र(त्यस्मात्प्र)योगथात्र युज्यते । तस्मादशेषकर्तृको  
निर्विकारो रमापतिः ॥ शब्दैः प्रकृतिरित्याद्यैः स्त्रीलिङ्गैरभिधीयते ।  
वहु स्यामिति तस्यैव ह्युक्तमार्गेण युज्यते ॥ तत्तद्भूतेन रूपेण 'तदर्थं  
ह्यसृजजगत् । <sup>२</sup>यथाविकृतमेवैकं ब्रह्म विद्यात्मना <sup>३</sup>मृषा ॥ दृश्यते  
मन्ददृष्ट्यैव<sup>४</sup> स सर्ग इति कथ्यते । सा <sup>५</sup>मन्ददृष्टिस्तस्यैव ब्रह्मणः किं  
ततोऽन्यगा<sup>६</sup> ॥ ब्रह्मणश्चेत्क सार्वज्ञमन्यगा चेत्स्वतोऽन्यता । नादेह-<sup>७</sup>  
योगिनो <sup>८</sup>दृष्टिरिति <sup>९</sup>तत्कारणं <sup>१०</sup>स्वतः ॥ देहिनः कारणयुता देहाश्च  
यदि न भ्रमात् । किं भ्रान्तिकल्पितं तत्र भेदोऽपि भ्रमजो <sup>११</sup>यदि ॥  
भ्रान्तेरज्ञानमूलत्वात्तस्य भेदव्यपेक्षया<sup>१२</sup> । नाज्ञानकल्पकं किञ्चि-  
दन्योऽन्याश्रयता<sup>१३</sup> यतः ॥ <sup>१४</sup>भ्रमत्वे त्विय<sup>१५</sup>मुक्तिश्च तदन्तःपतनात्<sup>१६</sup>  
हि । व्यावहारिकता <sup>१७</sup>चास्य स्यादवाध्यत्व एव हि ॥ वाध्यं नार्थ-  
क्रियाकारि, न च स्वमोऽपि नो मृषा । वासनाजनितत्वेन  
तस्याप्यङ्गीकृतत्वतः ॥ 'स हि कर्तेति' वाक्याच्च जाग्रत्त्व<sup>१८</sup>मिति हि  
भ्रमः । <sup>१९</sup>सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् ॥ तदेवार्थ-  
क्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम् । ब्रह्म त्वर्थक्रियाकारि <sup>२०</sup>परतः स्वत  
एव वा ॥ अङ्गीकृतं हि तेनैव परतस्त्वे न च प्रमा । अमुख्य-  
सत्यमानस्य साधकत्वे सदावयोः ॥ न हि सम्प्रतिपत्तिः स्यादत-  
स्तिष्ठतु सा प्रमा । न हि विप्रतिपत्तेन शक्यं साधयितुं कश्चित् ॥

१ नियामकवहुरूपत्वार्थम्. २ विद्यतेवाद् निरासारम्मः. ३ मिथ्या  
अनिर्घञनीयतया. ४ मन्दा दृष्टिर्यया मायया भ्रान्त्या च. ५ माया  
अमानम्. ६ जीवगता. ७ देहसम्यन्धरहितस्य. ८ पदार्थदर्शनम्.  
९ इन्द्रियदेहादि. १० कल्पनां विना अस्ति. ११ तद् अन्वोऽन्याश्रयता  
स्यात्. १२ स्थितन्वात्. १३ चक्रम्. १४ देहादेः भ्रान्तिसिद्धत्वे.  
१५ नेहानानेति धृतिः. १६ मिथ्या स्यात्. १७ प्रपञ्चस्य. १८ जाग्र-  
त्कालीनवस्त्वैक्यम्. १९ अभ्युपगमवादोऽयं, संपेतया प्रातरजोरेव  
भयहेतुत्वात् इति ३. २. ४ तत्त्वप्र. भावदीपे स्पष्टम्. २० मायातः.

साधकत्वं तु सत्यस्य साक्षिणो ह्यावयोर्द्वयोः । सम्यक्सम्प्रतिपन्न  
 तन्न विवर्तमतं भवेत् ॥ यदि नाङ्गीकृतं किञ्चिदनङ्गीकृतताऽपि हि ।  
 नाङ्गीकृतेति मूकः स्यादिति नाम्नाद्विवादिता ॥ 'विश्वं सत्य' 'यच्चिकेत'  
 'प्रधान्वस्य' 'यथार्थतः । इत्यादिश्रुतयः सर्वा विश्वसत्यत्ववाचिकाः ॥  
 सत्यत्वं <sup>२</sup>गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम् । साक्षिसिद्धस्य न कापि  
 बाध्यत्वं तददोषतः ॥ सर्वकालेष्वबाध्यत्वं साक्षिणेव प्रतीयते ।  
 कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः सुपुत्रौ च प्रतीतितः ॥ अतीतानागतौ  
 कालात्रपि नासाक्षिगोचरौ । पक्षीकर्तुमशक्यत्वान्मानुमा तत्र वर्तते ॥  
<sup>३</sup>तदेतदिति सर्वं च दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन  
 रचितं ह्येव वर्तते ॥ तस्मान्न तं विना किञ्चित्समर्तुं द्रष्टुमथापि वा ।  
 शक्यं तन्नित्यसिद्धेर्हि नानुमाऽऽसरो भवेत् ॥ अतोऽदोष<sup>४</sup>प्रतीतस्य<sup>५</sup>  
 सत्यत्वं साक्षिणा मतम् । परीक्षादेश्च <sup>६</sup>सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेत् ॥  
 अन्यथा श्रुतियुतयादिप्रमाणैश्च सहैव तु । अकस्माद्विनिवृत्तिश्च किं  
<sup>७</sup>विश्वस्य न शङ्क्यते ॥ इतः पूर्वं <sup>८</sup>तथा भावाद्यदि<sup>९</sup> नो <sup>१०</sup>सस्मृतेर्गति<sup>११</sup> ।  
<sup>१२</sup>वाक्यानुमादितश्चेत्स्यात्प्रामाण्यं च साक्षितः ॥ नत्प्रामाण्यं यथा  
<sup>१३</sup>साक्षी स्थापयत्येवमेव हि । सर्वकालेष्वपि स्वैर्याद्व्यभिचारमपोह्य च<sup>१४</sup> ॥  
 एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम् । किमिति स्थापयेन्नाय  
 निर्दोषज्ञानशक्तितः ॥ एकाज्ञानकृतं<sup>१५</sup> विश्वमिति यच्चोच्यते मृषा<sup>१६</sup> ।  
 बहुज्ञानकृत विश्वमिति तस्योत्तर भवेत् ॥ परस्य सत्यता जानन्नपि  
 यः <sup>१७</sup>स्वात्मतस्करः । परो नास्तीति वदति किमित्युन्मत्तवद्भवेत् ॥

<sup>१</sup> याथातथ्यतोऽर्थांश्च

विस्तार सुधाया

<sup>३</sup> एतदिति दृश्यं तदिति स्मृतिगोचरम्

रहितेन प्रत्यक्षादिना

<sup>५</sup> प्रपञ्चस्य

<sup>६</sup> यथार्थत्वम्

<sup>७</sup> पूर्णस्य

<sup>८</sup> निवृत्त्यभावात्

<sup>९</sup> यदिब्रह्मणो निवृत्तिर्न शङ्क्यते

<sup>१०</sup> अविद्याया

<sup>११</sup> निवृत्ति

<sup>१२</sup> श्रुति

<sup>१३</sup> वर्तमानकालीनम्

<sup>१४</sup> एव स्थापयति

<sup>१५</sup> एकजीवगताज्ञानवृत्तम्

<sup>१६</sup> प्रमाणेनविना

<sup>१७</sup> स्वानुभवापलापक

पराभावेऽपि वाग्व्यर्था, यदि नैवोच्यते तदा । कशावेत्रादिकं तस्य  
 १तस्करस्योत्तरं वदेत् ॥ २प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।  
 मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो  
 यदि केनचित् । उपदेशादयं वादोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ इत्यत्र  
 यदि शब्दौ च निवर्तेतेति च द्वयम् । विश्वस्य सत्यतामाहुर्विद्येतो<sup>३</sup>-  
 त्पत्तिमेव<sup>४</sup> च ॥ विदोत्पत्ताविति ह्यस्माद्वातोरुत्पत्तिरेव हि । निवृत्ति<sup>५</sup>-  
 व्याप्तिपुक्<sup>६</sup> प्रायः<sup>७</sup> प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा  
 तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥ मिथश्च जडभेदोऽयं  
 प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ॥ सोऽयं सत्यो ह्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ।  
 द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥ इति श्रुतेर्मितं त्रातं मायाख्य-  
 हरिविद्यया । उत्तमोऽर्थो हरिस्त्वेकः तदन्यन्मध्यमाधमम् ॥ ८वाचारब्धं  
 तु<sup>९</sup> साङ्केत्यनाम स्याद्विकृतं<sup>१०</sup> बहु<sup>११</sup> । नित्यं तु नामधेयं यन्मृत्तिकेत्यादि  
 वैदिकम् ॥ प्राधान्यात्तत्परिज्ञानात्प्राकृता<sup>१२</sup>ज्ञोऽपि पूरुषः । विद्वा-  
 नित्युच्यते सद्भिरेवं नित्यपरात्मवित्<sup>१४</sup> ॥ १५सदातनं सत्यमिति  
 नित्यमेवोच्यते बुधैः । प्रयोगश्चोत्तरत्रास्ति 'जरा यद्येन<sup>१६</sup>माप्नुयात् ॥  
 देहः प्रध्वंसते<sup>१७</sup> चार्थं किं<sup>१८</sup> ततोऽ<sup>१९</sup>स्याति<sup>२०</sup> शिष्यते । हन्यते न  
 वधेनायं जरया च न जीर्यते ॥ एतत्सत्यं<sup>२१</sup> २२ब्रह्मपुरमिति नित्यत्व  
 एव हि । वाचारम्भणमित्युक्ते<sup>२३</sup> मित्ये<sup>२४</sup>त्यश्रुतकल्पनम् ॥ पुनरुक्ति-

१ सकललोकावगतायार्थपलापिनः. २ माण्डूकोपनिषदेवेयं न गौडपाद-  
 कारिका नद्रेतौ श्लोका भवत इत्यारभ्य प्रवृत्तान् तदप्येष श्लोको  
 भवतीतिवत्. ३ विद्येत इत्येतत्. ४ आह. ५ विनाशेन. ६ प्रध्वंसाभावे  
 नाशाभावात्प्रायः इति. ७ प्रपञ्चशब्दार्थः. ८ वाचा आरम्भणम्.  
 ९ प्राकृतभाषाशब्दः. १० विक्रियते इति विकार. ११ विविधः क्वरः  
 विकार इत्यस्यार्थः. १२ प्रकृतिनिमित्तस्य सर्वस्य अज्ञानवान्.  
 १४ विद्वाहित्युच्यते. १५ सदाभवम्. १६ देहम्. १७ वा. १८ तदा.  
 १९ देहस्यान्तर्गत हरिः. २० अवशिष्यते. २१ नित्यम्. २२ पूर्णम्.  
 २३ शब्दे. २४ व्याख्यायमाने.

नामधेय<sup>१</sup>मितीत्यस्य<sup>२</sup>निरर्थता । एकः पिण्डो मणिश्चेति पदवैयर्थ्य-  
मेव च ॥ विकारित्वविपक्षायां न चैकनसकृन्तनम् । सर्वं कार्णापसं  
च स्वादतः सादृश्य एव च ॥ विपक्षाञ्च<sup>३</sup> तु नित्यत्वे प्राधान्ये  
चोक्तनर्तना<sup>४</sup> । प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं सृष्ट्यादेश्चैव विस्तरः ॥ तस्मा  
त्केनापि मार्गेण न विपर्ययं भवेत्<sup>५</sup> । तदसह्यातदोपेतं हेयमेव  
शुभार्थिभिः ॥ असह्यत्वेन दोषाणां ग्रन्थाधिक्यभयादपि । उपरम्यते  
ततो विष्णुरिच्छापूर्वकमश्रमः ॥ करोति पितृवद्विश्वं पूर्णशिष-  
गुणात्मकः ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यनिरचिते  
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानप्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥  
॥ श्लोकमहत्त्वा ॥ २७ ॥ ४३१ ॥ प्रथमाध्यायस्ममाप्तः ॥

<sup>१</sup> अनेन पुनरुक्ति

विन्द्वार्थस्य च.

<sup>२</sup> मृत्तिकेति इति शब्दस्य.

<sup>३</sup> विगतार्थस्य

<sup>४</sup> ध्रुवौ.

<sup>५</sup> प्राधान्ये च विपक्षा

<sup>६</sup> उपपन्नम्

<sup>७</sup> परिणामजादस्य निरस्तत्वात्



॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ उक्तः समन्वयः साक्षादविरोधोऽत्र साध्यते ।  
चतुर्विधस्य तस्यादौ योक्तस्तत्रापि च स्मृतेः ॥ तस्याश्चतुस्वरूपत्वा-  
त्प्रत्येकं चतुरात्मकाः<sup>१</sup> । पादाः<sup>२</sup> सर्वे तदंशाश्च<sup>३</sup> मूर्तीनां<sup>४</sup>,<sup>५</sup> वर्ण-  
मागमात्<sup>६</sup> ॥ आप्तता समताऽदृष्टिश्रुतिसाम्यबलोद्भवाः । सर्वानुसारो  
लघुता विशेषादर्शनाफले ॥ इष्टासिद्धिश्च नियमः पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।  
एता एव त्वतिवलाः सिद्धान्तस्य नियामिकाः ॥ ॐ स्मृत्यनवकाश-  
दोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्  
ॐ ॥ १ ॥ आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्टा प्रोक्तमर्थं कथं श्रुतिः ।  
पिपीलिकालिपिनिभा वारये<sup>७</sup>त्सर्वगा हि ते ॥ इति चेद्यद्य<sup>८</sup>शेषज्ञा  
स्त्राद्या हरिपूर्वकाः । किं नाशेषविदो मानं ह्युभयत्र<sup>१०</sup> <sup>११</sup>समं भवेत् ॥  
न चाग्निनिश्चयस्तत्र<sup>१२</sup> शक्यते व्यभिचारतः<sup>१३</sup> । न चास्या<sup>१४</sup>  
व्यभिचारेऽपि<sup>१५</sup> हीयते मानता क्वचित् ॥ <sup>१६</sup>निर्दोषवाक्यमूलत्वान्न च  
तद्युक्तिमूलता । वेदोक्त<sup>१८</sup>स्याधिकारस्य<sup>१९</sup> दुर्निरूपत्वतः<sup>२०</sup> सदा<sup>२१</sup> ॥  
नियमो व्यभिचारो<sup>२२</sup> वा नैव ज्ञातुं हि शक्यते । अधिकारो<sup>२३</sup> हि  
सुलभः कथितोऽन्यागमेष्वलम् ॥ वेदोक्तो ह्यधिकारस्तु दुर्लभस्सर्व-  
मानुषैः । अन्यागमेषु विप्रत्वमपि चण्डालजन्मनाम् ॥ मण्डलान्तः-

<sup>१</sup> पादचतुष्टयार्थवन्तः. <sup>२</sup> चत्वारोऽपि. <sup>३</sup> पादरूपांशवन्तः अध्यायाश्च  
चतुरात्मकाः. <sup>४</sup> चतुर्मूर्तीनां प्रतिपादकत्वेनापि चतुरात्मकत्वम्.

<sup>५</sup> आ वर्णम् = एकैकवर्णमात्रस्य. <sup>६</sup> आ आगमात् - सर्वशास्त्रपर्यन्तं

तेन मूर्तयः प्रतिपाद्याः. <sup>७</sup> सर्वज्ञाः. <sup>८</sup> चेत् तन्न. <sup>१०</sup> द्वयोः स्मृत्यो-

र्मध्ये यत्. <sup>११</sup> मया मूलप्रमाणेनसहितम्. <sup>१२</sup> शिवादिषु. <sup>१३</sup> अन्योन्य-

विरोधात्. <sup>१४</sup> पञ्चरात्रादि स्मृतेः. <sup>१५</sup> फलव्यभिचारेऽपि. <sup>१६</sup> वेद-

मूलत्वात्. <sup>१८</sup> अनुष्ठाने उपयुक्तस्य. <sup>१९</sup> निषेकादिसंस्कारस्य.

<sup>२०</sup> अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वतः. <sup>२१</sup> स्वभावतः. <sup>२२</sup> फलस्य. <sup>२३</sup> साधनं

च.

प्रवेशेन क्रमशः प्रतिपाद्यते । अधिकारं दुरापाद्यमुक्त्वाऽतिमुलभं  
पुनः<sup>१</sup> ॥ अशक्यं साधनं चोक्त्वा सुशकं तत्फलाप्तये । उच्यतेऽ-  
तस्तदुक्तं हि व्यभिचारि फले<sup>२</sup>ऽपि तु ॥ कथं प्रमाणतां गच्छेत् ॥१॥

॥ ॐ<sup>३</sup> न<sup>४</sup> विलक्षणत्वादस्य<sup>५</sup> तथात्वं च शब्दात्

ॐ ॥ ४ ॥ नित्यत्वात्पुरुषोद्भवः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं नो

मानतां व्रजेत् ॥ 'विरूप नित्यया वाचा नित्ययाऽनित्यया सदा'<sup>७</sup> ।

इत्यादिश्रुतिभिर्वेदो नित्य इत्यवगम्यते ॥ पिपीलिकालिपिश्चापि

<sup>८</sup>प्रमाणमविरोधतः । यथा द्रौणेरुल्लेकेन कृतमप्यास बोधकम् ॥

अविरुद्धं<sup>९</sup> विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम् । विरोधादर्शनात्तस्माद्देव-

प्रामाण्यमिष्यते ॥ तन्मूलत्वात्स्मृतीनां तु<sup>१०</sup> विरोधो<sup>११</sup> यत्र न कश्चित् ।

<sup>१२</sup>विरोधोऽपि स एवोक्तः<sup>१३</sup> प्रत्यक्षेणागमेन वा ॥ आगमेनागमस्यैव

विरोधे<sup>१४</sup> युक्तिरिष्यते । उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पना ॥

प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि कश्चित् । आगमैकप्रमाणेषु

तस्यैव ह्युपजीव्यता ॥ <sup>१५</sup>युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ आगमस्य प्रतीयते ।

स्यात्तत्र<sup>१६</sup> युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता ॥ व्याप्तिः प्रत्यक्षगा<sup>१७</sup>

यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा । प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र

बलीयसी ॥ याथार्थ्यमेव<sup>२०</sup> मानत्वं तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोः<sup>२०</sup> ।

अर्थत्वमर्थतैव<sup>२१</sup> स्यान्न क्रियार्थेषु सा मता ॥ <sup>२२</sup>ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्या

<sup>१</sup> प्रवीति. <sup>२</sup> फलविषययेऽपि व्यभिचारि. <sup>३</sup> न अप्रामाण्यम्.

<sup>४</sup> नित्यत्वात्. <sup>५</sup> वेदादेः. <sup>६</sup> नित्यत्वम्. <sup>७</sup> सदा विद्यमानया.

<sup>८</sup> प्रमा भावसाधनं सामानाधिकरण्यं गौणम्. <sup>९</sup> प्रमाणविरुद्धम्.

<sup>१०</sup> प्रामाण्यमिष्यते. <sup>११</sup> यासु स्मृतिषु. <sup>१२</sup> प्रमाणविरोधः. <sup>१३</sup> विरोधा-

देव बाधितमित्युक्तः. <sup>१४</sup> मीमांसाशास्त्रे. <sup>१५</sup> युक्तयुपेतः. <sup>१६</sup> तर्हि.

<sup>१७</sup> प्रत्यक्षगम्या. <sup>२०</sup> प्रमाणलक्षणम्, वेदम्. <sup>२१</sup> अर्थता, आर्यता,

ज्ञेयता. <sup>२२</sup> ज्ञानविषये.

शब्दार्थे<sup>१</sup> <sup>२</sup>तदनन्तरम् ॥ यथार्थज्ञानजनका <sup>३</sup>यथार्था <sup>४</sup>युक्तयः  
 स्मृताः । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः ॥ प्रामाण्यं नानु-  
 वादस्य स्मृतेरपि विहीयते । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यशब्दार्थो  
<sup>५</sup>यद्विवक्षितः ॥ अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं <sup>६</sup>स्मृत्यादेः का निरुद्धता ।  
 न चाफलत्वं वक्तव्यं सर्वस्मृत्यनुवादयोः ॥ फलवत्त्वं न चास्माभिः  
 प्रामाण्यं हि विवक्षितम् । तृणादिदर्शने<sup>७</sup> किं<sup>८</sup> च फलवत्त्वं निगद्यते ॥  
 सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यते । न परिच्छेद<sup>९</sup>कार्येव  
 प्रमाणमिति<sup>१०</sup> च <sup>११</sup>प्रमा ॥ निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमिति गीयते ।  
 प्राकृतं शुद्धचैतन्य<sup>१२</sup>मक्षं तु द्विविधं मतम् ॥ शुद्धमीशरामुक्ते-  
 प्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् । निर्दोषमेव चैतन्य<sup>१३</sup>मन्यत्रो<sup>१४</sup>भयमिष्यते ॥  
 सुखदुःखादिविषयं<sup>१५</sup> शुद्धं संसारगेष्वपि । निर्दोषत्वातिनियमा-  
 चद्वलिष्ठतमं मतम् ॥ पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं पद्विधं स्मृतम् ।  
 अनुमा <sup>१६</sup>युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा <sup>१७</sup>स्मृता ॥ प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं  
 व्याप्तिरेव<sup>१८</sup> यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विज्ञानतः ॥  
 यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कृत एवास्य मानता । यदि स्मारक<sup>१९</sup>मात्रं  
 स्यात्स्मर्तु<sup>२०</sup>र्नात्र<sup>२१</sup> प्रयोजनम् ॥ न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसिति-  
 र्भवेत् । दृष्टान्तादिषु चैनं स्यात्साधनं पुनरेव<sup>२२</sup> तु ॥ लिङ्गोक्तावपि  
 चैनं स्यादनुमाऽवसितिर्ध्रुवा । विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु

१ शब्दविषये २ ज्ञेयता अमुष्येति यावत् ३ याथातथ्योपेताः.

४ युक्त्यादयः. ५ यत्-यदा. ६ स्मरणादेः. ७ दर्शनस्य. ८ किं

फलवत्त्वम्. ९ ज्ञातताजनकम्. १० इत्यन. ११ प्रमाणम्. १२ इति.

१३ सज्जीवचेतन्यम्. १४ मध्यमजीवेषु. १५ सुरादिविषयकम्.

१६ युज्यत एव. न तु वियुज्यतेऽपि, व्याप्यमित्यर्थः. १७ प्रमिता.

१८ व्याप्त्युपदेश एव. १९ परोपदेशान्वयम्. २० व्याप्तिवचने सत्येव

स्मर्तुः. २१ स्मरणाद्युपपत्तेः. २२ वक्तव्यं स्यात्.

दूषणम् ॥ <sup>१</sup>प्रतिज्ञायामसम्बन्धो<sup>२</sup> युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः । विरोधोऽपि  
 त्रिवैव स्यात्प्रतिज्ञार्थनिरुद्धता ॥ लिङ्गराहित्यमव्याप्तिर्नूना<sup>३</sup>धिक्ये तु  
 वाचिके । <sup>४</sup>साध्यव्यापकलोम्यमव्याप्तिस्माधनस्य च ॥ दुर्वलेन  
 विरोधेऽपि न <sup>५</sup>प्रमाणमसाधकम् । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकता  
<sup>६</sup>प्रजेत् ॥ संरादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः । वादो जल्पो  
 पितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम्<sup>७</sup> ॥ स्वार्थं परार्थमपि वा तत्त्व  
 निर्णयसाधिनी । केवलं तु कथा वादो जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ॥  
 सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डा त्वसतां सताम् । अप्रकाश्य स्वसिद्धान्त-  
 मसता पक्षदूषणम्<sup>८</sup> ॥ उक्ते तैः<sup>९</sup> प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ।  
 विद्या परीक्षा<sup>१०</sup>पूर्वम वितण्डा जल्प<sup>११</sup> एव च ॥ <sup>१२</sup>उच्चनीचत्व  
 निर्णोतिर्यतो जयपराजयौ । विनैव तत्त्व<sup>१३</sup>निर्णोति न हि जल्पादिना  
 कचिन् ॥ उच्चनीचत्वप्रिज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् । वादेन चोच्च-  
 नीचत्वप्रिज्ञानं भनति स्फुटम् ॥ इति वादस्य पूर्वत्वं तत्सिद्धौ  
 व्यर्थताऽन्ययोः । बहुनिघत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि कारणम्<sup>१४</sup> ॥  
 सभासभापप्राश्नीक<sup>१५</sup>पूर्वस्तु <sup>१६</sup>स्पर्धिनामपि । वाद एवोभयार्थः  
 स्यान्निर्णोतिजयकारकः ॥ तत्त्वा<sup>१७</sup>प्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः  
 फलम् । विना<sup>१८</sup> वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ॥  
 स्याज्जल्पादिरपि कापि वाद एवान्यथा भवेत् । जल्प इत्यपि नाम

<sup>१</sup> प्रतिज्ञार्थे <sup>२</sup> आराह्णारूपसम्बन्धराहित्यम् <sup>३</sup> न्यूनत्वम् <sup>४</sup> यत्  
 साधनस्य सोपाधिन्त्य (साध्यव्यापकव्याप्यत्व) सा अयाति  
<sup>५</sup> अनुमानम् <sup>६</sup> प्रमाणम् <sup>७</sup> अनेकविद्वत्कर्तृसंविचारगोचरा,  
 वाक्यप्रपञ्च <sup>८</sup> पक्षस्य <sup>९</sup> असन्नि <sup>१०</sup> परीक्षा कृत्वा निश्चित  
 साम्ययोरेव <sup>११</sup> दातव्य <sup>१२</sup> यत् <sup>१३</sup> तत्त्व निर्णोयते आयेति  
 वादम् <sup>१४</sup> विद्यापरीक्षाया <sup>१५</sup> अनुवादक (स २) <sup>१६</sup> स्पर्धिनी  
 रपिसभादिपूर्व वादो युज्यतप्य <sup>१७</sup> परवञ्जनसामर्थ्यसाध्य विक्षादि  
 लाम <sup>१८</sup> प्रसिध्यादिना

स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ॥ प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि<sup>१</sup> स्याद्वाद्भवल्क्यवत् ।  
 संवादे वादिनोः कापि विवादे हेतु<sup>२</sup>रिष्यते ॥ सभा सभापतिश्चैव  
 प्राशिकाश्चैव वैष्णवाः । रागद्वेषविहीनाश्च स्युः, सभ्याः सर्ववेदिनः ॥  
 प्राशिकाश्चैतदज्ञाने<sup>३</sup> सभ्याश्चैषां<sup>४</sup> च दूरगाः । प्रमाणं निर्णयाय स्युः  
 पक्षपातविवर्जिताः ॥ उभाभ्यां साधनं चैव<sup>५</sup> दूषणं वादजल्पयोः ।  
 सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ॥ स्वसिद्धान्तानुसारेण<sup>६</sup>  
 ह्यसद्भिरनुमीच्यते । प्रत्यक्षागमवैरूप्य<sup>७</sup>माश्रित्यान्यार्थतैव तु ॥ आगमे  
 दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता<sup>८</sup> ।<sup>९</sup>लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य  
<sup>१०</sup>श्रुत्यादीनामनुग्रहः<sup>११</sup> ॥ त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ।  
 नियमाद्योऽनुमां त्रूयात्तं त्रूयाद्यदि तादृशी ॥ नानुमेति<sup>१२</sup> तदा केन  
 साध्याऽवयवकल्पना<sup>१३</sup> । नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनम् ॥  
 कर्तव्यमेव तेन स्यात्तस्मात्सैवानुमा मता । अनुभूतिः प्रमाणं  
 चेत्केन<sup>१४</sup> स्मृतिरपोद्यते<sup>१५</sup> ॥ पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।  
<sup>१६</sup>मानसं<sup>१७</sup> तद्वि<sup>१८</sup> विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥ अतीतानागतं  
 यद्ब्रह्मो गिभिर्दृश्य<sup>१९</sup> तेऽज्ञसा<sup>२०</sup> । एवं पूर्वानुभूतं च<sup>२१</sup> मनसैवावगम्यते ॥  
 विज्ञातं<sup>२२</sup> मनसा<sup>२३</sup> पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि । साक्षादनुभवात्सिद्धं  
 कथमेव ह्यपोद्यते ॥ एवं लक्षणकं मानत्रयं<sup>२४</sup> ब्रह्मादिवस्तुषु । प्रमाणं  
 वेद एवैकस्तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥ २ ॥ ४ ॥

<sup>१</sup> ज्ञापनीयत्वम्. <sup>२</sup> हेतुवाच्यं सर्वप्रमाणं च. <sup>३</sup> एषु ज्ञानाभावे  
 सति. <sup>४</sup> अज्ञाने सति. <sup>५</sup> कर्तव्यम्. <sup>६</sup> स्वसिद्धान्तनिर्णीतावयव-  
 नियमानुसारेण. <sup>७</sup> विरोधम्. <sup>८</sup> उपक्रमादि लिङ्गविरोधरूपो दोषो  
 दर्शनीयः. <sup>९</sup> उपक्रमादि. <sup>१०</sup> वेद. <sup>११</sup> नाम. <sup>१२</sup> इति श्रुत्यात्.  
<sup>१३</sup> नियमः. <sup>१४</sup> पदेन. <sup>१५</sup> व्यावर्त्यते. <sup>१६</sup> मनःप्रत्यक्षजन्यम्.  
<sup>१७</sup> स्मरणम्. <sup>१८</sup> साक्षात्काररूपम्. <sup>१९</sup> योगसहकृतेन्द्रियेण. <sup>२०</sup> साक्षात्.  
<sup>२१</sup> अनुभवजन्यसंस्कारसहकृतेन. <sup>२२-२३</sup> इति, स्मृतमपि. <sup>२४</sup> यतस्ततः.

॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां

ॐ ॥ ६ ॥ तथापि मृज्जलादीना बुद्धिमागादिवाचकः<sup>१</sup> । दृष्ट<sup>२</sup>-  
व्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥ ततस्तन्नामकः<sup>३</sup> कश्चित्पुमानन्यो  
भवेदिति<sup>४</sup> । युक्त्यागम<sup>५</sup> विरोधेन प्राप्तमप्राभिधीयते ॥ बालहृदि  
निर्नापि विद्वद्बुद्धिसमाश्रयात् । तत्तन्नामान एवते तत्तद्वस्तुभिमानिन ॥  
सन्ति, तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते । व्याप्त्योक्तानुसारेण  
दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ॥ शास्त्रोक्तमस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्र  
लिङ्गतः<sup>७</sup> । व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यद् ॥  
<sup>६</sup>दृष्टयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥

॥ ८ ॥ अल्पवाम्ययुता युक्तिर्वहुलैर<sup>१०</sup> विरोधिनी । यत्र तत्र  
कथ वस्तुनिर्णयः स्यादिति रिते ॥ विरोधियुक्तिमाहुल्यादिति न्यायो  
पिनिश्चितः । युक्तेस्तु युक्तिमाहुल्यमागमादागमस्य<sup>११</sup> च ॥ कथ न  
निर्णय कुर्यादित्य<sup>१२</sup> सत्कारण<sup>१३</sup> न हि । श्रुत्यर्थो भवति कापि श्रुति-  
<sup>१४</sup>प्रायोपपत्तिभिः ॥ अपिरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक्समर्थ्यते ।  
अमत्कार्यै<sup>१५</sup> यथा दृष्ट वस्तुत्वा<sup>१६</sup>त्कारण<sup>१७</sup> तथा ॥ इति चेन्न  
निषेधैकम्बरूपस्य न कर्तृता । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि<sup>१८</sup> कर्तृत्वमिति

<sup>१</sup> वेद <sup>२</sup> प्रमित याप्तियुक्त्या <sup>३</sup> अन्तर्धानादिशक्तिमान् अस्मादादि  
विलक्षण <sup>४</sup> प्राप्तम् <sup>५</sup> मिथो विरोधेन <sup>६</sup> वाचकत्वज्ञानम्  
<sup>७</sup> शास्त्रोक्तपाशहस्तत्वादि लक्षणेभ्य <sup>८</sup> वेदस्य <sup>९</sup> श्रुतौ सिद्धान्ते  
न विद्यत सत्-उत्तम यस्मात्तत् सर्वात्तमम् (स र) <sup>१०</sup> वेदस्य  
<sup>११</sup> बाहुल्यम् <sup>१२</sup> महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभाव <sup>१३</sup> जगत्कर्ता  
<sup>१४</sup> बहुत्वसहित <sup>१५</sup> महादादिकं प्रलये अतत् <sup>१६</sup> मानत्वात्  
<sup>१७</sup> ईश्वर्यादिर्न असत् <sup>१८</sup> इच्छाप्रयत्नादिका

निश्चितम् ॥ प्रतिषेधात्मकत्वं तु 'भावस्याभावधर्मतः'<sup>२</sup> । धर्म-  
 धर्म्यैक्यत<sup>३</sup>श्चैव न तु तन्मात्रता भवेत् ॥ अभावस्य च 'भावो हि  
 धर्मोऽथापि हि धर्मिणः । तादृक्<sup>५</sup> 'मात्रतेहोक्ता'<sup>७</sup> बुद्धिराहित्यमेव  
 तत्<sup>८</sup> ॥ विशेष्यतैव धर्मित्वं प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं<sup>९</sup>  
 भावाभावत्वमत्र<sup>१०</sup> हि ॥ ८ ॥ ॐ<sup>११</sup> 'अपीतौ'<sup>१२</sup> तद्वत्प्रसङ्गा-  
 दसमञ्जसम् ॐ ॥ ९ ॥ सर्वनाशेष्वपि सदा शिष्टत्वाद्यस्य  
 कस्य नुः<sup>१३</sup> । नाशोऽयं विमतोऽपि स्यान्नाशत्वात्कर्तृशेषवान् ॥ न  
 चाशेषनृनाशस्तु दृष्टो दृश्योऽस्ति वा क्वचित् । धर्माधर्माश्रयत्वेन<sup>१४</sup>  
 स्वीकार्योऽपि नरो लये ॥ 'अनादित्वं विना दृष्टं कथं स्यात्कारणं  
 क्वचित् । पूर्वादृष्टा<sup>१७</sup>त्परादृष्टं यदि नैवोत्तरं<sup>१८</sup> कुतः ॥ अदृष्टं  
 कारणं नो चेह्ये<sup>१९</sup> मानं<sup>२०</sup> च किं भवेत् । उत्पत्तिनाशकारी च  
 बुद्धि<sup>२१</sup>मान्दृश्यते क्वचित् ॥ तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयते ।  
 आगमानुगृहीता तु मानमेपाऽनुमाऽपि तु ॥ ९ ॥ ॐ तर्का-  
 प्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मा<sup>२२</sup>-  
 प्रसङ्गः ॐ ॥ १२ ॥ आगमानुग्रहाभावे न तर्कः स्यात्प्रतिष्ठितः ।  
 अक्षजागममूलस्य स्यादेवास्य<sup>२३</sup>प्रतिष्ठितिः ॥ अन्यथाऽस्या<sup>२४</sup>प्रतिष्ठा  
 च स्ववाचा व्याहृतैव हि ॥१२॥ ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा

१ कर्तुः कुलालादेः. २ अन्योन्वाभावरूपधर्मवत्त्वात्. ३ प्रतिषेधात्म-  
 कत्वं भावस्यास्ति. ४ प्रमेयत्यादिधर्मोऽस्ति. ५ प्रतिषेधात्मकत्वम्.  
 ६ प्रतिषेधमात्रता. ७ सूत्रे. ८ तस्मात् प्रतिषेधमात्रत्वादेव.  
 ९ धर्मित्वम्. १० एवं सत्यपि. ११ प्रलये. १२ अभाववच्च. १३ पुरुषस्य.  
 १४ अपि. १५ इव प्रलयेसत्त्वम्. १६ सृष्टिकाले. १७ जायते.  
 १८ अदृष्टं कुतो जायते ? १९ भवेत्. २० अप्रामाणिकत्वात्प्रलयो न  
 स्यात्. २१ एव. २२ स्ववचनव्याघातात्. २३ प्रामाण्यम्.  
 २४ अप्रतिष्ठा=अप्रामाण्यम्.

अपि व्याख्याताः ॐ ॥ १३ ॥ न च शिष्टाष्टहीतत्वं  
 'निरीशादीशवादिनः । अतोऽवशिष्टजीवादिकर्तृताञ्च निषिध्यते ॥  
 तन्मनोऽङ्गुस्तेत्या<sup>२</sup>देरसतो<sup>३</sup> मनमो<sup>४</sup> जनिः<sup>५</sup> । निवारिता तु पूर्वत्र,  
 ह्यकम्मादिति<sup>६</sup> तद्विना ॥ <sup>५</sup>असतो विश्वजननमाशङ्क्यात्र निषिध्यते ।  
 प्रापकं<sup>६</sup> वाक्यमात्रं<sup>७</sup> तु परिहारोऽभिधेयितः<sup>८</sup> ॥ क्वचि<sup>९</sup>जीवाहृतं<sup>१०</sup>  
 दृष्ट्वाऽचेतनादेव चाकृतम् । <sup>११</sup>तद्वदेवानुमाञ्ज्यत्र<sup>१२</sup> यस्तुत्यात्क्रियते  
 श्रुतेः ॥ १३ ॥ ४ ॥

॥ ॐ भोक्त्रा<sup>१३</sup>पत्तेरविभागश्चेत्स्या<sup>१४</sup>ल्लोकवत्<sup>१५</sup>  
 ॐ ॥ १४ ॥ नान्यदन्यत्व<sup>१६</sup>मापन्नं क्वचिदृष्टं कथञ्चन<sup>१७</sup> । अतो  
 जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्वि कदाचन<sup>१८</sup> ॥ <sup>१९</sup>क्वचिद्भिन्नतया दृष्टं  
 तदभिन्नतया कथम्<sup>२०</sup> । दृश्येन्नो दृष्ट<sup>२१</sup>पूर्वं हि तादृशं न च दृश्यते ॥  
 भोक्तृत्वापत्तित इति यन्मतं तत्कुतो हरिः । भोक्त्रापत्तेरिति  
 प्राह ॥ १४ ॥ ५ ॥

॥ ॐ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॐ ॥  
 ॥ १५ ॥ कथं च<sup>२२</sup>तदनन्यता ॥ जगतस्त्वविकारत्व<sup>२३</sup> उक्तन्यायेन  
 साधितं । <sup>२४</sup>स्वतन्त्रकारणान्यत्वं तेन<sup>२५</sup> ह्यत्र निषिध्यते ॥ १५ ॥

१ ईशानङ्गीकर्तुः. २ प्रमाणात् ३ क्षान्तेच्छाप्रयत्नेभ्यः. ४ मनः.  
 ५ शून्यात् ६ शङ्काप्रापकम्. ७ न तु समयः. ८ समानः.  
 ९ देशादौ जीवादौ १० अकृतस्वम्. ११ अनुमिति. १२ महदादौ.  
 १३ नाऽन्योऽतोऽस्ति कर्तेतिश्रुतेः. १४ जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्ति-  
 श्रवणात् तयोः भेदाभावः १५ अमेद् एव प्रामाणिकः स्यात् न चैवम्  
 १६ एकीभगन्तीति तु लोके इव स्थानेक्यात् मल्लैक्याच्च. १७ यस्त्वन्त-  
 रेणामेदम् १८ उपायेन. १९ मुक्तापि २० काले. २१ कालान्तरे  
 पूर्वदृष्टम्. २२ ब्रह्मणा. २३ ब्रह्मविकारत्वाभावे. २४ ब्रह्मणोऽन्यस्य  
 स्वतन्त्रकारणत्वम्. २५ तदन्यत्वमित्यनेन.



॥ ॐ सत्त्वाच्चावरस्य ॐ ॥ १७ ॥ ॐ असद्व्यपदेशा-  
न्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॐ ॥ १८ ॥

“द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वाभावश्चेतना<sup>१</sup> धृतिः<sup>२</sup> । यत्प्रसादादिमे  
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया” ॥ इतिश्रुतेस्तद्व्यपदेशस्य<sup>३</sup> भावो ‘न पर’  
इत्यतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॐ युक्तेः<sup>५</sup> शब्दान्तराच्च ॐ ॥

॥ १९ ॥ शक्तोऽपि ह्यन्यथा<sup>६</sup> कर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणै-  
नियतैरेव करोतीदं जगत्सदा ॥ नित्य<sup>७</sup>भेदो निमित्तेन ह्युपादानेन  
तु द्वयम्<sup>८</sup> । <sup>९</sup>असद्य<sup>१०</sup>त्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि<sup>११</sup> ॥  
अनवस्थाऽ<sup>१२</sup>न्यथा<sup>१३</sup> हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोः । शक्तोऽपि भगवा-  
न्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथा<sup>१४</sup> ॥ स्वभिन्नं कारणाभिन्नं भिन्नं विश्वं  
करोत्यजः । इतिश्रुतेरवसित उक्तोऽर्थोऽयमशेषतः ॥ २१ ॥ ६ ॥

॥ ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः

ॐ ॥ २२ ॥ ‘अंशस्यापि जीवस्य किञ्चि<sup>१५</sup>त्सामर्थ्ययोजनाम् ।  
कार्येषु यः करोत्यद्वा नमस्तस्मै<sup>१६</sup>स्यमभुवे’ ॥ <sup>१७</sup>यदि भागेन  
कार्येषु जीवशक्तिं न योजयेत् । हरिस्तदा हि सर्वत्र कृत्स्नयत्नोऽंशि-  
ताऽपि वा ॥ अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन  
उच्यन्ते नैव<sup>१८</sup>भैव हि चेतनाः ॥ अतोऽ‘नंशिन’इत्येव श्रुतिरेतेषु  
वर्तते । अप्यनेकस्वरूपेषु विशेषादेव केवलम् ॥ <sup>१९</sup>बहुस्वरूपताख्या

<sup>१</sup> जीनाः. <sup>२</sup> चित्प्रकृतिः. <sup>३</sup> प्रकृत्यादेः सत्त्वम्. <sup>४</sup> किं च नास्त,  
परम्=स्वतन्त्रम्. <sup>५</sup> युक्तत्वादुभयस्य. <sup>६</sup> कारणैर्धिना. <sup>७</sup> कार्यस्य  
भेदपक्ष. <sup>८</sup> भेदाभेदौ. <sup>९</sup> नास्ति. <sup>१०</sup> घटादिकं कार्यात्मना उत्पत्तेः.  
पूर्वम्. <sup>११</sup> अतोद्वयम्. <sup>१२</sup> अन्यवस्था. <sup>१३</sup> पूर्वं. कार्यस्य सत्त्वे  
कारणेनात्यन्ताभेदे च. <sup>१४</sup> कार्यातिरूपसामर्थ्यप्रयोगम्. <sup>१५</sup> स्वतन्त्राय.  
<sup>१६</sup> इति वचनादवसितोऽर्थः. <sup>१७</sup> पूर्णम्. <sup>१८</sup> किन्त्यत्यन्ताभिन्नैरेतैः.  
<sup>१९</sup> अनेक.

तु तेष्वस्त्येव हि सांशता<sup>१</sup> । बहुत्वेनापिना<sup>२</sup>भावाद्भिन्नता नियमाद्भवेत् ॥  
यदि नैतन्नियमकृद्भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ॥ २८ ॥  
तस्य त्रशेषशक्तित्नाद्युज्यते सर्वमेव च । विरोधः सर्वैशित्ये<sup>३</sup> यो  
द्वितीये निरस्यते ॥ नारायणस्य त्रध्याये तदन्ये तत्र त्रगाः ।  
सृष्टिसंहारवाक्यानां जीवरूपाभिधायिनाम् ॥ अप्यन्यो<sup>४</sup>ऽन्याविरोधस्तु  
द्वितीयाध्यायगोचरः ॥ २८ ॥ ॐ विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तम्  
ॐ ॥ ३२ ॥ ५मानमेयविशेषेण पुनरक्तिर्न जायते ॥ ३२ ॥ ८ ॥

॥ ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ॥ ३३ ॥ ॐ लोक-  
वत्तु लीलकैवल्यम् ॐ ॥ ३४ ॥ सदा प्रवृत्तिरीशस्य  
स्वभावादेव केवलम् । अङ्गचेष्टा यथा पुंसः काश्चिदुद्देशवर्जिताः ॥  
देवस्यैव स्वभावात्प्रयमित्याह श्रुतिरङ्गसा । क्रीडा प्रयोजनं कृत्वा  
सृष्टिः श्रुतिविरोधिनी ॥ इति केवललीलेन निर्णीता प्रभुणा स्वयम् ।  
आत्मप्रयोजनार्थाय स्पृहा श्रुतिरवारयत् ॥ न प्रयोजनवत्त्वेनेत्यत  
आह जगद्गुरुः । 'इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चि<sup>६</sup>ता'<sup>७</sup> ॥  
इति प्रशंसा<sup>८</sup> काम<sup>९</sup>श्रुतिभ्यश्चैव युक्तिः<sup>१०</sup> । महा<sup>११</sup>तात्पर्ययुक्तेश्च  
नेच्छामात्रं निषिध्यते ॥ मोक्षार्थाः श्रुतयो यस्मात्स च तस्य  
प्रसादतः । <sup>१२</sup>उन्निनीपति वाक्याच्च लोकदृष्टा<sup>१३</sup>नुसारतः ॥ इच्छा-  
निमित्तको यस्मा<sup>१४</sup>त्तदभावे कुतः श्रुतिः । महातात्पर्यरहिता प्रमाणत्वं

१ च २ व्यातिरूपात् ३ उत्तमत्वे वैलक्षण्येच ४ सोऽपि सर्व  
द्वितीयाध्यायविरोधपरिहारण्य ५ मानैः न्येऽपि मेयविशेषेण, मेयेऽन्येऽपि  
मानविशेषेण. ६ विशिष्टनिश्चयवत् ७ माण्डूक. ८ स्तुत्या  
९ सोऽकामयत इति १० ईश्वर इच्छानान् आत्मत्वात् ११ तस्मिन्  
१२ सर्वदेवानां महतात्पर्यवत्त्वात् १३ ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति १४ दृष्टय-

गमिष्यति ॥ याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयो<sup>१</sup>जकम् । मान-  
त्वमेति, तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनम् ॥ ३४ ॥ ९ ॥

॥ ॐ वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि  
दर्शयति ॐ ॥ ३५ ॥ वैपम्यं चैव नैर्घृण्यं वेदाप्रामाण्यकारणम् ।  
नाङ्गीकार्यमतोऽप्युक्तु न वैपम्यादि<sup>२</sup>नामकम् ॥ ३५ ॥ १० ॥

॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ यदधीना<sup>३</sup>  
गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः । गुणास्तस्य कथं न स्युः, स्युर्दोषाश्च  
कथं पुनः ॥ सर्व<sup>४</sup>धर्मोपपत्तेश्चैवैरपि हि<sup>५</sup> तादृशैः । निर्दोषा-  
शेषगुणको निर्णीतो भगवान्हरिः ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-  
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने द्वितीयाध्यायस्य  
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥ श्लोक सङ्ख्या ११५ ॥

॥ ॐ ॥ स्मृतियुक्तिश्रुति<sup>७</sup>गुणयुक्तयो बहुयुक्तयः । एवं  
चतुर्विधा<sup>८</sup> नैव विरुच्यन्तेऽन्वयं प्रति ॥ इति प्रथमपादेन निर्णीतेऽ-  
प्यभियोगतः<sup>९</sup> । दर्शनानां प्रवृत्तत्वान्मन्द आशङ्कते पुनः ॥ अनादि-  
कालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदोऽस्ति कस्यापि  
समयस्येत्यतो<sup>१०</sup> विशुः ॥ भ्रान्तिमूलत्वमेतेषां पृथग्दर्शयति स्फुटम् ।  
तर्कैर्दृढतमैरेव<sup>११</sup> वाक्यैश्चागमवादिनाम् ॥ दौर्लभ्याच्छुद्धबुद्धीनां बाहुल्या-  
<sup>१२</sup>दल्पवेदिनाम् । तामसत्वाच्च लोकस्य<sup>१३</sup> मिथ्या<sup>१४</sup>ज्ञानप्रसक्तिततः ॥  
विद्वेषात्परमे तत्त्वे तत्त्ववेदिषु चानिशम् । अनादिवामनायोगा-

१ प्रयोजनघत्. २ दूषणरूपम्. ३ एव. ४ सहुणानां दोषाभावात्तथा  
इंशो उपपत्तेः. ५ वेदवाक्यैः. ६ तदुपपादकैः. ७ श्रुत्युपसर्जनक.  
८ विरोधिप्रतीतयः. ९ आग्रहात्. १० इति हेतोः आशङ्कते पुनः.  
११ तत्प्रामाण्यवादिनां शिष्याणां व्यपेक्षया श्रुतिवाक्यैः. १२ भ्रमा-  
धिष्ठानमात्रविदाम्. १३ राजादेः. १४ कुपण्डितनिमित्तक.

दसुराणां<sup>१</sup> बहुत्वतः ॥ दुराग्रदृग्हीतत्त्वाद्द्वर्तन्ते समयाः सदा ।  
 तथापि शुद्ध<sup>२</sup>बुद्धीनामीशानुग्रहयोगिनाम् ॥ सुयुक्तपस्तमो ह्यनु-  
 रागमानुगताः सदा । इति विद्यापतिः सम्यक्समयानां निराकृतिम् ॥  
 चकार<sup>३</sup>निजभक्तानां बुद्धि<sup>४</sup>शाणत्वसिद्धये ॥ ॐ रचनाऽनुप-  
 पत्तेश्च नानुमानम् ॐ ॥ १ ॥<sup>५</sup>चेतनाचेतनं तत्त्वद्वयमेव  
 निरीश्वराः ।<sup>६</sup>आहुस्तत्पञ्च<sup>७</sup>पञ्चत्वविभागम्यमचेतनम् ॥ चेतनं तद-  
 सह्यातं भिन्नमन्यद्विदोज्झितम् । अचेतनस्य कर्तृत्वं<sup>८</sup>स्वातन्त्र्येण  
 निगद्यते ॥ परस्परविभेदश्च कार्याणां<sup>९</sup>मालयं भवेत् । भोक्त्वतां<sup>१०</sup>  
 चेतनस्याहुः केचित्तामपि नापरे ॥ स्वरूपचैतन्यबलात्स्व<sup>११</sup>प्रकाशाच्च  
 भोगिताम् । प्रकृतेश्च<sup>१२</sup>स्वरूपस्य विवेकाग्रहमेव तु ॥ अभोगवादिनो  
 भोग<sup>१३</sup>माहुर्भेदग्रहा<sup>१४</sup>त्तयोः । भोगिनां<sup>१५</sup>शुक्तिरुद्दिष्टा स<sup>१६</sup>एवाभोग-  
 वादिनाम् ॥ ईशस्यासद्ग्रहादेव<sup>१७</sup> न युक्तौ तावुभावपि । चेतने-  
 च्छानुसारेण यदा<sup>१८</sup>दृष्टः पटोद्भवः ॥ एतादृशत्वमन्यस्य वस्तुत्वात्केन  
 वार्यते । न च काचित्प्रमोक्तार्थे श्रुतिरेव<sup>१९</sup> प्रमा हि नः ॥  
 आस्तत्वमुक्तमार्गेण वक्तु<sup>२०</sup>नैवोपपद्यते । अप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य स्वीकारा<sup>२१</sup>-  
 दपि मायिवत्<sup>२२</sup> ॥ स्वोक्ताखिलनिषेधी स्यान्न<sup>२३</sup> च किञ्चित्प्रसिध्यति ।  
 इदं<sup>२४</sup> नाचेतनवशं वस्तुत्वात्प्रतिपन्नवत्<sup>२५</sup> ॥ इत्येव प्रतिपिद्धस्य केन<sup>२६</sup>

- १ विपरीतबुद्धिप्रयत्नादिप्रेरकाणाम्. २ यथार्थज्ञानस्वभावानाम्.  
 ३ ब्रह्मादीनाम्. ४ बुद्धिप्रति युक्तीनाम्. ५ द्वन्द्वेकवद्भावः. ६ साहचर्या.  
 ७ पञ्चविंशति. ८ चेतनाधिष्ठानेन विना. ९ प्रलयपर्यन्तम्. १० सुख-  
 दुःखयोः. ११ भोक्त्वत्वस्य स्वप्रतीतिसिद्धत्वात्. १२ पुरुषस्य.  
 १३ भोगव्यवहारकारणम्. १४ प्रकृतिपुरुषयोः. १५ मते. १६ भेदाग्रहः.  
 १७ अनङ्गीकारात्. १८ यस्मात्. १९ योयोनिमधिनिष्ठत्येकः इत्यादि.  
 २० साहच्यप्रणेतुः. २१ प्रामाण्यस्वतस्त्वस्यापि. २२ सदसद्विलक्षणत्वा-  
 दिवत्. २३ परस्परविरोधे. २४ महदादिकार्यम्. २५ प्रधानवत्.  
 २६ सामर्थ्येन.

मूला<sup>१</sup>नुमा भवेत् । स्वतन्त्रवृत्ती रचना सा चैवाचेतने कुतः<sup>२</sup> ॥  
 अचेतनत्वं स्वातन्त्र्य<sup>३</sup>मिति चात्मप्रमा<sup>४</sup>हतम् । <sup>५</sup>स्वेच्छानुसारितामेव  
 स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुः ॥ कुत इच्छाऽचेतनस्य सेच्छं चैत्किम-  
 चेतनम्<sup>६</sup> । इच्छाम्यहमिति ह्येव <sup>७</sup>निजानुभवरोधतः ॥ अचेतनेच्छाऽप-  
 गता<sup>८</sup> <sup>९</sup>यदि भेदा<sup>१०</sup>ग्रहोऽत्र<sup>११</sup> च । कथं स<sup>१२</sup> न घटस्य <sup>१३</sup>स्यान्मनो  
 म<sup>१४</sup> इति भेदतः<sup>१५</sup> ॥ मनसोऽपि गृहीत<sup>१६</sup>त्वा<sup>१७</sup>दुभयात्मकता यतः ।  
 कामस्य तु “मनः<sup>१८</sup>कामः” <sup>१९</sup>प्रियाप्रियविभेदतः ॥ द्वैविध्यं दृश्यते  
 चास्य<sup>२०</sup> तस्मा<sup>२१</sup>द्भेदाग्रहः कुतः । रचनाऽनुपपत्तेस्तत्र<sup>२२</sup> सर्वज्ञा<sup>२३</sup>नुमा-  
 गतम् ॥ अचेतनं जगत्कर्तृ ॥ १ ॥ ॐ पयोऽम्बुवच्चेत्त्रापि  
 ॐ ॥ ३ ॥ <sup>२४</sup>पयोम्बवादि च नोपमा ॥ एतत्प्रशास्तिवचना-  
 चेतनाचेतनस्य च । द्वैविध्येऽपि तु कामादेः कुतः<sup>२५</sup> स्वामित्वमात्मनः ॥  
 साक्षादनुभवारूढं शक्यतेऽपोदितुं<sup>२६</sup> क्वचित् । इच्छास्वामित्वमेवोक्त-  
 मिच्छावत्त्वं न चापरम् ॥ किञ्चित्द्विशगत्वेऽपि स्वामित्वं लोक-<sup>२७</sup>  
 वद्भवेत् । <sup>२८</sup>सर्वात्मतन्त्रकामादेः किमुतैव परेशितुः ॥ न चानुभवगं  
 कामस्वामित्वं वेदवागपि<sup>२९</sup> । शक्ताऽपवदितुं तस्मात्सा <sup>३०</sup>तदन्याभि-  
 धायिनी ॥ 'मोक्षकामो भवेदन्यो यदि मुक्ताद्भविष्यतः'<sup>३१</sup> ।

<sup>१</sup> साधकानुमा. <sup>२</sup> कुतपद्य. <sup>३</sup> च. <sup>४</sup> स्वव्याहृतं प्रमाणविरुद्धञ्च.  
<sup>५</sup> प्रवृत्तौ. <sup>६</sup> किं. <sup>७</sup> साध्यनुभवः. <sup>८</sup> अचेतनस्य इच्छा अपगता  
 नास्तीति यावत्. <sup>९</sup> एवमनुभवपवनास्ति. <sup>१०</sup> निमित्तम्. <sup>११</sup> व्यवहारे.  
<sup>१२</sup> भेदाग्रहः. <sup>१३</sup> व्यवहारहेतुः. <sup>१४</sup> मे मनः. <sup>१५</sup> भेदेन. <sup>१६</sup> नात्मना  
 भेदाग्रहः. <sup>१७</sup> आत्मधर्मता मनोधर्मता चास्ति ततः. <sup>१८</sup> इति  
 श्रुतिर्युज्यते. <sup>१९</sup> मुक्तिसंसारसम्बन्धिभेदेन. <sup>२०</sup> कामस्य. <sup>२१</sup> श्रुति-  
 विरोधस्य परिहृतत्वात्. <sup>२२</sup> तस्मात्. <sup>२३</sup> साह्यवान्येन ज्ञातम्.  
<sup>२४</sup> क्षीरजलादि. <sup>२५</sup> शक्यते. <sup>२६</sup> अपवदितुं छान्दसम्. <sup>२७</sup> गो-  
 स्वामित्ववत्. <sup>२८</sup> सर्वात्मनास्वाधीन. <sup>२९</sup> 'कामःसङ्कल्पःश्चिदा...सर्वे  
 मन एव' इति माण्डूक. <sup>३०</sup> स्वामित्वादन्यस्योपादनत्यस्य. <sup>३१</sup> आत्मनः  
 अन्यः.

मोक्षकामस्य<sup>१</sup> किं तेन स्वनाशार्थं<sup>२</sup> च को यतेत् ॥ कर्तृत्वं यस्य  
तस्यैव भोक्तृत्वमुपलभ्यते । विभागे<sup>३</sup> च तयोर्मानं नैव किञ्चि-  
त्कचिद्भवेत् ॥ सर्वमानविरोधैकदुर्द्विधादीक्षितस्त्वयम् । मायावाद्युपमां  
यायात्तच्चशब्दान्निराकृतः ॥ ३ ॥ १ ॥

ॐ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॐ ॥ ५ ॥

सांख्यस्तु सेश्वरो ब्रूते क्षेत्रा<sup>१</sup>नुग्रहशक्तिमान् ॥ अस्तीश्वरः स्वयंभातः  
क्लेश<sup>२</sup>कर्मादि<sup>३</sup>वर्जितः ॥ क्षेत्रश<sup>४</sup>क्तिमती सैव प्रकृतिर्वीजशक्तिमान् ॥  
जीवः पर्जन्यवद्देवशक्तिमानीश्वरः स्मृतः ॥ पृथिवीवत्प्रधानं तज्जीवः<sup>५</sup>  
सन्निधिमात्रतः ॥ बीजावपनकर्तृवैत्यत्र ग्राह स्वयं प्रभुः ॥ अन्यत्र  
कापि शक्तिर्न स्वातंत्र्येणेश एव हि ॥ शक्तीस्ताः प्रेरयत्यञ्जस्तदधी-  
नाश्च सर्वदा ॥ <sup>६</sup>सत्ता प्रधानपुरुषशक्तीनां च प्रतीतयः ॥ प्रवृत्तयश्च  
तास्सर्वा नित्यं नित्यात्मना यतः ॥ तथा नित्यतया नित्यं नित्य-  
शक्त्या स्ववेश्वरः ॥ नियामयति नित्यं च 'न ऋते त्वदि'तिश्रुतेः ॥  
स्वभावजीवक<sup>१०</sup>र्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिः क्रियाः<sup>११</sup> ॥ यत्प्रसादादिमे  
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं  
विना । तत्पतञ्जलि<sup>१२</sup>विन्ध्यादिमतं न पुरुषार्थदम् ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ ॐ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात् ॐ ॥ ६ ॥

चार्वाकैरुच्यते मानमक्षजं नापरं क्वचित् । देह आत्मा पुमर्थश्च  
कामार्थाम्यां विना न हि ॥ यदेवं दर्शनेनास्य कोऽर्थः प्रत्यक्षगोचरः ।  
लब्धस्तेनैव हि नरैः<sup>१३</sup> शास्त्रात्किं मोहनं विना ॥ स्वपरार्थविहीनत्वा-  
त्स्वमतेनैव निष्फलम् । किमित्युन्मत्तवच्छास्त्रं वृथा<sup>१४</sup> प्रलपति

- १ प्रधानस्य. २ प्रकृतिकार्यसंसारनाशार्थम् ३ भिन्नाधिकरणत्वे.  
४ प्रकृति. ५ अविद्यादि. ६ विधिनिषेधरूपम्. ७ उपादानत्व.  
८ पितृजीवः. ९ स्वरूपम्. १० धर्माधर्मौ. ११ परिस्पन्दा.  
१२ अनीश्वरसांख्य. १३ शिष्यैः. १४ विषयप्रयोजनशून्यम्.

स्वयम् ॥ देहादन्योऽनुभवत<sup>१</sup> आत्मा भाति शरीरिणाम् । मम देह इति व्यक्तं ममार्थं इतिवत्सदा ॥ प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते । यदि तत्साधकं वेदप्रामाण्ये न कथं भवेत् ॥ न<sup>२</sup> चान्यामानता<sup>३</sup> कापि प्रमाणेनावसीयते ।<sup>४</sup> स्वमतेनार्थरहित उपेक्ष्यः पक्ष ईदृशः ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ ॐ पुरुपाश्मवदिति चेत्तथापि ॐ ॥ ७ ॥ सन्निधानाच्चेतनस्य वर्तते<sup>५</sup> यद्यच्चेतनम् । तथाप्य<sup>६</sup> बुद्धिपूर्वत्वादुक्तदोषः समो<sup>७</sup> भवेत् ॥ ७ ॥ ॐ अङ्गित्वानुपपत्तेः ॐ ॥ ८ ॥ अङ्गित्वं<sup>८</sup> पुरुषस्यैव सर्वैरेवानुभूयते । तदङ्गत्वोक्तित्तथैव<sup>९</sup> स्यात्सर्वस्यापलापकः ॥ किमु सर्वेश्वरस्यास्य ह्यपलापाद्यतोऽखिलम्<sup>१०</sup> ॥ ८ ॥ ४ ॥

॥ ॐ अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॐ ॥ ९ ॥ अङ्गित्वं यदि तस्यैव स्वातन्त्र्यं चेन्न चाखिलम् । तत्प्रेरणेऽप्यशक्तत्वात्स्वतन्त्रोऽन्यो ह्यपेक्षितः ॥ न च स्वातन्त्र्यमस्यैव प्रत्यक्षादिविरोधतः । हिताक्रियादिदोषाच्च भद्रं नानीश्वरं मतम् ॥ संसारिणोऽन्यं सर्वेशं सर्वशक्तिमनौपमम् । चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनताम् ॥ नाङ्गीकुर्वन्ति ये तेषां सर्वेषां च समा इमे<sup>११</sup> । तस्माच्छ्रुतिप्रमाणेन युक्तिभिश्च परो हरिः ॥ अङ्गीकार्यतमो नित्यः सर्वैरपि सुनिश्चितम् ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ ॐ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॐ ॥ ११ ॥ नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छं सह्याद्यैरपि पञ्चभिः । युक्तमीशं वदन्तोऽन्ये<sup>१२</sup> तदिच्छाऽदृष्टचोदिताः ॥ परमाणवश्चतुर्वर्गाः संयुज्यन्ते

<sup>१</sup> प्रत्यक्षेण. <sup>२</sup> प्रत्यक्षादन्ययोरनुमानागमयोः अमानता. <sup>३</sup> विषये.

<sup>४</sup> स्वसम्मत्या. <sup>५</sup> प्रवर्तते. <sup>६</sup> प्रकृतेः. <sup>७</sup> न परिहृतः. <sup>८</sup> प्रधानत्वं

शरीरं प्रति. <sup>९</sup> साहच्यः. <sup>१०</sup> भवति (सं. ट.) <sup>११</sup> दोषाः. <sup>१२</sup> इत्याहुः.

द्विशोऽखिलाः । परमाणुद्वयेनैव द्व्यणुकं नाम जायते ॥ द्व्यणुकत्रयेण  
 त्रयणुकं तैश्चतुर्भिस्तदात्मकम् । ततस्त्वनियमेनैव खण्डावयविना  
 भयः ॥ ततश्चानियमेनैव सर्वावयविसम्भयः । कारणं समवाय्यास्य  
 परमाण्वादिरन<sup>१</sup> हि ॥ ईशेच्छादृष्टकालास्तु निमित्तं<sup>३</sup> कारण मतम् ।  
 सामान्यान्त्यप्रिशेषौ च समवायश्च तन्नयम् ॥ नित्यं, क्रिया<sup>४</sup>  
 अनित्याश्च<sup>५</sup> गुणद्रव्ये द्विरूपके<sup>६</sup> । कार्ये<sup>७</sup> गुणक्रियाणां तु<sup>८</sup> समवाय्य  
 न्यकारणम् ॥ <sup>९</sup>कारणम्या गुणाद्यास्तु संयोगो<sup>१०</sup> द्रव्यकारणम्<sup>११</sup> ।  
 एवं स्थितेऽपि सिद्धान्तं विशेषस्तत्र कल्पितः ॥ द्व्यणुके परमाणौ च  
 ह्रस्वत्वं परिमण्डलम् । न कारणं कार्यगुणे वैरूप्यं तत्र कारणम् ॥  
 इत्याहुस्तानथोवाच विद्याधीशः स्वयं प्रभुः । महत्त्वं चैव दीर्घत्व  
 त्र्यणुकाद्येषु<sup>१२</sup> <sup>१३</sup>कल्पितम् ॥ तस्माच्च<sup>१४</sup> सदृशं<sup>१५</sup> कार्यं तत्कायपूप  
 जायते । यथा तथैव ह्रस्वत्वात्परिमाण्डिल्यतोऽपि हि ॥ जायेत  
 सदृशं कार्ये<sup>१६</sup> परिमाणं समत्वतः<sup>१७</sup> । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि  
 नो भवेत् ॥ सदृशस्य<sup>१८</sup> हि कार्यस्य नैव योगः<sup>१९</sup> कथञ्चन ।  
 अप्रत्यक्षत्वमेव स्याद्यतः<sup>२०</sup> कार्येऽणुत्वतः<sup>२१</sup> ॥ इति चेन्न महत्त्वं च  
 परमाण्वाणामपि<sup>२२</sup> । कथं त्र्यणुकपूर्वेषु नाणुत्वमपि कथ्यते ॥  
 प्रत्यक्षत्वतदन्यत्वे पुरुषापेक्षयाऽखिले<sup>२३</sup> । अणुत्वं च महत्त्वं च यतो  
 वस्तुव्यपेक्षया ॥ <sup>२४</sup>तारतम्यस्थिता यस्मात्पदार्थाः सर्वा एव च ।

<sup>१</sup> चतुरणुकात्मकम्      <sup>२</sup> द्व्यणुनादिकार्योत्पत्तौ      <sup>३</sup> तु      <sup>४</sup> उत्क्षेप  
 णादय      <sup>५</sup> एव      <sup>६</sup> नित्यानित्ये      <sup>७</sup> जायमानानाम्      <sup>८</sup> असमवायि  
 कारणम्      <sup>९</sup> समवायि      <sup>१०</sup> अवयवानाम्      <sup>११</sup> समवायि      <sup>१२</sup> <sup>१३</sup> एव  
<sup>१४</sup> महत्त्वात् दीर्घत्वात्      <sup>१५</sup> परिमाणम्      <sup>१६</sup> त्र्यणुकेषुद्व्यणुकेच  
<sup>१७</sup> कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यात्      <sup>१८</sup> कार्यस्य अणुत्वादि परिमाणादे  
 तदुत्पत्तिरूपस्य.      <sup>१९</sup> घटना.      <sup>२०</sup> तस्माच्चेति      <sup>२१</sup> अणुत्वप्रसङ्गेन  
<sup>२२</sup> द्व्यणुने      <sup>२३</sup> द्रव्ये      <sup>२४</sup> परिमाणतारतम्येन



यथा महत्त्व<sup>१</sup>विश्रान्तिस्तथाऽणुत्वस्य चेष्यते ॥ परिमाणत्वतश्चैत्र महत्त्व  
 स्यापि विश्रमः । दृश्यतेऽनन्त<sup>२</sup>इत्येव तथाऽऽनन्त्य<sup>३</sup>मणावपि ॥ न  
 महत्त्व<sup>४</sup>गुणत एतावानिति हीश्वरः । परिच्छिन्नस्तथाऽणोश्च नैता-  
 वद्भागता क्वचित् ॥ विश्रान्तो यद्यनन्ताशः कश्चिदस्तीति गम्यते ।  
 नावसाययितुं शक्यो विरोधादेव केवलम्<sup>५</sup> ॥ केवलं साक्षिमानेन  
 कालो<sup>६</sup> ऽपि नान्तवान्<sup>७</sup> । अपर्यवसितिश्रानो<sup>८</sup> दृश्यते साक्षिणा  
 द्वयोः<sup>९</sup> ॥ यदि नो साक्षिगम्यं तन्महत्त्वं केन गम्यते । विश्रान्ति-  
 स्तारतम्येन दृश्यते ह्यनुमानतः ॥ यद्य<sup>१०</sup>गमादनन्तं तन्महत्त्व<sup>११</sup>मव-  
 गम्यते । अनन्तमेव<sup>१२</sup> चाणुत्वं कुतो नैवावसीयते ॥ महत्त्वाणुत्वयोरेव  
 विश्रान्तिरुपलभ्यते ।<sup>१३</sup> अन्यदेव ह्यनन्तत्वं महत्त्वाणुत्वयोः समम् ॥  
<sup>१४</sup> बहुत्वालपत्वयोर्यद्दत्तसङ्ख्यायामुपलभ्यते । आनन्त्यमेकभागाना<sup>१५</sup>  
<sup>१६</sup> तावत्त्वं ह्येव गम्यते ॥ अणीयाश्च महीयाश्च भगवानागमोदितः ।  
 आनन्त्यवाचक शब्दो<sup>१७</sup> द्विधाऽऽनन्त्येपि मानताम् ॥ याति नैव,  
 गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं च मानगम् । सर्वकालगतस्याल्पकालेऽपि  
 स्यादवस्थितिः<sup>१८</sup> ॥ महागुणस्य चाल्पोऽपि गुण स्यादिति चेद्भवेत्<sup>१९</sup> ।  
 तावत्त्वं<sup>२०</sup> भवे नैव स्यादेशेऽप्येतन्न नो मतम् ॥ महतोऽल्पत्वमपि हि  
 व्योमवत्प्राह वेदवित् । यद्यल्पदेशसंस्थानं न सर्वत्रापि नो भवेत् ॥  
<sup>२१</sup> स्थितस्य ह्यल्पदेशेषु सर्वगतत्वं भवेद्भ्रुवम्<sup>२२</sup> । एकत्राप्यनवस्थस्य कुत  
 एवाखिलस्यता ॥ शून्यत्वमेव तस्य स्याद्यस्यैकत्रापि न स्थितिः ।

<sup>१</sup> परिमाणोत्कर्षतरतमभावे <sup>२</sup> अनवधिक <sup>३</sup> परिमाणापकर्षतार  
 तम्येपि <sup>४</sup> सज्ञा चेपा आत्थ न <sup>५</sup> साक्षात् <sup>६</sup> आकाश  
<sup>७</sup> अनन्त दृश्यते अनवधिक परिमाणोत्कर्षवान् <sup>८</sup> परिमाणापकर्ष  
 तारतम्यस्य <sup>९</sup> काले गगने च <sup>१०</sup> स एषोनन्त इति <sup>११</sup> कालादि  
 परिमाणोत्कर्ष <sup>१२</sup> परिमाणापकर्ष <sup>१३</sup> परिच्छेदाभायरूपम्  
<sup>१४</sup> विशेषणतया <sup>१५</sup> एकत्वसङ्ख्याया <sup>१६</sup> आनन्त्यम् <sup>१७</sup> उत्कर्षा-  
 पकर्षाभ्याम् <sup>१८</sup> यथा <sup>१९</sup> तद्भवेदैव <sup>२०</sup> अल्पत्वम् <sup>२१</sup> स्थितस्यैव  
<sup>२२</sup> स्थितस्यैव

अतो नाणुत्वविश्रान्तिर्न महत्त्वस्य च क्वचित्<sup>१</sup> ॥ उभयाऽनन्त्ययुक्तमा-  
 घदि मुख्यं महद्भवेत् । तच्च ब्रह्म परं<sup>२</sup> साक्षात्सर्वाऽनन्त्ययुतं सदा ॥  
 यदि साक्षी स्वयंमातो न मानं केन गम्यते । अश्वजादेश्च मानत्वे-  
 मनवस्थाऽन्यथा भवेत् ॥<sup>३</sup> अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येव  
 सर्वदा<sup>४</sup> । सर्वदिक्ष्वपि सम्बन्धादविभागः<sup>५</sup> पराणुता<sup>६</sup> ॥ तत्संयोगा-  
 दनियतात्पदार्थानां जनिर्भवेत् । द्वयोरेव तु संयोग इति केना-  
 वसीयते ॥ कारणस्य गुणास्तेन<sup>७</sup> भवेयुः कार्यगा अपि । तारतम्येन  
<sup>८</sup> सर्वेऽपि महान्तश्चाणवो<sup>९</sup> यतः ॥ न च तत्प्रोक्तसृष्टौ तु मानं  
 केवलकल्पना । कथं साक्षिमितस्यास्य<sup>१०</sup> शक्नुयाद्धारणे क्वचित् ॥  
 यदि साक्षिमितं नैत<sup>११</sup> नानुमा तत्र वर्तते ।<sup>१२</sup> पक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुत्र  
 एवानुमा भवेत् ॥ यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषय<sup>१३</sup> माप्नुयात् ।  
 देशान्तरादिशब्दाश्च<sup>१४</sup> शशशृङ्गादि<sup>१५</sup> शब्दवत् ॥ सदृशं च सजातीयं  
 नाम्मत्पक्षे किमेव हि । येनैव च प्रकारेणात्यसिद्धमनुमीयते ॥ तेनैव  
 शशशृङ्गादेः शक्यमस्तित्वकल्पनम् । प्रत्यक्षमागमो वाऽपि भवेद्यत्र-  
 नियामकः ॥ सैव व्याप्तिर्भवेन्मानं नान्या सन्दिग्धमूलतः । सह-  
 दर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते ॥ यदेवा<sup>१६</sup> व्यतिरेकेऽस्य<sup>१७</sup> हाक्षजं  
 वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्यारित<sup>१८</sup> युक्तिर्वा व्याप्तिः सैवा<sup>१९</sup> परा न हि ॥  
 अन्यथा सप्तमरसमात्रोऽप्यनुमया पतेत् । अनिष्ठानि च सर्वाणि  
 क्षनुमा कामचारिणी ॥ ११ ॥ ॐ समवायाभ्युपगमाच्च

१ कालादीन्प्रये. २ अपरार्थानतया. ३ साक्षितः. ४ इति सिद्धम्.  
 ५ यम्य भिन्नाऽयवेपु सत्स्वपि तेषां विभागानर्हत्तयम्. ६ परमाणु  
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्. ७ द्वयोरेवेतिनियमामायेन ८ पदार्थाः.  
 ९ अणवश्च. १० अनियमारम्भस्य. ११ परमाण्वादिकम्. १२ सिद्धत्ये  
 अगिद्धत्ये च परमाण्वादः. १३ देशम्. १४ साधकानुमानप्रयोगाः.  
 १५ साधकानुमानप्रयोगवत्. १६-१७ साधनस्पर्साध्यव्यतिरेकेणासत्ये.  
 १८ व्याप्तिक. १९ व्याप्तिः.

साम्यादनवस्थितेः ॐ ॥ १३ ॥ 'कार्यकारणयोश्चैव गुणादेः<sup>२</sup>  
 पञ्चकस्य च । भिन्नस्यैव तु सन्वन्धः समवायोज्ञ्य ईर्यते ॥  
 भिन्नत्वसाम्यतस्तस्य ताभ्यां योगो भवेद्भ्रुवम् । स स्वनिर्वाहक-  
 श्चेत्स्याद्द्रव्यमेव तथा न किम् ॥ विशेषस्तद्गतत्वादिर्यद्यभिन्नेऽवमीयते ।  
 गुणक्रियादिरूपस्य निषेधः केन हेतुना ॥ द्रव्यमेव ततोऽनन्त-  
 विशेषात्मतया सदा । नानाव्यवहृतेर्हेतु<sup>३</sup>रनन्तत्वं विशेषतः ॥ विशेषश्च  
 विशेषी स स्वेनैव<sup>४</sup> समवायवत् ॥ कल्पनागुरुस्तादोपात्पदा<sup>५</sup>र्थान्तरता  
 न हि । कल्पयित्वा<sup>६</sup>पदार्थान् साभावानपि केवलम् ॥ एकस्मि<sup>७</sup>न्स-  
 विशेषश्चेत्किं पूर्वं<sup>८</sup> तस्य<sup>९</sup> त्रिस्मृतिः । येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो  
 भवेत् ॥ भावाभावत्रिभागेन<sup>१०</sup> यं विना न कथञ्चन । एतादृशे  
 विशेषेऽस्मिन्को द्वेषो वादिनां भवेत् ॥ अमेदेन प्रतीतिश्च<sup>११</sup> कार्य-  
 कारणपूर्वके ।<sup>१२</sup>अभावान्ते पदार्थेऽ<sup>१३</sup>स्ति सविशेषाऽवमीयते ॥  
 सामान्यादिपदार्थेषु<sup>१४</sup> तन्निष्ठत्वादयोऽखिलाः । कथं धर्मा निवार्यन्ते  
<sup>१५</sup>वस्तुवैक्येऽपि हि वादिभिः ॥ कार्यस्य<sup>१६</sup> तत्त<sup>१७</sup>निष्ठत्वं<sup>१८</sup> गुणादे-  
 र्वापिता<sup>१९</sup>दिकः । कथं विशेषो नैवास्ति स च धर्मोऽपरो<sup>२०</sup> यदि ॥  
 पदार्थातिरेकः स्यात्पदार्था<sup>२१</sup>नियमेऽपि हि । धर्मस्य धर्मसन्ताना-  
 दनवस्था<sup>२२</sup>खनिर्भवेत् ॥ सामान्य<sup>२३</sup>स्यापि<sup>२४</sup> सामान्यं<sup>२५</sup> गुणस्यापि

१ अद्ययवावयविनोः.

२ गुणावयवक्रियासामान्यविशेषाणाम्.

३ ईश्वरस्य अनन्तत्वमन्यत्रानेकत्वम्. ४ स्वेनैव विशेषी न पुन-  
 विशेषान्तरेण. ५ गुणगुण्यादीनाम्. ६ केवलम्. ७ समवाये.

८ द्रव्ये. ९ विशेषस्य १० द्विविधः अखिलो व्यवहारः. ११ अजय-  
 व्यवययादौ. १२ अन्योन्याभावापत्तये, अपर्वाभिन्ने. १३ अस्तस्मात्

१४ व्यक्ति. १५ धर्मवैक्ये. १६ अद्ययविनः १७ अवयव. १८ रूपादेः

१९ आश्रयन्यापित्वादि. २० स्याश्रयाद्भिन्नः. २१ पदस्यनियमाभावे.

२२ आरुरोऽयंपक्षः. २३ गोत्वादेः. २४ सत्ता. २५ रूपादेः.

'गुणो ह्यतः । नाङ्गीकृतः स च यदि<sup>२</sup> नानवस्था क्वचिद्भवेत् ॥  
 अस्मत्पक्षे गुणाद्याश्च तदन्तो हि विशेषतः । अनन्यत्वान्नानवस्था भेदो  
 नाशे<sup>३</sup> भवेत्तथा<sup>४</sup> ॥ विशेषमेव सन्धित्य विशेषो बलवान्यतः । दृष्टि-<sup>५</sup>  
 प्रमाणतश्चैव विरोधो<sup>६</sup> दर्शने कथम् ॥ विरोधो ह्यविरोधश्च पतो  
 दर्शनमानकौ । ततो दृष्टे विरोधस्तु सद्भिरापाद्यते कथम् ॥ अभिन्नो  
 भगवान्स्वेन तदन्येन विभेदवान् । नित्या धर्मास्तदीयास्तु सर्वेऽस्मान्नैव  
 भेदिनः ॥<sup>७</sup> सामस्त्योच्छेदिनोऽन्यत्र<sup>८</sup> धर्मा उभय<sup>९</sup>रूपिणः ।<sup>१०</sup> भावे  
 त एव चोच्छेदा<sup>११</sup> तदन्ये च समस्तशः ॥ अंशांशिनोरभेदेन<sup>१२</sup>  
 त्वं<sup>१३</sup> संयोग एव हि<sup>१४</sup> । अंशिनो<sup>१५</sup> नानवस्थास्तौ यद्यप्यंशेष्व-<sup>१६</sup>  
 विश्रमः<sup>१७</sup> ॥<sup>१८</sup> एकस्मिन् जात एवान्यः<sup>१९</sup> संयोगो जायते यदि ।  
 अनवस्था तदेव स्यात्संयोगक्ये भवेत्क सा ॥ अंशे संयोग<sup>२०</sup> दृष्टंश्च  
 दृष्टे का साऽनवस्थितिः । यद्यंशगो न संयोगः<sup>२१</sup> कार्येषु प्रथिमा<sup>२२</sup>  
 कथम् ॥ परमाणो<sup>२३</sup> रणोर्नास्ति महत्तेत्यद्भुतं वचः । अणूनां<sup>२४</sup>  
 प्रथिमापेक्षां विनैव व्यणुकेऽपि सः<sup>२५</sup> ॥ परमाणोर्महत्त्वं च विनैत्ये-<sup>२६</sup>  
 तद्वचः कथम् । अंशिनो<sup>२७</sup> रभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा ॥ सर्व-  
 प्रत्यक्षविषयः कथमेव ह्यपोद्यते । संयोगश्च विभागश्च भेद<sup>२८</sup> श्चैव  
 पृथक्<sup>२९</sup> पृथक् ॥ अन्योऽन्य<sup>२९</sup> प्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यते । भिदा

१ सत्तयादि. २ स्विक्रियते. ३ धर्मिषु सत्सुणव धर्मनाशे. ४ अभेदश्च  
 ५ प्रत्यक्ष. ६ सहदर्शने. ७ सत्येव धर्मिणि सामस्त्येन नाशवन्तः.  
 ८ जडे. ९ भिप्राभिन्नाः. १० धर्मिसत्त्वदशायागेन ११ सत्येव-  
 धर्मिण्यस्वत्तान्. १२ एव. १३ अशानः. १४ यस्मान्. १५ संयोगः.  
 १६ अशापरम्परयाः. १७ तथापि नानवस्था. १८ अत्रयवत्संयोगे.  
 १९ अत्रययानाम्. २० संयोगस्यांशदृष्टित्पददृष्टेश्च नानवस्था. २१ करणा-  
 नाम २२ उच्छेदः. २३ मवाशान्. २४ व्यणुमानाम्. २५ परिमाणो-  
 रणः. २६ व्यणुकेऽपि सः. २७ भेदः-पृथक्तयम्. २८ पृथक् दृष्ट्या-  
 धिनाः. २९ प्रतियोगित्येन.

इति तु भेदानां समुदायो<sup>१</sup> हि दृश्यते ॥ यथैव च<sup>२</sup> पदार्थानामनयो-  
र्भेद इत्यपि<sup>३</sup> । इतोऽमुष्यामुतोऽमुष्य भेदो दृष्टो द्विधर्मिकः ॥  
तत्रैकवचनं यत्तद्विप्राणां भोजनं यथा । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्म-  
तयेयते ॥ न<sup>४</sup> सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु<sup>५</sup> भिन्नगः<sup>६</sup> ।<sup>७</sup> एतादृशं  
च सादृश्यं पदार्थेषु पृथरूपृथक् ॥<sup>८</sup> एकस्मिन्सि<sup>९</sup> विनष्टेऽपि यतोऽ-  
न्यत्रैव दृश्यते । कुतो भस्मत्वमाप्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते ॥ एकत्वे  
नास्ति मानं च श्रुतिरप्याह सादरम् । 'भिन्नाश्च भिन्नधर्माश्च पदार्था  
निपिला अपि ॥ स्वैः स्वैर्धर्मै<sup>१०</sup> रभिन्नाश्च स्वरूपैरपि सर्वशः ।  
अनिवृत्त<sup>११</sup> विनाशास्तु धर्मा उभयरूपकाः<sup>१२</sup> ॥ न केनचिदभिन्नोऽतो  
भगवान् स्वगुणैर्विना' । इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते ॥  
सर्वेषु युगपच्छब्दः<sup>१३</sup> सदृशेषु प्रवर्तते । तथापि प्राप्तित<sup>१४</sup> स्त्वेकवचनाच्च  
विशेषतः ॥<sup>१५</sup> अभीष्टावगतिश्च स्याच्छक्तिः<sup>१६</sup> सादृश्यगा<sup>१७</sup> यतः ।  
<sup>१८</sup> तादृशोऽयं<sup>१९</sup> च<sup>२०</sup> तच्छब्द इति ज्ञापयति स्फुटम् ॥ जातित<sup>२१</sup>-  
श्चेत्कथं तासु<sup>२२</sup> तत्र<sup>२३</sup> चेदनवस्थितिः । तथैव व्यक्तिविज्ञानं<sup>२४</sup>  
व्यक्तित्वा<sup>२५</sup> भावदूषितम् ॥ यदि तच्चास्ति तस्यापि विशेषेण<sup>२६</sup> नवस्थितिः ।  
कथं स्वरूपत्वमपि ज्ञायतेऽनुगतं यदि ॥ एक<sup>२७</sup> व्युत्पत्तिपर्यन्त-  
मनवस्थादिदूषितम्<sup>२८</sup> । कल्पनागौरवात्तेन युक्ता ना<sup>२९</sup> नुगकल्पना ॥

<sup>१</sup> अनेकत्वम्. <sup>२</sup> इमे पटा इत्यादौ <sup>३</sup> इत्यस्यामपि प्रतीतौ. <sup>४</sup> अनेक-  
वृत्ति <sup>५</sup> अनेकत्वम्. <sup>६</sup> अनेकाश्रितः. <sup>७</sup> अनेकावृत्ति. <sup>८</sup> नरे  
विनष्टे <sup>९</sup> सः नरत्वधर्मः. <sup>१०</sup> यावद्दृश्यभाविधर्मः. <sup>११</sup> अनिवृत्तेऽ-  
प्याश्रये विनाशो येषां ते. <sup>१२</sup> भिन्नाभिन्नाः. <sup>१३</sup> अयमिति शब्दः.  
<sup>१४</sup> योन्यत्वात् <sup>१५</sup> इष्टगोशानम् <sup>१६</sup> वाचस्त्वशक्तिः <sup>१७</sup> सादृश्य-  
सम्बन्धिनी (ध्यापिका) <sup>१८</sup> उपदिष्टगोमदृशः अतः. <sup>१९</sup> यस्मात्  
अयम् <sup>२०</sup> तच्छब्दवाच्यः सः शब्दोऽत्राचको यस्य सः. <sup>२१</sup> व्युत्पत्तिः.  
<sup>२२</sup> जातिषु. <sup>२३</sup> जातिषु जातित्वम् <sup>२४</sup> व्युत्पत्तिः. <sup>२५</sup> जात्यभावेन.  
<sup>२६</sup> व्युक्तिषु प्रवेशः स्यात् तथाच. <sup>२७</sup> जातिरहिते. <sup>२८</sup> दूषणं लगति  
<sup>२९</sup> अनुगतजाति.

औपाधिकनिशिष्टाद्यमपि तद्वस्तु<sup>१</sup> किं ततः । अन्यत्तदेव चेदग्निमत्तं  
 किं तत्र भण्यते ॥ अग्निसंयोगमात्रं<sup>२</sup> चेद्भवेत्तत्सिद्धसाधनम् ।  
 भूधरस्याग्निसंयोगो<sup>३</sup> यदि पृथक्<sup>४</sup> एव कः ॥ समवायो यदि ह्यस्य  
 चैकन्वात्सिद्धसाधनम् । यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते ॥  
 नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्रात्को विशेषः  
 स्यान्मायानाद्यन्यथा भवेत् ॥ उपाधिजन्यं तद्गम्यमिति औपाधिकं  
 भवेत् । उभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्ततः<sup>५</sup> ॥ भिन्नत्वं चैव<sup>६</sup>  
 तेष्वस्ति को विशेष उपाधिगे । अद्विद्यमान एतान्यः समवायोऽधि-  
 गम्यते<sup>७</sup> ॥ उपाधिना तद्गमकमनुमानं न भा भवेत् । एतमेवान्तः  
 सत्ताममवायो<sup>८</sup> १०जनिर्मता ॥ तत्रापि ह्युक्तदोषाणां नैव किञ्चि-  
 न्निरागकम् । अस्तपक्षे विशेषस्य मर्मत्राङ्गीकृतत्वतः ॥ नास्ति दोषः  
 क्वचिद्भासो ह्यभावश्च<sup>९</sup> ११ न एव हि<sup>१२</sup> । अभासस्य च धर्माः स्युर्भास-  
 स्तेषां च तेऽखिलाः<sup>१३</sup> ॥ प्रत्यक्षमानतः सर्वमेतन्नो चारणक्षमम् ।  
<sup>१४</sup>मर्म भासो अभासाश्च<sup>१५</sup> पदार्थास्तेन सर्वा ॥ तत्रापि प्रथमं बुद्धेर्यो  
 निषेधस्य गोचरः । सोऽभासो विधियुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः<sup>१६</sup> ॥  
 तस्मात्प्रथमं<sup>१७</sup>स्तभेदादि<sup>१८</sup> सदित्वेत्तन्नगम्यते । अस्त्यभासोऽस्ति च  
 धर्मो देहाभासश्च भस्मता ॥ इत्यादि युज्यते सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।  
 अन्योऽन्याभासभेदो च पृथक्त्वं च पृथक् पृथक्<sup>१९</sup> ॥ यत्कल्पयन्ति  
 तद्यत्र रत्नपनागौरत्नाद्वत्<sup>२०</sup> । पर्याय<sup>२१</sup>त्वेन ते शब्दा ज्ञायन्ते सर्व  
 एव हि ॥ शब्दस्य तु स्वरूपत्वे वे<sup>२२</sup> उदन्ति च अन्यताम् । अद्भुतान्ते

१ तदभिधम २ अग्निमत्त-उ-शब्द ३ धर्मत्र-जानुमानम् ४ निशिष्टो  
 अनुमानमाद्य ५ पृथक्त्वमिति ६ उपाधिना अनन्त-मात्रं ७ यस्मात्  
 ८ अन्त्य ९ सम्बन्ध १० दुग् ११ भवति १२ भासो भवति  
 १३ यत्र १४ पदार्था १५ भवन्ति १६ अन्य-भास १७ प्रथम  
 १८ पृथक्त्वप्रमेयत्वादि १९ विभिन्नानि २० निरस्तम् २१ प्रस-  
 म्योत्तन-वेन २२ मायायादिन

यतोऽन्यस्य<sup>१</sup> प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं न तु  
 स्वस्मात्कथञ्चन । विभागेनाल्पतैव स्यात्कृत एव तु शून्यता ॥ न  
 शून्यानां हि संयोगाद्भावो<sup>३</sup> वस्तुन इष्यते । विदारणार्थो घातुश्च  
 विभागगुणवाचकः ॥ अविदारणेऽपि ह्यास्यस्य<sup>४</sup> भिन्नावोष्टौ च तस्य<sup>५</sup>  
 च । अत उन्मत्तवाक्यत्वान्मायावादो ह्युपेक्षितः ॥ न चामन्द-  
 मदानन्दसन्धनन्त<sup>६</sup> गुणार्णवः । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्वतः ॥  
 'मग्यनन्तगुणोऽनन्ते<sup>७</sup> गुणतोऽनन्तविग्रहे'<sup>८</sup> । 'अनन्तगुणमाहात्म्य  
 शक्तिज्ञानमहार्णवः ॥ नारायणः परोऽशेषचेतनेभ्यः परं पदम्' ।  
 इत्यादिवेदतद्वाक्यपरनन्तश्चावसीयते ॥ अनन्तगुणता विष्णोः कथमेव  
 ह्यपोद्यते । यद्यनन्तविशेषाथ तज्ज्ञानादेर्निरारिताः ॥ कथं तत्तद्विषयता  
 सार्वज्ञार्थं विधीयते । औपाधिकविशेषस्तु पूर्वमेव निराकृतः ॥  
 स्वप्रकाशत्वमपि तु सार्वज्ञानस्य<sup>९</sup> निवारितम् । कथं सार्वज्ञता तस्य  
 स्वज्ञानाधिगमं विना ॥ ज्ञानं विद्याधिगन्तव्येकं तज्ज्ञानविषयं परम् ।  
 इति ज्ञानद्वयेनैव सर्वस्तिपरमेश्वरः ॥ इति चेदेव एवार्थ<sup>१०</sup>स्तज्ज्ञानावमितो  
 यदि । स्वप्रकाशत्वमेव स्याज्ज्ञानं तैतद्विशेषणम् ॥ 'ज्ञानान्तरेण  
 चेदत्र भवेदेवानस्यितिः । स्वप्रकाशत्वमेतन्माहर्निरारं समापनेत् ॥  
 मुग्धान्दुःखसांथ स्यादिति व्याप्तिथ नो भवेत् । निर्दुःखत्वं महानन्दः  
 श्रुत्यैवेतस्य भण्यते ॥ योऽशनायापिपासे च शोकादींश्चातिवर्तने ।  
 जानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्वि<sup>१२</sup>पाप्मेत्यादिका च मा ॥ ईश्वरस्य तथेष्टत्वं<sup>१३</sup>  
 दुःखिनोपाधि<sup>१४</sup>रित्यपि । उक्ते किमुचरं श्रुतान् श्रुत्यनादरतन्वरः ॥

१ धर्मिभिन्नस्य. २ धर्मिस्यरूपात्. ३ जन्म. ४ ओष्ठयोः. ५ माया-  
 पादिनः. ६ मगन्दीश्यामी अनन्तगुणध्यायी अपरं रथ श्रीगणेश इव.  
 ७ गुणतोऽनन्ते प्रवेचनो गुणानां तु निःसर्गमयमुदीर्यते ॥ तदानन्तं  
 तु गुणतः ते ज्ञानत्या हि मह्ययाया' इति तन्वनालये. ८ भाग.  
 ६-७ ९ ईश्वरज्ञानस्य. १० ईश्वर. ११ कर्त्तापदानेन. १२ य आत्मा  
 अगदत पात्मा. १३ दुःखीमयतु इति. १४ दुःखिण्यप्रतिप्रयोत्तम.

न चात्मदुःखितेच्छा स्यादत एतन्निवार्यते । सह<sup>१</sup>दर्शनमात्रेण <sup>२</sup>श्रुतीना-  
मपलापकः ॥ यज्ञादेरपि पापस्य हेतुत्वं हिंसयायुतेः । नानुमाति  
कथं तत्र यद्युपाधिर्निपिद्धता ॥ अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां  
व्रजेत् । 'अदुःखमितरत्सर्वं जीवा एव तु दुःखिनः ॥ तेषां दुःख-  
प्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तते' । इति श्रुतिर्हि परमा श्रुत्युक्तिर्यदि  
कारणम् ॥ किं कार्यमनुमानेन गलस्तनसमेन हि । अनुमानेन  
यद्यर्थः श्रुतिदृष्टोऽप्यपोद्यते ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण नेध्वरो धर्म एव  
च । स्यात्तत्फलं च तेनात्र श्रुतिरेव प्रमा भवेत् ॥ ईशस्यानुमया  
सिद्धेः श्रुतिर्धर्मि<sup>३</sup>प्रमा भवेत् । तथा सर्वगुणैः पूर्वं ईश उक्तो  
यतस्ततः ॥ अनानन्दानुमानस्य धर्मिग्राहिविरोधतः । न प्रमाणं  
भवेत्तस्मान्नानुमाज्योपयोगिनी ॥ नित्येच्छत्वात्परेशस्य परमाणुसदा-  
त्वतः । अदृष्टकालयोश्चैव भावात्कार्यं मदा भवेत् ॥ न हि काल-  
विभेदोऽस्ति तत्पक्षेऽस्मन्मते हरेः । विशेषकाल एवैतत्सृष्ट्या<sup>४</sup>'दीच्छा'  
सदातना ॥ विशेषार्थ<sup>५</sup> कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा'  
इति हि श्रुतिरेवाह सादरम् ॥ <sup>६</sup>उदीरयति कालाख्यां <sup>७</sup>शक्ति-  
मित्यस्य वागपि । कालस्य कालगत्वेन न विरोधोऽपि कश्चन ॥  
<sup>१०</sup>असह्ययातविशेषत्वादिच्छाया<sup>११</sup> अपि सर्वदा<sup>१२</sup> । 'ईशो देशश्च<sup>१३</sup> कालश्च  
स्वगता एव सर्वदा ॥ ईशाधीनौ च तौ नित्यं तदाधारा च तद्गतौ' ।  
इति श्रुतिरपि प्राह काले स्रोदिष्ट एव तु ॥ तत्कालसृष्टिमेनातो  
वान्छतीशः सर्वैव हि । स्यात्कालः स तदेवेति कालस्य स्वगतत्वतः ॥  
स्वभावादेव हीच्छ्या<sup>१४</sup> देवस्यैव इति श्रुतेः । स्वभावोऽपि परेशेच्छावश

१ मुग्धदुःखयोः २ मुग्धवत्त्वबोधः श्रुतीनाम्, ३ प्रादुर्भू, ४ भवति.  
५ यतः, ६ क्षणलवादयः, ७ कालमेव, ८ 'कालात्मिकां शक्ति-  
मुदीत्यानः' - जनयन् भागवते, ९ सहकारिणः शक्तिम्, १० मिच्छा-  
शक्तिः, ११ ईश्वरेच्छायाः, १२ विद्यमानायाऽपि, १३ अन्यत्र साक्षात्, १४ विचित्रा.



इत्युदितः पुरा ॥ नित्या अनित्याश्च ततस्तदधीना इति श्रुतिः ॥१३॥  
 ॥ ॐ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो<sup>१</sup> दर्शनात् ॐ ॥१५॥  
 ॥ ॐ उभयथा च दोषात् ॐ ॥ १६ ॥ <sup>२</sup>रूपस्पर्शादि-  
 हेतुभ्यः <sup>३</sup>परमाणोरनित्यता । अनुमेया ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॐ  
 अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॐ ॥ १७ ॥ <sup>४</sup>श्रुतीनां च  
 त्रिरुद्धत्वान्न तन्मतम् ॥ उपादेयमतश्चायमविरुद्धः समन्वयः ॥ ६ ॥

॥ ॐ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॐ ॥

॥ १८ ॥ वैभाषिकाश्च सौत्रान्ताः<sup>५</sup> <sup>६</sup>स्वरसक्षणिकं जगत् । अणूनां  
 ममुदायं च<sup>७</sup> काल<sup>८</sup>कर्मनिमित्ततः ॥ उत्पत्ति<sup>९</sup>काले युक्तानां<sup>१०</sup>मात्मानं  
 च क्षणस्थितम् । नित्यं सन्तानमेतेषां<sup>११</sup> पञ्चस्कन्धात्मना स्थितम्<sup>१२</sup> ॥  
 संस्काररूपविज्ञानसंज्ञाद्दुःखात्मना स्थितिः<sup>१३</sup> । दुःखाभावं सुखं  
 चाहु<sup>१४</sup>रूपज्ञानसन्ततिम् ॥ मोक्षं स<sup>१५</sup> समुदायो हि नैकम्मादेव<sup>१६</sup>  
 युज्यते । नो<sup>१७</sup>भयोश्चोभयत्वं<sup>१८</sup> यत्समुदायव्यपेक्षया<sup>१९</sup> ॥ अतोऽन्योऽ-  
 न्याश्रयत्वेन समुदायो न युज्यते ॥१८॥ ॐ इतरेतरप्रत्ययत्वा-  
 दिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॐ ॥ १९ ॥  
 अन्योऽन्या<sup>२०</sup>पक्षया पुंमः समुदायत्ववेदनम्<sup>२१</sup> । स्यात्<sup>२२</sup>त्सदातनत्वेऽपि  
 तच्च<sup>२३</sup> मामीप्स्यहेतुकम् ॥ इति चेत्कार्यमन्भूति<sup>२४</sup>मात्रव्यापृतिकारणम् ।

- १ नित्यनागहित्यम् २ रूपादिमत्त्वान्. ३ परमाणुनाम. ४ श्रुतिभिः.  
 ५ आहुः. ६ स्वभावेनैव क्षणिकम्. ७ जगदाहुः. ८ कर्मस्थ. ९  
 १० सृष्टिरूढे. ११ संघट्टितयोत्पत्तानामणुनाम. १२ अणुनाम्.  
 १३ जगदक्षम. १४ स्फन्धानाम. १५ निर्विषय. १६ गोयटादिवुद्धि-  
 विषयः. १७ परमाणोः. १८ सध्वशात्. १९ ममुदिनानेक्यम्.  
 २० भवति. २१ परमाणुनानापेक्षया. २२ कदाचिन् अतः सृष्टिन्ययस्त्वा  
 २३ समुदायस्य. २४ परमाणु. २५ उत्पत्तिम्.

न तु 'कार्यविशेषेषु व्यापृतं कारणं भवेत् ॥ अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगि<sup>२</sup>  
 रूपकारणताऽऽत्मनः<sup>३</sup> । संयोगिरूपराहित्यान्नैव 'तज्ज्ञानताऽपि हि ॥  
 विशेष<sup>४</sup>कार्यजनकं यदि कारणमिष्यते । कुतः समानरूपत्वं कार्याणां  
 मपि सर्वशः ॥ अतोऽनियत्या यत्किञ्चिद्विद्यस्य न स्यापि कारणम्<sup>५</sup> ।  
 अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुतः ॥ यस्य कस्यापि यत्किञ्चि  
 द्विशेषमुपपादयेत् । कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्विद्यस्य कस्यचित्<sup>६</sup> ॥  
 भवेन्नियामकाभावादिसमस्यैव कारणम् । इति नित्यविनाशित्वे केन  
 मानेन गम्यते ॥ इदं न जायतेऽमुष्मादित्यत्रापि न कारणम् ॥१९॥  
 ॥ ॐ अनुस्मृतेश्च ॐ ॥ २५ ॥ विनाशोत्पत्तयश्चैव न  
 दृश्यन्ते सदातनाः । दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः स्थिरत्वं सर्वस्तुषु ॥ २५ ॥  
 ॥ ॐ आकाशो चाविशेषात् ॐ ॥ २४ ॥ फलादीनां<sup>७</sup>  
 विशेषेण<sup>१०</sup> सर्वत्राप्यनुमीयते । सत्त्वेन क्षणिकत्वं चेदाकाशस्या-  
 विशेषतः<sup>११</sup> ॥ अविशेषोऽखिल<sup>१२</sup>स्यापि सत्त्वार्त्तिकं नानुमीयते ।  
 यथाकाशस्य सत्त्वं न कुत एव नरादिषु<sup>१३</sup> ॥ सधर्मिप्रतियोगित्व-<sup>१४</sup>  
 मभासस्य नियामकम् । तौ<sup>१५</sup> विना नह्यभावश्च क्वचिदृष्टः कदाचन ॥  
 अधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशस्यावगम्यते । स्वीकारत्यागतोऽदृष्टदृष्टयोः  
 सर्वस्तुषु ॥ गुणानुन्मत्त<sup>१६</sup> एवासौ विदधात्यधिकं<sup>१७</sup> पुनः ॥ २४ ॥  
 ॥ ॐ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॐ ॥ २० ॥  
 उत्तरोत्पत्तिमात्रेण विनाशपूर्ववस्तुनः । न संस्कारार्पकत्वं च

१ विसदृशकार्यजनने २ प्राणप्रादुर्भूतयो अर्थेन्द्रिययो कार्ययो  
 ३ नैव ४ आत्मन ५ विसदृश ६ अदृष्टम् ७ स्यात् ८ एष  
 ९ देहादीनाम १० परिमाणभेदेन दृष्टान्तेन ११ पूर्वोत्तरक्षणयो  
 १२ देहादित्यात् १३ फलादे १४ देहादिषु १५ अपशयत्वम्  
 १६ तज्ज्ञानम् १७ उन्मत्ते १८ स्वत

युज्यते <sup>१</sup>कस्यचित्कचित् <sup>२</sup>॥ अतो ज्ञातं <sup>३</sup> मयेत्यादि न ज्ञेयं <sup>४</sup>मनुमा<sup>५</sup>  
 कुतः । एकत्वमनुभूतिर्<sup>६</sup> त्यक्त्वा निर्मानिका भिदा ॥ कुत  
 आत्मादिकेषु स्याद्ब्रह्मैवानुभवो यतः । कार्यकारणयोश्चैककालीनत्वं  
 विना कथम् ॥ पूर्वसंस्कारयोगी स्यादुत्तरो नियमेन च । संबद्धा  
 एव संस्कारमन्यत्रादधतेऽखिलाः ॥ असंबद्धः कथं पूर्व उत्तरे  
 वासनाकरः । एककालतया योगं विना संस्कारतः कथम् <sup>७</sup> ॥ क्षण-  
 मात्रमवस्थानं स्वीकृतं सर्ववस्तुषु । पूर्वमध्यापरकलाविकलः क्षण  
 इष्यते ॥ २० ॥ ॐ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्य-  
 मन्यथा ॐ ॥ २१ ॥ पूर्वभावभवं <sup>८</sup> कार्यमुत तन्नाशसंभवम् ।  
 यौगपद्यं सति भवेदुत्पाधानामशेषतः ॥ विनाशे चेन्न तत्कार्यं  
<sup>९</sup>कार्योत्पत्तौ च का प्रमा । <sup>१०</sup>अमेदेऽपि विशेषेण <sup>११</sup> देहदीपफलादिषु ॥  
 विशेषे <sup>१२</sup>दर्शनं युक्तमस्माकं <sup>१३</sup>मनुभूतितः । विशेषदर्शनं मानं यदि न  
 स्वैर्यद्वक्तुः <sup>१४</sup> ॥ दिक्सुखे च <sup>१५</sup>खट्टान्ताद्भावौ <sup>१६</sup> <sup>१७</sup>सचेत्कचिद्भवेत् <sup>१८</sup> ।  
 विश्वं प्रत्यक्षगं त्यक्त्वा तयोर्योऽनुमितं घदेत् ॥ मायावादिवदेवासा-  
 बुपेक्षयो भूतिमिच्छता । सर्वप्रमाणसिद्धं <sup>१९</sup>यद्बुद्धेर्भेदेन सर्वदा ॥  
 कथं नु तस्य बुद्धित्वं विश्वमन्यच्च <sup>२०</sup> किंप्रमम् <sup>२१</sup> । सर्वलोको विभेद्यज्ञो  
 यस्मादनुभवात्सदा ॥ तस्यापलापिनः किं न निष्प्रमाणकवादिनः ।  
<sup>२२</sup>सोऽहं तदिदमेवाहं सुखी सद्गगनं दिशः ॥ सत्या इत्याद्यनुमवाः

<sup>१</sup> कारणस्य. <sup>२</sup> कार्ये. <sup>३</sup> व्यासत्त्वेनज्ञातं यत् तदत्र विद्यते इति.  
<sup>४</sup> ज्ञातुं शक्यम्. <sup>५</sup> ततश्च. <sup>६</sup> प्रत्यभिज्ञासिद्धम्. <sup>७</sup> अनुमानादि-  
 व्यवहारः. <sup>८</sup> कारणस्य सत्त्वेजन्यम्. <sup>९</sup> प्रतिक्षणम्. <sup>१०</sup> पूर्वोत्तर-  
 क्षणयोः. <sup>११</sup> आरंभदादात् चैलक्षणेन. <sup>१२</sup> परिमाणमेदस्य. <sup>१३</sup> परि-  
 णामवादिनां मते. <sup>१४</sup> मानम्. <sup>१५</sup> आकारा. <sup>१६</sup> भावरूपे. <sup>१७</sup> सद्भावः.  
<sup>१८</sup> चेत् तद्ब्रह्मन्तेन. <sup>१९</sup> ज्ञानात् भिन्नत्वेन. <sup>२०</sup> ज्ञानात्. <sup>२१</sup> किं  
 प्रमाणकम्. <sup>२२</sup> स एव.

सदा तत्प्रतिपक्षगाः । अतो निर्मानमखिलप्रमाणप्रतिपक्षगम् ॥ दुर्मर्तं  
कोऽनुगृह्णीयाद्विनाऽमुरतर्ति क्वचिद् ॥ २१ ॥ ७ ॥

॥ ॐ 'नासतोऽदृष्टत्वात्' ॐ ॥ २६ ॥ 'अपरः  
शून्य'मखिलं मनोवाचामगोचरम् । निर्विशेषं स्वयंभातं निर्लेप-  
मजरामरम् ॥ अशेषदोपरहितमनन्तं देशकालतः । वस्तुतश्च<sup>७</sup> 'तदस्मीति  
नित्योपासाऽपरोक्षितम् ॥ रागादिदोपरहितं<sup>८</sup> 'तद्भावं योगिनं नयेद् ।  
तस्यैवानादिसंभृत्या<sup>१०</sup> नानामेदात्मकं जगत् ॥ सदिवाभाति सत्यत्वं  
सांभृतं तस्य चेष्यते । पारमार्थिकमत्यत्वं शून्यादन्यस्य न क्वचिद् ॥  
सांभृतेर्नैव सन्त्वेन व्यवहारोऽखिलो भवेत्<sup>११</sup> । शून्यात्संभृतियोगेन  
विधमेतत्प्रवर्तते ॥ सृष्टिकाले पुनश्चान्ते<sup>१२</sup> 'स्तिमितं शून्यतां व्रजेत् ।  
इति व्रूते तमुद्दिश्य जगाद जगतां गुरुः ॥ २६ ॥ ॐ नासतोऽ-  
दृष्टत्वात् ॐ ॥<sup>१३</sup> नासतो जगतो भायो<sup>१४</sup> न हि दृष्टाऽसतो जनिः ।  
मतः<sup>१५</sup> क्वचित्प्रमाणं च दृष्टिरेवाखिलाद्वरम् ॥ ॐ उदा<sup>१६</sup> सीना-  
नामपि चैवं सिद्धिः ॐ ॥ २७ ॥ यद्येवं सप्तमरसान्मधुरा-  
दिय पीनता । भवेज्जनस्य मार्जारशृङ्गं गोरिव घातकम् ॥ कार्यार्थी  
कारणं सद्य नोपादद्यात्कथञ्चन । न प्रवर्तेत चेष्टाय शून्यादेवेष्ट  
सम्मवाद् ॥ देशकालादिनियमो न हि शून्यात्सतो<sup>१७</sup> भवेद् । पुरुषे-  
च्छानुमारेण यदि किञ्चित्प्रजायते ॥ किं नानुमीयते तद्ब्रह्मस्तुत्वा-

१ पुरुषः. २ आदिकर्तृत्वात् कार्यस्य कर्ता अनुमातव्यः. ३ तथा दृष्ट-  
त्वात्. ४ अपरः माध्यमिकः इति व्रूते. ५ अखिलं जगत् शून्यमेव.  
६ धर्माधर्म सम्यन्धशून्यम्. ७ अनन्तम्. ८ तच्छून्यमहम्. ९ शून्यत्व-  
रूपं मोक्षम्. १० संभ्रियते अनया इति अविधया. ११ स्वप्रवृत्त-  
१२ निष्क्रियम्. १३ शून्यात्. १४ जन्म. १५ भयतः कार्यस्य. १६ द्रष्टव्य-  
पादयोपेक्षणीय बुध्यविषयताणाम्, सप्तमरसादीनामपि मकरशास्त्र-  
पीनत्यादिः स्यात्. १७ जायमानस्य.

त्पुरुषोद्भवः' । सर्वस्यापि ॥ २७ ॥ ॐ नाभाव उपलब्धेः  
 ॐ ॥ २८ ॥ न<sup>२</sup>चाभावो विश्वं सदिति गम्यते ॥ यतोऽनुभवरोधे  
 तु वचनं वादिनः कुतः । स्वप्न<sup>३</sup>भ्रान्तिवदेवेदं संवृत्यैवोपलभ्यते ॥  
 यदि सत्त्वेन ॥ २९ ॥ ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ ॥  
 ॥ २९ ॥ किं चात्र भ्रमो नैव निवर्तते ॥ अनादेरस्य विश्वस्य  
 'निवृत्तिर्यदि चेप्यते । निवृत्तिश्च निवर्तते तस्या भ्रान्तिवत्सम्भवात् ॥  
 दृष्टस्य<sup>५</sup> भ्रान्तिता<sup>६</sup> चेत्स्याददृष्टे<sup>७</sup> न भ्रमः कुतः । गवामशृङ्गिभावेन<sup>८</sup>  
 न हि स्याच्छशशृङ्गिता ॥ अस्माकं<sup>९</sup> तु प्रमाणेन<sup>१०</sup> प्रसादादीश्वरस्य च ।  
 उक्तमंग्याऽऽगमानां च प्रामाण्याद्युज्यतेऽखिलम्<sup>११</sup> ॥ दृश्यत्वाद्विमतं  
 मिथ्या स्वप्नवच्चेदियं च मा<sup>१२</sup> । मिथ्या चेत्साध्यसिद्धिर्न व्यभिचारो  
 न चेद्भवेत् ॥ साधकत्वमसत्यस्य माध्यं विप्रतिपत्तितः । तस्य  
 चेत्यनवस्था स्यात्सत्त्वं<sup>१३</sup> चास्यानुभूतितः<sup>१४</sup> ॥ अनुभूतिविरोधेन  
 मिथ्यात्वे मा न काचन । अतीतानागतौ कालावपि नः साक्षि-  
 गोचरौ ॥<sup>१५</sup> तत्सम्बन्धितया सत्त्वं<sup>१६</sup> मपि दृष्टस्य साक्षिगम् । दृढदृष्टं<sup>१७</sup>  
 तु यदृष्टं दृष्टाभासस्ततोऽपरम् ॥ भ्रान्तेः<sup>१८</sup> संवृतिसत्यस्य विशेषो<sup>१९</sup>  
 व्यभिचारवान् । तेनाप्लीकृतः सम्यक्स नः सत्यत्वमेव हि<sup>२०</sup> ॥  
 विज्ञानाद्यभिचारो<sup>२१</sup>ऽस्य कदाचित्स्यादिति प्रमा । नैव दृष्टा प्रमा सा  
 च न भवेत्स्वविरोधतः<sup>२२</sup> ॥ भेदो<sup>२३</sup> विशेष्यधर्म्यादिग्रहणापेक्षया

- १ पुरुषात्, २ न भवतीति असत्, ३ स्वप्नभ्रान्त्योरिव, ४ वाचः,  
 ५ प्रमाणदृष्टस्य, ६ कल्पितत्वम्, ७ प्रमाणादृष्टे शून्ये, ८ सहिता,  
 ९ सतः कारणत्ववादिनामते, १० सङ्कल्पात्, ११ परेणाक्षिप्तम्,  
 १२ दृश्यत्वानुमानम्, १३ अवाध्यत्वम्, १४ सिद्धम्, १५ कालान्तर,  
 १६ अवाध्यत्वम्, १७ निर्दोषत्वेन, १८ विषयात् शुक्तिरजतात्,  
 १९ वैलक्षण्यम्, २० साधयिष्यति, २१ निवृत्तिः, २२ स्वविषयस्य  
 स्वस्य च वाध्यत्वापादकत्वात्, २३ सत्यत्वप्रत्यक्षस्य तर्कवार्थं निराह.

यदि । अन्योऽन्याश्रयताहेतोर्दुर्ग्राह्य इति यन्न तत् ॥ स्वरूपं वस्तुनो  
 मेदो यन्न तस्य ग्रहेऽग्रहः । अन्यथाऽस्यामुना मेद इति वक्तुं न  
 शक्यते ॥ अगृहीतो यदा मेदस्तदा स्वस्मादिति ग्रहः । स्यात्प्रतीति  
 विरोधाच्च न हि कश्चित्था वदेत् ॥ घर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा युग-  
 पद्यदि । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यते ॥ को विरोधः  
 स्वरूपेण गृहीतो मेद एव तु । अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव  
 गृह्यते ॥ किं च मेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति । 'घर्म्यादि-  
 मेदग्रहणात्तेनोक्तोऽन्योऽन्यसंश्रयः ॥ अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथ-  
 मन्योऽन्यसंश्रयः । अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योऽन्यसंश्रयः ॥  
 एतादृशस्य वक्ताराबुभौ जात्युत्तराकरौ<sup>३</sup> । मायी माध्यमिकश्चैव  
 तदुपेक्ष्यौ बुभूषुभिः ॥ यच्छून्यवादिनः शून्यं तदेव ब्रह्म मायिनः ।  
 न हि लक्षणमेदोऽस्ति निर्विशेषत्वतस्तयोः ॥ अनृतादिविरोधित्व-  
 मुभयोश्च स्वलक्षणम् । स्ववाक्या<sup>४</sup>भावसंवादान्न कृत्यं प्रतिपादिनः ॥  
 तत्पक्ष<sup>५</sup> इति वैधर्म्यान्न स्वमादिवदित्यजः । अप्रयत्नाच्चिराचक्रे चेति  
 दृष्टिरिच्छताम् ॥ निष्प्रमाणत्वमप्यस्य<sup>६</sup> सूचयामास विश्वकृत् ॥२९॥८॥

॥ ॐ न भावो<sup>७</sup>ऽनुपलब्धेः ॐ ॥ ३० ॥ ज्ञान-  
 मेनैकमखिलज्ञेयाकारं प्रमासते । तत्र<sup>८</sup> सन्ततिमेदश्च स्वमेदो<sup>९</sup> मेद एव  
 च ॥ कल्पिताः प्रतिभामन्ते नानासंबृतिभूमिषु । इत्येतदपि नो  
 युक्तं न हि ज्ञानतया जगत् ॥<sup>१०</sup> भासतेऽनुभवसंघे निरुद्धत्वादपेशलम् ।  
 तन्मत् ॥ ३० ॥ ॐ क्षणिकत्वाच्च ॐ ॥ ३१ ॥ क्षणिक-

<sup>१</sup> घर्म्यादिग्रहणसापेक्ष. <sup>२</sup> मेदस्य क्षातत्वेन अन्योन्याश्रयस्य अप्रतियन्धवत्त्वात्. <sup>३</sup> छन्दोत्तरस्य आकरः निधिः. <sup>४</sup> स्ववाक्यस्य-  
 हेतुवाक्यार्थभूत दृश्यत्वस्य. <sup>५</sup> तन्मिथ्यात्वसाधनविषये <sup>६</sup> मिथ्या-  
 त्वस्य. <sup>७</sup> ज्ञानात्मकं जगत्. <sup>८</sup> ज्ञानज्ञेययोः मेदः इति संयन्धः.  
<sup>९</sup> पूर्वोत्तरज्ञानमेदः. <sup>१०</sup> अनुभवेन.

त्वाच्च ज्ञानस्य स्थिररूपतः ॥ ज्ञेयसोक्तप्रकारेण<sup>१</sup> ॥ ३१ ॥  
॥ ॐ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३२ ॥ सर्वश्रुतिविरोधतः ।  
अनुभूतिविरुद्धत्वादपि पक्षा इमेऽशिवाः ॥ ३२ ॥ ९ ॥

॥ ॐ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॐ ॥ ३३ ॥ आह  
क्षपणको विश्वं सदसद्द्वयमद्वयम् । द्वयाद्वयमतत्सर्वं सप्तभङ्गि सदातनम् ॥  
नैतत्पदार्थं एकस्मिन्नुक्तं दृष्टिविरोधतः । भावाभावतया विश्वं येन  
रूपेण मीयते ॥ तद्रूपमेव तदिति नियमः केन वार्यते । तत्तद्दोष-  
निवृत्त्यर्थं स्वीकृता तत्तदात्मता ॥ यदि तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते चल-  
दर्शनः । अतिहाय प्रमाणात्प्रनियमं सदसत्तया ॥ अशेषमाविरुद्धं  
च निर्माणं व्याहृतं सदा । सर्वप्रकारं वदतो दृष्टहानिरमग्रहः<sup>२</sup> ॥  
स्वव्याहृतत्वमित्याद्या दोषाः सर्वे भवन्ति हि । वक्ति स्वप्रभ<sup>३</sup>मात्मानं  
देहमानं ॥ ३३ ॥ ॐ एवं चात्माकात्स्न्यम् ॐ ॥ ३४ ॥  
॥ ॐ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॐ ॥  
॥ ३५ ॥ <sup>४</sup>तदप्यलम् ॥ दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथा<sup>५</sup>भवात् ।  
अन्यथाभावि यद्वस्तु तदनित्यमिति स्थितिः<sup>६</sup> ॥ तन्मते<sup>७</sup> <sup>८</sup>तदनित्यत्वं  
<sup>९</sup>पुद्गलस्यानिवारितम् । नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः<sup>१०</sup> ॥  
लक्षणस्य<sup>११</sup> निवृत्तौ तु<sup>१२</sup> स्यान्न तच्चेतने क्वचित् । ओतप्रोतात्मकत्वं  
तु पटे देहेऽङ्गसंस्थितिः ॥ इत्यादिलक्षणस्यैव निवृत्तौ स्यादनित्यता ।  
भौतिकं त्वेव रूपादि व्याप्तं नाशेन नो मते ॥ नैवं तस्यान्यथाभावो  
यस्यानित्यत्वमीरितम् । रूपादियुक्तस्य तथा जगन्नाशित्वसिद्धये ॥

<sup>१</sup> अनुस्मृतेश्चेत्यत्र. <sup>२</sup> अग्रामाणिकस्वीकारः. <sup>३</sup> स्वयं प्रकाशम्.  
<sup>४</sup> देहपरिमाणत्वम्. <sup>५</sup> आत्मनः विकारापत्तेः. <sup>६</sup> व्याप्तिः. <sup>७</sup> जैनमते  
स्वीकृता. <sup>८</sup> आत्मनः. <sup>९</sup> देहस्य इव (आत्मनः). <sup>१०</sup> लक्ष्यस्य  
अनित्यता स्यात्. <sup>११</sup> चैतन्यादेः. <sup>१२</sup> एव.

व्याप्त्या तथाऽन्यथाभावादात्मनोऽनित्यता भवेत् ॥ ३५ ॥ ॐ अन्त्या-  
वस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषार्त् ॐ ॥ ३६ ॥ नित्योर्ध्व-  
गतिरप्तेषा या मुक्तिरिति कथ्यते । अलोकाकाशमाप्तस्य कथं न  
विकृतिश्च सा ॥ कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यते । संस्थानापगम-  
श्चेत्स न हि भूसागरादिषु ॥ यः कश्चिदन्यथाभावो यदि मुक्तिश्च  
तादृशी । देहमाने विकारस्सादिति स्थास्नूननात्मनः ॥ आह  
हस्त्यादिदेहेषु ह्यपि सादन्यथा<sup>१</sup>भवः । अणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे  
विकृतिर्हि या ॥ देहव्याप्तौ विशेषः कस्तस्याः <sup>२</sup>स्थास्तुतनौ च नुः<sup>३</sup> ।  
गीतात्पुष्पफलावाप्तिः स्पर्शात्कार्श्यं रसात्स्त्रितिः ॥ अपि वृक्षस्य  
दृश्यन्त इति नाऽनात्मता भवेत् । एवं चात्माकात्स्न्यमिति तत एवाह  
वेदन्त् ॥ ३६ ॥ १० ॥

॥ ॐ पत्युरसामञ्जस्यात् ॐ ॥ ३७ ॥ सर्वज्ञत्वादिकै-  
स्मर्वैर्गुणैरुक्तं सदाशिवम् । जगद्विचित्ररचनाकर्तारं दोषवर्जितम् ॥  
आहुः पाशुपतास्तच्च बहुश्रुतिविरोधतः । नोपादेयं मतं ह्यस्य देवस्य  
स्तुहिर्गतगम् ॥ उत्पिपेष शिरस्तस्य गृणीपे सत्पतिं पदम् । यद्विष्णो-  
रुपमं हन्तुं रुद्रमाकृष्यते मया ॥ धनुर्ध्रं कामये तं तमुग्रं मा शिश्र-  
देवताः । अन्दिश्रदेवतानेकोऽभ्यायामीन्नाारायणः परः ॥ तस्माद्बुद्र-  
स्मम्प्रमादद्वाभूतां वैष्णवं मखम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्तावन्नन्पुल्यं  
पशुम् ॥ यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । इत्यादिश्रुति-  
सामर्थ्यात्पारतन्त्र्यं जनिर्मृतिः ॥ पराधीनपदप्रतिज्ञत्वं प्रलयेऽभवः<sup>४</sup> ।  
प्रतीयन्ते सदोपत्वान्नेशः पशुपतिस्ततः ॥ ६७ ॥ ॐ सम्बन्धा-  
नुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३८ ॥ अशरीरत्वतस्तस्य सम्बन्धो<sup>५</sup> जगता

१ विक्रमः. २ वृक्षदेहस्यस्य. ३ पुरुषस्य या विकृतिः तस्याश्च को  
विशेषः. ४ असत्त्वम्. ५ कर्तृत्वेन.



क्वचित् । कर्तृत्वेन न युज्येत, देहिनो<sup>१</sup> ज्ञानदृष्टितः<sup>२</sup> ॥ ३८ ॥  
 ॥ ॐ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॐ ॥ ४० ॥ न च  
 देहादिवद्विश्वमस्य स्याद्भोगसम्भवात् ॥ ४० ॥ ॐ अधिष्ठाना-  
 नुपपत्तेश्च ॐ ॥ ३९ ॥ अधिष्ठाने स्थितः कर्ता कार्यं कुर्वन्प्रतीयते ।  
 नास्माधिष्ठानयोगोऽस्ति भूतानां प्रलये तदा ॥ अदेहश्चेदसर्वज्ञः  
 शिलाकाष्ठादिवत्सदा । देही चेदन्तवानेव यज्ञदत्तनिदर्शनात् ॥ न  
 चैतदखिलं विष्णोः श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । मनोबुद्ध्याङ्गितां विष्णो-  
 र्लक्षयामो य एव सः ॥ स एव देहो विज्ञानमैश्वर्यं शक्तिरुज्जिता ।  
 देहो विष्णोर्न ते विष्णो वासुदेवोऽग्रतो भवेत् ॥ एको नारायण  
 आसीन्न ब्रह्मा न च शङ्करः । अजस्य नाभावध्वेकमर्पितं मात्रया  
 परः ॥ सदेहस्सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः । ज्ञानज्ञानः सुख-  
 सुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः ॥ आनन्द एक एवाग्र आसीन्नारायणः  
 प्रभुः । प्रियं तस्य शिरो मोदप्रमोदौ च भुजौ हरेः ॥ आनन्दां  
 मध्यतो ब्रह्म पुच्छं नान्यदभूत्क्वचित् । मनसोऽस्याभवद्ब्रह्म ललाटा-  
 दपि जङ्करः ॥ पक्षयोर्गण्डः शेषो मुखादासीत्सरस्वती । सहस्रशीर्षा  
 पुत्र्यः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भवलान्नित्यगुणात्मनः ।  
 विष्णोर्देहाजगत्पर्वमाविरासीदिति यते ॥ मानवत्त्वाद्विरोधः को नामानं  
 क्वचिदिष्यते । अविरोधो विरोधश्च मानेनैव हि गम्यते ॥ अत  
 उक्तं समस्तं च वासुदेवस्य युज्यते । शिवादिनामयुक्ताश्च श्रुतयो  
 विष्णुवाचकाः ॥ नामानि सर्वाणि च यमेको यो देवनामघाः ।  
 विष्णुनामानि नान्यन्य सर्वनामा हरिः स्वयम् ॥ न नारायणनामानि  
 तदन्येष्वपरे हरौ । इत्यादिश्रुतयस्तत्र मानं चोक्तः समन्वयः ॥  
 पुराणा<sup>३</sup>नि<sup>४</sup>पुराणाद्यैर्विरुद्धत्वान्न तत्प्रमा । तद्विरुद्धेषु नो मानं

१ देहवतामेव. २ ज्ञानदर्शनात्. ३ यलवती. ४ शैव. ५ विष्णव.

पूर्वापरविरोधतः ॥ समत्राह्णविरोधाच्च नियमा<sup>१</sup>द्विष्णावेष्वपि ।  
मोहार्थमुक्तितथैव पिण्डुरेको गुणार्णवः ॥ स्कन्दसूर्यगणेशादि मतानि  
न्यायतोऽमुतः । निराकृतान्यशेषेण सिद्धान्तस्याविशेषतः ॥३९॥११॥

॥ ॐ उत्पत्त्यसम्भवात् ॐ ॥४२॥ निराकृतौ विशेषस्य<sup>२</sup>

भावाच्छक्तिमतं पृथक् । दूष्यते महती देवी ह्रीङ्कारी सर्वकारणम् ॥  
त्रिपुरा भैरवीत्यादिनामभिः साऽभिधीयते । तस्याः सदाशिवाद्याश्च  
जायन्ते देवमानवाः ॥ भूतभौतिकमप्येतदिति तन्नोपपद्यते । दृष्टा  
पुंभ्यः सदा सृष्टिः स्त्रीपुंभ्यो वा विशेषतः ॥ केरलाभ्यो न हि  
स्त्रीभ्यस्तत उत्पत्त्यसम्भवात् । नार्च्य महावाममतं वामैरन्यैरुदीर्यते ॥  
शिवोपमर्जना शक्तिः ससर्जदं समन्ततः । इति तच्चोपपन्नं न ॥४२॥

॥ ॐ न च कर्तुः करणम् ॐ ॥४३॥ शिवस्याकरणत्वतः ॥  
अदेहत्वादपि ह्यन्ये ब्रूयुः सर्वज्ञमीश्वरम् । अशुवामा न तद्युक्तं ॥४३॥

॥ ॐ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॐ ॥ ४४ ॥  
ईशवादप्रवेशनाद् ॥ सार्वज्ञादिगुणैर्धुक्तं गुरुकल्पनया द्वयम्<sup>३</sup> । न  
युज्यते ततस्त्वीश एक एव प्रयोजकः ॥ उक्तदोषश्च तत्पक्ष इति  
नैत्रा दूष्यते ॥ ४४ ॥ ॐ विप्रतिषेधाच्च ॐ ॥ ४५ ॥

श्रुतिस्मृतीतिहासना<sup>४</sup> सामस्त्येन विरोधतः । 'सतां जुगुप्सितत्वाच्च  
नाङ्गीकार्यं हि तन्मतम् ॥ पञ्चरात्रनिषेधार्थमेतान्या<sup>५</sup>चक्षते यदि ।  
स्रान्नाप्यतिरिद्धं तद्यत आह स भारते ॥ 'पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता  
नारायणः स्वयम् । ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते ॥ पञ्च-  
रात्रनिदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तमात्रोपगता वासुदेवं  
विशन्ति ते' ॥ इति, गीता च तच्छास्त्रमङ्गेषु इति हीरितम् ।

१ एकप्रकारत्वात्, २ शङ्काविशेषस्य, ३ देवाश्च मानवाश्च ४ शिव-  
शक्त्याख्यम् ५ इतिहासे, ६ सद्भिः, ७ व्याचक्षते

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन चैव हि ॥ दृश्योऽहं नान्यथा दृश्यो  
वर्षकोटिशतैरपि । इति वाराहवचनं श्लोका इति वचः 'श्रुतौ ॥  
वेदैश्च पञ्चरात्रैश्च ध्येयो नारायणः परः । पञ्चरात्रं च वेदाश्च विद्यैकैव  
द्विधेयते' ॥ इत्यादि वेदवचनैः पञ्चरात्रमपोद्यते । कथमेवात्र दोषः  
क उत्पत्तिर्ज्ञोऽत इत्यपि ॥ इहैवोक्ता न चाभूतभावस्तत्रापि कथ्यते ।  
'अनादिकर्मणा बद्धो जीवः संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नित्यं  
भ्रमती'ति हि तद्वचः । न हि संसारसादित्वं पञ्चरात्रोदितं क्वचित् ॥  
जीवाभिमानिशेषस्य नाम्ना सङ्कर्षणस्य तु । वासुदेवाज्जनिः प्रोक्ता  
प्रद्युम्नस्य ततस्तथा ॥ मनोऽभिमानिनः कामस्यैवं साक्षाद्दरेः क्वचित् ।  
सङ्कर्षणादिनामैव नित्याचिन्त्योरुशक्तितः ॥ व्यूह युक्तोऽन्यथानुद्य  
कथं दुष्टत्वमुच्यते । 'यदि विद्याच्चतुर्वेदानि'तिवद्वेदपूरणम्<sup>१</sup> ॥ पञ्च-  
रात्रादिति कुतो द्वेषः शाण्डिल्य<sup>२</sup>वर्तने । अतः परमशास्त्रोरुद्वेषा-  
दुदितमासुरैः ॥ दूषणं पञ्चरात्रस्य वीक्षायामपि न क्षमम् । अतोऽ-  
शेषजगद्धाता निर्दोषोरुगुणार्णवः ॥ नारायणः श्रुतिगणतात्पर्यादवसीयते।  
अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ॥ ततो भूय इवायान्ति  
एतस्या नैव निन्दकाः । ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं  
सह ॥ दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ४५ ॥ १२ ॥  
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने  
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥२॥ श्लोकसङ्ख्या ३१३ ॥४२८॥

॥ ॐ ॥ अथाशेषसामान्याविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्य-  
न्नधिर्देवाधिभूतजीवपरात्मनाम् ॥ स्वरूपनिर्णयार्थैव वचनानां परस्परम् ।  
पादेनानेनाविरोधं दर्शयत्यमितद्युतिः ॥ अनुभूतिपुक्तिब्रह्मवाचैस्तोम्यं  
च ततोऽधिकम् । एतत्सर्वं ततः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च ॥ दृष्ट-

<sup>१</sup> गृहदारण्यके.

<sup>२</sup> वेदार्थं निर्णये महायत्नेन न्यूनता परिहारः.

<sup>३</sup> शाण्डिल्यस्य आचरणे.

युक्त्यनुसारित्वमुक्तान्यार्थाविरोधतः । प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानु-  
वर्तिता ॥ लोक'दृष्टानुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता । तत्रतत्र परिज्ञानं  
गुणसाम्यश्रुती तथा ॥ उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने ।  
नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ॥ व्यवस्था<sup>२</sup>ऽनुपपत्तिश्च  
स्वातन्त्र्यमनुसारिता । मुख्यता शक्तिमत्त्वं च वैरूप्यं सर्वसद्ग्रहः ॥  
गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता । अभीष्टासिद्धिसुव्यक्ती शास्त्र-  
सिद्धिर्विपर्ययः ॥ विशेषकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः ॥  
॥ ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ॥ १ ॥ प्रकृतिः <sup>३</sup>पुरुषः कालो  
वेदास्तदभिमानिनः । महदाद्याश्च जायन्ते पराधीनविशेषिता ॥ इदं  
सर्वं सप्तजैति जनिमत्त्वमिहोदितम् । अवकाशमात्रमाकाशः कथ-  
मुत्पद्यतेऽन्यथा ॥ यद्यनाकाशता पूर्वं किं मूर्तनिविडं जगत् ।  
मूर्तसम्पूर्णता चैव यद्यनाकाशता भवेत् ॥ मूर्तद्रव्याणि चाकाशे  
स्थितान्येव हि सर्वदा । अत आकाशशब्दोक्तस्तद्देवोऽत्र विनायकः ॥  
देहोत्पत्त्या समुत्पन्न इति श्रुत्याऽभिधीयते । भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टि-  
गोचरमेव तु ॥ उत्पद्यतेऽव्याकृतं हि गगनं साक्षिगोचरम् । प्रदेश  
इति विज्ञेयं नित्यं नोत्पद्यते हि तत् ॥ तथाऽपि मूर्तसम्बन्धपरतन्त्र-  
विशेषयुक् । खमेवोत्पत्तिमन्नाम श्रुतिशब्दविवक्षितम् ॥ प्रकृतिः  
पुरुषः काल इत्येते च समस्तशः । ईशाधीनविशेषेण जन्या इत्येव  
शब्दिताः ॥ कालप्रवाह एवैको नित्यो न तु विशेषवान् । पुरुषा-  
व्यक्तकालानां रमैवैकाभिमानिनी ॥ सिसृक्षुत्वविशेषं तत्साक्षा-  
द्भगवदिच्छया । प्राप्तं सृष्टेत्युदिता प्रधानं विकृतेरपि ॥ पुमांसो  
देहसम्बन्धात्सृष्टिमन्त इतीरिताः ॥ १ ॥ १ ॥

॥ ॐ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॐ ॥ ८ ॥

एवं प्रलयकालेऽपि प्रतिमातपरावरः । मुख्यवायुर्नित्यसमः शरीरो-

१ अष्टुरन्वस्यमारक्तम् २ सर्वोत्तमत्वानुपपत्तिर्वायो ३ जीवचैतन्यम्.

त्पत्तिकारणात् ॥ पराधीनविशेषेण जनिमानेव शब्दितः । नैव  
किञ्चित्ततो जन्मवर्जितं परमा<sup>१</sup>दृते ॥ पराधीन विशेषत्वे<sup>२</sup> जन्मनः,  
स्थूलताभवः<sup>३</sup> । पूर्वशब्द<sup>४</sup>विलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यते ॥ रमाया  
नैव जन्मास्ति चैतन्यस्यापि केवलम् । प्रधानस्य च वेदस्य वेदस्या-  
पीश्वरेच्छया ॥ व्यक्तिर्नाम विशेषोऽस्ति तस्माच्चदशतैव हि ।  
उत्पत्तिरत्र कथिता ॥ ८ ॥ २ ॥

॥ ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ ९ ॥

स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः ॥ नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽ-  
परम् ॥ ९ ॥ ३ ॥

॥ ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ॥

॥ २७ ॥ अच्छेद्यस्यापि जीवस्य विभागं बहुधा हरिः । कृत्वा  
भोगान्प्रदायैव चैक्यमापादयेत्पुनः ॥ अत ईश्वरं सर्वं चेतनाचेतनं  
जगत् । अविभागं विभागाय यदा नयति केशवः ॥ किमशक्यं  
परेणस्य तदेति ह्यभिधीयते ॥ २७ ॥ १३ ॥

॥ ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ॥ २८ ॥ एवं म्यितेऽपि जीविक्यं

केचिदाहुः परात्मना । तद्योऽहमिति पूर्वाभिः श्रुतिभिश्चानुभावलात् ॥  
न तद्युक्तं यतो विष्णुः पृथगेवाभिधीयते । प्रज्ञानेनो लोक इति मुक्तौ  
भेदोऽभिधीयते ॥ एतमानन्दमित्यन्या परमं साम्यमित्यपि । इदं  
ज्ञानमुपाधित्य मम माधर्म्यमागताः ॥ समेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न  
व्ययन्ति च । उपसम्पद्यते ज्योतिः स्वरूपेणाभिपद्यते ॥ तत्र पर्येति  
जक्षेथ क्रौडन्नपि मदा मुखी । आचक्ष्व मे परं मोक्षं घोरा यं  
प्रवदन्ति तम् ॥ इत्युक्त आह वाग्देवी परं मोक्षं प्रजापतेः । शास्त्रां

<sup>१</sup> इतिमिदम्. <sup>२</sup> एव. <sup>३</sup> मूदमस्य स्थूलत्वेनमचनं (अभून्यामचनं).

<sup>४</sup> पूर्वशब्द निवृत्तिः ततः शब्दन्नाप्रवृत्तिश्च म्यात्.

शाखां महानद्यः संयान्ति परितः स्रवाः ॥ धानापूपा मांसकामाः  
 सदा पायसकर्दमाः । यस्मिन्नग्निमुखादेवाः सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥  
 ईजिरं क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तदक्षरमुपासते । प्रविशन्ति परं देवं मुक्तास्तत्रैव  
 भोगिनः ॥ निर्गच्छन्ति यथाकामं परेशेनैव चोदिताः । मेद-  
 दृष्ट्याऽभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्रह्म पुरुषं  
 पुरुषर्षभम् । स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ जाते  
 गुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते । ऋचां त्वः पोपमास्ते च परेण  
 प्रेरिताः सदा ॥ यत्कामस्तत्सृजत्यद्वैवात्मना तत्सृजत्यपि । सहैव  
 ब्रह्मणा कामान् भुङ्क्ते निस्तीर्णतद्गुणः ॥ दुःखादींश्च परित्यज्य  
 जगद्वापारवर्जितः । भुङ्क्ते भोगान्सदैवोच्चानित्याद्यागममानतः ॥ मुक्तस्य  
 भेदावगतेः कथमेव ह्यभिन्नता । जीवेशयोर्नातुमा च तदभेदं  
 प्रमापयेत् ॥ मिथ्यैव भेदो विमतो भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत् । इति  
 चेत्साध्यधर्मोऽयं सन्नसन्वा न बोभयम् ॥ यदि सन्नपसिद्धान्तः स  
 एवासन्नित्तिरिते । नोभयं चेन्न सिद्धं तदिति मानस्य दूषणम् ॥ न  
 च मानान्तरेणैतच्छक्यं साधयितुं क्वचित् । अनुमानेन चेत्सैव<sup>१</sup>  
 ह्यनवस्था भविष्यति ॥ न चागमस्तदर्थोऽस्ति नासदासीन्न<sup>२</sup>तद्वदेत् ।  
 परिशेषादनिर्वाच्यं यदि सिध्येत्परात्मनः ॥ अनिर्वाच्यत्वमेव  
 स्यात्परिशिष्टौ ह्यसौ सदा । न चान्य आगमस्तत्र सदस<sup>३</sup>त्प्रतियोगिनि ॥  
 न च प्रत्यक्षमत्रास्ति न चार्थापत्तिरिष्यते । बाधा<sup>४</sup>योगात्सत<sup>५</sup>इति  
 बाधा<sup>६</sup>भावत एव हि ॥ इष्टा<sup>७</sup>पत्तिर्न हि भ्रान्तावपि बाधोऽवगम्यते ।  
<sup>८</sup>विषयस्य कुतो बाधो विद्य<sup>९</sup>मानं हि<sup>१०</sup>बाध्यते ॥ न हि वन्द्यासुतो

<sup>१</sup> अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारात्परिमानपरम्पराद्वारिकैव. <sup>२</sup> इति,  
 तस्योद्योतेऽस्य विल्लरः. <sup>३</sup> सदसती प्रतियोगिनी यस्य तत् तद्विलक्षणे.  
<sup>४</sup> सद्येन वाच्येत इति सतः. <sup>५</sup> उकार्थापत्तिर्न. <sup>६</sup> विश्वस्य. <sup>७</sup> न  
 वाच्येतिति. <sup>८</sup> भ्रान्तिविषयस्य श्रुत्यादेश्चेत्. <sup>९</sup> रजतादेश्चेत्  
 यत्पूर्वम्. <sup>१०</sup> तदेव केनचिद्वाद्यते.

वच्यो यज्ञदत्तो हि वच्यते । <sup>२</sup>वाधायोगात्सत <sup>३</sup>इति व्याप्तिरेपा  
 क दृश्यते ॥ कश्चायं बाध उद्दिष्टो न हि नाशोऽसतो भवेत् ।  
 'निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्य कथमेवोपपद्यते ॥ नासीदस्ति' भविष्यच्च तदिति  
 ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदा सत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥ प्रतीति-  
 नासत् <sup>९</sup> इति वदन्नङ्गीकरोति ताम् । निषेधो ह्यप्रतीतस्य कथञ्चिन्नोप-  
 पद्यते ॥ न चोपमा <sup>१०</sup> भवेदत्र प्रत्यक्षात्सत्त्वमेव च <sup>११</sup> । शास्त्रगम्य-  
 परेशानाद्भेदः <sup>१२</sup> स्वात्मन ईयते <sup>१३</sup> ॥ अनु <sup>१४</sup> भूतिविरोधेन कथमेकत्व-  
 मुच्यते <sup>१५</sup> । किञ्चित्कर्ता च दुःखीति सर्वैवानुभूयते ॥ सर्वज्ञो  
 भगवान्विष्णुः सर्वशक्तिरिति श्रुतः । अनु <sup>१६</sup> भूताद्धि भेदेन श्रुतिरेपा  
 वदत्यमुम् ॥ उपजीव्यविरुद्धं तु कथमैक्यं श्रुतिर्वदेत् । अप्रामाण्यं  
 यदा भेदवाचकस्य <sup>१७</sup> भविष्यति ॥ स <sup>१८</sup> एव <sup>१९</sup> धर्मिणो ग्राही  
<sup>२०</sup> तदभेदः कथं भवेत् । <sup>२१</sup> यत्स्वरूप <sup>२२</sup> ग्रहे मानं <sup>२३</sup> तद्धर्मं न कथं  
 भवेत् ॥ <sup>२४</sup> एकविज्ञानविरुद्ध्या द्वयं मानं भविष्यति । न चेदेकं  
 प्रमाणं <sup>२५</sup> तद्व्युत्पन्नं नो भवेत् ॥ धर्मि <sup>२६</sup> ग्राहिविरोधस्तु तस्मान्मानस्य <sup>२७</sup>

<sup>१</sup> वच्यः-नादयः. <sup>२</sup> सतः. <sup>३</sup> वाच्यमिदं न, सदित्यनुमाने. <sup>४</sup> तिरो-  
 भावादिरूपा. <sup>५</sup> आधिर्भागादिरूपप्रवृत्तिरहितस्य. <sup>६</sup> नास्तीति. <sup>७</sup> न.  
<sup>८</sup> असद्वैलक्षण्यमङ्गीकुर्यतेऽसत्त्वम्. <sup>९</sup> असतो न प्रतीतिः. <sup>१०</sup> प्रमाण-  
 मनिर्घेचनीयार्थे सादृश्याद्यभावात्. <sup>११</sup> निश्चीयते अतोऽनुपलम्भा-  
 भावाद्भावाः प्रमाणम्. <sup>१२</sup> जीवस्य. <sup>१३</sup> प्रत्यक्षेण. <sup>१४</sup> साक्ष्यनुभव.  
<sup>१५</sup> अनुमीयते. <sup>१६</sup> साक्ष्यनुभवगोचराङ्गीयात्. <sup>१७</sup> आगमस्य भेद-  
 ग्राहिणः प्रत्यक्षस्यच. <sup>१८</sup> तदा आगमः प्रत्यक्षंच. <sup>१९</sup> जीवस्येभ्वरम्य-  
 च. <sup>२०</sup> तयो अमेदः बोध्यः. <sup>२१</sup> श्रुतिग्राह्यम्. <sup>२२</sup> ब्रह्म.  
<sup>२३</sup> भाष्येणादिधर्मवन्त्रे. <sup>२४</sup> एकविधमेवेदं 'यःसर्वज्ञ' इत्यादि श्रुति-  
 जन्य विज्ञानं न पुनः भ्रमद्वय स्वरूपमात्रे प्रमाणं विशिष्टकृते तु  
 अप्रमाणमित्यनेकविधमित्येवं परीक्षासहस्रतसाधिविशिष्टस्याऽपि इदं  
 ज्ञानम्, द्वयं-धर्मधर्मिद्वयगर्भे विशिष्टाकारं प्रत्येति. <sup>२५</sup> तद्विज्ञानम्,  
 अत्र-त्रियये, एक-विशिष्टाकार प्रतिप्रमाण न चेत् तदा द्वयम्,  
 प्रत्यपि-स्वरूपेऽपि नो भवेत्, अविशेषान् <sup>२६</sup> धृत्या. <sup>२७</sup> अमेदः.

दूषणम् । नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र कचिद्धेदश्रुतेर्वलात् ॥ न च  
मानान्तरोपेयं ब्रह्म<sup>१</sup> तद्भवति क्वचित् । येन मानेन चोपेयं भेद-  
स्तनागम्यतं ॥ सर्वज्ञानुमर्षवेशो यद्युपेयः कथञ्चन । सर्वज्ञत्वगुणे-  
नैव तथा भेदोऽवगम्यते ॥ न दुःखानुभवः कापि मिथ्यानुभवतां  
प्रजेत् । न हि बाधः कचिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवस्य तु ॥ यदि  
दुःखानुभूतिश्च भ्रान्तिरित्यवमीयत<sup>२</sup> । अदुःखिताश्रुतिः केन<sup>३</sup> न  
भ्रान्तिरिति गम्यते<sup>४</sup> ॥ श्रुतिस्वरूपमर्थश्च<sup>५</sup> मानेनैवावमीयते । तच्चेन्मानं  
गृहीतं ते<sup>६</sup> किं<sup>७</sup> दुःखानुभवे भ्रमः<sup>८</sup> ॥ न च<sup>९</sup> बाधप्रतिषेधोऽस्ति  
<sup>१०</sup> यदनाप्रितमेव तत्<sup>११</sup> । बाधो यद्यनुभूतेऽथ कः निर्णय ईयते ॥  
कोऽपि ह्यर्थो न निश्चेतुं शक्यते<sup>१२</sup> भ्रमवादिना । <sup>१३</sup> भ्रमत्वमभ्रमत्वं च  
<sup>१४</sup> यदेवानु<sup>१५</sup> भगोपगम् ॥ एकस्य भ्रमता तत्र<sup>१६</sup> परस्याभ्रमता कुत<sup>१७</sup> ।  
भ्रमत्वमभ्रमत्वं च सर्वं वेद्य हि साक्षिणा ॥ स चेत्मात्मी कचिद्दृष्टः  
कः निर्णय ईयते । निशेषा<sup>१८</sup> सर्व एतैसाक्षिप्रत्यक्षगोचराः<sup>१९</sup> ॥  
ऊरीकृत्य<sup>२०</sup> च<sup>२१</sup> तान्मर्गान् व्यवहारः प्रवर्तते । <sup>२२</sup> साक्षिणो<sup>२३</sup> व्यवमायी  
तु व्यवहारोऽभिधीयते ॥ तस्मात्सर्वप्रसिद्धस्य व्यवहारस्य सिद्धये ।  
साक्षी निर्दोष एवैकस्मदाऽङ्गीकार्य एव नः ॥ शुद्धः साक्षी यदा सिद्धो  
<sup>२४</sup> दुःखित्वं वार्यते कथम् । उपजीव्यप्रमाणं<sup>२५</sup> तद्भेदग्राहकमेव हि ॥  
अतो जीवेशयोर्भेदः श्रुतिमामर्ष्यसुस्थिरः ॥ २८ ॥ ॐ तद्गुण-  
सारत्वात्तद्द्रव्यपदेशः प्राज्ञ<sup>२६</sup> वत् ॐ ॥ २९ ॥ तथापि तु

- १ उपय=क्षेयम् २ श्रुतिमाश्रित्य ३ कारणेन ४ अनुभवमाश्रित्य  
५ साक्षिणा ६ ते-तस्या गृहीतचेत् ७ किं किं निमित्तम् ८ इति  
९ बाधरुमानरूपो विनाय १० यत् ११ दुःखितादिभ्यम् १२ साक्षिणो  
भ्रमत्रयादिना १३ प्रत्ययानाम् १४ यत् १५ साक्षिणैः निर्णय तत्  
१६ ज्ञानपुण्यस्य १७ निर्णया १८ प्रशिष्यन्त एतैरिति, करणदोषादय  
१९ एव २० करणतयोपादाय २१ करणदोषादीन् २२ कार्य इति  
२३ निश्चयः २४ तेनसिद्धम् २५ तस्मान् २६ ब्रह्मणि यथाऽभेदोक्ति



चिदानन्दपूर्वास्त<sup>१</sup>सादृशा गुणाः । सार<sup>२</sup>स्वरूपमस्य<sup>३</sup>पि मुक्ताव-  
 प्यवशिष्यते<sup>४</sup> ॥ <sup>५</sup>अतोऽभेदवदेवैताः श्रुतयः प्रवदन्ति हि । पौराणानि  
 च वाक्यानि <sup>६</sup>सादृश्याभेदसंश्रयात् ॥ सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्या-  
 दपि चाभिदाम् । आहुरीशेन जीवस्य न स्वरूपाभिदां क्वचित् ॥  
<sup>७</sup>स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशिष्यते । <sup>८</sup>सादृश्यं च विशेषेण<sup>९</sup>  
<sup>१०</sup>जडानां द्वय<sup>११</sup>मेव तु ॥ भवेत्सादृश्य<sup>१२</sup>मत्यल्पं <sup>१३</sup>तृतीयं परमात्मना ।  
 ईशरूपक्रियाणां च गुणानामपि सर्वज्ञः ॥ तथैवावयवानां<sup>१४</sup> तत्स्वरूपैक्यं  
 तु मुख्यतः । यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु<sup>१५</sup> विधावति ॥ एवं  
 धर्मान्पृथक्पश्यंस्ता<sup>१६</sup>नेवानुविधावति<sup>१७</sup> । इतिश्रुतेर्नोभयं च भेदा-  
 भेदाख्यमिष्यते<sup>१८</sup> ॥ <sup>१९</sup>एकमेवाद्वितीयं<sup>२०</sup> तन्नेह<sup>२१</sup> नाना<sup>२२</sup>स्ति किञ्चन<sup>२३</sup> ।  
 मृत्योः<sup>२४</sup> स मृत्यु<sup>२५</sup>मामोति य इह नानेव<sup>२६</sup> पश्यति' ॥ इति  
 श्रुताविवेत्यम्माद्भेदाभेदनिराकृतिः । इवो<sup>२७</sup>भये<sup>२८</sup> च सादृश्य इति  
 वाक्छन्द<sup>२९</sup>निर्णये ॥ २९ ॥ १४ ॥

॥ ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि  
 दाशकितवादित्वमधीयत एके ॐ ॥ ४३ ॥ भेदस्य  
 मुक्तौ वचनादपि <sup>३०</sup>तत्पक्षनिग्रहः । चेतनत्वादि सादृश्यं यद्यभेद  
 इतीष्यते ॥ अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचित् । न केन-

- १ परमात्मगुण. २ सारः=स्वरूपम्. ३ जीवस्य. ४ यतः. ५ एव.  
 ६ सादृश्यमेवाभेदः तस्य. ७ ईशेन क्षीराब्ध्यादि. ८ मुक्तस्येशेन.  
 ९ आनन्दादिना. १० तु. ११ तत्प्रधानकत्वं तदधीनत्वमेव. १२ सत्तादि-  
 नैव 'भूतानि विष्णुः' इत्यादौ सादृश्यम्. १३ आनन्दादिसादृश्यं  
 सज्जीवानाम्. १४ हस्तादि. १५ दुर्गे. १६ तद्दर्शनमन्वेयाविलम्बेन.  
 १७ नरकम्. १८ सूत्ररुता. १९ अभिन्नम्. २० समाधिकरहितम्.  
 २१ ब्रह्मणि. २२ भिन्नम्. २३ गुणादि नास्ति. २४ अनन्तरम्.  
 २५ नरकम्. २६ भिन्नं इव-अभिन्नम्. २७ इवशब्दः. २८ पूर्वपदोक्त-  
 धिरुद्धे द्वितीये. २९ तन्नामकग्रन्थे. ३० मुक्त्याभेदपक्षनिरासः.

चिदमेदो<sup>१</sup>ऽस्ति भेदामेदोऽपि वा<sup>२</sup> क्वचित् ॥ <sup>३</sup>समुदायमृते विष्णोः  
 स्वगुणादीन्विनापि वा<sup>४</sup> । इतिश्रुतेर्न तस्यास्ति भेदामेदोऽपि केनचित् ॥  
 अभेदश्रुतयोऽश्रुत्वा<sup>५</sup>त्सादृश्यं चांशता<sup>६</sup>ऽस्य<sup>७</sup> तु । अंशस्तु द्विविधो ज्ञेयः  
 स्वरूपांशोऽन्य एव च ॥ विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सादृश्य-  
 मात्रयुक् । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः<sup>८</sup> ॥ स<sup>९</sup>  
 एव <sup>१०</sup>चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरेर्यथा । सूर्यमण्डलमा<sup>११</sup>न्येक-  
 स्तत्प्रकाशाभिमानवान्<sup>१२</sup> ॥ सूर्योऽथ सप्तमाब्धेश्च<sup>१३</sup> ब्राह्मोदस्य<sup>१४</sup> च  
 वारिषः । कठिणत्वेन <sup>१५</sup>भेदादेः पृथिव्या अपि देवता<sup>१६</sup> ॥ धरादे-  
 व्येवमेवैको भगवान्विष्णुरव्ययः । नानावताररूपेण स्थितः पूर्णगुणः  
 सदा ॥ विष्णुत्राद्यभिमानिन्यो यथाऽपभ्रष्ट<sup>१७</sup>देवताः । सूर्यादिभ्य-  
<sup>१८</sup>स्तथैवायं संसारी परमात्पृथक् ॥ ४३ ॥ ॐ अनुज्ञापरिहारौ  
 देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॐ ॥ ४८ ॥ <sup>१९</sup>देहदोषैश्च  
 दुष्टत्वादपभ्रष्टाख्य देवताः<sup>२०</sup> । अन्यास्सूर्यादिदेवेभ्यो ह्यनुग्राह्याश्च  
 तैस्सदा ॥ एवमेव पराद्विष्णोः पृथक् संसारिणो मताः । अनु-  
 ग्राह्याश्च तेनैव तत्प्रमादाच्च मोक्षिणः ॥ न तु मत्स्यादिरूपाणामनु-  
 ग्राह्यत्वमिष्यते ॥ ४८ ॥ ॐ असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॐ ॥  
 ॥ ४९ ॥ गुणैरशेषैः पूर्णत्वान्मुख्यामेदो परैर्न च ॥ ४९ ॥  
 ॥ ॐ आभास एव च ॐ ॥ ५० ॥ अंशाभासाश्च सर्वेऽपि

१ विष्णोः स्वगुणादीन् विना. २ अपि नास्ति. ३ अंशिनं विना  
 'अशिनोर्न भेदामेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदा' (अनु. २. २.) इत्युक्तेः.  
 ४ व्यवस्थित विकल्पे. ५ उपपद्यन्ते. ६ परमेश्वरांशत्वम्. ७ जीवस्य.  
 ८ सर्वगत्वादिपरिमाणम्. ९ सः-तत्सामर्थ्यादियुक्तः. १० सः. ११ अशी  
 सूर्यः. १२ तदंशश्च एक एव. १३ अशब्धैः कः. १४ अभिमानि अशी.  
 १५ देवताः अशभूताः. १६ एकैव. १७ नामक देवताः अशरूपाः.  
 १८ पृथक्. १९ परदेह. २० अन्तर्धानादिशक्तिमन्तः.

परसांशा न मुख्यतः । यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ॥  
 न तु पुंसादेवत्पादा जीवा एते परात्मनः । पूर्णास्तस्य गुणा एव  
 प्रादुर्भावतया स्थिताः ॥ एवं जगाद परमा श्रुतिर्नारायणं परम् ।  
 अक्षयो भगवान्विष्णुर्लक्ष्म्यावासो लये स्थितः ॥ मुक्तैस्सदा चिन्त्य-  
 मानो ब्रह्मार्थस्तारतम्यर्गः । प्रकृतिः पुरुषः कालो वेदाश्चेति चतुष्टयम् ॥  
 नित्यं स्वरूपतो विष्णोर्विशेषावाप्तिमात्रतः । उत्पत्तिमदिति प्रोक्तं  
 लक्ष्मीस्तदभिमानीनी ॥ ततो जातः पुमान्नाम ब्रह्माऽस्यां वासुदेवतः ।  
 सूत्रात्मा प्राणनामा च देव्या प्रकृतिमानिनी ॥ ततो रूपं  
 महत्त्वात् ११ ब्रह्मणोऽहंकृतिः शिवः । ब्रह्मणो बुद्धिनाम्नोमा तत  
 इन्द्रो मनोऽभिधः ॥ स्कन्दश्च तत एवान्ये सर्वे देवाः प्रजज्ञिरे ।  
 तत्र पूर्वतनः श्रेयान्गुणैस्सर्वैस्समस्तशः ॥ तेभ्यश्च भगवान्विष्णु-  
 स्तदधीना इमे सदा । जन्मस्थितिलयाज्ञाननियतिज्ञानसंसृतिः ॥  
 मोक्षश्च १३ तदधीनत्वमेतेषां नैव हीयते । मुक्तावपि म एवैकः स्वतन्त्रः  
 पूर्णसद्गुणः ॥ इति श्रुत्युपपत्तिभ्यां पादेऽस्मिन्प्रभुणोदितम् ॥ १८ ॥  
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुष्वाख्याने  
 द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥ श्लोकसङ्ख्या १०३ ॥  
 ॥ ५३१ ॥

॥ ॐ ॥ श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यते । यत्र  
 तन्निर्णयं देवः सुविशिष्टोपपत्तिभिः ॥ करोत्यनेन पादेन तत्र  
 स्पष्टार्थवत्श्रुतिः । विशेषश्रुतिवैरूप्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः ॥

१ तथा विष्णौ.

२ जीवजातम्.

३ परमपुरुषस्यामृतपादत्रयमिव.

४ विलक्षणम्.

५ एतत्पादोद्देश्यं अधिदेवादिस्वरूपं पिण्डीकृत्याह.

६ सङ्कर्षणात्.

७ मानिन्यौ, सुपांसुलुगिति पूर्व सवर्णः. ८ प्रकृति-

पुरुषाभ्याम्.

९-१० महत्तत्त्वस्वरूपम्. ११ सकारात् शिवः. १२ समस्तेषु.

१३ इतीमे.

दृष्टायुक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता । युक्तयः पूर्वपक्षेषु  
 सुनिर्णीतास्तु तादृशाः ॥ युक्तयो निर्णयस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ॥  
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने  
 द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ ४ ॥  
 ॥ ५३५ ॥ द्वितीयाध्यायस्समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ स्वाभाविकान्यथानामसहभावान्यथोक्तयः । अविशेष-  
विशेषौ च सहभावो विमिश्रता ॥ विरुद्धोक्तिः सहस्थानं वैयर्थ्यं  
चान्यथागतिः । युक्तयः पूर्वपक्षस्य<sup>१</sup> गुणाधिक्यार्थतो भवौ ॥  
उपपत्तिद्विरूपत्वमाधिक्यमनुरूपता । योग्यता बलवत्त्वं च विभागः  
कारणामवः॥ कृत्स्निरन्या गतीश्चैव सिद्धान्तस्यैव साधकाः<sup>२</sup>॥ ॐ योनेः  
शरीरम् ॐ ॥ १ ॥ बीज<sup>३</sup>पूल्ययोनीनां<sup>४</sup> सङ्गातिनियमोज्झितिम् ।  
<sup>५</sup>अथशब्देन भगवानाह 'कारणतश्च ताम्'<sup>७</sup> ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्द-  
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य  
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥ श्लोकसङ्ख्या ५ ॥ ५४० ॥

॥ ॐ ॥ पश्चाददृष्टयविज्ञानकालदुःखपृथग्भवाः । स्थानभेदो  
विरुद्धत्वं न्यायसाम्यं स्वतो भवः ॥ गुणसाम्यमयोगश्च तर्कबाधो  
विलोमता । नानाभावः प्रलोभश्च युक्तयः पूर्वपक्षगाः<sup>८</sup> ॥ अशक्य-  
कर्तृताशक्तिः स्वतो बोधस्तथैव च । अमानकृत्स्निसन्मानव्यवस्था-  
त्यल्पतामवाः ॥ विशेषदृष्टिवाक्ये च पुंशक्तिः सुनिदर्शनम् ।  
अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णय<sup>९</sup>प्रमाः ॥ ॐ सन्ध्ये सृष्टि-  
राह हि ॐ ॥ १ ॥ ॐ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च  
ॐ ॥ २ ॥ ॐ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्त-  
स्वरूपत्वात् ॐ ॥ ३ ॥ <sup>१०</sup>वासनाः सर्ववस्तूनामनाद्यनुभवागताः ।

<sup>१</sup> पूर्वपक्षाणां संबन्धिन्यः. <sup>२</sup> न्यायाः. <sup>३</sup> बीह्यादिकं रेतश्च.

<sup>४</sup> सम्यन्यातिनियमाभावम्. <sup>५</sup> प्रकृतादर्थ्यादर्थान्तरवाचिना योनेः

शरीरमापद्यते क्वचित्तदमार्वेऽपि इति. <sup>६</sup> क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशय-

लक्षणेन कारणविशेषेण तां नियमोज्झितिम्. <sup>७</sup> आह. <sup>८</sup> पूर्वपक्षाणां

सम्बन्धिन्यः. <sup>९</sup> सिद्धान्तनिर्णयार्थानि प्रमाणानि. <sup>१०</sup> भावनापर-

नामकाः संस्काराः.

सन्त्येवाशेषजीवानामनादिमनसि स्थिताः ॥ त्रिगुणात्मकं मनोऽस्त्येव  
यावन्मुक्तिस्सदातनम् । तत्रैवाशेषसंस्काराः सञ्चीयन्ते सदैव च ॥  
सूक्ष्मत्वेन लये सच्च<sup>२</sup>प्राकृतैरुपचीयते । सृष्टिकाले यदा तन्न<sup>३</sup>कुतः  
संसारसंस्थितिः<sup>४</sup> ॥ संस्कारैर्भगवानेव सृष्ट्वा नानाविधं जगत् । स्वप्नकाले  
दर्शयति भ्रान्तिर्जाग्रत्त्व<sup>५</sup>मेव हि ॥ अदृष्टे चाश्रुते भावे न भाव<sup>७</sup>  
उपजायते । अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते ॥ इति श्रुति-  
पुराणोक्ति<sup>८</sup>रना<sup>९</sup>दित्वात्तु युज्यते । कदाचिद्दर्शनायोग्यं<sup>१०</sup>यत्तत्रापि  
<sup>११</sup>विभागतः ॥ <sup>१२</sup>दृष्टं समाधि<sup>१३</sup>करणं दृश्यतेऽत्र स च भ्रमः ।  
वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न च ॥ <sup>१४</sup>भेदोऽभेदोऽथ वा द्वन्द्व<sup>१५</sup>  
मिति प्रश्नो न युज्यते । <sup>१६</sup>द्रष्टुः स्वप्नस्य दृष्टत्वाद्भेदस्यैवाखिलैर्जनैः ॥  
<sup>१७</sup>प्रश्नदोषा हि चत्वारः स्वव्याहतिरसङ्गतिः । सिद्धार्थता च वैफल्यं  
न तैः स्यात्तच्चनिर्णयः ॥ तच्चनिर्णयवैलोम्यं स्याद्वादेऽपि हि  
निग्रहः<sup>१८</sup> । उद्भावनीयमेव स्यान्न कथावसितिर्भवेत् ॥ विजिगीषु-  
कथायां तु कथावसितिकारणम् । <sup>१९</sup>परिहारेऽपि सिद्धत्वं दूषणं  
प्रतिवादिनः<sup>२०</sup> ॥ प्रति<sup>२१</sup>ज्ञायां, तद<sup>२२</sup>न्यस्य सिद्धत्वं हि साधिका ।  
आश्रय<sup>२३</sup>व्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धिश्च दूषणम् ॥ केषाञ्चिन्न च ते दोषा  
व्याप्तौ <sup>२४</sup>सत्यां कथञ्चन । दोषो <sup>२५</sup>व्याहतिरेवास्ति नृन्मृङ्गास्तित्व-  
साधने ॥ यत्र<sup>२६</sup>व्याह<sup>२७</sup>तता नास्ति कोऽतिसङ्गोऽस्य<sup>२८</sup>साधने<sup>२९</sup> ।

१ जडं न तु स्वरूपभूतम्. २ अहङ्काराद्यैः. ३ प्रलये न स्यात्.

४ आत्मनः संसारावस्थानम्. ५ घटादीनां बाह्यार्थक्रियाश्रमत्वज्ञानम्.

६ पदार्थं. ७ वासना. ८ उक्तिस्तु. ९ संसारस्य. १० यत् स्वप्ने

दृश्यते. ११ सामानाधिकरण्येन विना. १२ दृष्टं जागरे. १३ एक-

स्यलभ्युत्तित्वम्. १४ अथ अद्वैतिन्याख्यानिरासः. १५ स्वप्नद्रष्टुः

स्वप्नेः पदार्थः भेदाभेदौ. १६ स्वप्नस्य द्रष्टुः. १७ विकल्पप्रश्न.

१८ निग्रहस्यानम्. १९ उत्तरे. २० एष न तु पादिनः. २१ अर्थस्य.

२२ हेत्यर्थस्य. २३ व्यधिकरण. २४ अथाधितयिपयत्वेन सति.

२५ प्रत्यक्षप्रमाणयितोषः. २६ साध्ये. २७ प्रमाणसाधः, २८ अतिप्रसङ्गः.

२९ असदाश्रयेण हेतुना क्रियमाणं.

प्रत्यक्षागममूलास्तु<sup>१</sup> न्यायास्सर्वे भवन्ति हि ॥ <sup>२</sup>न्यायाभासा<sup>३</sup> अमूलाः  
स्युन्यायस्थान्यस्य<sup>४</sup> तौ पुनः<sup>५</sup> । - <sup>६</sup>अदृष्टे <sup>७</sup>व्यभिचारे तु साधकं  
<sup>८</sup>तदिति स्फुटम् ॥ ज्ञायते साक्षिणैवाद्वा मानवाधे न <sup>९</sup>तद्भवेत् ।  
<sup>१०</sup>यत्साक्षिणैव मानत्वं मानानामवसीयते ॥ अमानस्य तु मानत्वं<sup>११</sup>  
मानसत्त्वाच्चलं भवेत् । <sup>१२</sup>उत्सर्गतोऽपि <sup>१३</sup>यत्प्राप्त<sup>१४</sup>मपवाद<sup>१५</sup>विवर्जितम् ॥  
व्यभिचार्यप<sup>१६</sup>वादेन मानमेव भविष्यति । अतो हि भोजनादीना-  
मिष्टसाधनताऽनुमा ॥ मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च ।  
व्याप्तत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणम् ॥ रोहिण्युदय आसन्नः  
कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः । इत्युक्ते साधनं नो किं न ह्यज्ञै<sup>१७</sup>वात्र  
साधिका ॥ अन्यत्सद<sup>१८</sup>सतोविश्वमिति च व्याहतेरमा<sup>१९</sup> । असिद्ध<sup>२०</sup>-  
साधने दोषः कौ, व्याप्तिर्यदि विद्यते ॥ व्याप्तिश्च व्यतिरेकेण तत्र  
तैश्चावगम्यते । अप्रसिद्धस्य साध्यस्य साधकत्वं यदेष्यते ॥ लिङ्ग<sup>२१</sup>-  
स्यो<sup>२२</sup>क्तौ विशे<sup>२३</sup>षोऽयं केन मानेन गम्यते । साधनं परमाण्वादे-  
र्यद्यसिद्धस्य चेष्यते ॥ यथाऽनुभवमेवैतन्नाङ्गीकार्यं कुतस्तदा । यत्र  
नातिप्रसङ्गोऽस्ति मानं न च विपर्यये ॥ क्लिष्टकल्पनयैवात्र साध्य-  
मित्यतिदुर्वचः । परिशेषो <sup>२३</sup>मिथस्सिद्धिश्चक्रकस्वाश्रयादयः ॥ असिद्ध-  
साधकत्वेन पञ्चावयवतां विना । अङ्गीकार्याः समस्तैस्तन्निपमः किं  
निवन्धनः ॥ सिद्धसाधनतायां च न कथाऽवसि<sup>२४</sup>तिर्भवेत् । व्यभिचारो  
हेत्वसिद्धिरेक<sup>२५</sup>पक्षेऽपि दूषणम् ॥ साध्यसाधनवैकल्यं<sup>२६</sup> दृष्टान्तस्य<sup>२७</sup>

- १ एव. २ अमूलाः. ३ एव. ४ प्रत्यक्षागममूलकन्यायावन्यस्य.  
५ प्रत्यक्षागमौ एव मूलम्. ६ एव. ७ साध्यव्यभिचारे. ८ लिङ्गम्.  
९ अदृष्टव्यभिचारित्वम्. १० यस्मात्. ११ मानत्वग्रहणम्. १२ स्वभावतः.  
१३ लिङ्गम्. १४ निश्चितमपि. १५ साध्यव्यभिचार. १६ कारण-  
विशेषेण. १७ समयमात्रम्. १८ सकाशात्. १९ अप्रमाणम्.  
२० अप्रसिद्धसाध्यस्य २१ कर्तरि षष्ठी. २२ प्रयोगविशेषः २३ अन्यो-  
न्यायः. २४ विशिष्टस्यासिद्धिरेव. २५ चादिप्रतिधादिनोः एकस्य  
पक्षे. २६ एव. २७ दूषणम्.

विशेषणे<sup>१</sup> । वैथर्ष्य<sup>२</sup>मेका<sup>३</sup>मिद्वौ च विशिष्टा<sup>४</sup>सिद्धिरेव हि ॥  
 अप्रयोजनता तत्र<sup>५</sup> प्रथमप्रश्नदूषणम् । सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्त-  
 र्गतं भवेत् ॥ अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः<sup>६</sup> क्वचित् ।  
 प्रत्यक्षान्तर्गतोऽभावः सुखादे<sup>७</sup>नियमेन च ॥ अन्यत्र<sup>८</sup> झटिति प्राप्तः<sup>९</sup>  
 प्रारम्भा<sup>१०</sup>घाश्च युक्तयः । आगमार्थावमित्यर्था<sup>११</sup> नियतव्याप्तयोऽ-  
 खिलाः ॥ वाक्यं प्रकरणं स्थानं समाख्या च<sup>१२</sup> तथाग्निधाः । कुरु-  
 पाण्डवस्तेषामुपपत्तेः पृथग्गचः ॥<sup>१३</sup> स्वन्यायैः साधनं<sup>१४</sup> कार्यं  
<sup>१५</sup>परन्यायैस्तु<sup>१६</sup> दूषणम् ।<sup>१७</sup> स्वन्यायैर्दूषणं च स्वात्मावितैः प्रति-  
 वादिनः ॥<sup>१८</sup> प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता<sup>१९</sup> न सिद्धान्तस्य दूषकाः । छलं  
 जातिरिति द्वेषा व्याह<sup>२०</sup>त्यन्तरमिष्यते ॥ जातिः स्वव्याहतिर्ज्ञेया  
 छलमर्था<sup>२१</sup>न्तरोत्तरम् । एवं संशोधितन्यायसदागमविरोधतः ॥  
 नानिर्गन्धमिह प्रोक्त मायामात्रपदेन हि । प्रिलक्षणं<sup>२२</sup> मदमतोरिति  
 हि व्याहृतं स्वतः ॥ प्रतियोगित्वं<sup>२३</sup> मध्यस्य ब्रह्मणोऽङ्गीकृतं भवेत् ।  
 मिथ्या चैत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हि ॥ अप्रिलक्षणत्वं मत्स्य  
 स्यान्मिथ्यात्वं ब्रह्मणस्ततः । अनिर्गन्धस्य सत्त्वं वा, यदि धर्मानं  
 केचन ॥ ब्रह्मणो, नैव जिज्ञासं<sup>२४</sup> जिज्ञासा धर्मनिर्णय । इदमित्य-  
 मिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ॥ इत्थम्भाषो हि धर्मोऽस्य<sup>२५</sup> न

१ दत्त सति २ विद्रव्यस्य विद्रवणस्य वा वैथर्ष्यं तदपि हेतो  
 दूषणमेव ३ विद्रवणविशेष्ययोरेवस्य ४ विशिष्टस्यासिद्धिरेव  
 ५ प्रश्नदोषेषु ६ कदाचित्त्वटाद्यभावात्प्राहकं प्रत्यक्षान्तर्गतम् ७ अभाव  
 ८ सुखादिभिन्ने घटादौ मनि ९ अभाव प्रत्यक्षम् १० उपभ्रमादय  
 ११ निष्कार्था १२ वेदार्थं निर्णयार्था युक्तय एव १३ न तत्र  
 परस्य किं नु स्वस्यापि सिद्धेन्यायै क्वचित्स्यमात्रसिद्धे साधितै  
 १४ स्वप्रश्नमाधनम् १५ उभयसिद्ध १६ स्रण्डन दूषणानुमानं तु  
 परमात्रसिद्धे १७ क्वचित् स्वमात्रसिद्धे १८ आपादनविषयतया  
 १९ निर्धूमन्यादय २० व्याहृतिप्रमेद २१ परोन स्यादर्थान्तर परिकल्प्य  
 तन्व्योत्तरम् २२ सन्ध्यम्, स्वप्न २३ स्यात्प्रपञ्चं प्रति २४ ब्रह्म  
 अन्य ब्रह्मण



चेन्न प्रतियोगिता<sup>१</sup> । इत्थम्भावात्मकान्धर्मानाहुश्च श्रुतयोऽखिलाः ॥  
 अदृश्यत्वादयोऽप्यस्य गुणा हि प्रभुणोदिताः । यदि स्युस्तादृशा  
 धर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किम् ॥ <sup>२</sup>अन्यापेक्षा यदि स्युष्टे<sup>३</sup> सत्तैवं<sup>४</sup>  
 देशकालगा । देशकालानपेक्षा हि न सत्ता कापि दृश्यते ॥  
 सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यते । मिथ्याधर्मविधातुश्च  
 वेदस्यैवाप्रमाणता ॥ अप्राप्तां भ्रान्तिमापाद्य किं वेदो मानतां व्रजेत् ।  
 न हि वेदं विना ब्रह्म वेद्यं धर्माश्च तद्गताः ॥ वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं  
 यदि नैक्यस्य तत्कथम् । धर्मरूपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि  
 दर्शने ॥ <sup>६</sup>इदन्तदादिधर्मित्वे धर्मोऽन्यः कल्प्यतेऽत्र हि । सर्वधर्म-  
 विहीनस्य धर्मरूपः क्व दृश्यते ॥ तदर्थं यदि धर्माणामारोपः  
 साऽनव<sup>७</sup>स्थितिः<sup>८</sup> । ईशतज्ज्ञानवेदाक्षजानुमामाट्<sup>९</sup>पूर्विणः ॥ भ्रान्ति-  
 विध्वंस्य येनैव मानामासेन कल्प्यते । तन्मात्रस्यान्यथा<sup>१०</sup>भावे किं न  
 स्याद्विध्वंसत्यता ॥ येनेदं कल्प्यते भ्रान्तं भ्रान्तिस्तस्यैव किं न सा ।  
 भ्रान्तत्वे तस्य विश्वा<sup>११</sup>रेरीशाद्यभ्रान्तमेव हि ॥ भवेयुर्भ्रान्तयो नृणां  
 नैवेशादेः कथञ्चन । सत्यत्वमक्षजं प्राप्तं यदि भ्रान्तमितीष्यते ॥  
 प्रामाण्यमागमस्यापि प्रत्यक्षादन्यतः कुतः । साक्षिप्रत्यक्षतो ह्येव  
 मानानां मानतेयते ॥ साक्षिणः स्वप्रकाशत्वमनवस्था ततो न हि ।  
<sup>१२</sup>तात्कालिकं प्रमाणत्वमक्षजस्य यदा भवेत् ॥ ऐक्यागमस्य किं न  
 स्यात्तस्याप्येतादृशं यदि । ऐक्यप्रमाणमिथ्या<sup>१३</sup>त्वं यदा<sup>१४</sup> विश्वस्य  
 सत्यता ॥ ऐक्यवाक्यस्य मानत्वं यद्यबाध्यमितीष्यते । अक्षजस्यापि

<sup>१</sup> विरोधिता प्रपञ्चधर्मव्यावृत्तिमत्ता. <sup>२</sup> ब्रह्मभिन्नमिथ्यामूत सर्व-  
 चस्त्वपेक्षावत्ताः. <sup>३</sup> स्युष्टे इति सुपामादिषु द्रष्टव्यम्. <sup>४</sup> एवं-परापेक्षा.  
<sup>५</sup> सामान्यरूप. <sup>६</sup> इदंत्वत्त्वादिधर्मित्वे दृष्टे एव. <sup>७</sup> सोऽप्येवमिति  
 प्रसक्तः. <sup>८</sup> इति ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वनिरासः. <sup>९</sup> प्रमात्. <sup>१०</sup> अप्रामाण्ये.  
<sup>११</sup> विश्वमिथ्यात्वं प्रतिपादयतः गौडपादादेः. <sup>१२</sup> व्यावहारिकम्.  
<sup>१३</sup> आपद्यते. <sup>१४</sup> एवं यदा तदा.

मानत्वं नावाध्यं किमितीष्यते ॥ अद्वैतहानिसामान्यान्न विशेषश्च<sup>१</sup>  
 कश्चन । यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते ॥ प्रामाण्यस्य  
 च मर्यादा कालतो<sup>२</sup> व्याहता भवेत् । कालान्तरेऽप्यमानं<sup>३</sup> चेदिदानीं  
 मानता कुनः ॥ मिथ्यात्वमानं<sup>४</sup> मोक्षेऽपि मानं किं नेति भण्यताम् ।  
 मानत्वे द्वैतहानिः स्यादमानत्वेऽप्यमोक्षता<sup>५</sup> ॥ विश्वस्य पुनरापत्ति-  
 मिथ्यामानं यदा न मां<sup>६</sup> । अस्तिचेन्मुक्तयवस्था च द्वैतापत्तिरतोऽ-  
 न्यथा<sup>७</sup> ॥ अमुक्तत्वं<sup>८</sup> तथा<sup>९</sup> काले कालाधीना हि मुक्तता । काल  
 एवागमोऽ<sup>१०</sup>प्याह मुक्तिं<sup>११</sup> कालनिवर्तनं ॥ मुक्तेरपि निवृत्तिः<sup>१२</sup>  
 स्यात्संसारित्वमतो भवेत् । क च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमाऽऽगमवाधितम्<sup>१३</sup> ॥  
 देहात्मत्वं यदि न तत्प्राप्तं प्रत्यक्षतः क्वचित् । मम देह इति ह्येव न  
 देहोऽहमिति प्रमा ॥ उपचारश्च कृष्णोऽहमिति<sup>१४</sup> कर्दम लेपने ।  
 वल्लस्य यद्वदेवं स्याद्यद्यु<sup>१५</sup>पाधिकृतं तदा ॥<sup>१६</sup> स्वतः शुक्लत्व<sup>१७</sup>त्काण्यं  
 न ममेति प्रतीयते । कथं च मेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयते ॥  
 जातमात्रा मृगा गायो हस्तिनः पक्षिणो ज्ञपाः<sup>१८</sup> । मयाभयस्त्रभोगादौ<sup>१९</sup>  
 कारणानि विजानते ॥ अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं<sup>२०</sup> तत्कथं भवेन् ।  
 अन्वय<sup>२१</sup>व्यतिरेकादे<sup>२२</sup>रनुमन्धानविस्मृतौ ॥ यदा देहान्त<sup>२३</sup>रज्ञानं

<sup>१</sup> प्रत्यक्ष प्रामाण्यस्यावाध्यत्वे बहुप्रपञ्चापत्तिः आगमप्रामाण्या-  
 वाध्यतायां तु नैवमिति कश्चन विरोधः न, व्यर्थत्वात्. <sup>२</sup> कालतो  
 मर्यादा-व्यवच्छेदः, तात्कालिकत्वम्. <sup>३</sup> वाधितमानम्. <sup>४</sup> मोक्षसमये.  
<sup>५</sup> विश्वक्षिणावस्थायाः. <sup>६</sup> तदा विश्वस्य पुनरापत्तिः. <sup>७</sup> अस्तत्त्वे.  
<sup>८</sup> आत्मनः. <sup>९</sup> तथा विकल्प्य दोषो वाच्यः. <sup>१०</sup> "तदा विद्वान्  
 पुण्य पापे" इति. <sup>११</sup> कालास्तत्त्वे. <sup>१२</sup> अस्तत्वम्. <sup>१३</sup> क इष्टम्,  
 नैवेत्यर्थः. <sup>१४</sup> व्यग्रहारस्तु. <sup>१५</sup> देहादि. <sup>१६</sup> वल्ले. <sup>१७</sup> स्वतोनीरूप  
 एवाहम्. <sup>१८</sup> मीनाः. <sup>१९</sup> मृगादौ. <sup>२०</sup> मयादिस्मरणज्ञानम्. <sup>२१</sup> यदा-  
 रत्नतपानं तदिष्टसाधनं यदिष्टसाधनं न तत्तत्तपानं न भवतीत्यादेः  
 विस्मृतौ. <sup>२२</sup> तथा चायमित्यनुसन्धानस्य विस्मृतौ. <sup>२३</sup> पूर्वदेह-  
 स्मरणम्.

देहैक्यावसितिः कुतः । व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवात्<sup>१</sup> ॥  
 मेद<sup>२</sup>ज्ञानेऽपि चाङ्गार<sup>३</sup>बह्विवत्स्वा<sup>४</sup>विविक्तवत् । भवन्ति व्यवहाराश्च न  
 हि प्रत्यक्षगानपि ॥ अर्थान्यथानुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ।  
 लोकास्ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् ॥ शक्यं वारयितुं कापि  
<sup>५</sup>तच्चेन्नोत्तर<sup>६</sup>गोचरम् । कथमेवोत्तरः कालस्तद्गो मोक्षश्च गम्यते ॥  
 आगमोऽपि हि<sup>७</sup>सामान्ये सिद्धे प्रत्यक्षतः पुनः । विशेषं<sup>९</sup>गमयेदेव  
 कथं शक्ति<sup>१०</sup>ग्रहोऽन्यथा<sup>११</sup> ॥ अतीतानागतार्थेषु जाते<sup>१२</sup>शक्तिग्रहेऽ-  
 खिलम्<sup>१३</sup> । विशेषं<sup>१४</sup>गमयेद्वाक्यं न तदज्ञातशक्तिके<sup>१५</sup> ॥ शक्तिश्चे-  
 द्धर्तमाने स्यान्नातीतानागतं वदेत् । यदि शक्तिग्रहोऽन्यत्र<sup>१६</sup>कथं स<sup>१७</sup>  
 स्यात्तदग्रहे ॥<sup>१८</sup>सामान्यं<sup>१९</sup>दृष्टमेवासा<sup>२०</sup>वन्यत्र<sup>२१</sup>गमयेद्यदि । सामान्य-  
 वर्जितं वस्तु स्वरूपं गमयेत्कथम् ॥ न स्वरूपत्वसामान्यं केनाप्यङ्गीकृतं  
 क्वचित् ।<sup>२२</sup>स्वरूपं चेदनुगतं व्यावृत्तं<sup>२३</sup>तत्र किं भवेत् ॥<sup>२४</sup>सर्वा-  
 नुगतधर्माणामन्ते हि स्वत्व<sup>२५</sup>मिष्यते । किं व्यावृत्तमिति प्रश्ने  
 स्वरूप<sup>२६</sup>मिति केवलम् ॥ स्यादुत्तरं<sup>२७</sup>ततोऽन्यच्चेत्तदेव<sup>२८</sup>स्वयमेव<sup>२९</sup>नः ।  
 एवं व्यावृत्त<sup>३०</sup>रूपेऽपि यदा शक्तिग्रहो भवेत् ॥ तस्य सामान्यतो  
 ज्ञानं विना स<sup>३१</sup>च भवेत्कुतः । अतो विशेषसामान्यरूपं<sup>३२</sup>सर्वमपीष्यते ॥

<sup>१</sup> लोकाणाम्. <sup>२</sup> देहाद्. <sup>३</sup> अङ्गारे व्याप्त. <sup>४</sup> स्याभिन्ने स्वसंसृष्टे  
 यथा तथा. <sup>५</sup> साक्षिशानम्. <sup>६</sup> वर्तमानमात्रगोचरं चेत्. <sup>७</sup> अन्वय-  
 सामान्यवति पदार्थसमूहे. <sup>८</sup> पश्चात्. <sup>९</sup> अन्वयविशेषवन्तं तमेव  
 पदार्थसमूहम्. <sup>१०</sup> पदानां तेषु वाचकत्वज्ञानम्. <sup>११</sup> पूर्वं पदार्थ-  
 ज्ञानाभावे. <sup>१२</sup> पदानाम्. <sup>१३</sup> वाक्यम्. <sup>१४</sup> अन्वयविशेषम्. <sup>१५</sup> सति  
 पदसमूहे. <sup>१६</sup> अतीतानागतयोरपि. <sup>१७</sup> पदशक्तिग्रहः. <sup>१८</sup> पूर्वं  
 पदार्थाज्ञाने सति. <sup>१९</sup> वस्तुगतसामान्यधर्मं गोत्वादिकम्. <sup>२०</sup> शब्दः.  
<sup>२१</sup> कालान्तरे. <sup>२२</sup> स्वरूपत्वम्. <sup>२३</sup> वस्तुनि. <sup>२४</sup> सर्वेयाम्.  
<sup>२५</sup> स्वरूपत्वम्. <sup>२६</sup> स्वरूपत्वम्. <sup>२७</sup> मेदलक्षणं व्यावृत्तम्. <sup>२८</sup> स्वरूपम्.  
<sup>२९</sup> तर्हि. <sup>३०</sup> निस्तसामान्यस्वरूपे. <sup>३१</sup> शक्तिग्रहः. <sup>३२</sup> सर्वं वस्तु-

<sup>१</sup>व्यावृत्तं यच्च<sup>२</sup>सामान्यं तदेव स्याद्विशेषतः<sup>३</sup> । न चैकधर्मता तेन  
 पदार्थानां परस्परम् ॥ <sup>४</sup>धर्माणां भेद<sup>५</sup>दृष्ट्यैव तत्सादृश्यस्य दर्शनात्<sup>६</sup> ।  
 अतः<sup>७</sup>सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः ॥ सर्वमित्येव विज्ञानं  
<sup>८</sup>सर्वेषां कथमन्यथा । किञ्चित्सादृश्यविज्ञानादखिलस्यापि वस्तुनः ॥  
 शब्दशक्तिग्रहश्च स्यात्तत्<sup>९</sup>सादृश्यमानतः । <sup>१०</sup>प्रत्यक्षं मानसं चैव  
<sup>११</sup>यदाऽतीतार्थगोचरम्<sup>१२</sup> ॥ तदा<sup>१३</sup>स्मृतिप्रमाणत्वमतीतत्व-  
 विशेषितम्<sup>१४</sup> । आधिक्य<sup>१५</sup>मनु<sup>१६</sup>भूतात्तु यदा<sup>१७</sup>तीत<sup>१८</sup>त्वमिष्यते<sup>१९</sup> ॥  
 मानता च कथं न स्यात्स्मृतेर्वाधश्च नात्र हि । मानत्वं प्रत्यभिज्ञाया  
 अपि सर्वानुभूतिगम् ॥ अतीतवर्तमानत्व<sup>२०</sup>धर्मिणी सा च दृश्यते<sup>२१</sup> ।  
 न च सा <sup>२२</sup>स्मृतिमात्रार्था तदिदंत्व<sup>२३</sup>ग्रहैकतः<sup>२४</sup> ॥ अतो न  
 वर्तमानैकनियमः स्याद्गृहेऽक्षजे । न च <sup>२५</sup>प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्र<sup>२६</sup>मिति-  
 र्नाम <sup>२७</sup>कुत्रचित् ॥ मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतया ।  
 मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् ॥ ज्ञानमेव ततोऽन्या न  
 प्रमितिर्नाम दृश्यते । मानमात्रप्रमेयाणां<sup>२८</sup> <sup>२९</sup>तदुच्छि<sup>३०</sup>त्तिर्न हि  
 क्वचित् ॥ स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचित् । जाग्रच्च-  
 मात्रमत्रैकमन्यथा दृश्यते स्फुटम् ॥ अतो मिथ्या न च स्वप्नो

- <sup>१</sup> स्वरूपम्. <sup>२</sup> यदेव. <sup>३</sup> विशेषणत्वेन - अनुवृत्त बुद्धिजनकत्वेन  
 सामान्यं रूपञ्च स्यात्. <sup>४</sup> शौक्यादिधर्माणाम्. <sup>५</sup> प्रतिव्यक्ति  
 भिन्नत्वदर्शनात् विशेषरूपत्वम्. <sup>६</sup> सामान्यरूपत्वम्. <sup>७</sup> वर्तमाना-  
 तीतानामताः. <sup>८</sup> साक्षादिमत्रादि सादृश्यानुसारेण. <sup>९</sup> मानसम्.  
<sup>१०</sup> यस्मात्. <sup>११</sup> एव यत्स्मृतिभरणम्. <sup>१२</sup> तस्मात्. <sup>१३</sup> स्मृतेः.  
<sup>१४</sup> अर्थस्मृतिः विपर्यायरोति. <sup>१५-१६-१७-१८-१९</sup> अनुक्रम. <sup>२०</sup> धर्म-  
 विनिष्टार्थविषया. <sup>२१</sup> साक्षिणा. <sup>२२</sup> स्मृतिरेव स्मृतिमात्रा, सा  
 अर्थे यस्याः सा स्मृत्यनुभवरूपैकदेशामुदाहरणा तथाच स्मृत्यनु-  
 भवारमर्षकज्ञानरूपाच. <sup>२३</sup> तत्प्रेदन्तज्ञानयोः. <sup>२४</sup> एकस्यानुभवान्.  
<sup>२५</sup> ज्ञानतः. <sup>२६</sup> ज्ञातता. <sup>२७</sup> अतीतानादायिव वर्तमानेऽपि. <sup>२८</sup> तस्मात्.  
<sup>२९</sup> तदात्मकविषयम्. <sup>३०</sup> बाधः.

<sup>१</sup>जाग्रद्<sup>२</sup>जाग्रदेव च । आत्मवत्कचिदात्मा च स्यादेव <sup>३</sup>भ्रमगोचरः ॥  
 एतावता न मिथ्याऽसौ स्वप्ने जागरिते तथा । यद्यात्मन्यन्यथा<sup>४</sup>दृश्यं  
 भ्रान्तमत्रापि तद्भवेत् ॥ अवाधितानु<sup>५</sup>वृत्तेस्तु स्वप्नादेर्भ्रान्तता कुतः ।  
 न च काचित्प्रमा मिथ्यभ्रान्तत्वे सर्वमेव च ॥ अभ्रान्तत्वे प्रमाणं तु  
 कथं तद्भ्रान्तता भवेत् । किञ्च भ्रान्तत्ववादी स भ्रान्तत्वं स्वमतस्य  
 च ॥ अङ्गीकरोति नियतं तत्र सम्प्रतिपन्नता । वादिनोस्तेन चाभ्रान्तं  
 विश्वमेव भ्रमिष्यति ॥ भ्रान्तत्वभ्रान्तता चेत्स्यात्कथं नाभ्रान्तिसत्यता ।  
 अशेषदोषदुष्टं तन्मतं हेयं बुभूषुभिः ॥ येन<sup>६</sup> स्वमतहेयत्वं स्वयमङ्गीकृतं  
 सदा । भ्रान्तित्वा<sup>७</sup>दुर्घटत्वस्य भूषणत्वाच्च केवलम् ॥ उन्मत्तोऽपि  
 कथं तस्य मतं स्वीकर्तुमिच्छति । ईशशक्तेरचिन्त्यत्वान्महोन्मत्तैः  
 प्रवर्तितम् ॥ अतः प्रज्ञा<sup>८</sup>त्र <sup>९</sup>मायोक्ता जैव्यु<sup>९</sup>पादानमेव सा ।  
 निमित्तमैश्वरी मुरया निर्मितं त्रातमेव च ॥ ताभ्यां <sup>१०</sup>सहपृथक्<sup>११</sup>चैव  
 मायामात्र<sup>१२</sup>मितीर्यते । उभाभ्यां मातमैश्व<sup>१३</sup>र्याच्चातं सहपृथक्ततः ॥  
<sup>१४</sup>प्रज्ञात्मकं मनो येन मनोरूपाश्च<sup>१५</sup> वासनाः<sup>१६</sup> । धीर्भिरिति  
 मनस्त्वेवेत्याह च श्रुतिरञ्जसा ॥ चिदचिन्मिश्रमेतन्मनो यावच्च  
 संसृतिः । तेनापस्था इमास्मर्वा जीवः पश्यति सर्वादा ॥ मनोरिकारा  
 विषयाः स्वप्ना यद्वाह्यन्न ते । स्थूला भवन्त्यतस्तेषां स्पष्टता न  
 तथा क्वचित् ॥ क्वचित्स्पष्टा अपि स्युष्टे <sup>१७</sup>वासना <sup>१८</sup>मानसी च  
 सा ॥ ३ ॥ १ ॥

<sup>१</sup> जाग्रता दृष्टशुक्तिकावत् न मिथ्या <sup>२</sup> जाग्रत् स्वप्नश्च आत्मवत्तैव-  
 मिथ्या <sup>३</sup> क्षणिकोऽहमिति <sup>४</sup> आरोपिताकार . <sup>५</sup> अद्राक्षमेवाह  
 गज इति ज्ञानानुवृत्ते . <sup>६</sup> कारणेन . <sup>७</sup> भ्रमविषयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् .  
<sup>८</sup> माया इति <sup>९</sup> जीवसम्यन्धिनीप्रज्ञा <sup>१०</sup> सहनिर्मितम् . <sup>११</sup> केवल  
 ईश्वरज्ञानेन रक्षितम् . <sup>१२</sup> धातुद्वयात् आतोऽनुपसर्गं क इति क .  
<sup>१३</sup> ईश्वर सम्यन्धिन्या . <sup>१४</sup> प्रज्ञोपादानम् <sup>१५</sup> मनउपादानम्  
<sup>१६</sup> अत संस्कारज्ञानयोरेकोपादनकत्वाद्दृष्टाणा <sup>१७</sup> अस्थूलत्वस्य  
 सत्त्वात् . <sup>१८</sup> सुषामादित्यात् पत्यम् .

॥ ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य  
वन्धविपर्ययौ ॥ ॐ ॥ ५ ॥ ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति<sup>१</sup> व्यज्यते  
च पुनस्तथा । सृष्ट्वैव वासनाभिश्च प्रपञ्चं स्वाप्नमीश्वरः ॥ वासनामात्रतं  
तस्य<sup>२</sup> नीत्वाऽन्तर्धापयत्यजः ॥ ५ ॥ २ ॥

॥ ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह ॐ ॥  
॥ ७ ॥ ॐ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॐ ॥ ८ ॥ ॐ  
मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॐ ॥ १० ॥ सुषुप्तिबोध-  
मोहांश्च स्वशक्त<sup>३</sup> इशं मदा । जीवं<sup>४</sup> नयति जीवेशो ॥ ४ ॥ ५ ॥ ७ ॥  
॥ ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॐ ॥  
॥ ९ ॥ नान्यः कर्ताऽस्य कश्चन ॥ ९ ॥ ६ ॥

॥ ॐ न<sup>५</sup> स्थानतोऽपि परस्योऽभय<sup>६</sup> लिङ्गं सर्वत्र  
हि ॐ ॥ ११ ॥ न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुः ।  
सर्वाशेषदोषोज्जपूर्णकल्याणचिद्गुणः ॥ ११ ॥ ॐ न भेदादिति  
चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॐ ॥ १२ ॥ तद्विरुद्धं तु यत्तत्र<sup>७</sup>  
मानं नैव क्वचिद्भवेत् । महातात्पर्यरोधेन कथं तन्मानमत्र तु<sup>८</sup> ॥  
दुःसा<sup>९</sup>प्ययसुखागसिद्धेतुस्त्वेनैव वेदवाक् । भवेन्मानं तदीशानात्प्रसन्ना-  
देव नान्यथा ॥ प्रसन्नता गुणोत्कर्षजानादेव हि केवलम् ।  
निर्दोषतापरिज्ञानादपि नान्येन केनचित् ॥ 'यो मामशेषदोषोज्जं  
गुणमर्ष्यं बृंहितम्<sup>१०</sup> । जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा' ॥  
'यो मामशेषा<sup>११</sup>भ्यधिकं विजानाति स एव माम् । विजानात्यखिला-

<sup>१</sup> सन्ध्यम्. <sup>२</sup> एत्ना. <sup>३</sup> नीत्वा. <sup>४</sup> प्रापयति. <sup>५</sup> स्थानभेदतः.  
<sup>६</sup> भिन्नस्वरूपत्वम्. <sup>७</sup> तत्रार्थे. <sup>८</sup> विष्णोर्दोषित्वाद्दौ. <sup>९</sup> नाश.  
<sup>१०</sup> प्रत्येकमपि गुणानामन्यधिकभ्योक्तिरनेन. <sup>११</sup> गुणैर्दोषाभाधैश्च  
नयोन्ममम्.

स्तस्य दद्यां कामान्पर पदम्' ॥ 'यो मामेवमसम्मूढः' 'किं मां  
निन्दन्ति शत्रवः' । इत्यादिवेदस्मृतिगवाक्यैरेवावसीयते ॥ लोक'तश्च  
प्रसादेन मुक्तिः सगुणवेदनात् । महा'तात्पर्यमुख्यस्य विरोधादत एव  
हि ॥ दोषित्वनिर्गुणत्वाल्लगुणत्वादि कथञ्चन । नार्थः श्रुति-  
पुराणादे'स्तद्विरुद्धोऽखिलस' च ॥ अर्थः 'स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन  
सादरम् । 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्गुह्या  
दुद्धिमान्स्यात्कृत'कृत्यश्च भारत' । इत्यतोऽखिलमच्छास्त्रविरुद्धत्वेन  
नानुमा ॥ वर्तते 'तत्र तेनेशो निर्णीतोऽखिलसद्गुणः ॥ १२ ॥ ८ ॥

॥ ॐ अत' एव चोपमा' सूर्यकादिवत् ॐ ॥१८॥

न च चित्त्वादभिन्नत्वं<sup>१०</sup> जीवस्येशवदा<sup>११</sup>प्यते । यत आभामतामेव  
श्रुतिरस्य वदत्यलम् ॥ 'यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम्' ।  
'छाया यथा पुंमदृशी पुमधीना च दृश्यते ॥ एवमेवात्म<sup>१२</sup>काः सर्वे  
ब्रह्माद्याः परमात्मनः' । 'सत्ताप्रतीतिकार्येषु पुमधीनो यथेयते ॥  
आभास<sup>१३</sup> एव<sup>१४</sup> पुर्या मुक्ताश्च परमात्मनः' । 'छाया निष्णो रमा  
तस्याऽछाया घाता<sup>१५</sup> विशेषणौ ॥ तस्येन्द्रकामौ च तयोस्तयोरन्येऽखिला  
अपि' । 'हरैर्ब्रह्मास्य गी<sup>१६</sup>स्तस्या विशेषानिन्द्र एतयोः ॥ १७'मार-  
थाभामकाः सर्वे एतयोस्तदधीनतः । सर्वेऽल्पशक्तयश्चैव पूर्णशक्तिः  
परो हरिः ॥ चेतनत्वेऽपि भिन्नास्ते तस्मादेतेन सर्वदा' । इत्यादि-  
श्रुतिगाम्येभ्यो जायते भेद एव हि ॥ आभामत्वं हि निर्णीतं जीवस्य  
परमात्मनः । तत्र युक्तं यदा<sup>१८</sup>भाम<sup>१९</sup> उपाध्या<sup>२०</sup>यत्त ईयते ॥

<sup>१</sup> लोकेदृष्टान्तोपमानुमानतथावसीयते <sup>२</sup> परममहानात्पर्यम्य <sup>३</sup> द्वादि-  
त्वादेः. <sup>४</sup> ध्रुव्याद' <sup>५</sup> इति <sup>६</sup> मुक्त'. <sup>७</sup> परमेश्वरभेदाद्वा.

<sup>८</sup> तदधीनतरतन्वदृशत्वाभ्यामेव <sup>९</sup> सूर्यश्चरदित्यदित्युपमान उपाध्य-  
धीनत्वादिना <sup>१०</sup> प्राह्यण <sup>११</sup> युच्यते <sup>१२</sup> अन्यचेतना' <sup>१३</sup> दर्पणदि'.

<sup>१४</sup> आभामा' <sup>१५</sup> वि' गण्ड' <sup>१६</sup> गी', सरस्वती <sup>१७</sup> मात', यम'.  
<sup>१८</sup> यस्मात् <sup>१९</sup> सूर्यश्चरदित्यदि' <sup>२०</sup> जलायुपाध्यधीन'.

उपाध्यायत्तताभावादामाम<sup>१</sup>त्वनिरोधतः । चैतनत्वेन चांशत्वा<sup>२</sup>त्ममु<sup>३</sup>-  
 दार्यक्यमा<sup>४</sup>पनेत् ॥ अतः पृथ<sup>५</sup>क्त्तमु<sup>६</sup>दितं समुदा<sup>७</sup>यांशयोर्भवेत् ।  
 ईशारया<sup>८</sup> समुदाये<sup>९</sup> स्यादीग<sup>१०</sup>रूपेष्विरोदिता ॥ अतो देहाद्युपाधीना-  
 मपाये समता भवेत् । ईशरूपैरथाभाम मुरयतः स्वयंकादिवत् ॥  
 यदा तदोपाध्यायत्तरूपाणा<sup>११</sup> नाशिता भवेत् । इत्यागङ्कानितृत्त्यर्थ-  
 माह वेदाधिपः प्रभुः ॥ अत एवोपमेत्ये<sup>१२</sup>चान्या<sup>१३</sup>भासनिशेषिताम् ।  
<sup>१४</sup>यदुक्तं तदधीनत्वं सर्वावयवाम्यशेषतः<sup>१५</sup> ॥ जीरस्य सह<sup>१६</sup>शत्व च  
 चित्तवमात्रं न चापरम्<sup>१७</sup> । तावन्मात्रेण चाभासो<sup>१८</sup>रूपमेपा  
 चिदात्मनाम् ॥ नोपाध्यधीनताद्यैश्च नातिसाम्यं निदर्शने । किञ्चि-  
 त्सुग्नादिमाहृश्यमपीशेनासुरानृते ॥ <sup>१९</sup>तत आभामते<sup>२०</sup> नित्यं <sup>२१</sup>तद्-  
 दामामनेऽपि च । <sup>२२</sup>मानमस्ति<sup>२३</sup>त्वमपि चैरा<sup>२४</sup>ऽममन्ताद्यतस्ततः ॥  
 जीर <sup>२५</sup>आभाम उद्दिष्टः सर्वं परमात्मन । न जलायत्तद्व्यादि-  
 प्रतिविम्बोपमत्वतः ॥ तदधीनत्वमेवेति<sup>२६</sup> किञ्चित्साहृश्यमे<sup>२७</sup> चः<sup>२८</sup> ।  
 सम्प्रज्ञायतः सूत्रगतानखिल<sup>२९</sup>मानतः ॥ जीवेशमेददृष्ट्यैव समुदार्यकता

<sup>१</sup> आभासत्वम्यामेदेन व्यातत्वान् भेद साधने विरुद्धत्वात् <sup>२</sup> अश  
 न्याच्च <sup>३</sup> सकलचेतनसमुत्पायाभिन्नत्व त तु समुदायात्परस्यैव  
<sup>४</sup> भवेत् <sup>५</sup> भिन्नत्वम् <sup>६</sup> श्रुत्याद्युक्तम् <sup>७</sup> समुदायस्याशयो  
 जीवेश्वरयो <sup>८</sup> ब्रह्मशब्द <sup>९</sup> चेतनानाम् <sup>१०</sup> मत्स्यादीना समुत्पाये  
<sup>११</sup> जीरानाम् <sup>१२</sup> भिन्नत्वम चोपमेति <sup>१३</sup> अन्यसादाभासात् स्वयंसादे  
 त्रिलक्षणनाम <sup>१४</sup> मन्ध्येऽष्टिगाह हीन्यादौ <sup>१५</sup> सर्वेऽप्यपारेषु  
<sup>१६</sup> परमात्मना <sup>१७</sup> स्वातन्त्र्यादिकम् <sup>१८</sup> स्वरूपम् <sup>१९</sup> ब्रह्माभास  
 शब्दस्य यौगिकार्थमाह तत तेन निमित्तेन <sup>२०</sup> प्रतीयते इति  
 तन्धीनत्वमुक्तम् <sup>२१</sup> अनेनन सहशान्वमुक्तम् <sup>२२</sup> ज्ञानम् <sup>२३</sup> मत्त्व  
 अस्ति स्मार्तानि पाठादस्तिशब्दोऽप्ययम् <sup>२४</sup> पूर्वान्तरम्यम् मन्थौ  
 इत्युक्तेः नात्र यतिमद् . <sup>२५</sup> भा च अत्रा च भासे आ-मयेका  
 यतिन्यौ भासे आभासे ब्रह्मार्थान आभासे यस्य स <sup>२६</sup> अयमेव शब्द  
<sup>२७</sup> इत्यर्थम् (एव इति शब्दः) <sup>२८</sup> च शब्दः . <sup>२९</sup> मानं भेद दृष्ट्या



कृतः । अशेषदोषराहित्यं सर्वशक्तित्वतो हरेः ॥ 'सरोपेने'ति  
 कथितमत ऐक्यं क्व दोषिणा । अशेषशक्तियुक्तश्चेत्स्वातन्त्र्यादोष-  
 वान्कथम् ॥ अनुसन्धान<sup>१</sup>रहितमैक्यं चेदेकता न <sup>२</sup>तत् । चेतनैक्येऽनु-  
 सन्धानं प्रमाणं नैव चापरम् ॥ अनुसन्धानरहितं समुदायैक्यमेव<sup>३</sup>  
 चेत् । चेतनेऽस्तु तन्नाम<sup>४</sup>मात्रमेव यतस्ततः ॥ मुक्तौ स्यादनुसन्धान-  
 मित्यपि स्यात्सु<sup>५</sup>दुष्करम् । 'सर्वज्ञ एकतां नानुसन्धते नैव सा<sup>६</sup> यतः ॥  
 पश्चात्स्यादनुसन्धानं<sup>७</sup> चेन्मिथ्याज्ञानिता भवेत् । विद्यमानानुसन्धानं  
 न चेदज्ञत्वमापतेत् ॥ अम<sup>८</sup>र्दक्यं भवेत्पश्चा<sup>९</sup>द्यदि स्यात्समो रसः ।  
<sup>११</sup>समुदायैक्यमेत<sup>१२</sup>स्माद्दूरतोऽपाकृतं सदा ॥ अतोऽशेषगुणो<sup>१३</sup>न्नद्वं  
 निर्दोषं यावदेव हि । <sup>१४</sup>तापदेवेश्वरो नाम तत्र भेदोऽपि न क्वचित् ॥  
 'नेह नानास्ति किमपि<sup>१५</sup> <sup>१६</sup>हरयोऽयमयं<sup>१७</sup> हि सः' । इत्यादिश्रुति-  
 मानेन जीवांशाः<sup>१८</sup> सर्प एव च ॥ नियमेनानुसन्धानरन्तो यद्येकता  
 म्यतः । <sup>१९</sup>अंशिनोऽशेष<sup>२०</sup>नन्धानमत्यल्पस्यापि विद्यते ॥ भुवि जातेन  
 चांशेन गुरुदुःखादि<sup>२१</sup> तद्रूपम् । अनुभूयते विशेषस्तु<sup>२२</sup> कथिदीशकृतो  
 भवेत् ॥ ईशस्याचिन्त्यशक्तित्वाच्चाशक्यं<sup>२३</sup> क्वापि विद्यते । सेशताऽ-  
 नुपपन्नं यदि जीवरूपाऽस्य हि ॥ अनीशस्वेतत्त्वेन विरुद्धं सर्व-  
 मानतः । ईशत्वेनैव विज्ञातमनीश<sup>२४</sup>त्वेन चेत्श्रुतिः ॥ अनीशत्वेन  
 विज्ञातमीशत्वेनावनाऽऽदिशेत् । उपजीव्यरिरोधेन नैव मानत्रमेप्यति ॥

<sup>१</sup> स्वीयतया दुःखादिमाशङ्कत्वात्. <sup>२</sup> तर्हि. <sup>३</sup> नात्यन्तैक्यम्. <sup>४</sup> न  
 यास्त्वयम्. <sup>५</sup> म्यात् प्रमाणाभावेन मन्दिग्धत्वात्. <sup>६</sup> यतः. <sup>७</sup> एकता  
 अतः भय. <sup>८</sup> जीवैक्यस्य. <sup>९</sup> पूरे अविद्यमानम्. <sup>१०</sup> ज्ञानोत्तरकाले.  
<sup>११</sup> नदा. <sup>१२</sup> प्रमाणशून्यत्वात्. <sup>१३</sup> गुणरूपम्. <sup>१४</sup> मन्त्यादिरूप-  
 समुदायः. <sup>१५</sup> किञ्चन. <sup>१६</sup> 'अयं यो हृद्यः'. <sup>१७</sup> 'अयमेव स योऽय-  
 माम्ना'. <sup>१८</sup> इन्द्रार्दानामेता अपुनादयः. <sup>१९</sup> अदत्यस्यापि. <sup>२०</sup> अत-  
 तागर्वाणानुसन्धानम्. <sup>२१</sup> एव न तु सर्वम्. <sup>२२</sup> सर्वाननुसन्धानरूप.  
<sup>२३</sup> इन्द्रादिभ्योऽदि. <sup>२४</sup> जीवत्वेन.

अतएवेश<sup>१</sup>तासिद्धेर्न किञ्चि<sup>२</sup>च्छक्यमस्य<sup>३</sup> च । ईशत्वेऽनीशभेदेन  
 श्रुत्या सम्यक्प्रकाशिते ॥ अयुक्तमपि चान्यत्र युक्तं भवति तद्वलात् ।  
 अतोऽन्यत्रापि यदृष्टं तदीशेनैव<sup>४</sup> कल्प्यते ॥ श्रुत्याऽऽभासा<sup>५</sup>प्तमपि न<sup>६</sup>  
 हीशत्व<sup>७</sup>परिपन्थि यत् । ईशोऽनीशो जगन्मिथ्या दुःखी मुक्तो भिदा  
 न हि ॥ इति प्रतिज्ञाव्याघातः सर्वदोषाधिकाधिकः । इति हि  
 ब्रह्मतर्कोक्तिरतिहेयमतोऽखिलैः ॥ बुभूषुभिर्मतमिदं जीवेशामेद-  
 वादिनः । नायुक्तमीशितुः किञ्चिदीशत्वस्याविरोधि यत् ॥ यदीशत्व-  
 विरोधि स्यात्तदेवायुक्तमज्ञसा । ईशत्वस्याविरोधेन योजयित्वाऽखिलाः  
 प्रमाः ॥ सिद्धे<sup>८</sup>शत्वेन चायुक्तमपि हीशेन योज<sup>१०</sup>येत् । मानतः  
 प्राप्तमखिलं नामानं योजयेत्कचिद् ॥ इति हि ब्रह्मतर्कोक्तिरतो  
 युक्तमिहोदितम् ॥ १८ ॥ १० ॥

॥ ॐ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ॥१४॥

स चाप्राकृतरूप<sup>१</sup>त्वादरूपः स्वगुणात्मकम् । रूपमस्य शिरःपाणि-  
 पादाद्यात्मकमिष्यते ॥ अतो नानित्यता नैव श्रुतिद्वयविरोधिता ।  
 यथा हि तैजसस्यैव प्रकाशस्योज्झितावपि ॥ आत्मैव<sup>१२</sup> ज्योति-  
 रित्या<sup>१३</sup>ह जीवस्येशं श्रुतिस्तथा<sup>१३</sup> ॥ १४ ॥ ९ ॥

॥ ॐ वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसामञ्ज-  
 स्यादेवम् ॐ ॥२०॥ तद्वक्तितारतम्येन तारतम्यं निमुक्तिगम् ।  
 ब्रह्मादीनां च सर्वपामानन्दादेर्यथाक्रमम् ॥ २० ॥ १२ ॥

<sup>१</sup> जीविस्यादेव

<sup>२</sup> उक्तरूपराक्तेरसिद्धत्वात्.

<sup>३</sup> ईशतानीशतयो-

रेषप्राप्तस्यानम.

<sup>४</sup> परमान्मनोऽपि.

<sup>५</sup> ईशत्वेनैव.

<sup>६</sup> आभास इव-

विन्दमिव प्रतीयमानमपि यत्

अणुव्ययौगपद्यादि.

<sup>७-८</sup> ईशत्वाविरोधि

तत्तद्दोषेनैवकल्पेन.

<sup>९</sup> सिद्धमीशत्वं यस्यासौ तेन.

<sup>१०</sup> संयोजयेत्-

ईश्वरं स्मृति जानीयात्.

<sup>११</sup> प्राकृतरूपरहितमेव अप्राकृतरूपयुक्तम्.

<sup>१२</sup> आत्मैवास्य.

<sup>१३</sup> इति श्रुतिः (एह.) ॐ प्रकाशयथायथ्यमिति-

मन्त्र्याख्या इयम्.

॥ ॐ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॐ ॥ ३५ ॥

प्रतिविम्ब<sup>४</sup>वदप्येपामानन्दोऽन्यगुणा<sup>५</sup> यथा<sup>६</sup> ॥ ३५ ॥ ॐ उप-  
पत्तेश्च ॐ ॥ ३६ ॥ नारायणगुणा<sup>७</sup>धीनश्चात्यल्पस्तदपेक्षया ।  
तस्माद्भिन्नश्च सततं अन्यज्ज्ञानं परस्य च ॥ अन्यज्ज्ञानं तु जीवाना-  
मन्य आनन्द ईशता । <sup>८</sup>मुख्येशता परेशस्य गौणी जीवस्य सा यतः ।  
इतिश्रुतेः ॥ ३६ ॥ १७ ॥

॥ ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति  
च भूयः ॐ ॥ २२ ॥ सृष्टिनाशौ तदधीनावितीरिते । स्वभावत्वा-  
त्स्थितेर्नैतदपेक्षेति न युज्यते ॥ यतस्वभावोऽप्यखिल ईशायत्तोऽ-  
<sup>९</sup>खिलस्य च ॥ २२ ॥ १३ ॥

॥ ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ॥ २३ ॥ अव्यक्तोऽपि  
स्वशक्त्यैव भक्तानां दृश्यते हरिः ॥ २३ ॥ १४ ॥

॥ ॐ उभय<sup>११</sup>व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ ॥  
॥ २८ ॥ <sup>१२</sup>तदभिन्ना गुणा नित्य<sup>१३</sup>मपि<sup>१४</sup> सर्वे विशेषतः<sup>१५</sup> ।  
गुणत्वेन गुणित्वेन भोक्तृभोग्यतया स्थिताः ॥ विशेषा<sup>२२</sup>त्मतया  
तेषां<sup>१६</sup> नित्यशक्त्या<sup>१८</sup>त्मना <sup>२१</sup>तया । <sup>१९</sup>नित्यं<sup>२०</sup>स्थितेर्न <sup>२३</sup>धर्माणां

पूर्वाधिकरणगत 'यथाक्रममित्यस्य श्रौतक्रमानतिरेकेणेत्यर्थः.  
<sup>४</sup>प्रसिद्धप्रतिविम्बैस्तुल्यं वर्तते भगवदानन्दप्रतिविम्बोभवतीति  
यावत्. <sup>५-६</sup>अन्येषांसाधनभूतानां भक्त्यादीनां वैचित्र्यानतिक्रमेण  
परस्परं विचित्रः. <sup>७</sup>आनन्दः. <sup>८</sup>ईशता मुख्य <sup>९</sup>सर्वपदार्यानां  
स्वभावः. <sup>१०</sup>अन्यक्तोपि. <sup>११</sup>गुणात्मकेन गुणित्वेन च ब्रह्मण उक्त-  
त्वात्. <sup>१२</sup>तेन अत्यन्ताभिन्नाः धर्मा. <sup>१३</sup>नियमेन. <sup>१४</sup>तथापि.  
<sup>१५</sup>विशेषशक्त्या. <sup>१६-२४</sup>अन्ययक्रमः. <sup>२२</sup>विशेषात्मतया-व्यक्तिरूपेण,  
व्यवहार विषयतोपपत्तेः.

<sup>17</sup>क्रियादीनामनित्यता<sup>24</sup> ॥ न विशेषात्मता चैय<sup>3</sup>मनित्या शक्तिरूपता ।  
<sup>4</sup>सैव<sup>5</sup>यत्सविशेषा स्या<sup>6</sup>द्विशेषोऽन्यो<sup>7</sup> न<sup>8</sup> चाप्ययम् ॥ स्वनिर्मा<sup>9</sup>कता-  
हेतोस्तथापि स्याद्विशेषता<sup>10</sup> । विशेष<sup>11</sup>त्वेन पिज्ञातैः<sup>12</sup> प्रमाणै<sup>13</sup>रखिलै  
रपि<sup>14</sup> ॥ <sup>15</sup>ससर्ज<sup>16</sup>सञ्जहारेति विशेषो ह्यगम्यते । श्रुत्यैव स  
स<sup>17a</sup> एवेति तदभेदश्च गम्यते ॥ <sup>18</sup>भेदो यदि विशेषस्य<sup>19</sup> स भेदो  
मेदिना<sup>20</sup> कथम् । भिन्नश्चेदनपस्था स्यादभिन्न<sup>21</sup>श्चेत्पुरा<sup>22</sup> न किम् ॥  
विशेषोऽभिन्न एवेति तेन नाभ्युपगम्यते । अभिन्नो निर्विशेषश्चे-  
द्भेद<sup>23</sup>स्तद्भेदता कुतः॥ <sup>24a</sup>अनेनानेन<sup>25</sup> भिन्नोऽयमिति यत्स<sup>26</sup>विशेषतः ।  
भेद एवैव बहुधा दृश्यते तत्किं<sup>27</sup>मुत्तरम् ॥ अभेदभेदयोश्चैव स्वरूपत्वं  
हि मेदिनः । तयोरप्यविशेषत्वे<sup>28</sup> पर्यायत्वं हि शब्दयोः ॥  
अभेदभेदशब्दा च पर्यायाविति को वदेत् । भेदोऽन्योऽन्यमभेदश्च  
मेदिना चेद्विशेषिता ॥ अविशेषे कथं भेदो मेदिनैकस्तथा भिदा ।  
पुनस्तयोर्विभेदश्च भेदिमात्रत्वतो भवेत् ॥ भेदिनश्चैव भेदस्य विशेषो  
यदि गम्यते । अभेदामेदिनोश्चैव किं भेदोऽभेदभेदयोः ॥ विशेषे-  
णैव<sup>29</sup>सर्वत्र यदि व्यग्रहृतिर्भवेत्<sup>30</sup> । कल्पनागौरवायैव किं भेदः<sup>31</sup>

3 व्यग्रहापालम्यनत्वेनोक्ता

4 विशेषात्मता

5 यस्मात्

6 सविशेषा भिन्नैव

7 भगवत भिन्न

8 नैव

9 अनयस्याभावात्

10 तस्यविशेषस्य

11 ज्ञानादिधर्माणा भगव

द्भवेत्त्वेन

12 तदभिन्नत्वेन च

13 ज्ञानत्वात्

14 उभयविधे

15 सनेमच्छजत्

16 तदनुमन्त्रियत इति श्रुत्या

17a आनन्दोऽग्रह इति

श्रुत्या

18 पतत्रपञ्चनार्थे उत्तरो ग्रन्थः । ब्रह्मणोभेद

19 ज्ञानादे

ब्रह्मधर्मस्य

20 ब्रह्मणा ज्ञानादिना च

21 सविशेषश्च

22 धर्माणा

धर्मिणा सविशेषाभेदः, किं नार्हतिप्रियते

23 तस्य तयोरप्यभेद इत्येवं

भावात्

24a यस्मान् पटान्

25 स्तम्भान्

26 प्रतियोगि विशय

साहित्येन

27 अनो न भेद धर्मिस्वरूप इति परोक्तस्य, तस्य

28 अभिन्नत्वे च

29 भेदभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाभेदेऽपि

30 चेत्

31 भेदाभेदयो भेद

कल्प्यते<sup>१</sup> तदा ॥ ऐक्यप्रतीत्यभावेन भेद एव<sup>२</sup> गवा<sup>३</sup>श्वयोः । स  
 एवेति<sup>४</sup> प्रतीतौ हि विशेषो नाम भण्यते ॥ सच्चिदा<sup>५</sup>देर<sup>६</sup>पर्यायसिद्धर्थ  
<sup>७</sup>मायिनाऽपि हि । अङ्गीकार्यो विशेषोऽयं, यद्य<sup>८</sup>सत्यविशेषणम् ॥  
<sup>९</sup>पृथक्पृथक्वारयितुं शब्दा<sup>१०</sup>न्तरमितीष्यते । <sup>११</sup>मायाविशेषराहित्य-  
 विशेषणविशेषिता ॥ सत्यस्यापि भवेत्सा च तथा<sup>१२</sup> चेदनवस्थितिः<sup>१३</sup> ।  
 यदि सत्ये विशेषो न न<sup>१४</sup> तदुक्तिर्भवेत्तदा ॥ लक्ष्यते चेत्तेन लक्ष्य-  
 मित्यपि स्याद्विशेषिता । पुनः पुनर्लक्षणायामपि स्यादनवस्थितिः ॥  
 यद्यभाव<sup>१५</sup>विशेषित्वं स्यादङ्गीकृतमेव ते<sup>१६</sup> । असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवं  
 ते भविष्यति ॥ तदा सार्वज्ञमेव स्याद्भावात्तत्त्वात्तद्वयोः । यदि  
 नैतादृशं ग्राह्य<sup>१७</sup>मसुखत्वानिवर्तनात् ॥ असत्त्वाज्ञानतादेश्च<sup>१८</sup> स्याद-  
 सत्त्वादिकं तदा । अनृतादिविरोधित्वं यद्यस्या<sup>१९</sup>भ्युपगम्यते ॥  
 अनैश्वर्यविरोधित्वमप्येवं किं निवार्यते । <sup>२०</sup>अखण्डखण्डना<sup>२१</sup>देवं  
 विशेषोऽखण्डवादिना ॥ <sup>२२</sup>खण्डितेनापि मनसा स्वीकार्योऽनन्यथा-  
 गतेः । <sup>२३</sup>अखण्डखण्डवादिभ्यां खण्डा<sup>२४</sup>खण्डेन चैव तत् ॥ महादरेण  
 शिरसि विशेषो धार्य एव हि । <sup>२५</sup>निदर्शनत्रयेणातो भगवानत्य-

१ कल्प्यते किम्. २ स्वीक्रियते न विशेषः. ३ 'गवाश्वप्रभृतीनिच'  
 इति नियतः. ४ अमेद. ५ पदसमूहस्य. ६ अपर्यायत्व. ७ क्रियादीनां  
 मायिकत्वमङ्गीकुर्वतामपि. ८ असत्यत्वादि विशेषणम्, आरोपितम्-  
 असत्यत्वाभावं प्रति विशेषणं चा. ९ सत्यत्वादि पृथगर्थयाची.  
 १० सत्यं ज्ञानमित्यादि. ११ कल्पितासत्यत्वादि विशेषणराहित्यलक्षण-  
 विशेषणविशेषिता. १२ आरोपिता. १३ वाक्यार्थस्य अन्यवस्था.  
 १४ तच्छब्दप्रवृत्तिः. १५ अभावरूपधर्मवत्त्वम्. १६ मते, तृतीयार्थे  
 अन्यर्थं चा. १७ तदा आनन्दादिपदानि असुखत्वादीनि न निवर्तयेयुः  
 इति शेषः. १८ अनिवर्तनान्. १९ सत्यत्वादेः. २० ब्रह्मणो निर्घर्म-  
 कत्वम्. २१ हेतोः. २२ उत्तरोत्प्रेक्षारहितेन. २३ अमेदवादिमेद-  
 वादिभ्याम्. २४ भेदाभेद इति वादिना अर्शादिभ्योऽच्. २५ अहि-  
 युण्डलप्रकाश पूर्वत्वम्.

मिन्नताम्<sup>१</sup> ॥ गुणानामादरेणाह तच्च<sup>२</sup> नाभिहिता<sup>३</sup>न्वयः । 'यदाशेष-  
विशेषा<sup>४</sup>णासृक्तिः सामान्यतो भवेत् ॥ <sup>६</sup>पदैकेना<sup>७</sup>प्युत्तरेण<sup>८</sup> विशेषाव<sup>९</sup>-  
गतिर्भवेत् । यतोऽशेषविशेषाणां वस्तुना<sup>१०</sup>स्त्येव चैकता<sup>११</sup> ॥ अतः  
सामा<sup>१२</sup>न्यतो <sup>१३</sup>ज्ञातः पदान्तरबलात्पुनः । भवेद्विशेषतो<sup>१४</sup> ज्ञातस्तेन  
<sup>१५</sup>स्यादन्वितोक्तिता ॥ <sup>१६</sup>स्वार्थ एवान्वितो यस्मात्केन चित्त<sup>१७</sup>द्विशेषतः ।  
<sup>१८</sup>अनेनेति <sup>१९</sup>तदुक्त्यैव ज्ञायते<sup>२०</sup>नुमनेन<sup>२१</sup> हि ॥ यद्यनन्वितमेवैतत्पद<sup>२२</sup>  
स्वार्थं वदेदिह । तथाऽन्यान्यपि सर्वाणि कः कुर्यादन्वयं पुनः<sup>२३</sup> ॥  
व्यापारो न हि शब्दस्य<sup>२४</sup> परः<sup>२५</sup> स्वार्थप्रकाशनात् । <sup>२६</sup>पुमानप्येक-  
चारोक्त्या कृतकृत्यो यदा भवेत् ॥ अन्यस्य कथं ज्ञानं शब्दा<sup>२७</sup>र्थत्वं  
यदास न । यदैवानन्वितार्थस्य<sup>२८</sup> वचनं तैः पदैर्भवेत् ॥ अनन्वितस्था-  
च्छब्दार्थो न <sup>२९</sup>तदर्थो हि सौन्वयः<sup>३०</sup> । निराकाङ्क्षपदान्येव वाक्य-  
मित्युच्यते बुधैः ॥ तत्त<sup>३१</sup>दर्थाभिधानेन स्वानिराकाङ्क्षता<sup>३३</sup> च<sup>३२</sup> मा<sup>३१</sup> ।  
अपूर्तस्तावदर्थानामाकाङ्क्षा <sup>३३</sup>पूर्वमिष्यते ॥ कर्मकर्तृक्रियाणां तु <sup>३६</sup>पूर्तौ  
कोऽन्योऽन्यो भवेत् । <sup>३७</sup>अपूर्तिश्चेत्पदैरुक्तैः किं नृमृङ्गैण<sup>३३</sup> पूर्यते<sup>३९</sup> ॥  
व्यापार<sup>४२</sup>श्चेत्पुन<sup>४१</sup>स्तेषा<sup>४०</sup>मनुक्ता<sup>४३</sup>वपि किं न सः । <sup>४१</sup>उक्ते <sup>४५</sup>बुद्धि-

१ सविशेषताम्. २ तस्मादेव. ३ पदानाभिहितैः पदार्थैरन्वयबोधः. ४ यदि-  
५ विशेषान्वितस्वार्थस्य. ६ पदैपुमुत्त्येन आद्यपदेन. ७ तथापि. ८ पद-  
जातेन. ९ अन्यविशेषज्ञानम्. १० ब्रह्मणा. ११ विशेषश्च. १२ एकैकराः  
पदैः. १३ अन्विततया ज्ञातोर्यः. १४ अन्वितत्वेन. १५ अन्विताभि-  
धापिता. १६ पदानाम्. १७ धर्मविशेषेणान्वयः. १८ सत्यत्वेन प्रानत्वेन  
या अन्वित इति. १९ सत्यादिपदोक्त्यैव. २० इति. २१ मिदम्.  
२२ आद्यपदम्. २३ अन्यज्ञानोपायत्वेन प्रसक्तान् अप्रैपक्षाधिपह-  
२४ पदस्य. २५ अन्यः. २६ वक्ता. २७ शब्दवाच्यत्वम्. २८ एव.  
२९ पदार्थानामर्थः. ३० सः पदार्थः प्रतिपादितः. ३१-३२-३३-३४ अनुक्रम.  
३५ पदैः. ३६ गत्यादिपदप्रयोगान्. ३७ अभिधाने सति पदैः. ३८ अन्य-  
स्यानभिधानात्. ३९ तन्मुत्त्येन. ४० अभिधीयते. ४१-४२-४३-४४ अनुक्रम.  
४५-४६ विरम्य व्यापारः. ४७ अनुक्तानामपि. ४८ उक्तौ. ४९ बुद्धिविषयता.

स्थताहेतोर् यदि व्यापार इष्यते ॥ <sup>१</sup>बुद्धिस्थत्वाय यत्नं न कथं कुर्युः  
पुरैव च । पुरुषाधीनता तेषां यदि, <sup>२</sup>पश्चाच्च सा समा ॥ <sup>३</sup>पुमानेवा-  
न्वयायैषां यदि <sup>४</sup>पश्चाद्विचेष्टते । अनन्विताभिधानानां <sup>५</sup>स<sup>६</sup> एवार्थान्त-  
रोक्तिषु<sup>७</sup> ॥ यततां शब्दशक्तिश्चेत्तत्रनैवान्वये<sup>८</sup> कथम् । तत्कल्पना-  
गुस्तादि दोषेतोऽभिहितान्वयः ॥ अनुभूतिविरुद्धश्च त्याज्य एव  
मनीषिभिः । <sup>९</sup>कर्तृशब्दे ह्यभिहिते धर्मसामान्यवेदनात् ॥ विशेष<sup>१०</sup>-  
धर्ममन्विच्छन् किमित्येव हि पृच्छति । गुणक्रियादिधर्माणां विशेषे  
कथिते पुनः ॥ निराकाङ्क्षो भवेद्यस्माच्छब्दा <sup>११</sup>अन्वितवाचकाः ।  
अतोऽनन्तगुणात्मैको<sup>१२</sup> भगवानेक एव तु ॥ उच्यते सर्ववेदैश्च  
॥ २८ ॥ १५ ॥

॥ ॐ <sup>१३</sup>परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः  
ॐ ॥ ३२ ॥ ते<sup>१४</sup> चाखिल<sup>१५</sup>विलक्षणाः । सर्वे सर्वगुणात्मानः सर्वकर्तार  
एव तु ॥ तथापि सविशेषाश्च ॥ ३२ ॥ ॐ बुद्ध्यर्थः पादवत्  
ॐ ॥ ३४ ॥ <sup>१६</sup>विद्वद्भ्युत्पत्तितोऽपि च । तैस्तैश्शब्दैश्च भण्यन्ते  
युज्यते चो<sup>१७</sup>पदेशतः ॥ अन्यानन्दादिसादृश्यमानु<sup>१८</sup>कृत्यादि नापरम्<sup>१९</sup> ।  
पूर्णत्वादिमहत्तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥ “पूर्णोऽशेषनियन्ता च  
<sup>२०</sup>सुखादुत्तम एकलः<sup>२१</sup> । गुणोरुसमुदायोऽयं वासुदेवः सुनिष्कलः<sup>२२</sup>” ॥

१ पदार्थबोधनादिव्यापाराय. २ अन्वयबोधने. ३ श्रोता. ४ पदार्थ-  
स्मरणानन्तरम्. ५ सहाय्येन. ६ पुमानेव. ७ तत्रान्यज्ञानेषु.  
८ शक्तिरहितैस्तैः. ९ सम्बन्धि. १० ज्ञानम्. ११ सामान्येनान्वित-  
स्वार्थ. १२ अभिन्नः. १३ लोकविलक्षणं ब्रह्मानन्दादिगुणजातम्.  
१४ ते गुणाः. १५ लौकिकानन्दादिभ्यः. १६ भगवद्गुणसाक्षात्कारवताम्.  
१७ विदुषाम्. १८ निरुपाधिप्रियत्वमानन्दस्य. १९ अल्पत्यास्त्रियरत्वादि.  
२० शोभनानन्दतमः. २१ पद्मकी, परानपेक्षः. २२ सर्वथा विभक्तां  
रहितः.

वासुदेवश्रुतिश्रैषा गुणान्वक्ति हरेःपरान्<sup>१</sup> ॥ ३४ ॥ ॐ<sup>२</sup> पूर्वं तु  
 वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॐ<sup>३</sup> ॥ ४२ ॥ 'स एवाशेष-  
 जीवस्थनिःसंह्रदानादिकालिकान् । धर्माऽधर्मान्सदा पश्यन्स्वेच्छया  
 बोधयत्यजः ॥ कांश्चित्तेषां फलं चैव ददाति स्वयमच्युतः । न ते  
 विशेषं कमपि प्रेरणादिकमच्युते ॥ कुर्युः कदाऽपि तेनायं स्वतन्त्रोऽ-  
 नुपचारतः । कर्माणि तानि च पृथक् चेतनान्येव सर्वशः ॥  
 अचेतनशरीराणि स्वकर्मफलभास्त्रि च । प्रत्येकं तेषु<sup>४</sup> चानन्तकर्मा-  
 प्येवं विधानि<sup>५</sup> च ॥ तानि चैवमितीशस्य<sup>६</sup> निःसीमा शक्तिरुत्तमा ।  
 एकैव ब्रह्महत्या हि वराहहरिणोदिता<sup>७</sup> ॥ ब्रह्मपारस्तवेनैव निष्क्रान्ता  
 राजदेहतः । स्तौत्रस्य तस्य माहात्म्या<sup>८</sup> व्याधत्वं गमिता<sup>९</sup> पुनः ॥  
 प्राप्य ज्ञानं परं चाप तथाऽन्या<sup>१०</sup> न्यपि सर्वशः । अनन्तान्युदितान्येवं<sup>११</sup>  
 प्रभुणा कपिलेन हि ॥ संसारे पच्यमानानि कर्माण्यपि पृथक्  
 पृथक्<sup>१२</sup> । तस्मादनन्तमा<sup>१३</sup> हात्म्य<sup>१४</sup> गुणपूर्णो(गो) जनार्दनः ॥ भक्त्या  
 परमयाऽऽराध्य<sup>१५</sup> इति पादार्थ ईयते<sup>१६</sup> ॥ ४२ ॥ २० ॥ इति  
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने  
 तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥ २२१ ॥ २२६ ॥

॥ ॐ ॥ वैराग्यतो भक्तिदाढर्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।

आपरोक्ष्यं तथा विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ॥ <sup>१७</sup>युक्तितो ज्ञात-

<sup>१</sup> विलक्षणान्. <sup>२</sup> पूर्वोक्तं ब्रह्मधर्मैश्च फलहेतुं मन्यते. <sup>३</sup> कांश्चित् सन्यापारी करोति. <sup>४</sup> स्वयमेव <sup>५</sup> कर्माभिमानिषु. <sup>६</sup> चेतनत्वाद्युक्तधर्मवन्ति. <sup>७</sup> एवं भूतानां कर्मणां दर्शनादिमतः. <sup>८</sup> वराहपुराणे, चेतनत्वादिरूपेण. <sup>९</sup> व्याधत्वादिप्राप्त्या चेतनत्वादिकं गम्यते. <sup>१०</sup> प्रापिता ब्रह्महत्या. <sup>११</sup> ब्रह्महत्यायाः. <sup>१२</sup> चेतनत्वादिना. <sup>१३</sup> उदितानि. <sup>१४</sup> शक्तिः. <sup>१५</sup> भानन्दादि. <sup>१६</sup> उपास्य. <sup>१७</sup> ज्ञायते. <sup>१८</sup> प्रथमसूत्रमात्म्य सर्वेषां अपि सूत्राणां सङ्गत्यैव सर्वानुयादः युक्तितः वेद-विरोधियुर्चाः पच्यन्त्य.



वेदार्थो निरस्य समयान्परान् । परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ॥  
 अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः । बहुयुक्तिविरोधानां  
 भानात्तत्सहितश्रुतेः ॥ विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्वगान् ।  
 परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ॥ देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा  
 तत्पितृतास्मृतेः । विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ॥ निष्पाद्य  
 बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः । उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्य-  
 वेदनात् ॥ सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ष्यं भक्तेरवाप्य च । यतेतोपासनायैव  
 विशिष्टाचार्यसम्पदा ॥ कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये ।  
 अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तिः पुनः ॥ सृष्टिवन्धनमोक्षादि-  
 कर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः । यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ॥  
 इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासारव्यं ज्ञानरश्मिमत् । येनैव बन्ध<sup>२</sup>मोक्षः  
 स्यात्म च जिज्ञासया<sup>३</sup>गतः ॥ सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासाऽतोऽस्य  
 मुक्तिदा । मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ इति चेच्छास्त्र<sup>४</sup>-  
 योनित्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः । प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः  
 कथञ्चन ॥ किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः । यस्मा-  
 न्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ धान्त्येव तमुद्दिश्य  
 राजाद्यमखिलाः प्रजाः । अनुभागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ॥  
 दृष्टपूरुषवन्मोक्षदावृतां विनिशारयेत् । तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो  
 भवति ध्रुवम् ॥ शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् ।  
 मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्परतन्त्रः स्वयं सृती ॥ वर्तमानः कथं शक्तः  
 परमोक्षाय केवलम् । अन्याश्रयेण यद्येप दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥  
 तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः । अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो  
 विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ “यमैवेप” इतिश्रुत्या ‘तमेवेति’ च सादरम् ।

१. मुख्यप्राणेन्द्रिय विषयकान्. २. बन्धात् मोक्षः. ३. ज्ञातः. ४. मोक्षदत्वेन  
 दार्ष्यकगम्यत्वात्. ५. अन्यस्य.

शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ “य एनं विदुरमृता”  
 इत्युक्तस्तु समुद्रगः । ‘तदेव ब्रह्म परममि’ति श्रुत्याज्वधारितः ॥  
 ‘यतः प्रसृते’ति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः । “शास्त्रयोनि”र्न  
 चान्योऽस्ति मुख्यतस्तिप्रति गम्यते ॥ शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि  
 समन्वयात् । समिति ह्युपसर्गेण परमुर्यार्यतोच्यते ॥ एवं परम-  
 मुर्यार्थो नारायण इति श्रुतेः । निर्धारणाय ‘नाशब्दमि’ति वेदपति  
 र्जगौ ॥ कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशास्त्रादिनां नृणाम् । ‘वेदा’  
 ह्यनन्ता’ इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ॥ अनन्तवेदनिर्णीतिर्ब्रह्म-  
 प्रलयवारिधेः । उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ॥ इत्याशङ्क्य-  
 नोदार्यं स आह कस्माकरः । अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापार-  
 वारिधेः ॥ निर्णीयते मयैवाय रोम<sup>२</sup>कृपलयोदिना । यद्यप्यशेष-  
 वेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानसैः ॥ मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति  
 परमाणुताम् । <sup>७</sup>इति <sup>८</sup>प्रकाशयन्वि<sup>९</sup>श्वपतिराह<sup>११</sup> प्रमेयताम्<sup>६</sup> ॥ निखिल<sup>३</sup>-  
 स्यापि वेदस्य<sup>४</sup> गतिसामान्य<sup>१०</sup>मज्ज्ञसा<sup>५</sup> । को नाम गतिसा<sup>१२</sup>मान्य-  
 मनन्तागमसम्पदः ॥ <sup>१३</sup>ज्ञानमूर्त्यमृते ब्रूयात्तमेकं वादरायणम् ।  
 अन्योऽप्यल्पमतिः <sup>१४</sup>शाखाचतुष्पञ्चगतं <sup>१५</sup>वसु ॥ जानन्ननुमितत्वेन  
 ब्रूयात्तस्य प्रमादतः । इति मुर्यतयाऽशेषगति<sup>१६</sup>सामान्यवित्प्रभुः ॥  
 प्रतिज्ञे दृढं यस्माद्वा<sup>१७</sup>नामपि<sup>१८</sup> <sup>१९</sup>पूर्यते । अतो निखिलवेदानां  
 सिद्ध एव समन्वयः ॥ इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।  
 तत्र प्रथमतोऽन्यत्र<sup>२०</sup> प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ शब्दानां वाच्य एवात्र

<sup>१</sup> अनन्ता ‘ई’ वेदा <sup>२</sup> उदमुदफमस्यास्तीति उदी-समुद्र रोमकृप-  
 लयोदी यस्य स तेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदो मदीयज्ञानेऽन्तर्भव-  
 तीतिभात्र <sup>३</sup> ॥ अनुक्रम <sup>४</sup> स्वैन ज्ञेयताम् <sup>५</sup> सर्ववेदजन्यज्ञानस्य  
 अखिलत्वम् <sup>६</sup> ॥ १३ ज्ञानेन मूर्य इय <sup>१४</sup> चतुष्पञ्चशाखासु गतं  
 षड्शाखादित्यात् परनिपात . <sup>१५</sup> वसु - वित्तं तद्वेद्यवस्तुरूपम्.  
<sup>१६-१७</sup> उक्तमाधिकारिणाम्, <sup>१८</sup> अपि-शब्दा, <sup>१९</sup> नियार्यते <sup>२०</sup> प्रलय

महामल्लेशमङ्गवत् । इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ॥  
 महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि । ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्य-  
 तोऽन्ये यथाक्रमम् ॥ दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ।  
 अतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ प्रवृत्तः प्रथमं देव-  
 स्तत्रानन्दादयो गुणाः । ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥  
 देवतान्तरगास्सर्वे शब्द<sup>१</sup>वृत्तिनिमित्ततः । विष्णुमेव वदन्त्यद्वा तत्सङ्गा-  
 दुपचारतः ॥ अन्यदेवान् वदन्तीह विशेष<sup>२</sup>गुणवत्कृतः । विष्णुमेव परं  
 ब्रह्मपुरेवमन्येऽप्यशेषतः ॥ इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः । ज्ञाते  
 समन्वये विष्णौ <sup>३</sup>लिङ्गैर्हेप समन्वयः ॥ तेषामन्यगतत्वे तु न  
 स्यात्सम्यक्समन्वयः । इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्माण्येव समन्वयम् ॥  
 आहोभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः । इति संशयनुत्तर्यर्थमुभयत्र  
 प्रतीतितः ॥ शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः । समन्वयो  
 हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र  
 स्वतन्त्रता । अस्रतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ॥ यतोऽतो  
 यदधी<sup>४</sup>नास्ते<sup>५</sup> शब्दार्थत्वमुपागताः<sup>१०</sup> । <sup>६</sup>अत्यल्पेनैव शब्दस्य<sup>७</sup> <sup>८</sup>वृत्ति-  
 हेतुगुणेन तु ॥ <sup>१३</sup>अयो <sup>१४</sup>यथा <sup>१५</sup>दाहकत्वं <sup>११</sup>स एवेशः<sup>१२</sup> स्वतन्त्रतः<sup>१६</sup> ।  
<sup>१७</sup>मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ॥ इत्याहैवं च  
 शब्दानां नारायणसमन्वये । सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन  
 युज्यते ॥ विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् । इति चेदवरत्वादि  
 द्विविधं ह्युपलभ्यते ॥ परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् । सोऽपि  
 ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ॥ अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः

१ प्रवृत्ति. २ असाधारणगुणप्रतिपादकत्वात् ३ असाधारणधर्मः.

४ धर्मप्रोचकानां यौगिकशब्दानाम्. ५ भगवतोऽन्ये पदार्थाः.

६ ५-१७ अनुक्रम. ९ सन्तः. ११ भगवानेव. १२ निरवधिकशब्द-

प्रवृत्तिमान्. १३ अग्न्यधीनं सत्. १५ दाहकशब्दार्थत्वमुपागतं यथा

तथा शब्दार्थत्वमुपागताः. १६ च. १७ मुख्यः शब्दार्थः.

पूर्वोऽस्ति केशवे । द्वितीयो जीव एवाऽस्ति स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् ॥  
 हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये । उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता  
 यतः ॥ अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः । समन्वया-  
 विरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ॥ किं मया कार्यमित्येव स्याद्द्वि-  
 रधिकारिणः । तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ॥ उक्तायां  
 भक्तिदाढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये । वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्ये-  
 त्यादरेण<sup>२</sup> हि ॥ सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।  
 ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणाधिकम् ॥ तथोभयात्मकं चैव  
 पादेऽस्मिन्वादरायणः । आहोपासनमद्वैव विस्तरात् श्रुतिपूर्वकम् ॥८॥

पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः । विशेषदर्शनं कार्य-  
 लोपो नानोक्तिराश्रुता ॥ विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता ।  
 अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः ॥ विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्ट-  
 वैरूप्यमुन्नतिः । अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ पुंसाम्यं प्राप्त-  
 संत्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः । विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं  
 पृथग्दृशिः ॥ अगम्यवर्त्मसन्धानमिष्टं फलमकल्पना । शुद्धवैरूप्य-  
 मङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ॥ युक्तयः पूर्वपक्षस्थास्तुज्ञेयत्वं विधि-  
 क्रिया । माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ फलसाम्यं  
 विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता । यथाशक्तिक्रियासन्धिः प्रमाण-  
 बलमानतिः ॥ कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् । प्रतिक्रिया  
 विरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनाता ॥ संस्कारापाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तु-  
 वैभवम् । विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥ सुस्थिरत्वं  
 कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः । साधनोत्तमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनाता ॥  
 अत्रिभ्रत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः । सिद्धान्तनिर्णया क्षेता

<sup>१</sup> अमत्तानां पापिनां द्वेषिणां च नरकाद्यनर्थसमुदाये. <sup>२</sup> कर्तव्येति.

युक्तयो व्याहृताः सदा ॥ ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्य-  
 विशेषात् ॐ ॥१॥ यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं<sup>१</sup> भवेत् ।  
 तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ॥ तदन्येषां यथायोग-  
 मखिलज्ञप्तिरिष्यते । तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥  
 महच्चस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः । स्तोप्यतामेति तुष्टत्वमिति  
 नास्त्येव नारद ॥ किं तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः ।  
 यः स्तोप्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ इत्यादिवाक्य-  
 सन्दर्भाद्यथायोग्याऽखिलज्ञता । आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्ति  
 विचारणात् ॥१॥ ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽ-  
 धिकाराच्च ॐ ॥ ३ ॥ वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्याय<sup>२</sup>-  
 याध्ययनं भवेत् । इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥ अध्यापि  
 तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा । ध्यायन्ति च यथायोगं तथाप्यावस्तु  
 निर्णयात् ॥ श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि । मतिश्रुतिध्यान-  
 कालविशेषं गुरुरुत्तमः ॥ वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि  
 दर्शनम् । श्रवणं दृष्टतच्चस्य मननं ध्यानमेव च ॥ <sup>३</sup>विशेषानन्द-  
 सम्प्राप्त्या<sup>४</sup> अन्यस्यैतानि <sup>५</sup>दृष्टये । यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीत<sup>६</sup>-  
 श्रवणादिकम् ॥ <sup>७</sup>सत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् । श्रवणादि  
 विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव  
 समाचरेत् । अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राप्येव सर्वदा ॥ श्रृणुयाद्यदि  
 सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते । महद्भूयो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च  
 संशयान् ॥ छिन्द्यात्स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समम्यसेत् । ब्रूयादपि  
 च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ॥ अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोष-

<sup>१</sup> कुर्वाणो.

<sup>२</sup> स्वाध्यायोऽध्येतव्यः.

<sup>३</sup> मोक्षे.

<sup>४-५</sup> युज्यते.

<sup>६</sup> ब्रह्मसूत्रादिकस्य. <sup>७</sup> सर्वज्ञानाम्.

समुज्झतिः । विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ स्वतन्त्रत्वं  
 सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः । अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं<sup>१</sup> यद<sup>२</sup>भेदे  
<sup>३</sup>तदन्वयः ॥ तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये<sup>४</sup> । मुक्ताना-  
 मपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नताम् ॥ गच्छद्दृष्टं क्वचि<sup>६</sup>त्तस्याप्य-  
 भावोऽनुभवोपगः<sup>७</sup> । <sup>८</sup>पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ॥  
 नारायणेन मुक्तानामपि सम्य<sup>९</sup>गिति स्थितिः<sup>१०</sup> । <sup>११</sup>भेदाभेदेऽप्य-  
 भेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥ निर्दोषत्वं रमायाश्च <sup>१२</sup>तदनन्तरता  
 तथा । ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ॥ शक्रकामौ तदन्ये  
 च क्रमा<sup>१२</sup>न्मुक्तावपीति च । सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा  
 स्वयम् ॥ एतद्विरोधि यत्सर्वं <sup>१४</sup>तमसेऽन्धाय<sup>१५</sup> <sup>१३</sup>केवलम् । अन्धन्तमो  
 विगन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ॥ इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्र-  
 मथाखिलम् । मूलरामायणं<sup>१६</sup> चैव<sup>१७</sup> भारतं स्मृतयोऽखिलाः ॥  
 वैष्णवानि पुराणानि साहचर्ययोगौ परावपि । ब्रह्मतर्कश्च मीमांसे-  
 त्यनन्तः शब्दसागरः ॥ अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ।  
 प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थ-  
 मुत्तमम् । अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥ एतदेव च  
 सच्छास्त्रं दुःशास्त्रं तु ततः परम् । सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु  
 परित्यजेत् ॥ असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् । सम्यग्विषय<sup>१८</sup>-  
 विज्ञान<sup>१९</sup>तारतम्यानुसारतः ॥ फलं भवेत्तारतम्यात्सुखदुःखात्मकं

<sup>१</sup> अङ्गीकार्यः. <sup>२</sup> यस्मात् जगताऽभेदे. <sup>३</sup> दोषसम्यन्धः तस्मात्.  
<sup>४</sup> अङ्गीकार्यम्. <sup>५</sup> पूर्यम्. <sup>६</sup> नहिभिन्नमभिन्नतां गच्छतीत्यस्यार्थस्य.  
<sup>७</sup> विषयः. <sup>८</sup> संसारदशायाम्. <sup>९-१०</sup> सत्सिद्धान्तः. <sup>११</sup> भेदसहिता-  
 भेदे. <sup>१२</sup> प्रोक्तः प्रमात्तिष्ठन्ति. <sup>१३-१४-१५</sup> अनुप्रम. <sup>१५</sup> भवति.  
<sup>१६-१७</sup> अथान्तररामायणानामध्यात्मयात्मीक्रियमायणानां मुख्यत्य-  
 निरयतः (धी. ती. टि.) <sup>१८</sup> विपरीत. <sup>१९</sup> ज्ञान.

नृणाम् । सम्यक् चाधिकविज्ञानात्सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ ॐ <sup>२</sup>उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥६॥ कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ॥ ६ ॥ २ ॥

॥ ॐ <sup>३</sup>अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ५१ ॥ विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य<sup>४</sup> च संशयात् । मनसा चान्य<sup>५</sup>दाकाङ्क्षा<sup>६</sup>त्परं न प्रति<sup>७</sup>पद्यते ॥ इति भारतवाक्यं हि तेनैतदोपवर्जितः । सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः । सन्त्येव प्रायशः पुंस्तु तेन मोक्षो न जायते ॥ सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः । ऋजूनामेक एवाऽस्ति <sup>८</sup>परमोत्साहवर्जनम् ॥ <sup>९</sup>स गुणा<sup>१०</sup>ल्पत्वमात्रत्वान्न<sup>११</sup>जुत्वेन विरुध्यते । अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता । <sup>१२</sup>स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥ ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः । कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता ॥ न कदाचित्प्यजेत्तं च क्रमेणैवं विवर्धयेत् । समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ॥ कार्यवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः । <sup>१३</sup>तत्तमोऽन्धं ब्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ॥ रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन । किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ॥ दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तयोभयोः । इत्याह सत्श्रुतिस्तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः ॥ उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव

<sup>१</sup> यथात्मशक्ति+आ=सम्यक् श्रवणं कृत्वा. <sup>२</sup> सर्वगुणानामेकवृत्त्या-रोहः तत्सार्धं ध्यानं च कार्यम्. <sup>३</sup> हरिगुरुभक्तिशमदमादिभ्यश्च ब्रह्मसाक्षात्कारः. <sup>४</sup> ब्रह्मणः. <sup>५</sup> मोक्षादन्यद्विषयजातं प्रति. <sup>६</sup> आकाङ्क्षा-दितिघञन्तः. <sup>७</sup> पद्यति. <sup>८</sup> मोक्षार्थं. <sup>९</sup> सः-दोषः. <sup>१०</sup> उत्साह-रूपगुणैर्न्यूनता मात्रत्वात्. <sup>११</sup> निर्दोषत्वेन. <sup>१२</sup> स्वस्तिनः. <sup>१३</sup> प्रसिद्धम्.

जायते । द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ॥ <sup>१</sup>रिपवो ये  
 तु रामस्य विमुखत्वान्नि<sup>२</sup>रामिणः । <sup>३</sup>अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि  
 ते स्थिताः ॥ 'हरिद्विपस्तमो यान्ति ये चैव <sup>४</sup>तदभेदिनः ।  
 तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च' ॥ इत्यादिश्रुतिसन्दर्भा-  
 द्वेषिणस्तम ईयते । 'हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ॥  
 विविक्षु<sup>५</sup>रत्यगात्सन्नोः प्रह्लादस्यानुभावतः' । 'यदनिन्दत्पिता <sup>६</sup>मह्यं  
 त्वद्भक्तं मयि चाधवान् ॥ तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताहुस्तरादघात्' ।  
 निन्दां भगवतः शृण्वन्स्तत्परस्य जनस्य वा ॥ ततो नापैति यः सोऽपि  
 यात्यधः सुकृताच्च्युतः । <sup>७</sup>'अवजानन्ति मां मूढा <sup>८</sup>मानुषीं तनु-  
 माश्रितम् ॥ परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाशा  
 मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं  
 मोहिनीं श्रिताः । मामात्मपरदेहेषु<sup>९</sup> प्रद्विपन्तोऽभ्यक्षयकाः ॥ तानहं  
 द्विपतः क्रूरान्संसारेषु<sup>१०</sup> नराधमान् । क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव  
 योनिषु ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्यैव<sup>११</sup>  
 कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' ॥ 'यो द्विष्याद्विषुघथ्रेष्ठं देवं  
 नारायणं प्रभुम् । कथं स न मवेद्द्वेष्य <sup>१२</sup>आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥  
 यो द्विष्याद्विषुघथ्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् । मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके  
 शायतीः समाः' ॥ इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम एव तु ॥५१॥३१॥

<sup>१</sup> मानःस्तेनेभ्यो ये अभिद्रोहस्वपदे निरामिणो रिपवोदग्नेषु जाशुधुः  
 इति श्रुतिमर्थतः पठति. <sup>२</sup> रामः, रमणं अस्यास्तीति. रामी, रामः  
 रिष्णुः तस्मान्निष्पान्ताः विमुखाः. <sup>३</sup> अभितः द्रोहस्यस्थानम्. <sup>४</sup> तस्य  
 हरेर्जीवाद्यभेदादितः. <sup>५</sup> प्रवेगन सम्भाषणाविषयः. <sup>६</sup> मन्त्रिमिषं  
 त्याम. <sup>७</sup> ये. <sup>८</sup> मनुष्यसदृशीम्. <sup>९</sup> प्रेरकत्वेन स्थितम्. <sup>१०</sup> सम्यक्-  
 स्यप्रेति संतारा देहाः तस्य विघरणं आसुरीष्वेधेत्यादि. <sup>११</sup> अप्राप्य-  
 धेत्युक्त्या अन्धन्तम उक्तम्. <sup>१२</sup> जनम्यान्तः शृण्वादिस्तत्पर्यन्तम्य.



॥ ॐ विद्यैव<sup>१</sup> तु निर्धारणात् ॐ ॥ ४८ ॥

नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः । भोगः शरीरपर्यन्तं  
मस्मीभावस्ततो भवेत् ॥ इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना ।  
न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ॥ घटते मुक्तिदृष्टिस्तु  
पुरुषेण महीयसा । नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ॥  
साधयन्सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान् । दृश्यन्ते पुरुषा<sup>३</sup> लोके  
परापरविदोऽपि च ॥ अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः । प्रत्यक्षं  
देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादात्प्रभूतयः ॥ ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निपिध्यन्ते कथं  
नृभिः । दृश्यते चातिमाहा<sup>४</sup>त्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ॥ यदि तेऽपि  
निपिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निपिध्यते । यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षे-  
णोपलभ्यते ॥ वरादयोऽपि तद्गताः सदा सत्या भवन्ति हि ।  
अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च<sup>५</sup> वृथा वाचाऽवसीयते ॥ न हि प्रयोजनं  
किञ्चित्परलोकनिवारणात् ।<sup>६</sup> वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ॥  
स्वजीवनविरोधाय बदन्कि नाम बुद्धिमान् । प्रामाण्ये संशयः किं  
स्यात्तयोः पुरुषयोरपि ॥ स्वजीवनविरुद्धोक्ति<sup>७</sup>रज्ञो दृष्टस्य चापि यः ।  
यथा<sup>८</sup> तीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ॥ अतीतानागतं सर्वं लोका-  
नु<sup>९</sup>भवमापयन् । अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्देदमात्वस्य च स्फुटम् ॥  
यथागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् । यद्यक्षजस्य मात्वं  
स्यादागमस्य कथं न तत् ॥ लोक<sup>१०</sup>वाक्याद्विशेष<sup>११</sup>श्चाव्यभि<sup>१२</sup>चारेण  
सिध्यति । अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ॥  
प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने<sup>१३</sup> । तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञान-

१ ज्ञानमेव मोक्षसाधनं न कर्मादिकम्. २ सर्वपुरुषाणां समानत्वम्.  
३ वसिष्ठादयः. ४ विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानादि. ५ व्यर्थत्वं. ६ वृथा  
याग् यस्य सः तम्. ७ उक्तिमान्. ८ यथा तयोः प्रामाण्ये. ९ विश्वासं  
प्रापयन्. १० उन्मत्त. ११ कैलक्षण्यम्. १२ वाचाभावेन. १३ सति.

विज्ञप्तिर्भवतीति च ॥ धर्मोऽहिंसा<sup>१</sup>परो<sup>२</sup>नान्यो ज्ञानं पुद्गल<sup>३</sup>दर्शनम् ।  
इति जैनाः कथं<sup>४</sup>तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ॥ विषयान्प्रति स्थितं  
क्षेत्रं प्रत्यक्षमिति गीयते । प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ॥  
आसमन्ताद्गमयति<sup>५</sup>धर्माधर्मां परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्ते-  
नामागमः स्मृतः ॥ एतेन कारणेन तत्तन्मानत्वमिष्यते । स्वरूपं  
हि तदेतेषामन्यथाऽसिद्धि<sup>६</sup>मानतः ॥ अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं  
चापि दर्शयेत् । स्वरूपे<sup>७</sup>पुद्गलस्योक्ता दोषा<sup>८</sup>आनन्दमेव च ॥ न  
मन्यते पुद्गलं स दुःखाभासः सुखं तिरिति ।<sup>९</sup>मात्रभोगातिरेकेण  
सुखाधिन्यस्य दर्शनात् ॥ सुखस्याभासता केन न च स्यात्किं  
निपर्ययः<sup>१०</sup> । यदि<sup>११</sup> <sup>१३</sup>भासोऽपि <sup>१२</sup>कश्चित्स्या<sup>१४</sup>तस्यैवाभासता कुतः ॥  
यदि<sup>१५</sup> सर्वेऽप्यभासाः<sup>१६</sup>स्युरन्योऽ<sup>१७</sup>न्यमिति <sup>१८</sup>भासता । <sup>१९</sup>अभावा  
भासतश्च स्यात्किञ्चिदुन्नं तदा भवेत् ॥ भावत्वं निधिरूपत्वं निषेधत्व-  
मभासता । निषेधस्य निषेधोऽपि भास एव बलाद्भवेत् ॥ प्रथम-  
प्रतिपत्तिस्तु भासाभासनिषेधिका । न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति  
कश्चित् ॥ अस्यातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि । न हि  
दुःखिपरिज्ञानादुःखित्वं विनिवर्तते ॥ यदि पुद्गलविज्ञानाददुःखी  
स्यात्कथञ्चन<sup>२०</sup> । <sup>२४</sup>देहवानपि <sup>२५</sup>नादुःखी किं <sup>२१</sup>ज्ञानादुत्तरं<sup>२२</sup> सदा<sup>२३</sup> ॥

<sup>१</sup> अहिंसा परा, प्रधानभूता यस्य सः. <sup>२</sup> हिंसासहितः. <sup>३</sup> जीवस्य  
देहस्य वा तद्विधितत्वेन <sup>४</sup> जिनवाक्यम्. <sup>५</sup> प्रादिसमाप्तोऽयं  
नाज्ययीभासः प्रत्यक्षस्येति प्रयोगात्. गम्यतेनेन इत्येव त्रिग्रहः  
वरणार्थं एव प्रत्ययोक्तेः । इदं त्रयं प्रदर्शनमात्र इति 'स्वतत्पवागमस्य-  
ही'त्यत्र परिमले. <sup>६</sup> रूपप्रकारान्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः.  
<sup>७</sup> जीवस्य. <sup>८</sup> आनन्दरूपम्. <sup>९</sup> मीयन्तइतिशब्दादिप्रियाणांम्.  
<sup>१०</sup> सुखामासः दुःख इति. <sup>११-१२-१३-१४</sup> अनुग्रह. <sup>१२</sup> पदार्थाः, <sup>१३</sup> भास-  
रूप <sup>१४</sup> सुखस्य. <sup>१५</sup> पदार्थाः. <sup>१६-१७</sup> अन्योभासः. <sup>१८</sup> यतः.  
<sup>१९</sup> भासतैव स्यात्. <sup>२०</sup> दुःखान्म ज्ञानयोर्विरुद्धत्वेन. <sup>२१-२५</sup> अन्य-  
यम. <sup>२२</sup> उत्तरपदम्. <sup>२३</sup> स्यात्.

ईशकृप्य<sup>१</sup>नुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः । कर्महेतु<sup>२</sup>त्वमपि तु  
 निश्चैतन्यान्नहि क्वचित् ॥ अशेषदुःख<sup>३</sup>विलये<sup>४</sup>नेदानीं<sup>५</sup> कारणं<sup>६</sup> यथा ।  
 तयोत्तरं<sup>७</sup> न चैव स्याद्दृष्टि<sup>८</sup>पूर्वानुमा यतः ॥ शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं  
 तत्प्रीतिजनकं यदि । तयैव बन्धहानिः स्यादिति<sup>११</sup> किं नाम दूषणम् ॥  
 स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् । अहिंसायाश्च धर्मत्वं  
 केन मानेन गम्यते ॥ हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।  
 धर्मस्य<sup>१२</sup>सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ॥ हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो  
 मानान्निवार्यते । न च<sup>१३</sup>शून्यपरिज्ञानाच्छून्य<sup>१४</sup>भावनयाऽपि च ॥  
 मोक्षः कथञ्चन भवेद्यदीदानीं कथं न सः । परप्रसादनेच्छोस्तु  
 विलम्बो नाम युज्यते ॥ पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किं कृतो  
 भवेत् ।<sup>१५</sup>अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ॥<sup>१६</sup>अन्यथा  
 कारणं चेत्स्यार्त्तिक कार्यं नोपजायते । कारणे सति कार्यस्य<sup>१७</sup>भावः  
 सुनियतोऽप्य<sup>१८</sup> हि ॥ विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैत<sup>१९</sup>वेदनात् ।  
 विज्ञानभावनाचैव मोक्षो न घटते क्वचित् ॥<sup>२०</sup>अन्तर्ज्ञानस्य वाद्ये<sup>२१</sup>  
 च क्षणिकत्वस्य वेदनात् । भावनाचोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ॥  
<sup>२२</sup>प्रकृतेः<sup>२३</sup>पुरुषस्यापि विवेको<sup>२४</sup> मुक्तिसाधनम् । इति साङ्ख्या न  
 चैतस्मिन्मानमीशा<sup>२५</sup> प्रसादतः ॥ श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य प्रसादतः ।  
 वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत् ॥ कणादयोगाक्षपादा

१ सङ्कल्प. २ कञ्चित्कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यात्. ३ मोक्षं प्रतिकर्मणो-  
 हेतुत्वम्. ४-८ अन्वयकर्म. ९ प्रलये. ७-८ न मोक्षस्य कारणं कर्म.  
 ७ इदानीं तन्नं कर्म. १० प्रमाणगृहीतन्यास्यादिमति. ११ इति यद्यनु-  
 मीयते तदा. १२ मोक्षम्. १३ शून्यतत्त्वस्य. १४ ध्यानेन. १५ मोक्षात्.  
 १६ ईश्वरेच्छाया अकल्पने. १७ उत्पादः. १८ बौद्धस्य मते. १९ द्वैतैव  
 द्वैतं, न द्वैतं अद्वैतं. विज्ञानस्याद्वैतं-एकत्वम्. २० शरीरान्तः स्थितस्य.  
 २१ स्थितस्य घटादेः. २२ अन्तःकरणादिरूपायाः. २३ जीवस्य. २४ भेद-  
 दर्शनम्. २५ ईशप्रसादं विना मोक्षसाधनमित्यर्थं.

अपीशस्य प्रमादतः । मुक्तिं बुभुषाणा अप्याहुर्मोहादेव च कर्मणाम् ॥  
 क्षयं प्राहुः कुतश्चतत्प्रमत्ने जगदीश्वरे<sup>१</sup> । भिद्यते<sup>२</sup> हृदयग्रन्थिद्विद्यन्ते  
 सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे<sup>३</sup> परानरे<sup>४</sup> । भिद्यते  
 हृदयग्रन्थिद्विद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट  
 एवात्मनीश्वरे<sup>५</sup> । इति श्रुतिपुराणादिप्रचनेभ्योऽन्यथा<sup>६</sup> गतेः ॥ न  
 च पाशुपतायुक्त<sup>७</sup> शिवादीना<sup>८</sup> मनुग्रहात्<sup>९</sup> । 'नान्यः पन्था' इति ह्युक्तं  
 पुरुषज्ञानतः<sup>१०</sup> श्रुतौ ॥ 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि<sup>११</sup> ।  
 एषं पुरुषराजं प्रयुक्तोऽविद्यश्रे हरी ॥ 'न तस्येशे<sup>१२</sup> कश्चन तस्य<sup>१४</sup>  
 नाम<sup>१६</sup> १३ महद्यशः<sup>१५</sup> । इति चाग्निपतिस्तस्य प्रतिपिद्धः स्वयं श्रुतौ ॥  
 'प्रिश्वतः<sup>१७</sup> परमां नित्यं प्रिश्वं<sup>१८</sup> नारायण हरिम्<sup>१९</sup> । इति सर्वाधिकृ-  
 त्वोक्त्या ममोऽपि पिनिनारितः ॥ समाधिकरुस्य<sup>२०</sup> राहित्यान्नोपचार-  
 पुमानमौ । '२२ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च<sup>२१</sup> भव्यम् ॥ २३ उता-  
 मृत<sup>२७</sup> त्वस्ये<sup>२८</sup> शानो<sup>२४</sup> यदन्ने<sup>२५</sup> नातिरोहति<sup>२६</sup> । मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति  
 तस्याह मा श्रुतिः ॥ अमृतेशानप्रचनान्त्वस्वेशानतोदिता । यदि  
 सर्वत्रमुदितमुतेश इति<sup>२९</sup> तद्व्या ॥ उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य  
 समुच्चयम् । पुरुषेर्गेवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ॥ एता-  
 चानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् । सोऽमृतस्यामयस्येशो  
 मर्त्यमन्नं यदत्यगात्<sup>३०</sup> ॥ इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्थोक्तमनुद्य च ।

- १ कर्मणा क्षयोक्ते २ अग्निद्या ३ परा अन्यवद्य यस्मात् स तस्मिन्  
 ४ कटोपनिषत् ५ भागवते. ६ अन्यधेनोपपत्ते. ७ उक्तात्.  
 ८ 'पृथया आत्रोणे' इत्युक्तुक् ९ मोक्ष. १० अमृतत्वम्  
 ११ नारायणोऽग्निपदि १२ ईश-ईष्टे-नियामक. १३ १४-१५-१६ अन्य-  
 प्रम. १७ महत् इति. १८ यश इतिच. १९ ना. उ. १७ परमध्यासौ  
 अथ परमा त अ-अकार वाच्य. १८ पूर्ण. १९ ना उ २० द्वन्द्व-  
 यद्वात् २१ भविष्यत् तत्त्वयम् २२ पुण्याधीनमेव २४ यस्मात्.  
 २५ अन्नं, अदनीयममुक्तयाम् २६ अतिश्रममति अत्र कर्मव्याथाम्  
 २७ मुक्तयाम्. २८ उतपदम् २९ भागवते

उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ॥ अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः । तद्यथेति श्रुतेश्चैव <sup>1</sup>ततः कर्मक्षयो भवेत् ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुनेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ <sup>2</sup>सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यै-  
रुक्तार्थथावसीयते । नित्यनैमित्तिकं<sup>3</sup> कर्म, कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ॥ मुच्यते संसृतेश्चैतदप्येतेन निराकृतम् । विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ॥ विना <sup>5</sup>कर्म न मोक्षः<sup>6</sup> स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः । नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ॥ अन्यथोपासनमपि <sup>7</sup>तमेव<sup>8</sup>मिति वादिनी । निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ॥ 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते' । इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ॥ न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते । इति सर्वं प्रविज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ॥ उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः । ब्रह्मा <sup>9</sup>सर्वगुणैश्चैव क्रियामामान्यतश्च<sup>10</sup> गीः<sup>11</sup> ॥ गुण-  
सामान्यतो रूढो द्रव्य<sup>12</sup>सामान्यतः परे ॥ ४८ ॥ २९ ॥

॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्  
ॐ ॥ ३३ ॥ अधिकार<sup>13</sup>विशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः । विशेषो देवतादीनां मोक्षे <sup>14</sup>चैव विशेषतः<sup>15</sup> ॥ ३३ ॥ ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः <sup>16</sup>सामान्य<sup>17</sup>तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्  
ॐ ॥ ३४ ॥ न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः ।

<sup>1</sup> विष्णुज्ञानात्. <sup>2</sup> अवैष्णवान् 'मन्मना भवे'त्यादिविधानात्. <sup>3</sup> पितृ-  
धाद्वादि. <sup>4</sup> कान्यं निपिद्धं च. <sup>5</sup> ज्ञानेन. <sup>6</sup> आनन्दवृद्धिः संसार-  
निवृत्तिश्च. <sup>7</sup> तं-सहस्रशीर्षन्वादिधर्मोपेतम्. <sup>8</sup> एवं-यथास्थितेनैव-  
प्रकारेण न त्वन्यथा. <sup>9</sup> वेदोक्तः. <sup>10</sup> सद्गोचेन. <sup>11</sup> सरस्वती. <sup>12</sup> न्य-  
<sup>13</sup> योग्यता. <sup>14</sup> च=तु. <sup>15</sup> एव. <sup>16</sup> निर्दोषत्वेनसमानत्वात् सर्वेषाम्-  
<sup>17</sup> उत्तमैभ्योऽधमानामुपकार सत्त्वात्.

आभा<sup>१</sup>सत्त्वा<sup>२</sup>त्परेपां<sup>३</sup> तदवराणां च सर्वशः ॥ यतोऽवराणां सर्वेऽपि  
गुणाः सर्वाः क्रिया अपि । नियमेनैव पूर्वेपां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥  
अतः सच्छिष्यवत्तेपां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन । न च संसारिदेवानां  
कालेयत्तापरे इमे ॥ सूत्रे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः ।  
अनारब्धस्य<sup>४</sup> भोगेन त्वितरे<sup>५</sup> इति चोदितः ॥ पौनरुक्त्येन तेनैते  
उक्तार्थे इति निश्चयः ॥ ३४ ॥ २० ॥

॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३५ ॥ <sup>६</sup>उपास्वाहा च  
<sup>७</sup>पर्जन्यो <sup>८</sup>मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः । प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी  
च मारुतः ॥ उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगाः । सूर्यधर्मो  
यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ॥ शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च  
मित्रवत् । सोमवच्छतरूपा तु <sup>९</sup>प्रसूतिर्विन्धिवद्विराट्<sup>१०</sup> ॥ पर्जन्य-  
वद्वारुणी<sup>११</sup> च तथा संज्ञा<sup>१२</sup> च रोहिणी<sup>१३</sup> । <sup>१४</sup>धार्मीच मित्रवत्त्वेव  
प्रावही परिकीर्तिता ॥ मित्रपर्जन्यमध्यम्यावश्चिनौ विघ्नवित्तपौ ।  
भृगुरग्निसमो मित्र<sup>१५</sup>स्तन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ॥ वरुणाग्रयन्तरा तत्र नारदः  
प्राग इन्द्रवत् । कामः सुपर्णी चोमाग्नीन्द्रो रुद्रवदीरितः ॥ निर्ऋति-  
मित्रसदृशो दिशामित्रः<sup>१६</sup> कम्बु<sup>१७</sup>नुवत् । वैवस्वतो<sup>१८</sup> मनु<sup>१९</sup>श्चाश्विपथा-  
दन्ये ततोऽवराः ॥ <sup>२०</sup>च्यवनोचध्य<sup>२१</sup>वैन्याश्च शशबिन्दुश्च हैहयः ।  
तद्वच्च विप्रराज्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ॥ तद्वस्त्रियव्रतथापि तदन्याः  
<sup>२२</sup>शतदेवताः । पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः ॥ एतेभ्योऽ-  
भ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः । तत्तमो नास्ति परमो

1-2-3 अन्ययत्रम. 2 उत्तमानाम्. 4 कार्ये एव तु पूर्वे. 5 क्षपयित्वाऽथ-  
सम्पत्स्यते. 6 छान्दोग्योक्तानां नामयागादीनाम्. 7-8 आदित्यौ एषां  
समान् मध्येस्थितांश्चाह. 9 दक्षभार्या. 10 अनिरुद्धभार्या. 11 वरुण-  
स्येयम्. 12 सूर्यभार्या. 13 चन्द्रभार्या. 14 धर्मस्येयम्. 15 अग्नि-  
16-19 अन्ययत्रम. 20-21 विप्रौ अन्ये राजन्याः. 22 सौमार्हाः.

हरिरेव न चापरः ॥ संहितायां<sup>१</sup> वृहत्यां<sup>२</sup> तु स्वयं भगवतोदितम् ।  
तदेतदखिलं प्राण आहङ्कारिक एव च ॥ इन्द्रादनन्तरो ॥३५॥ २१ ॥

॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥५२॥

<sup>३</sup>दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥ ५२ ॥ २२ ॥

॥ ॐ 'प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ४४ ॥

॥ ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॐ ॥ ४५ ॥  
सम्यगुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् । श्रवणादि च कर्तव्यं  
नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥ ४४, ४५ ॥ २६, २७ ॥

॥ ॐ पूर्वविकल्पः 'प्रकरणात्स्यात्क्रियामानस-  
वत् ॐ ॥ ४६ ॥ गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्वीनं नामुयात्कचित् ।  
विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता ॥ समे विकल्प एव  
स्यात्पूर्वानुज्ञा च सर्वथा । तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न भृग्यते ॥  
गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या<sup>४</sup> चैव सरस्वती । देवता<sup>५</sup> भगवान्विष्णुः  
सर्वेषामविशेषतः ॥ तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ।  
स्वोत्तमान्तु<sup>६</sup> क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ॥ उपदेशो ब्रह्मणस्तु  
सर्वेषामेव मुक्तये ॥ ४६ ॥ २८ ॥

॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनु-  
बन्धः ॐ ॥ ५४ ॥ साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत्तादृशं  
क्वचित् । भक्तिश्चैव हराद्यैव मुख्य्याऽप्यत्र यथाक्रमम् ॥ स्वाधिकन्वेन

<sup>१-२</sup> वृहत्संहितायाम्. <sup>३</sup> अपरोक्षज्ञानम्. <sup>४</sup> प्रसादपूर्वकं गुरोर्विद्यादानं  
तदुक्तं धरणादि. <sup>५</sup> पूर्वशक्तेन गुरुणाममस्य पश्चात्तनस्य विकल्पाः.  
<sup>६</sup> प्रष्टुष्टानुग्रहमपेक्ष्य गुरोः स्वीकार्यतात्. <sup>७</sup> विद्यामिमामिनी.  
<sup>८</sup> विद्यामन्त्रियाद्या. <sup>९</sup> विद्यामन्त्रदायप्रयत्नश्चेत् तत्रेण न चेदनु-  
ग्राहक्यादिना गुरवः

सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च । अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्द-  
रूपिणी ॥ तत्पूँर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥ ५४ ॥ ३४ ॥  
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने  
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥ २११ ॥ ४३७ ॥

॥ ॐ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः

ॐ ॥ १ ॥ एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनात्सदा । अपेक्षितफलप्राप्ति-  
रारब्धस्थानतिक्रमात्<sup>१</sup> ॥ देवर्षिमानुपादीनां तत्तज्जा<sup>२</sup>त्यनुसारतः ।  
जैमिन्युक्तं<sup>३</sup> मानुपाणां<sup>४</sup> तद्विशेषाश्च केचन ॥ सामान्यं भगवत्प्रोक्तं  
देवादीनां<sup>५</sup> विशेषतः<sup>६</sup> । बलवद्विरोधिसद्भावे<sup>७</sup> जैमिन्याद्युक्तिरिष्यते ॥ १ ॥

॥ ॐ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॐ ॥ १४ ॥<sup>८</sup> विकर्मलेपो  
नैवाऽस्ति सम्यग्दृष्टिमतां क्वचित् । गुणहानिश्च नैवास्ति ब्रह्मणस्त्व-  
विकर्मतः<sup>९</sup> ॥ देवानामपि न प्रायः क्लृप्तस्य तु कथञ्चन ।<sup>१०</sup> प्राप्त-  
हासो भवेत्कापि महता तु विकर्मणा ॥ तथापि तत्क्लृप्तमेव तस्मान्न  
<sup>११</sup>नियमोज्झितिः । चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् ॥ प्राप्त-  
हानिरभून्नैव क्लृप्तहानिः कथञ्चन । हासोऽपि मानुपादीनामानन्दस्य  
विकर्मणा ॥ भवेन्मुक्तौ विशेषेण स्वोद्यानामपराधतः ॥ १४ ॥  
॥ ॐ कामकारेण चैके ॐ ॥ १५ ॥ ज्ञानोत्तरस्य पापस्य  
चतुर्थेऽंशे उच्यते । अशुचित्वादिकं<sup>१२</sup> चास्य न भवेदिति तत्फलम्<sup>१३</sup> ॥

<sup>१</sup> अतिप्रथमदृष्टत्वा. <sup>२</sup> योग्यता. <sup>३</sup> ज्ञानाद्भस्य कर्मण एव स्वर्गादि-  
साधनत्थम्. <sup>४</sup> स्वतन्त्रज्ञानस्य तन्नास्तीत्यंशे समानाः जैमिनि-  
मतैकदेशाः । <sup>५</sup> देवादिविषयं व्ययतिष्ठते. <sup>६</sup> अपवाद्विरोधितं मत्.  
<sup>७</sup> प्रतिबन्धक, अप्रतिबन्धमानविषयकं ध्यासमतम्. <sup>८</sup> निषिद्धकर्म.  
<sup>९</sup> निषिद्धकर्मणस्य सद्विद्यात्. <sup>१०</sup> प्रसक्तस्य. <sup>११</sup> शास्त्रस्य.  
<sup>१२</sup> असम्प्राप्यत्यादिकम्. <sup>१३</sup> ज्ञानोत्तरपापस्य.



अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यते ॥ १५ ॥ ॐ उपमर्दं च  
 ॐ ॥ १६ ॥ प्रारब्धकर्मजस्यैव विपमक्षान्मृतेरिव । 'प्राप्तस्याप्य-  
 १निवर्त्यस्य किञ्चिद्भुक्तस्य संविदा ॥ उपमर्दं इह प्रोक्तो देवादीनां  
 यथाक्रमम् । सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः ॥ न  
 ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यात्कलहासस्तु विद्यते । सर्वात्मना<sup>३</sup> फलहासो यदि  
 नारब्धकर्मणः ॥ स्यात्काम्य<sup>४</sup>विधिर्वैयर्थ्यमि<sup>५</sup>त्युक्तनियमो भवेत् ।  
 एवमाद्यपि नमप्रोक्तं तन्त्रभागवते स्फुटम् ॥<sup>६</sup> तारतम्यं फले नो  
 चेद्ब्रह्मादीनां कथं श्रुतिः । अश्रुजिनोऽकामहत इति मुक्तिं निगद्य च ॥  
 आनन्दतारतम्यं च तेषां ब्रूयात्पृथक् पृथक् । संसार एव चेदेत-  
 त्तारतम्यं न मुख्यतः ॥ अकामहतशब्दार्थोऽश्रुजिनत्वं च नो भवेत् ।  
 कामस्य यथाज्ञाः<sup>७</sup> <sup>८</sup>कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥ इति <sup>९</sup>यल्लक्षणं मुक्तेः  
 श्रुतिराह बलीयसी । कामाहतिः कुतोऽ<sup>१०</sup>न्यत्र प्राप्तकामस्य सा भवेत् ॥  
 अप्रयत्नेन कामानामवाप्तिः सा यदा भवेत् । तदैवाकामहतता कुत  
 एवान्यथा भवेत् ॥ चेतनस्य त्वमुत्तस्य कुत्र दृष्टा ह्यकामता ।  
 अव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहमुत्तयोः ॥ यत्कामः<sup>११</sup> स्वाप-  
 माप्नोति तदेवोत्थापितः पुनः । अशोऽपि व्याहरति<sup>१२</sup> कुतः सुप्ताव-  
 कामता ॥ <sup>१३</sup>सर्वकामानवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुक्तिगः । <sup>१४</sup>पर्येति तत्र  
<sup>१५</sup>जक्षंश्च क्रीडन् रतिमवाप्नुयात् ॥ कामाक्षी कामरूपी सन्निर्मोहोकांश्च  
 सञ्चरन् । आस्ते गायन्साम मुक्त इत्यादिश्रुतिसद्बलान् ॥ अकाम-  
 स्स्यात्कथं मुक्तः कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । इत्यन्तःकरणस्थानां

- १ प्रसक्तस्यापि. २ अनियत्यनया. ३ ईषदपि. ४ ब्रह्मदत्त्यादिकर्म-  
 विराकृशपरोगादिनिवृत्त्यर्थानां प्रायश्चित्तविधीनां व्यर्थता. ५ तस्मात्.  
 ६ याद्यदधिकारमित्यधिकरणस्य विन्नारोऽयम् रामानुजमतनिरासः.  
 ७ प्राप्ताः. ८ विरय्याः. ९ यतः. १० मुक्तान्. ११ यदिच्छायान्.  
 १२ यतस्ततः. १३ सोऽस्तुते. १४ स तत्र पर्येति. १५ धिदिकत्यात्माधुः.

कामानां मोक्षमेव हि ॥ आह श्रुतिर्हृदीत्येव न चेद्वर्थं विशेषणम् ।  
 हृद्येव तेषां श्रयणमिति पक्षो न भासते ॥ मुक्तानां कामितामाह  
 पृथक्शाखासु यच्छ्रुतिः । अतोऽकामहतत्वं तु मुक्तानामेव मुख्यतः ॥  
 मुख्यार्थस्य वृथा त्यागो भायिनामेव भूषणम् । 'अपापत्वमदुःखत्वं'<sup>५</sup>  
 'चावृजिनंत्वमिहोदितम्'<sup>६</sup> ॥ अप्रियं वृजिनं दुःखमकं तौद'<sup>७</sup> इतीर्यते ।  
 तत्कारणत्वात्पापं वा वृजिनं नाम कथ्यते ॥ इत्युक्तः स्वयमीशेन  
 'नामार्थः शब्दनिर्णये । अपापत्वं च नैवास्ति यावत्संसारमस्य हि ॥  
 आरब्धपापमस्त्येव दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हि । तस्मात्तस्मादकामत्व-  
 मिति चाश्रुतकल्पना ॥ अकामहत इत्युक्तेऽश्रुत<sup>१०</sup>हानिरपि स्फुटा ।  
 'कुत्रचित्कामिनः'<sup>११</sup> पुंसः'<sup>१२</sup> कामा'<sup>१३</sup> भावात्कचित्'<sup>१४</sup> क्वचित् ॥ इन्द्रादि-  
 'सुखभोगोऽस्तीत्यनु'<sup>१६</sup> भूतिर्हि<sup>१७</sup> कुप्यति । तस्मादमुक्तसुखं तारतम्यं  
 पृथक्<sup>१९</sup> पृथक् ॥ उक्त्वा<sup>२०</sup> यथेति मुक्तानां तारतम्यं सुखे श्रुतिः ।  
 आहेति पेयलं तच्च चशब्दादेव गम्यते ॥ राद्भः संसिद्ध<sup>२१</sup> इत्येव  
 'मुक्त एवावगम्यते । साधुना पिण्डुना युक्तो मुक्तः'<sup>२३</sup> साधुयुवा  
 मतः ॥ यौवनं नित्यमेतस्य मुक्तस्येति युवा स च । फलमध्यपन-  
 स्याप्तं तेनाध्यायक ईरितः ॥ निर्हासानन्दसम्प्राप्त्या चाशिष्ट इति  
 गीयते । स्थितस्यानन्यथा प्राप्तेर्दृष्टिष्ठ इति चोदितः ॥ बलिष्ठश्च  
 स्वभावेन मुक्तो भवति केवलम् । तस्येयं पृथिवीत्यादि पूर्वमान-  
 व्यपेक्षया ॥ स एक इति संसारगतमुक्त्वा मुखं पुनः । श्रोत्रियस्येति  
 वदति मुक्ताच्छतगुणात्मताम् । संसारगाच्च संसारगतस्यैव शताधिकम् ॥

१-६ अन्ययग्रमः. ७ तुदव्यधने तत्कारणम् ८ वृजिन ९ पूर्वपूर्व-  
 निर्दिष्टादतिशयेनोत्तरस्य. १० अकाम इति परेष व्याख्यातत्वेन,  
 हत शब्दस्य त्यागः. ११-१५ अन्ययग्रमः. ११ इन्द्रादिपद व्यतिरिक्तं.  
 १४ इन्द्रादिपदे. १६ इन्द्रादिसमान. १७ इति व्याख्याने. १८ राज्या-  
 निच्छोः तत्तुगादादेशनात्. १९ ते ये गते इत्यादिना. २० श्रोत्रियस्य-  
 थाकामहतस्य. २१ समृद्धः गृह. २२ मुक्तः मनुष्यः. २३ संति.

मुक्तान्मुक्तस्य युक्तं स्याच्छ्रुत्युक्तमभिधीक्षतः<sup>१</sup> । युक्तं च साधना-  
धिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ॥ नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः  
साधने कुतः । यत्नश्च दृश्यते तेषां महानेव महात्मनाम् ॥ यत्र  
साधनबाहुल्यं साध्यबाहुल्यमत्र च । दृष्टं नियमतो नो चेन्न यत्नं  
कुर्युरञ्जसा ॥ कृच्छ्रेण साधनादेव न<sup>२</sup> मुक्तवदुदीर्यते । 'दश<sup>३</sup>कल्पं  
तपश्चीर्णं रुद्रेण लवणार्णवे ॥ त्यक्त्वा सुखानि सर्वाणि क्लिष्टेन  
लवणाम्मसा । शक्रेण वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ॥ वर्षायुतं  
च सूर्येण तपोऽवाक्<sup>४</sup> शिरसा कृतम् । सुदुःखेन सुखं त्यक्त्वा धर्मेणाकाश-  
शायिना ॥ पीता मरीचयो वर्षसाहस्रमतिसादरम् । अतिकृच्छ्रेण  
कुर्वन्ति यत्नं ब्रह्मविदोऽपि च'<sup>५</sup> ॥ इत्येतदखिलं मोक्षविशेषाभावतः  
कथम् । दैवीसंप<sup>६</sup>द्विमोक्षाय<sup>७</sup> निवन्वा<sup>८</sup>यासुरी मत्ता ॥ इति मोक्ष-  
विशेषश्च स्वयं भगवतोदितः । 'तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनो-  
वचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अमायिनः कामदुर्घाद्विपद्भ्यं यथा-  
धिकारा<sup>१०</sup>वसितार्यसिद्धये'<sup>९</sup> । 'अक्ष्वन्तः कर्णवन्तः सखायो  
<sup>११</sup>मनोजवेध्वसमा<sup>१२</sup> बभूवुः ॥ आदघ्नास उपकक्षास उत्वे हृदा इव  
स्नात्वा उत्वे ददृशे'<sup>१३</sup> । इत्यादीनि च वाक्यानि तारतम्यं विमुक्तिंगम् ॥  
व्यक्तं वदन्ति तत्केन साम्यं मृक्तेषु गम्यते । दुःखाद्यभावसाम्यं च  
साम्यवाक्यार्थं ईयते ॥ भक्त्यादिगुणसद्भावे<sup>१३</sup> क्षतुल्यत्वं च भारते ।

<sup>१</sup> अभिधीक्षमाणस्य 'यततामपि सिद्धानां' इति गीतायां काहृतः-  
कर्मणमित्यत्र काहृमाणा इति रामानुजभाष्ये "रोदमान" इति  
शाङ्करस्तुतौ च प्रयोगात् चान्द्राद्यस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्.  
<sup>२</sup> मुक्तानां लीलयैव. <sup>३</sup> ब्रह्मदिन. <sup>४</sup> अघःकृत. <sup>५</sup> सहस्रं परिमाण-  
मस्येति सहः. <sup>६</sup> योग्यता. <sup>७</sup> विशिष्ट मोक्षाय. <sup>८</sup> नीचस्थानेऽन्वे-  
तमसि यन्धाय. <sup>९</sup> विष्णुम्. <sup>१०</sup> योग्यतानुसारेण निश्चितस्य मोक्षस्य  
लाभाय. <sup>११</sup> ब्रह्मातिशय ज्ञानादिगुणेषु. <sup>१२</sup> तारतम्योपेताः. <sup>१३</sup> असमर्थ  
मोक्षफलस्य.

उक्तं साधनवैचित्र्यमपि सर्वत्र कथ्यते ॥ 'दुर्ज्ञेयं घोररूपस्य  
त्रैलोक्यध्वंसिनः प्रभोः । दैवतैर्मुनिभिः सिद्धैर्महायोगिभिरेव च ॥  
नित्ययुक्तैर्महाभागैर्विमोहकेशसाध्वसैः । महोत्साहैर्महाधैर्यैः सत्त्व-  
स्यैर्व्यवसायिभिः ॥ अतीतानागतज्ञानप्रभावाप्ययवेदिभिः । शौच-  
स्वाध्यायसन्तोषतपःसत्त्वदयान्वितैः ॥ किमु मत्स्यैर्भयभ्रान्तिध्वंस-  
मोहरुजान्वितैः । अल्पायुर्वीर्यधीसत्त्वव्यवसायश्रुतिव्रतैः<sup>२</sup> ॥ 'कस्तं  
मदा<sup>३</sup>मदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । ब्रह्मैव किञ्चिज्जानाति न तदन्यो  
हि कश्चन' ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः  
प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामते' ॥ 'इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि  
वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद  
यदि वा न वेद' ॥ 'यः स्वात्ममायाविभवं स्वयं गतो नाहं  
नभस्वास्तमथापरे कुतः । ब्रह्माऽपि यं वेत्ति न चेह' सम्यगन्ये कुतो  
देवमुनीन्द्रमर्त्याः' ॥ 'नमस्तेऽमिततत्त्वाय<sup>४</sup> ब्रह्मादीनां च स्रतये<sup>५</sup> ।  
निर्गुणाय च सत्काष्ठां<sup>१०</sup> नाहं वेदापरे कुतः' ॥ 'नाहं परायुर्ऋषयो  
न मरीचिमुख्या जानन्ति यद्वि<sup>११</sup>रचितं खलु सत्त्वसद्भाः । यन्मायया  
मुपितचेतस ईशदैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः' ॥ 'अहं  
महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।  
आदित्यविश्वेसवोऽथ साच्या मरुद्गणाः रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ अन्ये  
च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः । यस्येहितं<sup>१२</sup> न  
विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये' ॥ 'सर्वस्यादौ<sup>१३</sup>  
सृष्टो ब्रह्मा तस्माद्देवादनन्तरः । जानाति देवप्रवरं<sup>१४</sup> भूय<sup>१५</sup>श्चातोऽधिकं

१ ध्यानचक्रं नृसिंहस्य. २ वैहायससंहितायाक्यमिदम्. ३ कठ. सुरा-  
सुराणां सुखदुःखहेतुम्. ४ स्वरूपमहिम्नो विस्तारम्. ५ ज्ञातवान्.  
६ दृष्टिम्. ७ जीयेषु. ८ स्वरूपाय. ९ कारणाय. १० सम्यग्दृष्टिप्राप्तम्.  
११ यस्य चरित्रम्. १२ चोचितम्. १३ आद्यत्वेन. १४ अतिशयेन.  
१५ ज्ञानियर्गात्.

नृप' ॥ 'न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । मद्भक्ति-  
योगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि' ॥ 'यथाभक्तिविशेषोऽत्र'  
दृश्यते पुर्योत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन<sup>२</sup>' ॥  
'सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्ति  
तारतम्यं हि साधने' ॥ 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये<sup>३</sup> ।  
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति 'तत्त्वतः'<sup>४</sup> ॥ '५य इमं परमं  
गुह्यं मद्भक्तैश्चभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्य-  
त्यसंशयः ॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता  
न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं  
संवादभावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ श्रद्धा-  
वाननम्रयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोका-  
न्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम्' ॥ 'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मान-  
मात्मना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ अन्ये त्वेव-  
मजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं  
श्रुतिपरायणाः' ॥ '६सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्च विशेषैः सह पश्यति ।  
स्वात्मानं भगवान्विष्णुः सर्वरूपोऽपि सर्वदा ॥ सर्वत्र चान्यदप्येवं  
तेनादृष्टं न हि क्वचित् । सर्वत्र सर्वदैवेशं पश्यत्येव रमाऽपि तु ॥ न  
तु सर्वैर्विशेषैस्तं पश्यन्त्यप्यन्यतोऽधिकम् । स्वात्मानमन्यच्चाशेषं पश्य-  
त्येव हि सर्वदा ॥ ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येद्गुणानप्यन्यतोऽधिकम् । न  
तु सर्वेषु कालेषु तथा पश्यत्यमुक्तिगः ॥ मुक्तस्तु सर्वदा पश्येत्सर्व-  
गत्वेन चापि तु । न रमावद्विशेषाणां दर्शनं शक्नुयात्क्वचित् ॥  
इत्थान्मानसन्पञ्च सदा विशेषैरखिलैरपि । पश्यत्यङ्गस्तथा क्षणी

१ संसारे. २ लिङ्गशरीरभङ्गे जाते सति. ३ ज्ञानाय. ४ प्राचुर्येण  
एकं च तत्त्वतो ज्ञातुमिति यथा. ५ व्याख्यातुरध्येतुः श्रोतुश्चतारतम्य-  
मुक्तमत्र. ६ अत्र सर्वेषां ज्ञानतारतम्यमुच्यते. ७ विभ्रम

विशेषांस्तावतो न तु ॥ त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्भासं शतगुणं हरिम् ।  
गिरिशो गरुडश्चैव तमोमात्रगतं हरिम् ॥ पश्येद्विशेषानपि हि  
वाणीदृष्टान्न पश्यति । उमा सुपर्णी च महत्तत्त्वं यावत्प्रपश्यति ॥  
रुद्रदृष्टान्विशेषांश्च नैव पश्येत्कदाचन । स्वरूपमन्यरूपं च मुक्ता देवाः  
समस्तशः ॥ जानन्तीन्द्रश्च कामश्च ब्रह्म यावदहङ्कृतिः । पश्यन्तो  
मनुदक्षाद्या बुद्धितत्त्वस्थितं हरिम् ॥ पश्यन्ति सोमसूर्यौ तु मनस्स्थं  
परमेश्वरम् । अन्ये भूतस्थितं विष्णुं देवाः पश्यन्ति सर्वदा ॥  
बहुसाहस्रवर्षेण महत्तत्त्वे क्वचित्क्वचित् । अन्ये चैव यथा योग-  
मण्डान्तर्वर्तिनं हरिम् ॥ श्वेतद्वीपपतिं चैव हृद्येवान्ये तु केचन ।  
कदाचिदेव तत्रापि केचित्पश्यन्ति केशवम् ॥ उमा यावदनन्तांशान्  
पूर्वदृष्टेभ्यः एव तु । विशेषान्वासुदेवस्य पश्चादुक्तान्विचक्षते ॥ शक्र-  
कामादयश्चैव विशेषान्ब्रह्मणि स्थितान् । उमादिभिः प्रबुद्धेभ्यः  
शतांशानैव चक्षते ॥ इत्यादिवेदस्मृतिगवचनेभ्यो यथा र्थतः ।  
तारतम्यं च मुक्तानां साधनानां च दृश्यते ॥ साध्यसाधनवैरूप्य-  
मदृष्टं केन कल्प्यते । वैषम्यं निर्घृणत्वं च तेन स्यातां परस्य च ॥  
सापेक्षत्वादिति च तौ विद्याधीशेन वास्तौ । तारतम्यात्साधनानां  
साध्यतादृक्त्वमीशतः ॥ अवैषम्यादिहेतुः स्यात्सदैव परमेश्वरे ।  
स्यातन्त्ये विद्यमानेऽपि साधनादौ परेशितुः ॥ अपेक्ष्यानादि-  
वैचित्र्यं न दोष इति तद्वचः । नानादित्वादिति युक्तमुपपद्यत इत्यपि ॥  
अपेक्ष्योपायवैषम्यमृषेयस्य तथा स्थितिः । मया कया विरुद्धा  
स्याद्राजादाऽपि दृश्यते ॥ त्यागो दृष्टस्य चादृष्टकल्पनेति सुदुष्करौ ।

१ सहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन. २ केचन श्वेतद्वीपपतिमेव. ३ हृद्यपि.

४ पूर्वपूर्वदृष्टानाम्. ५ पृथगर्थे प्रातानाम्. ६ पश्यति. ७ न तु

परमतानुयादिरूपेण. ८ च. ९ साध्यस्यावैचित्र्यं साधनस्य वैचित्र्यम्.

१० वैरूप्येण. ११-२० अन्ययत्रमः. २१ इत्येच्छयापेक्ष्य प्रेरकत्वम्.

२२ अनादिव्योम्यता. २३ साधन. २४ साध्यम्.

मायिम्योऽप्येन केनापि 'तत्किमन्यैश्च वादिभिः ॥ मायिनोऽत्रानु-  
गम्यन्ते श्रुतहान्यश्रुतग्रहौ । अप्यत्र मायिनां लिङ्गे 'तत्के दोषा-  
स्ततोऽधिकाः ॥ निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादा-  
परोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुतः ॥ भवेयुर्यदि चेर्ष्याद्याः समेष्वपि  
कुतो न ते । तप्यमानाः समान्दृष्ट्वा द्वेषेर्ष्यादियुता अपि ॥ दृश्यन्ते  
बहवो लोके दोषा<sup>३</sup> एवात्र कारणम् । यदि निर्दोषता 'तत्र  
किमाधिक्येन दृष्यते ॥ यद्यन्यदर्शनाभावादीर्ष्यादिर्विनिवार्यते ।  
अदर्शनादरत्यादिः कथं तेन निवार्यते ॥ ब्रह्मणोऽप्यरतिर्दृष्टा पूर्व-  
मेकाकिनः श्रुतौ । नैव रेमे स<sup>५</sup> चैकाकी तस्मान्न रमते क्वचित् ॥  
<sup>६</sup>द्वितीयमैच्छतेनासाविति श्रुतय ऊदिरे । यदीच्छा नैव 'तत्रास्ती-  
त्येव 'तत्कल्प्यते मृषा ॥ श्रुत्युक्तनिर्दोषतैवं किं नाङ्गीक्रियते स्वयम् ।  
तारतम्यं च कामं च श्रुतमेवातिहाय तु ॥ अश्रुता समता केन  
कल्प्यते युक्तिमानिना । किं तन्मानं समत्वे ते मुक्तानामुपलभ्यते ॥  
वृथाऽप्यमाग्रहः केन श्रुतहान्य<sup>९</sup>श्रुतग्रहे । मोक्षेऽपि तारतम्ये<sup>१०</sup>श्रुतनत्वा-  
द्यथा पुरा ॥ इत्युक्त उत्तरं किं ते कल्पनामात्रवादिनः । न च  
दुःखादिकं कल्प्यं निर्दुःखत्वश्रुतेर्बलात् ॥ शोकं <sup>११</sup>तरत्यात्मवेत्ता<sup>१२</sup>  
तीर्णः <sup>१३</sup>सर्वान<sup>१४</sup>दुःखभाक् । 'येनानन्देव भवति<sup>१५</sup> न, शोचति  
कदाचन' ॥ 'किल्बिष<sup>१६</sup>सृष्टित्तु<sup>१७</sup>पणिररं हित<sup>१८</sup>इहेधरः' । 'यं

१ स्वीक्रियते. २ प्रकृत दोषेषु ३ दोषाणां समुद्रितानामेव कारणत्व-  
मित्येकवचनम्. ४ मुक्तेषु. ५ तस्मादेकाकी न रमते. ६ स. ७ मुक्तौ.  
८ अन्यदर्शनविषये. ९ हानिसहित. १० तारतम्येन इतः प्राप्तः  
तद्वान्. ११ तरति शोकमात्मवित्. १२ वेदिता विचारणार्थस्य  
चिन्दतेर्वा रूपमेतत्. १३ 'तीर्णो हि तदा शोकात्'. १४ 'नानानन्दं  
वञ्चिदुपसृशति'. १५ 'तीत्ययो'. १६ मुक्तानां दुःखं न सहते  
स्पर्धते इति. १७ अन्नदाता. १८ अलमत्यर्थे हितकरः.

यमन्त<sup>१</sup>मभिप्रेप्सुः स सङ्कल्पाद्भवेदिह<sup>२</sup> ॥ इत्यादिश्रुतयो मानं  
निर्दुःखत्वादिसम्पदि<sup>३</sup> । अतो दुःखाद्यनुमया नावकाशोऽत्र<sup>४</sup> लभ्यते ॥  
तारतम्यानुमा तस्माद्भवेत्प्रसङ्गिनी । श्रुतियुक्तिबलादेव तारतम्यं  
विभाव्यते<sup>५</sup> ॥ मुक्तावपि ततः<sup>६</sup>केऽत्र विरोधं कर्तुमीशते ॥१६॥४॥

॥ ॐ सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ॥

॥ ३४ ॥ ॐ न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना-  
त्तदयोगात् ॐ ॥ ४१ ॥ अनादियोग्यतां चैव कलि-  
वाणीश्वरा<sup>७</sup>धधिम् । को निवारयितुं शक्तो युक्त्यागमवलोद्धताम्<sup>८</sup> ॥  
ब्रह्मणो<sup>९</sup>ऽन्यत<sup>१०</sup>आधिक्य<sup>११</sup>युक्तः कालो विवाद<sup>१२</sup>वान् । <sup>१३</sup>कालो ह्ययं  
यथेत्यादि माऽनुमा मानिनो<sup>१४</sup>भवेत् ॥ अन्यशब्दो हरिश्चीखसमे-  
भ्योऽन्यविवक्षया । प्रयुक्तो नैव दोषाय रुद्रादिषु च<sup>१५</sup>युक्तिः ॥  
उत्तमत्वं तु मुक्तानामपि न ब्रह्मणो<sup>१६</sup>भवेत् । व्यक्तिः सुखस्य तु  
भवेन्न त्वाधिक्यं सुखस्य च ॥ बलज्ञानाधिकत्वं तु तेभ्यो हि ब्रह्मणः  
सदा । आधिक्यस्य त्वनित्यत्वे न किञ्चिन्मानमीयते ॥ श्रृण्वे  
वीर<sup>१७</sup>उग्र<sup>१९</sup>मुग्रन्दमा<sup>२०</sup>यन्न<sup>२१</sup>न्यमन्यमतिनेनीय<sup>२२</sup>मानः । एधमान<sup>२३</sup>-  
द्विल्ल<sup>२४</sup>भयस्य<sup>२५</sup>राजा चोष्क<sup>२६</sup>यते विश<sup>२७</sup>इन्द्रो<sup>१८</sup>मनु<sup>२६</sup>प्यान् । <sup>३१</sup>परा  
पूर्वे<sup>२९</sup>षां सरुया<sup>३०</sup> <sup>३२</sup>वृणक्ति <sup>३३</sup>वितर्तुराणो <sup>३४</sup>अपरेभिरेति<sup>३५</sup> ॥

- १ 'मभिक्रामः' अन्त स्थानम्. २ मुक्तौ. ३ मुक्तानाम्. ४ मुक्तेषु.  
५ सम्यगनुभूयते. ६ के, धादिनः. ७ चतुर्मुद्र. ८ अप्रतिहताम्. ९ विमतः  
मानेन. १०-१२ ब्रह्मनिष्ठं अन्यप्रतियोगिकाधिक्यं यत् तेनोपेतः. १३ कल-  
त्वात्. १४ प्रति. सर्वोत्कृष्टानादियोग्यतासिद्धियत्. १५ युक्त्या योग्यता  
साधनीया. १६ सक्ताशात्. १७ आरब्धान्तगामी. १८ परमेश्वरः.  
१९ दुष्टमतिर्दित्यान्. २० तमः प्रापयन्. २१ सर्वान् सत्स्यमायान्.  
२२ उत्तमलोकः प्रापयन्. २३ स्वयोग्याधिकस्य माशकः. २७ प्रजाः.  
२८ संसारे परित्यजति नित्यम्. १७-३५ अन्ययक्रमः.



अनानु<sup>१</sup>भूतीरवधून्वानः<sup>२</sup> <sup>४</sup>पूर्वो<sup>३</sup>रिन्द्रः<sup>३</sup> शरद<sup>५</sup>स्तर्त<sup>६</sup>रीति । दिवे दिवे<sup>९</sup>  
<sup>९</sup>सदृशी<sup>१२</sup>रन्य<sup>१३</sup>मर्धं <sup>१०</sup>कृष्णा असे<sup>१६</sup>घदप<sup>१५</sup>सन्न<sup>१४</sup>नोजाः<sup>११</sup> ॥ <sup>२२</sup>अहं  
<sup>१७</sup>दासा<sup>७</sup>वृषमो व<sup>१८</sup>स्त्रयन्तो<sup>२१</sup>दव्रजे<sup>१९</sup>वर्चिनं शम्बरं<sup>२०</sup> च । तं<sup>२३</sup> <sup>२४</sup>भूति-  
रिति देवा उपासाञ्चक्रिरे ते <sup>२५</sup>वभूवुस्तस्माद्वाप्ये<sup>२६</sup>तर्हि सुप्तो <sup>२७</sup>भूर्भू-  
रित्येव प्रथसित्यभूतिरित्यसुरास्ते ह <sup>२८</sup>परावभूवुः ॥ तद्यथा<sup>२९</sup> पेश-<sup>३०</sup>  
स्कारी पेशसो मात्रा<sup>३१</sup>मुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते ।  
एवमेवाय<sup>३२</sup>मात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं रूपं  
कुस्ते ॥ पित्रयं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां<sup>३३</sup>  
भूतानाम्<sup>३४</sup> । 'प्रयान्ति परमां सिद्धिमैहिकामुष्मिकीं द्रुतम् ॥ या  
न प्राप्याऽसुरैः सर्वैरक्षय्या क्लेशवर्जिता । न तां गतिं प्रपद्यन्ते विना  
भागवतान्नरान्' ॥ 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।  
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेधरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो  
मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव <sup>३५</sup>प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥  
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो  
ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ अमयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।  
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोध-  
स्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् ॥  
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवन्ति सम्पदं  
दैवीमभिजातस्य भारत ॥ दम्भो दर्योऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

१-२५ अन्ययक्रमः. ७ वर्षणाद् वृषमः परमेश्वरः. ८ सपेदा. ९ चेतनत्व-  
मात्रेण. १० तमोमयीः. ११ प्रजाः. १२-१३ क्वस्ताः देवेभ्योऽन्यमर्धम्.  
१४-१६ स्वीयात् सम्यन्धनोपायेघत्. १८ जगद्वाच्छाद्यन्तो. १९-२० उद्-  
घ्रजे जलरशौ. २२ अहन्, हिंसितयान. २३ परमेश्वरम्. २४ ऐश्वर्य-  
रूपः २५ मुक्ता. २६ इदानीम्. २७ मुत्तस्योवायुः. २८ तमां प्राप्ताः.  
२९ सुवर्णकरः. ३० सुवर्णस्य. ३१ भशम्. ३२ परमात्मा. ३३-३४ मनुष्यो-  
त्तमानाम्. ३५ स्वभावम्.

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्' ॥ 'मामात्मपरदेहेषु  
 प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः । तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥  
 क्षिपाम्यजस्रमशुमानासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा  
 जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्' ।  
 द्विविधो <sup>१</sup>भूतसर्गोऽत्र दैव आसुर एव च ॥ विष्णुभक्तिपरो दैवो  
 विपरीतस्तथाऽऽसुरः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः ॥  
 स्वाध्यायस्तत्त्ववेदित्वं विष्णुपूजारतिः <sup>२</sup>स्मृतिः । दैत्यानां बाहु<sup>३</sup>-  
 शालित्वं मात्सर्यं युद्ध<sup>४</sup>सत्क्रिया ॥ नीतिशास्त्रप्रवेदित्वं शिवपूजा<sup>५</sup>रतिः  
 स्मृतिः । वर्णाश्रमा<sup>६</sup>चारवचनं स्वाध्यायो <sup>७</sup>भक्तिरच्युते ॥ शिवे ह्ये  
 तथा देव्यां स्वभावो मानुषः स्मृतः । अनादिवैष्णवा एव देवतास्तु  
 स्वभावतः ॥ विपरीताः स्मृता दैत्याः सदैवानादिकालतः । मानुषा  
 मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि च' ॥ इत्यादिवाक्यसन्दर्भेर्ज्ञायतेऽ-  
 नादियोग्यता । <sup>८</sup>यद्यनादिविशेषो<sup>९</sup> न साम्प्रतं कथमेव सः ॥ अदृष्टा-  
 देव चादृष्टं स्वीकृतं सर्ववादिभिः । <sup>१०</sup>आकस्मिको <sup>११</sup>विशेषश्चेददृष्टे  
<sup>१२</sup>कचिदिष्यते ॥ सर्वत्राकस्मिकत्वं स्यान्नादृष्टापेक्षता भवेत् । <sup>१३</sup>अदृष्टा-  
 षोद्वि<sup>१४</sup>शेषोऽप्यमना<sup>१५</sup>दित्वं कुतो न तत्<sup>१६</sup> ॥ 'न <sup>१७</sup>चान्यमेदाद्विष्णौ<sup>१८</sup>  
 मेदस्तर्हि<sup>१९</sup>ना<sup>१९</sup>मपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु <sup>२०</sup>दृश्यते ॥ बहुत्वं  
 च विशेषेण न मेदेन कथञ्चन । प्रत्यभिज्ञा च <sup>२१</sup>येषां न तेऽपि

- १ स्वभावः. २ विष्णोः. ३ अस्थाने. ४ शिवस्य. ५ कौशलम्.  
 ६ तदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वम्. ७ साम्येन. ८ श्रुत्यनुमानानुप्राहकं  
 तर्कमाह. ९ योग्यता. १० विट्श्रोत्रकर्षहेतौ. ११ अदृष्टनिरपेक्षः.  
 १२ अतिशयः. १३ विशिष्यते इति विशिष्टमदृष्टम्. १४ मयति. १५ तर्हि.  
 १६ तादृशादृष्टपरम्परायाः अनादियोग्यतायत्त्वम्. १७ व्यतिरेकदृष्टान्तः,  
 घटादीनां मेदो यथा दृश्यते न तथेति. १८ रामरुष्णादिरूपे.  
 १९ तर्हिभिः. २० यथा जाम्बयनः. २१ मध्यमजीयानाम्.

तन्मुष्ट<sup>१</sup>दृष्टयः ॥ मेदं नैव प्रपश्यन्ति, मेदमन्येभ्य एव च ।  
 पश्यन्त्येवं हरि<sup>३</sup>स्तेषां सन्दर्शयति नान्यथा<sup>४</sup> ॥ एवं बृहत्संहितायां  
 वचनं न पुराणगम् । लोक<sup>५</sup>दर्शनवाद्येव वेदरोधाय शक्नुयात् ॥  
 'अपरीक्षितदृष्टिश्च<sup>७</sup> परीक्षापूर्वदर्शनम् । निपेक्षुं शक्नुयात्कापि देव<sup>८</sup>-  
 दत्तादिदृष्टिवत्<sup>९</sup> ॥ न च निश्चितमेदस्य<sup>१०</sup> दर्शनेऽस्ति पुराणगम् ।  
 वाक्यं क्वचिद्धि<sup>११</sup>संमुग्धं<sup>१२</sup>दर्शनं<sup>१३</sup>तत्र गम्यते ॥ अपरीक्षितमेवात्र  
 वेधादि<sup>१४</sup>कमधीशितुः । परीक्षा<sup>१५</sup>दर्शने नैव दृश्येते केनचित्क्वचित् ॥  
 'निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणम् । निर्दोषमेव स्त्रोऽद्रा<sup>१६</sup>-  
 ङ्निर्दोषं तं पुरन्दरः ॥ निर्दोषाण्यस्य रूपाणि दृष्टान्येऽं सुरोत्तमैः ।  
 अन्ये सदोषाः सर्वेऽपि निर्दोषो हरिरेकलः' ॥ इति<sup>१७</sup>वर्कश्रुतेश्चैव  
 सदोषं नास्य दर्शनम् । 'अनिद्धो विद्ववद्विष्णुरजातो जातवन्मृषा ॥  
 अवद्वो वद्ववच्चैव दर्शयत्यमितद्युतिः' । इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव प्राह  
 निर्दोषतां हरेः ॥ 'अपरीक्षितदृष्ट्यैव सदोषो दृश्यते हरिः ।  
 परीक्षादर्शनेनैव दोषो दृश्यो हरेः क्वचित्' ॥ इति पैङ्गिश्रुति<sup>१८</sup>श्चाह  
 प्रमाणं हि<sup>१९</sup>परीक्षितम् । न परीक्षाऽनवस्था स्यात्साक्षिसिद्धेत्वसंशयात् ॥  
 मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने ।<sup>२०</sup>सुदृढो निर्णयो<sup>२१</sup>यत्र  
 ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् ॥ इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयामयकृपादयः ।  
 साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचित् ॥<sup>२२</sup>यत्क<sup>२३</sup>चिद्गभि<sup>२४</sup>चारि

१ अपहृत २ एव-मेदामेदोदासीनतया ३ योग्यतया. ४ मेदेन-  
 अमेदेन च. ५ लोकना मेददर्शानुवादि. ६ परीक्षयाप्रमाणत्वेना-  
 निश्चिता ७ च-न शक्नुयात् ८ यद्गदत्तादौ ९ दृष्टिरिव.  
 १० पृष्टया अलुक् ११ प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्याम् १२ मेदस्य. १३ पुराणे.  
 १४ तद्दर्शनम्. १५ युक्ता १६ अद्राक्, अद्राक्षीत्. १७ वर्कश्रुति शङ्कर-  
 माय्येऽपि गृहीतातो नाप्रसिद्धा १८ तदेव. १९ यत् २० कदापि  
 याधरहित. २१ निपात य इत्यर्थे २२ दर्शनम् २३ शुक्तिरजतादौ-  
 यिषये. २४ वाचितम्

स्यादर्शनं<sup>१</sup> मानसं हि तत् । मनश्चक्षुर्दर्शना<sup>२</sup>दिरपि 'यत्रैव साक्षिणा<sup>३</sup> ॥  
<sup>४</sup>प्रामाण्यं <sup>५</sup>सुगृहीतं स्यात्तत्परीक्षितदर्शनम् । न <sup>७</sup>ज्ञानदृष्टिमात्रेण  
 प्रामाण्यं <sup>८</sup>तस्य दृश्यते ॥ नियमेन<sup>१२</sup> <sup>९</sup>सुखाद्येषु प्रामाण्यं<sup>११</sup> <sup>१०</sup>साक्षि-  
 गोचरम् । स्वप्रामाण्यं सदा साक्षी <sup>१३</sup>पश्यत्येव <sup>१४</sup>सुनिश्चयात् ॥  
 ज्ञानस्य ग्राहकेणैव <sup>१५</sup>साक्षिणा <sup>१६</sup>मानतामितेः । दोषाभावे प्रमाणत्वं  
 दोषाभावस्य<sup>१७</sup> साक्षिणा ॥ निश्चितत्वं क्वचिच्चैव स्वतः प्रामाण्यमिष्यते ।  
 अतो<sup>१८</sup> न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् ॥ साक्षिणानिश्चितं  
<sup>१९</sup>यत्र <sup>२०</sup>तत्प्रामाण्यं<sup>२१</sup> <sup>२२</sup>स्वलक्षणम् । न हि कश्चित्सुखाद्येषु संशयं  
 कुरुते जनः ॥ न चैवाखिलमानानि निश्चिनोत्यखिलो जनः । तस्मा-  
 दनुभवारूढं किमर्थमपलप्यते ॥ दोषाभावादिकं चैव साक्षी <sup>२३</sup>सम्य-  
 कप्रपश्यति । <sup>२४</sup>तत्परीक्षितमानेन न दोषो <sup>२५</sup>विष्णवि क्वचित् ॥  
 अपरीक्षितदृष्टिस्तु कसिन्नर्थं न विद्यते । <sup>२६</sup>तत्प्रत्यक्षविरुद्धार्थे नाग-  
 मस्यापि मानता ॥ <sup>२७</sup>उपजीव्यमक्षजं यत्र<sup>२८</sup> तदन्यत्र विपर्ययः ।  
 लौकिके<sup>२९</sup> <sup>३०</sup>व्यवहारेऽत्र<sup>३१</sup> प्रत्यक्षस्योपजीव्यता ॥ <sup>३२</sup>अवतारादिदृष्टौ  
 स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र  
 कल्प्यते ॥ न चेत्स्यादोषपानन्यः <sup>३३</sup>शास्त्रमिदं हि लक्षणम्<sup>३४</sup> ।  
 कस्यचिदोषवत्त्वं स्यादिति <sup>३५</sup>मात्रेऽक्षजं भवेत् ॥ न विष्णोर्दोषवत्त्वे  
 हि प्रत्यक्षं वर्तते स्वतः । <sup>३६</sup>क्वचित्पश्यन्ति दोषानित्यत्रापि स्यात्

<sup>१</sup> एव न साक्षिरूपम्. <sup>२</sup> अन्यसाक्षात्कारादेः. <sup>३</sup> ज्ञाने. <sup>४-६</sup> अन्य-  
 क्रम. <sup>७</sup> ज्ञानस्य. <sup>८-१२</sup> अन्ययक्रमः. <sup>१०</sup> साक्षिगतम्, साक्षिगोचरो  
 यस्य तत्. <sup>११</sup> यत्-तत्. <sup>१२</sup> दृश्यते. <sup>१३</sup> एव. <sup>१४</sup> सदा. <sup>१५</sup> एव.  
<sup>१६</sup> मानस्य. <sup>१७</sup> परीक्षया. <sup>१८</sup> एव. <sup>१९</sup> यदा. <sup>२०</sup> तदर्थ.  
<sup>२१</sup> प्रामाण्यं निष्यति. <sup>२२</sup> अप्रामाण्यविविक्तम्. <sup>२३</sup> एव. <sup>२४</sup> तस्मात्.  
<sup>२५</sup> 'यत्सोममिन्द्रविष्णवि' इति यत्. <sup>२६</sup> तदा. <sup>२७</sup> आगमस्य. <sup>२८</sup> यदा.  
<sup>२९</sup> जीयादिगिरये. <sup>३०</sup> ऐक्यबोधने. <sup>३१</sup> आगमे. <sup>३२</sup> विभ्यादीनां  
 शोरदृष्टौ. <sup>३३</sup> शास्त्रप्रेषय. <sup>३४</sup> धीयत्साद्वादि. <sup>३५</sup> एतावत्प्रेषयिषये.  
<sup>३६</sup> नान्यत्रपति पुरुषाः.

चाक्षजम् ॥ पौराणं वाक्यमेवात्र तच्छ्रुत्यैव विरुध्यते । पुराणस्योप-  
जीव्यश्च वेद एव न चापरः ॥ तद्विरोधे कथं मानं तत्र च  
भविष्यति । अपरीक्षितदृष्टिश्च कथमेवाक्षजं<sup>१</sup> भवेत् ॥ यद्येवं  
देवदत्ता<sup>२</sup>दिभ्रमः किं नाक्षजं भवेत् । यावच्छक्तिपरीक्षाया<sup>३</sup>मुपजीव्यस्य  
बाधने<sup>४</sup> ॥ दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वलम् । भ्रमेऽप्य-  
भ्रमभागो<sup>५</sup>ऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य हि ॥ 'बाधकज्ञानवृत्तिस्स्यान्न'<sup>७</sup> चैवं  
सुपरीक्षिते । सर्वं तदुपजीव्यैव<sup>८</sup> प्रमाणं वर्तते यतः ॥ कथं ब्रह्मेति  
तज्ज्ञेयं सर्वज्ञत्वादि<sup>९</sup>लक्षणम् । विहाय<sup>१०</sup> यस्मात्कम्मा<sup>११</sup>चित्स्वरूपस्यैव  
चेद्यदि<sup>१२</sup> ॥ उपजीव्य<sup>१३</sup>त्वमेतस्मा<sup>१४</sup>द्यावृत्तं<sup>१५</sup> यावता भवेत् ।<sup>१६</sup> तावतै-  
वोपजीव्यत्वं स्वरूपस्यैव न क्वचित् ॥ सर्वलक्षणयुक्तं च स्वरूपं यदि  
भण्यते<sup>१७</sup> । अस्तु नो नैव हानिः स्यात्स्वपक्षश्चायमद्भुता ॥ यस्मा-  
दन्वित एवार्थः शब्दानामपि सर्वशः । विशेषसामान्यतया स्वरूप-  
मखिलं<sup>१८</sup> भवेत्<sup>१९</sup> ॥ पुरोवर्तित्वं<sup>२०</sup> पूर्वाणि<sup>२१</sup> देवदत्तादिकभ्रमे ।  
व्यावर्तयन्ति<sup>२२</sup> तद्रूपं चैत्रमात्रादिनैव तु ॥<sup>२३</sup> ब्रह्मणो निर्विशेषत्वा-  
द्यावर्तयति किं<sup>२५</sup> पुनः । यस्मात्कम्माच्चिद<sup>२६</sup> प्यर्थात्ताव<sup>२७</sup> चित्सिद्ध<sup>२८</sup>-  
साधनम् ॥ चिन्मात्रत्वं<sup>२९</sup> च नैवेष्टमविशेषत्ववादिनः । तावन्मात्रं  
यदीष्टं स्यात्सर्वज्ञत्वं कुतो न तत् ॥ चिन्मात्रा<sup>३०</sup>भेदसाध्येऽपि सिद्धं

१ प्रमाणम्. २ यद्देवदत्तादौ ३ सत्यां प्रमाणतया प्रतीतस्य. ४ उप-  
जीव्यकेनकृते इतः. ५ धर्म्यदाः. ६ प्रथमप्रमाणे. ७ सार्वेहादिकम्.  
८ तत्त्वमसीत्यादि. ९ (द्वितीयवाक्यं तु) विहाय (१२-१४). १० धर्मान्.  
११ तत्त्वादेः. १२ तदितिरुथं श्रेयम्. १३ स्वरूपस्यैव. १४ अपरथा-  
ज्ञानासंभवात्. १५ धर्मेण. १६ उपेतस्यैव. १७ तच्छब्देन इति यदि  
भण्यते. १८ योग्यान्वितम्. १९ शब्दबोध्यम्. २० विशेषणानि.  
२१ देवदत्तादौचैत्रादिभ्रमे. २२ देवदत्तादि स्वरूपम्. २३ पुनः २४ कर्तृब्रह्म.  
२५ न किमपि. २६ तत्त्वादिरहितात्. २७ व्यावृत्तं चेत्. २८ ज्ञातस्यैव  
क्षापकम्. २९ सर्वं विपर्यक्त्यरहितं चिद्रूपत्वम्. ३० चिन्मात्रेण अमेदः  
साध्यः=प्रतिपाद्यः यस्य तत्.

<sup>१</sup>तत्प्रतिपादिनः । <sup>२</sup>स्वामेदाङ्गीकृतेरेव चित्तं स्वस्यापि <sup>३</sup>यन्मतम् ॥  
<sup>४</sup>सर्वापेक्षतया सर्वाज्ञत्वमित्येव <sup>५</sup>तन्न हि । इति चेच्चेतनत्वं च ज्ञत्वं  
 न ज्ञेयप्रजितम् ॥ स्वज्ञेयत्वं च नैवासौ मन्यते <sup>७</sup>सविशेषतः ।  
 स्वशब्दोऽपि <sup>८</sup>परापेक्षस्तस्मात् <sup>९</sup>द्वाष्टृत्तिरेव हि <sup>१०</sup> ॥ स्वशब्दार्थ इति प्रोक्तः  
 स्वरूपं नाम किं <sup>११</sup>न चेत् । रूपशब्देन पूर्त्वा <sup>१२</sup>तच्च <sup>१३</sup> <sup>१४</sup>सामान्यता-  
 वचः ॥ न <sup>१५</sup>स्वरूपाभिधायि स्याद्वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत् । चेतनस्य  
<sup>१६</sup>स्वभापो <sup>१७</sup>हि चैतन्यमिति गीयते ॥ तस्माद्विशेषवाहुल्यं <sup>२०</sup>चैतन्यस्य <sup>१८</sup>  
 विशेषतः <sup>१९</sup> । न ज्ञेयज्ञातृहीनं हि ज्ञानं नाम कचिद्भवेत् ॥ ज्ञेय-  
 ज्ञाननिहीनश्च ज्ञ इत्यत्र न च प्रमा । ज्ञातृज्ञेयविहीनं च ज्ञानं  
 चेद्भोक्तृभोग्यतः ॥ हीनं भोजनमेव स्यात्ताडन <sup>२१</sup>कर्तृताड्यतः <sup>२२</sup> ।  
<sup>२३</sup>नित्यत्वात्ताडनं <sup>२४</sup>च स्यादिति चेन्नित्यवागपि <sup>२४</sup> ॥ वाच्यवक्तृविहीना  
 सान्न हि सा चैत्र तादृशी । द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि  
 चाञ्जमा ॥ नित्यो द्रष्टा च वाच्यश्च भगवानेव च स्वयम् । न हि  
 वक्तृविहीना च वाच्यहीनापि वाक् कचित् <sup>२५</sup> ॥ ज्ञातृज्ञेयविहीनं च  
 ज्ञानमेव न तद्भवेत् । न <sup>२६</sup>हि नित्योऽपि वक्तास्ति वाक्यवाच्य  
 प्रजितः ॥ ज्ञानज्ञेयविहीनश्च ज्ञोऽप्येवं नैव विद्यते । किं च सर्वा-  
 निलोपश्च <sup>२७</sup>केन मानेन गम्यते ॥ सर्वेण सह तद्वाक्यमर्थश्च यदि

<sup>१</sup> चिदैक्यम्    <sup>२</sup> स्वस्य स्वेन    <sup>३</sup> यत सम्मतम्    <sup>४</sup> मिथ्याभूत  
<sup>५</sup> हेतो    <sup>६</sup> तदेव    <sup>७</sup> विशेषाङ्गीकारपक्षे    <sup>८</sup> परापेक्षस्यार्थस्य-  
 प्रतिपादक    <sup>९</sup> परस्मात्    <sup>१०</sup> यथा    <sup>११</sup> न किमपि स्वञ्च तत्स्वरूपं  
 चेत्यत्र    <sup>१२</sup> वैयर्थ्यं स्वपदस्य यत्    <sup>१३</sup> स्वरूपपदस्यास्त्रण्डत्पक्ष  
 निराह, रूपपदम्    <sup>१४</sup> सामान्याकारस्य वाचकम्    <sup>१५</sup> असाधारणा-  
 कारस्य    <sup>१६</sup> अनागन्तुव    <sup>१७</sup> शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्    <sup>१८</sup> प्रलण.  
<sup>१९</sup> अतिशयेन    <sup>२०</sup> स्यात्    <sup>२१</sup> ताडनकर्तृ    <sup>२२</sup> ताड्याभ्याम्, हीनं  
 स्यात्    <sup>२३</sup> ज्ञातृविहीनम्    <sup>२४</sup> वाक् न चात्यर्थं किन्तु तत्कर्म तथापि  
 आकाङ्क्षानिमित्तं प्रतिसम्यन्ध्यन्वितत्वं नित्यत्वेन न हीयत इति तदुक्ति  
<sup>२५</sup> प्रत्ये    <sup>२६</sup> यत    <sup>२७</sup> मिथ्यायम्

गृह्यते । तदभावे न सर्वस्य नापलापो भवेत्तदा ॥ न गृह्यते चेत्त-  
न्यायादपलापो न हि क्वचित् । उपपत्तिविहीनस्य<sup>१</sup> वाक्य<sup>२</sup>स्यार्थो न  
गम्यते ॥ उपक्रमादिलिङ्गानां ब्रह्मीयो<sup>३</sup> ह्युत्तरोत्तरम् । श्रुत्यादौ  
'पूर्वपूर्वं च ब्रह्मतर्कविनिर्णयात्<sup>४</sup> ॥ प्रत्यक्षमुपपत्तिश्च बहवश्चांगमा  
यदा । विरुध्यन्ते न चार्थो<sup>५</sup>ऽस्ति 'यत्र<sup>६</sup> लिङ्गविरोधिता<sup>७</sup> ॥ <sup>१०</sup>स  
एवार्थः कथं ग्राह्य उपपन्ने<sup>८</sup>ऽविरोधिनि । मुख्यार्थे विद्यमाने तु क  
सार्वज्ञं निषिध्यते ॥ अतः सर्वगुणैर्युक्तं ब्रह्माङ्गीकार्यमेव हि ।  
<sup>११</sup>अपलापोऽपि सर्वस्य न कथञ्चन युज्यते ॥ अनादियोग्यता चोक्ता<sup>१२</sup>  
तेन<sup>१३</sup> ग्राह्यैव सर्वथा । मुक्तानां तारतम्यं च मानैरुक्तैर्न चाल्यते ॥  
<sup>१४</sup>ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं तु मुक्तौ  
च तेनैवाध्यवसीयते ॥ तारतम्यं न चेन्मुक्तौ कुतः कुर्युः शुभं पुनः ।  
कृच्छ्रेणापि तपो ज्ञानं कर्माप्येते चरन्ति हि ॥ विभ्यति स्माशुभान्नित्यं  
सकामाश्च शुभे सदा । न च स्वभाव एवायं भयपूर्वप्रवृत्तिः ॥  
कृच्छ्रेणाचरणाच्चैव शुभस्यैव पुनः पुनः ॥ तादृशोऽपि <sup>१५</sup>स्वभावश्चेदज्ञ-  
स्यापि भवेत्तथा । फलवच्चे प्रमाणं चेत्तत्रज्ञस्य समं हि तत् ॥  
निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु  
ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥ 'शुभेनानन्दवृद्धिः स्याद्द्वासासर्थैवाशुभेन हि ।  
ज्ञानिनोऽपि यतस्तेन कर्तव्यं शुभमेव तैः' ॥ 'उपास्ने<sup>१६</sup> स य  
आत्मानं धीयते नास्य कर्म हि । अस्माद्येवात्मनो<sup>१७</sup> यद्यत्कामये-  
त्सृजते च तत्<sup>१८</sup> ॥ अविद्वान्वह<sup>१९</sup>कर्माऽपि हन्तवत्फलमाप्नुयात् ।  
यदेव विद्यया कुर्यात्तदेव ह्यतिवीर्यवत्' ॥ इत्यादिवाक्यसामर्थ्या-

<sup>१</sup> विन्दस्य. <sup>२</sup> तात्पर्यम्. <sup>३</sup> यद्यदुत्तरं तत्. <sup>४</sup> यद्यत्पूर्वं तत् यलीयः.  
<sup>५</sup> निर्णीतत्वात्. <sup>६</sup> यदर्थयोधने. <sup>७</sup> प्रयोजनम्. <sup>८</sup> उपक्रमादि लिङ्ग.  
<sup>९</sup> च अस्ति. <sup>१०</sup> विश्वमिध्यत्यरूपः. <sup>११</sup> मिथ्यात्वाभिधानम्. <sup>१२</sup> प्रमाणी-  
रूपपादिता. <sup>१३</sup> तेन कारणेन सा. <sup>१४</sup> अपरोक्ष. <sup>१५</sup> स्वभावयलायातः.  
<sup>१६</sup> य आत्मानमेव लोकमुपास्ने. <sup>१७</sup> परमात्मनः प्रसादेन. <sup>१८</sup> कर्म  
इष्टं यस्तु. <sup>१९</sup> अनेककर्मकर्ताऽपि.

तारतम्यं विमुक्तिगम् । न चात्रोपासकस्यैव फलमक्षयमुच्यते ॥  
 न हि ज्ञानं विना कापि फलसाक्षयता भवेत् । ज्ञानद्वारेण चैतस्य  
 नास्मत्पक्षप्रतीपता ॥ ज्ञानोत्तरस्यैवमपि ह्यक्षयत्वं न चान्यथा ।  
 पूर्वभाविशुभानां हि ज्ञानेनैव कृतार्थता ॥ प्रारब्धानां तु भोगेन  
 तज्ज्ञानोत्तरकर्मणाम् । मुक्तावनुप्रवेशः स्यादन्यथा तत्कृतिर्न हि ॥  
 ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि शुभानि ज्ञानसिद्धये । अकाम्यानि निषिद्धानि  
 ज्ञानरोधाय 'मुक्तये ॥ <sup>२</sup>योग्यताया बलाद्यच्च शुभवाहुल्यमादितः<sup>३</sup> ।  
 ज्ञानवाहुल्यमेवैतत्कुर्यान्नान्यस्य<sup>४</sup> कारणम् ॥ ज्ञानस्य भक्तिभागत्वा-  
 द्भक्तिज्ञान<sup>५</sup>मितीर्यते<sup>६</sup> । ज्ञानस्यैव विशेषो<sup>७</sup> <sup>८</sup>यद्भक्तिरित्यभिधीयते ॥  
 परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा । स्नेह<sup>९</sup>योगोऽपि तद्वत्सा-  
 द्विशेषो ज्ञानगोचरः ॥ इत्यभिप्रायतः प्रायो ज्ञानमेव विमुक्तये ।  
 वदन्ति श्रुतयः सोऽयं विशेषोऽपि ह्युदीर्यते ॥ भक्तिज्ञानमिति कापि  
 न हि द्वेषयुता दृशिः । पुरुषार्थाय भवति सर्वश्रुतिविरोधतः ॥  
 'चेतनस्य द्वयं भोग्यं संसारो मुक्तिरेव च । संसारस्त्रिविधस्तत्र स्वर्गो  
 मध्यमघस्तथा ॥ मुक्तिश्च द्विविधा तत्र सुखं नित्यं तथाऽपरम् ।  
 नित्यदुःखमिति ज्ञेयं साधनं <sup>१०</sup>संसृतावपि ॥ काम्यं कर्मनिषिद्धं च  
 सा<sup>११</sup>ज्ञानमिति निश्चयः । द्वेषो भक्तिश्च <sup>१२</sup>मुक्तौ तु मुक्तिद्वय-  
 विधायकम्<sup>१३</sup> ॥ इति पंडिश्रुतेर्द्वेषो नैव सन्मुक्तिकारणम् ।  
 अमन्मुक्तेः कारणं च मुक्तावित्यत्र केशवः ॥ मुक्तिशब्दोदितो  
 मोक्षं स्वमक्तानां करोति यत् । द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्य-  
 रोधनम् ॥ भक्त्या प्रसन्नतो देवान्मुक्तिरित्येव तद्गुणान् । वदन्ति  
 श्रुतयस्मर्वाः पुराणान्यागमा अपि ॥ यदि द्वेषेण मुक्तिः स्याद्वस्तव्यो

<sup>१</sup> दुःखस्य. <sup>२</sup> ब्राह्मणत्वादिरूपा पितृमरणादिरूपा च. <sup>३</sup> ज्ञानात्पूर्व-  
 कृतम्. <sup>४</sup> प्रत्यगायमात्र परिहारस्य. <sup>५</sup> यदाभ्याम्. <sup>६</sup> लक्ष्यत.  
<sup>७</sup> स्नेहादिस्नादित्यलक्षणः. <sup>८</sup> यदा. <sup>९</sup> स्नेहेन सम्यग्भ्याः. <sup>१०</sup> संसृति-  
 यिष्ये. <sup>११</sup> अज्ञानमहितम्. <sup>१२</sup> यिष्णौ. <sup>१३</sup> वारकम्.



दोषसञ्चयः । स्मर्तव्यो भगवान्नित्य<sup>१</sup>मित्यर्थेनैव हि क्वचित् ॥ द्वेषादिव  
 गुणानाह<sup>२</sup>पुराणे क्रुद्धवाक्यवत् । यथा क्रुद्धः पिता पुत्रं<sup>३</sup>मरेत्याक्षेप-  
 पूर्वकम् ॥ प्रोक्तस्थान्यस्य<sup>४</sup>कृत्यर्थं वदत्येवं पुराणगम् । वाक्यं  
 श्रुतिविरोधेन स्वविरोधेन चाञ्जसा ॥ बह्वागमविरोधाच्च न द्वेषा-  
 न्मुक्तिवाचकम् । 'तमो द्वेषेण<sup>५</sup> संयान्ति भक्त्या मुक्तिं तथैव च ॥  
<sup>६</sup>विष्णौ विष्णुप्रसादेन विलोम<sup>७</sup>त्वेन चाञ्जसा' । इति पाहुण्यवचन-  
 मप्युक्तार्थनियामकम् ॥ महातात्पर्यरोधेन कथं वाक्यं प्रमाणताम् ।  
 याति<sup>८</sup>सर्वार्थरूपं हि महातात्पर्य<sup>९</sup>मिष्यते ॥ वाचकत्वं हि<sup>९</sup>तात्पर्यं  
 पदार्था अखिला रवाः<sup>१०</sup> । सोऽर्थः कथं परित्याज्य एकशब्दस्य<sup>११</sup>  
 संशये ॥ अतो विज्ञान<sup>१२</sup>भक्तिभ्यां पुरुषार्थः परो भवेत् । 'यस्य<sup>१३</sup>  
 देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते  
 महात्मनः' । 'भक्त्या ज्ञानं<sup>१४</sup>ततो<sup>१५</sup>भक्तिस्ततो दृष्टिस्ततश्च सा<sup>१६</sup> ॥  
 ततो मुक्तिस्ततो भक्तिः सैव स्यात्सुखरूपिणी' । 'भक्त्या प्रसन्नो  
 भगवान्दद्याज्ज्ञानमनाकुलम् ॥ तथैव दर्शनं यातः प्रदद्यान्मुक्तिमेतया' ।  
 '१७नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥ १८शक्य एवं विधो  
 द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्व<sup>१९</sup>नन्यया शक्य अहमेवं-  
 विधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन<sup>२०</sup>प्रवेष्टुं च परंतपः' । इत्यादि-  
 वाक्यतश्चैव सोऽयमुक्तार्थ ईयते ॥ न च<sup>२१</sup>प्रसादमाप्नोति द्वेषाद्भक्त्या

१ इत्यभिप्रायेण. २ क्वचित्. ३ प्रकृत्यन्तरस्यैतद्रूपम्. ४ करणाय.

५ विष्णौ. ६ भक्त्या ७ कोपेन. ८ सर्वेषां शास्त्राणामनन्यार्थतया-  
 यदेकार्थप्रतिपादकत्वं तद्रूपम्. ९ तत्पर प्रतिपाद्य यस्यतत् तत्पर तस्य  
 भावः. १० आगमाः. ११ एकवाक्यसम्बन्धिनिःसंशये सति.

१२ माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेव न तु द्वेषेण. १३ श्वेताश्वतरश्रुति

१४ ज्ञानादेः. १५ पक्वा. १६ परिपक्वा १७ भक्तिरहित श्रवणादिभिः.

१८ विवक्षिस्तु सन्धिर्भवतीत्युक्तेः १९ न विद्यतेऽन्योविषयो यस्याः

सा. २० याथार्थ्येन ज्ञानुम्. २१ हरिप्रसादः द्वेषसाध्यो न प्रसादत्वात्

गुरुप्रसादवत् इत्यनुमानं उक्त दृष्टव्यातिकम्.

तमाप्नुयात् । इति दृष्टानुसारित्वमप्यस्मिन्नर्थ ईयते ॥ 'ये' पृथग्विहिता  
 विष्णोर्गुणा वेदेन सादरम् । त एव दृष्टवैलोम्या<sup>२</sup>दङ्गीकार्या न  
 चापरम्<sup>३</sup> ॥ <sup>४</sup>अन्यदृष्टानुसारेण वासुदेवेऽपि गृह्यते । दोषाभवाश्च  
 ये वेदैरुदिता अविहाय तान् ॥ अनुक्ता अपि च ग्राह्या महातात्पर्य-  
 शक्तितः' । एवं बृहत्संहितावाक् सिद्धान्तो हि तदीरितः ॥  
 तारतम्येन तद्भक्तेष्वपि भक्तिर्विनिश्चयात् । कर्तव्यैपाऽपि तद्भक्तिर्लोक-  
 वेदानुसारतः ॥ यो हि भक्तः प्रधाने स्यात्तदीयेष्वपि भक्तिमान् ।  
 दृश्यतेऽसौ नियमतो विपरीतो विपर्यये ॥ व्यभिचारो यदि कापि  
 भक्तिहासोऽत्र कल्प्यते । भक्तिदोषो ह्यसौ यत्र तद्भक्तेष्वपि  
 भक्तिमान् ॥ तारतम्येन तेष्वद्वा भक्तिदृष्टानुसारतः । विष्णु-  
 प्रसादानुभारत्कार्या दोषस्तदन्यथा ॥ स्वप्रीत्यनुसृतौ प्रीतिर्लोकैः  
 प्यद्भैव दृश्यते । <sup>५</sup>तारतम्यपरिज्ञानमप्येतेनैव<sup>६</sup> <sup>७</sup>साधनम्<sup>८</sup> ॥ लक्ष्मी-  
 विरिञ्चवाणीशगिरिजेन्द्रा गिरां पतिः । सूर्यादयश्च क्रमशो भगवत्प्रीति-  
 गोचराः ॥ तेषु भक्तिः क्रमेणैव कार्या नित्यं मुमुक्षुभिः ।  
 सर्वेऽपि गुरवर्षते पुरुषस्य सदैव हि ॥ तस्मात्पूज्याश्च नम्याश्च घ्येयाश्च  
 परितो हरिम्' । इति पाहुण्यवचनादप्येयोऽर्थोऽवसीयते ॥ 'हरिभक्तिः  
<sup>९</sup>क्रमेणैव तदीयेषु<sup>१०</sup> हरिस्मृतिः<sup>११</sup> । हरिस्तुतिस्तत्स्मृतिश्च <sup>१२</sup>तत्स्तुति-  
 ईरिपूजनम् ॥ तत्पूजा विहितात्याग इति मुक्तेः क्रमेण<sup>१३</sup> हि ।  
 नियमात्साधनान्येव नित्यसाध्यानि<sup>१४</sup> चारिर्लः' ॥ इति प्रवृत्तवचनं

<sup>१</sup> लोकैर्विलक्षण्येन. <sup>२</sup> दृष्टवैलोम्यमनादृत्य. <sup>३</sup> लोकविलक्षणं वेदा-  
 नुक्तं गुणजातं नैवाङ्गीकार्यम्. <sup>४</sup> वेदोक्तादणुन्यमहत्त्वयोगपचादेः अन्य-  
 दृष्टानुसारतः. <sup>५</sup> देवता. <sup>६</sup> भक्तेषु तारतम्येन भक्तिः कर्तव्या इति-  
 नमर्पणेन. <sup>७</sup> मोक्षस्य. <sup>८</sup> इति सिद्धम्. <sup>९</sup> तारतम्येन.  
<sup>१०</sup> भक्तिः. <sup>११-१२</sup> तदीय. <sup>१३</sup> इति मुख्यानि अन्यप्राप्त्यानि.  
<sup>१४</sup> नित्यं कर्तव्यानि.

साधनस्य विनिर्णये । 'प्रवृत्ते पञ्चरात्रे<sup>२</sup> हि साधनस्य<sup>३</sup> विनिर्णयः<sup>४</sup> ॥  
हरिद्वेषो न शुभदः<sup>५</sup> सद्द्वेषत्वाद्यथा<sup>६</sup> गुरोः । क्रमाद्भक्तिर्हरिप्रीति-  
कारणं तत्प्रियोपगा<sup>७</sup> ॥ भक्तिर्यतो यथा स्वस्मिन्नित्याद्या युक्तिरत्र  
च । प्राधान्य<sup>८</sup> तारतम्यानुसारिणी भक्तिरुत्तमा ॥ <sup>१०</sup>प्रीतिर्देव हरे-  
र्यस्माद्भक्तिः सा<sup>११</sup> <sup>१२</sup>स्वोपगा यथा । इति वा ॥ ४१ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ॐ <sup>१३</sup>स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ ॥४४॥

ज्ञानकर्मादिफलं चैषु<sup>१४</sup> <sup>१५</sup>क्रमोपगाम् ॥ <sup>१६</sup>स्वातन्त्र्यतारतम्येन<sup>१७</sup> फलं  
हि फलिनां<sup>१८</sup> भवेत् । अशुभं त्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो<sup>१९</sup>  
हरेः ॥ आज्ञया <sup>२०</sup>चान्यगं नैव भोगाय भवति क्वचित् । पुण्य<sup>२१</sup>मेवा-  
मुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ॥ इत्यादिश्रुतयो मानमुक्तेऽर्थे  
युक्तयोऽपराः । 'उपासना<sup>२२</sup>धर्मफलं यतो <sup>२३</sup>देहान्तरे स्थितिः ॥  
वासुदेवाज्ञया चैव<sup>२४</sup> पूर्वकर्मानुसारतः । प्रेरयन्ति हि ते जीवान्पुण्य-  
पापेषु नित्यशः ॥ <sup>२५</sup>अरागद्वेषतश्चैव कथं दीयानवाप्नुयुः । हर्याज्ञा-  
करणादेव पुण्यमेभिरवाप्यते ॥ हरिपूजेति चोद्देशात्कथं न शुभ-  
माप्नुयुः ॥ अतो यथाक्रमं धर्मज्ञानयोः फलमञ्जसा । सर्वप्राणिगतं  
देवाः प्राप्नुवन्त्याविरिञ्चतः ॥ देवा एव हि देवानां विशिष्टा  
विनियामकाः । ब्रह्मा त्वखिलदेवानां नराणां च नियामकः ॥ अतः

- १ प्रवृत्तनामके ग्रन्थे. २ पञ्चरात्रैकदेशे. ३ तन्नामकम्. ४ प्रकरणमस्ति.  
५ उत्तमपुरुषद्वेषात्. ६ द्वेषः. ७-८ तत्प्रियविषयकभक्तित्यात्. ९ उत्तम-  
त्वम्. १० साध्यवचनमिदम्. ११ भक्तिः. १२ स्वमुपगच्छतीति विष्णु-  
विषयिणी. १३ स्वामिनां देवानामेव ज्ञानफलम्. १४ देवेषु.  
१५ क्रमेणैवोपगच्छति. १६ स्वामित्व. १७ एव. १८ फलमाजाम्.  
१९ प्रस्तादेनैव. २० अशुभं तु इत्यन्यथः. २१ 'पुण्यमेवामुं गच्छति न  
ह वै देवान् पापं गच्छति' इति श्रु. २२ जनितपुण्यफलम्. २३ देवानां  
प्रेरकतया. २४ जीवानाम्. २५ देवानाम्.

सर्वगुणानेष प्राप्नोत्यधिकमन्यतः । द्रव्य<sup>१</sup>स्वातन्त्र्यविज्ञानप्रयत्नैराधिकं  
 फलम् ॥ देवानामन्यगं<sup>२</sup> चापि तेषु हि ब्रह्मणोऽधिकम्<sup>३</sup> । बृह-  
 त्तन्त्रोदितं वाक्यं हरिणा<sup>४</sup> फलनिर्णये ॥ 'लोकेऽप्येतादृशगुणैः  
 फलाधिक्यं हि दृश्यते । एवं च कलिपूर्वाणामसुराणां महत्फलम् ॥  
 अशुभेषु सदैव स्यान्मिथ्याज्ञानादिकेषु हि ॥ 'शुभाशुभफलं देवा  
 असुराश्च समाप्नुयुः । क्रमेणैव यथाशक्ति यथा ये ये प्रयोजकाः<sup>५</sup> ॥  
 प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुः' । इति प्रकाशिकायां हि  
 प्रोवाच हरिरञ्जसा ॥ ४४ ॥ ॐ<sup>६</sup> 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमि-  
 स्तस्मै हि परिक्रियते ॐ ॥ ४५ ॥ ॐ सहकार्यन्तर-  
 विधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॐ ॥ ४६ ॥  
 'यद्यप्येवं सुराणां च दैत्यानां च महत्फलम् । शुभाशुभेभ्य एवं च  
 कर्तुश्च<sup>७</sup> स्याद्यथोदितम्<sup>८</sup> ॥ 'तस्मान्निरयमानुष्यस्वर्गमुत्पुपभोगिनः ।  
 मानुषोत्तममारभ्य<sup>९</sup> देवास्तु निरयं विना ॥ असुरास्तु विना मुक्तिं  
 तमोऽन्यमपि चाप्नुयुः' । इति तत्त्वविवेकोक्तं स्वयं भगवतो  
 वचः ॥ ४४ ॥ ७ ॥

॥ ॐ अनाविष्कुर्व<sup>११</sup>न्नन्वयात्<sup>१२</sup> ॐ ॥ ४९ ॥

<sup>१३</sup>ज्ञानदा अपि चाचार्या विशेषात्फलमाप्नुयुः । 'मुक्तावष्टगुणं शिष्या-  
 द्दुस्त्रामोति शोभनम् ॥ तद्गुरु<sup>१४</sup>द्विगुणं तस्मात्सार्धं तावत्ततोऽपरे ।

<sup>१</sup> इन्द्रियादिषु स्वामित्वम्. <sup>२</sup> जीरगम्. <sup>३</sup> तन्धामकप्रकरणे. <sup>४</sup> कृष्यादौ.  
<sup>५</sup> तथा तथा. <sup>६</sup> लुप्तोपमानम् । मन्त्रे अर्त्विजांफलमित्य धजानामपि  
 ज्ञानादिफलमस्ति । <sup>७</sup> तु अल्पं फलम्. <sup>८</sup> श्रुत्याद्युत्पुपनुसारेण.  
<sup>९</sup> कर्तुः फलसद्भावादेव. <sup>१०</sup> देयपर्यन्ता दैत्यपर्यन्ताश्च. <sup>११</sup> एव उपदेशं  
 कुर्यात्. <sup>१२</sup> उपपत्तेः. <sup>१३</sup> पूर्वैयदत्रापि पूर्वपक्षं अत्यन्तद्वेयत्यामायात्  
 मपक्षेनाह. <sup>१४</sup> मन्तानकरणात्त्यात्.

देवाः<sup>१</sup> सहस्रगुणितं<sup>२</sup> क्रमात्तस्माद्यथोत्तरम् ॥ ब्रह्मा<sup>३</sup> महौघगुणितमेवं  
फलविनिर्णयः<sup>४</sup> । इत्याह भगवांश्छास्त्रे गुरुवृत्ताभिधे स्वयम् ॥ युक्तं  
च तन्न गोदाता गोमात्रफलमाप्नुयात् । 'य इमं परमं गुह्यं मद्भक्ते-  
ष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः । न च  
तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः  
प्रियतमो भुवि' । इत्याह भगवानेवमपि<sup>५</sup> पात्रं<sup>६</sup> भवेक्ष्यते ॥४९॥९॥

॥ ॐ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ॥

॥ ५० ॥ १० ॥ ॐ एवं मुक्तिफलाऽनियमस्तदवस्थाव-  
धृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ॥ ५१ ॥ ११ ॥ एवमेवाविरोधेन  
प्रारब्धस्यैव कर्मणः । ज्ञानं दृष्टं फलं प्रोक्तं मुक्तिश्चैवेह<sup>७</sup> लभ्यते ॥  
॥ १० ॥ ११ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते  
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥  
अध्यायश्च सम्पूर्णः ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ २७८ ॥ ७१५ ॥

<sup>१</sup> ज्ञानप्रवर्तकत्वात् <sup>२-३</sup> सहस्रमहौघेत्युपलक्षणं परम्पराया अनियत-  
त्वात्. <sup>४</sup> ज्ञानदानस्य तत्सम्प्रदाय प्रवर्तनस्य च महाफलत्वेन यद्गुणां  
ग्रहणायाविष्कारेण ज्ञानदानस्य फलार्थत्वेऽपि. <sup>५</sup> ज्ञानफलेन, अन्यथा  
प्रत्यवाय हेतुत्वात्. <sup>६</sup> दृष्टं च तत्फलं च. <sup>७</sup> ज्ञानजन्मनि.

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे<sup>१</sup> <sup>२</sup>वस्तुनि <sup>३</sup>साधने ।  
विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु विशेषतः<sup>४</sup> ॥ नित्यशः कार्य<sup>५</sup>मत्यन्त-  
मवश्यम्भावि साधनम् । चिन्त्यते प्रथमं तत्र ॥ ॐ आवृत्ति-  
रसकृदुपदेशात् ॐ ॥ १ ॥ श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥ आवृत्तिरेति  
सन्देहे <sup>६</sup>कर्तव्याऽऽवृत्तिरेव हि । उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादिह्यसकृदेव  
यत् ॥ 'लिङ्गा'ह्यतव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्म<sup>७</sup>त्वतः शतात् । शुश्रावोग्रतपा  
नाम योग्यो रूद्रपदस्य यः ॥ सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्भक्त्या  
सदोद्यतः । तत्रिभागमुपासां च चक्रे संभृतमानसः ॥ दशमन्वन्तरं  
शक्रपदयोग्यो <sup>८</sup>गरुत्मतः । <sup>१०</sup>पदयोग्यात्सुमनसः सुनन्दो नाम  
चाश्रुणोत् ॥ उपासां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम् । सूर्याचन्द्र-  
मसोश्चैव पदयोग्यौ <sup>११</sup>सुतेजसौ ॥ सुरूपशान्तरूपश्च मन्वन्तर-  
चतुष्टयम् । <sup>१२</sup>अश्रुणतां सुमनसो मन्वन्तरमुपासताम्<sup>१३</sup> ॥ ततः  
प्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतप आदयः । अपश्यन्परमं विष्णुं  
तत्प्रसादैधिताः सदा' ॥ इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद्ग्रन्थे सत्त्व-  
संज्ञिते ॥ १ ॥ १ ॥

॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥

॥ ३ ॥ आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि । 'आत्मा  
ब्रह्म महांस्तारः परमेशः शुचिश्रवाः ॥ विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति  
श्रीपतिरीर्यते' । इति पद्भिश्चुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥ 'ओमात्मा  
भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽश्वरः स्वराद् । पिश्रवाता नृसिंहोऽजो नारायण

१ सति. २ परमह्यारूपे. ३ साधनविषये. ४ परमादरेण. ५ मोक्ष-  
सिद्धायत्यन्तम् ६ ध्यवणादीनाम्. ७ आदातव्यः शिष्यैरुपासितव्यः  
तस्मात्. ८ ब्रह्मत्त्वानां शतात्पूर्वमिति ९-१० गरुद्रपद. ११ सुप्रशयेष  
न तु मन्दौ. १२ अश्रुणताम् १३ उपासताम्.

उरुक्रमः ॥ अनसूया तथैवाग्नेर्जज्ञे<sup>१</sup> पुत्रानकल्मषान् । दत्तं दूर्वाससं  
सोम<sup>२</sup>मात्मेशब्रह्मसम्भवान्' ॥ इति भागवते चैव<sup>३</sup> तस्मादात्मा  
जनार्दनः । तस्मादुपास्यो<sup>४</sup> विष्णुरिति ज्ञातव्यः सजनैः सदा ॥  
तथैवोपासते सन्तस्तथैवोपदिशन्ति च ।<sup>५</sup> आदानार्थत्वतश्चायमात्म-  
शब्दः पतिं वदेत् ॥ स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा ।  
'स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ॥ कर्तव्यं सर्वैर्धैवैतन्न  
कथञ्चन विस्मरेत्' । इति सत्त्ववचनं पाङ्गुण्यवचनं परम् ॥ 'मम  
स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च । इति ध्येयः सर्वदैव भगवान्विष्णु-  
रव्ययः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ ४ ॥ प्रतीक-  
विषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना । प्रतीकं नैव विष्णुर्यन्मिथ्योपासा  
ह्यनर्थदा ॥ योऽन्यथा<sup>७</sup> सन्तमात्मेश<sup>८</sup>मन्यथा<sup>९</sup> प्रतिपद्यते<sup>१०</sup> ॥ किं  
तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' ॥ 'योऽन्यथा सन्तमात्मान<sup>११</sup>-  
मन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा'<sup>१२</sup> ॥  
'योऽन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं  
चोरेण ब्रह्महारिणा' ॥ 'स्वात्मानं प्रतिमां चापि देवतान्तरमेव वा ।  
चेतनाचेतनं वाऽन्यद्वायेधः केशवस्त्विति ॥ किं तेन न कृतं पापं  
चोरेणेशापहारिणा' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा ॥  
अन्येतमसि मज्जेत्स<sup>१३</sup> यत्र नैवोत्थितिः क्वचित्' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति

<sup>१</sup> जनयामास. <sup>२</sup> विष्णुशिवब्रह्मभिः, सोमस्तु ब्रह्मणा सहभूतः.

<sup>३</sup> आत्मशब्दप्रयोगोऽस्ति. <sup>४</sup> च. <sup>५</sup> आत्मा-विष्णुः आत्मा=स्वामी

इति ज्ञातव्यः. <sup>६</sup> स्वीयतया आ+दानंमन् आकरल्लोपो दस्यचतः

निर्वचनत्वात्. <sup>७</sup> प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकारम्. <sup>८</sup> जीवानामीशम्.

<sup>९</sup> प्रतीकत्वादिना. <sup>१०</sup> जानाति ध्यायति च. <sup>११</sup> परमात्मानम्.

<sup>१२</sup> महाभारते सनत्सुजातीये २. १४. <sup>१३</sup> पतितस्य.

ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ॥ अन्यथाध्यानदोषेण सोऽन्धेतमसि  
 मज्जति' । 'योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स्म वा ॥  
 महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित्' । 'यत्किञ्चिदन्यथा<sup>२</sup>-  
 संस्थमन्यथा<sup>३</sup>ध्यातमज्जसा ॥ ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः' ।  
 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमज्जसा ॥ महादोषकरं विष्णुः  
 किमु सर्वेश्वरेश्वरः' । 'यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यातमज्जसा ॥  
 अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः । न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं  
 वा तेन कुत्रचित् ॥ किमु सर्वोत्तमो विष्णुज्ञेयो नीचतया क्वचित् ।  
 तस्माद्ब्रह्मस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा ॥ कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा  
 भवति क्वचित्' । इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ॥ ध्येया  
 विष्णोः क्वचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् । इत्यभिप्रेत्य 'न हि स'  
 इत्याह भगवान्प्रभुः ॥ प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥  
 ॥ ४ ॥ ३ ॥

॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्पात् ॐ ॥ ५ ॥ ब्रह्मेति च  
 सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरज्जसा । उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः 'पूर्णत्वं  
 ब्रह्मता' यतः ॥ आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । ध्येयैव  
 ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरन्तरम् ॥ इति प्रकाशिकायां च  
 वचनं विष्णुनेरितम् । नात्मेति घृत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम् ॥  
 आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् । स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव  
 नोक्त इत्येव वेदराद् ॥ यथात्मशब्दो जीवोऽपि कथं स विनिवारयेत् ।  
 आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥ 'आत्मब्रह्मादयः  
 शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् । न वदन्ति यतो नात्ता 'क्वापि तैर्गुण-  
 पूर्णता' ॥ नारायणाध्यात्मगतमिति यद्विष्णवं वचः । यदि

<sup>१</sup> गङ्गोदकादिकम्. <sup>२</sup> पवित्रम्. <sup>३</sup> अपवित्रम्. <sup>४</sup> घृष्टिः. <sup>५</sup> ब्रह्म-  
 शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्. <sup>६</sup> यतने, अथवा यतने. <sup>७</sup> अयस्यायाम्.



जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥ आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तिः । मेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥ मेददाह्ये हेतु-  
माह तात्पर्यं स जगत्पतिः । <sup>१</sup>व्यावहारिकमेदश्चेत्कासावव्यावहारिकः ॥  
<sup>२</sup>व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकम् । उत नेति विकल्पे तु  
यदि स्याद्व्यावहारिकम् ॥ <sup>३</sup>तस्यापि <sup>४</sup>ब्राह्म्यता चेत्स्याद्भेदः स्यात्पार-  
मार्थिकः । अव्यावहारिकत्वं चेद्भेदोऽप्यं सत्यतां गतः ॥ एकस्या-  
सत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः । अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन  
निवार्यते ॥ असत्यं नोक्तमित्युक्ते<sup>५</sup> सत्यमुक्तमिति प्रजाः । जानं-  
त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥ न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या  
<sup>७</sup>तत्रैकं सत्यमेव हि । भावा<sup>८</sup>भावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥  
भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम् । <sup>९</sup>स्ववाचोऽसत्यता  
चेत्स्यात्तस्मा<sup>१०</sup>द्भेदस्य सत्यता ॥ <sup>११</sup>तस्माज्जीवेशयोर्भेद<sup>१२</sup> उक्त न्यायेन<sup>१३</sup>  
गम्यते ॥ २ ॥ <sup>१४</sup>एतस्मादात्मशब्दोऽप्यं <sup>१५</sup>परमात्माभिधा<sup>१६</sup> भवेत् ।  
प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ॥ प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मा  
त्कार्या ह्युपासना । न च विष्णुः प्रतीकं <sup>१७</sup>यत्तस्मा ॥ ३ ॥ ज्ञात्मे-  
<sup>१८</sup>त्युपासना<sup>१९</sup> ॥ <sup>२०</sup>इति पक्षो<sup>२१</sup> यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र<sup>२२</sup> विरुध्यते । स  
नेति युक्तिस्तत्रापि<sup>२३</sup> समेत्युक्तविरुद्धता ॥ यद्यप्युत्कर्षमात्रेण <sup>२४</sup>ह्यत-  
द्भावेऽप्युपासना । <sup>२५</sup>उत्कर्ष आत्मनोऽपि <sup>२६</sup>स्याच्चेतन<sup>२७</sup>त्वादचेतनात्<sup>२८</sup> ॥

<sup>१</sup> भ्रान्तिसिद्ध. <sup>२</sup> मेदमात्रम्. <sup>३</sup> वचनस्य. <sup>४</sup> न केवलं भ्रान्ति-  
कल्पितत्वम्. <sup>५</sup> तस्य वचनस्य. <sup>६</sup> प्रमिते. <sup>७</sup> घटतदभावयोर्मध्ये.  
<sup>८</sup> अभावतत्प्रतियोगिनौ. <sup>९</sup> प्रतिधादिचागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्य.  
<sup>१०</sup> व्याप्तिसद्भावात्. <sup>११</sup> भेदमिथ्यात्वासम्भवात्. <sup>१२</sup> परमार्थिकभेदः.  
<sup>१३</sup> ह्युभ्यादिसूत्रैः. <sup>१४</sup> उक्तन्यायात्. <sup>१५</sup> आत्मेतिसूत्रगतः. <sup>१६</sup> परमात्म-  
नोऽभिधायकः. <sup>१७</sup> यस्मात्. <sup>१८</sup> जीव इति. <sup>१९</sup> न कार्या. <sup>२०</sup> न  
हि स उपासकः प्रतीकानीति. <sup>२१</sup> पूर्वसूत्रज्याख्यानम्. <sup>२२</sup> प्रतीकेषु.  
<sup>२३</sup> ब्रह्मप्रतीकयोः. <sup>२४</sup> प्रतीकरनामग्रहत्वे. <sup>२५</sup> अचेतनात्. <sup>२६</sup> ग्रहवत्.  
<sup>२७</sup> आत्मनः. <sup>२८</sup> प्रतीकरत्.

तस्मादतत्त्वं<sup>१</sup> नोपास्यमिति वेदविदां मतम् । उत्कर्षाद्ब्रह्म<sup>२</sup>ताध्याने  
 यदि स्यात्कलमञ्जसा ॥ ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते ।  
 अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तृष्टिर्न हि क्वचिद् ॥ नीचस्य<sup>३</sup> स्वात्मता-  
 ज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् । चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल  
 इत्यपि ॥ को विशेषः परिज्ञाने नृपेण स्यात्कथञ्चन । पुरतो  
 नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ॥ राजवर्तिकं न कोपस्स्याद्राज्ञो  
 लोकेऽभिपश्यति । राजस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो नृप इत्यपि ॥  
 आत्मानं म<sup>४</sup> इति प्रोक्तमितिवद्येव कुप्यति । अभेदेनैतयो<sup>५</sup>ध्याने  
 को विशेषो वचस्यपि ॥ अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽप्य नृपेऽपि  
 च । चण्डाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥ ध्यातेऽप्येकस्य<sup>६</sup>  
 तद्भावे<sup>७</sup> तद्भावेऽन्यस्य<sup>८</sup> किं न तत् । न चैव<sup>१०</sup> तदविज्ञातं सर्वत्र-  
 ब्रह्मणा क्वचिद् ॥ तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः । तस्मा-  
 दधोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥ ४ ॥

॥ ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ

तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ १३ ॥ तयोपास्याञ्जसा<sup>११</sup> दृष्टं ब्रह्म पापं

च मस्मसात् । करोति नित्तिलं पूर्वं पाश्चात्यस्याप्यसङ्गताम् ॥ करोति

॥ ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ १४ ॥

<sup>१२</sup>तद्विषयं<sup>१३</sup> पुण्यनाशोऽप्यमङ्गता<sup>१४</sup> । यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्वि

विशिष्यते ॥ पूर्वं<sup>१५</sup> स्वर्गादि लब्धयै वीर्यवत्त्वेन चोदितम् ।

१ यद्यत्र भवति तत्तत्त्वेन नोपास्यम्. २ प्रतीकनाम्. ३ प्रतीकस्य.

४ सः=चण्डालः. ५ ब्रह्मप्रतीकयोः. ६ प्रतीकस्य. ७ ब्रह्मभावे

८ प्रतीकभावे. ९ ब्रह्मणः १० उपासनम्. ११ भादरनैरन्तर्याम्याम्.

१२ ब्रह्मद्विगः. १३ प्राप्तिवत्. १४ उत्तरस्य पुण्यस्य. १५ मोक्षेतर-

कर्मविधायुतं पश्चान्मोक्षे वीर्यं<sup>१</sup> प्रदं त्विति<sup>२</sup> ॥ १४ ॥ ॐ भोगेन  
 त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते ॐ ॥१९॥ <sup>३</sup>ततो भोगेन  
 पुण्यं च क्षपयित्वा तरत्तथा ब्रह्मद्विद् ब्रह्मदर्शी च तमो मोक्षाव-  
 वाप्नुतः ॥ 'ब्रह्मणां<sup>४</sup> <sup>५</sup>शतकालान्तु <sup>६</sup>पूर्वमारब्धसङ्ख्यः । ब्रह्मणस्त्वेव  
<sup>७</sup>तावत्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा<sup>८</sup> ॥ <sup>९</sup>रुद्रस्य <sup>१०</sup>विंशदेव स्यादिन्द्रस्या<sup>११</sup>कार्दिके  
 दश । अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वन्त<sup>१२</sup> आरब्धसङ्ख्यः ॥ ब्रह्मणैव  
<sup>१३</sup>सहातश्च<sup>१४</sup> परं नारायणं ब्रजेत्' । इति सत्त्ववचनं स्वयं भगवतो-  
 दितम् ॥ १९ ॥ ८ ॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते  
 श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥  
 ॥ श्लोकसङ्ख्या ७० ॥

॥ ॐ ॥ देवानां च मनुष्याणामेतावत्सम<sup>१५</sup>मेव हि ।  
 उत्क्रान्तिमार्गां देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥ कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्ति-  
 मार्गां भोगश्चतुष्टयम् । फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितम् ॥  
 स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो<sup>१६</sup> लये<sup>१७</sup> । देवानां मार्ग उद्दिष्टो  
 नार्चिरादिर्न चोत्क्रमः ॥ स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देह<sup>१८</sup>स्तत्र<sup>१९</sup> लयं  
 ब्रजेत् । यतः सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ॥ लयाच्चैवा-  
 चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः । कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामुत्तरं  
 स्वतः ॥ जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन । उत्क्रान्तिमार्गां  
 भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥ अन्येषामपि<sup>२०</sup> साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि

१ आनन्दातिशयप्रदम्, २ चोदितम्, ३ अप्रारब्धक्षयानन्तरम्,  
 ४-५ पृष्ट्या अलुक् ब्रह्मणां शतस्य कालसमाप्तेः, ६ ज्ञानिनाम्, ७ कल्प-  
 शतेन कर्मक्षयवत्त्वं एव, ८ ब्रह्मणाकालात्पूर्वम्, ९ आरब्धसङ्ख्यः,  
 १० विंशतिशब्द-पर्यायोऽयम्, ११ आरब्धक्षयकालः, १२ अन्ते-  
 अवसाने, १३ अतः परम्, १४ सहैव, १५ कर्मानाशाख्यं फलम्, १६ एव,  
 १७ प्रत्यासन्ने सति, १८ चेतनाधिष्ठित एव, १९ स्रष्टरि, २० परीक्षि-  
 दादीनाम्-

तं हरिम् । महैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥ 'क्षमाऽम्भो-  
 ऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ<sup>१</sup>भूतादिभिः<sup>२</sup> परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः<sup>३</sup> ।  
 अव्याकृतं<sup>४</sup> विशति<sup>५</sup>यर्हि गुणत्रयात्मा<sup>६</sup> कालं<sup>७</sup> परं स्वमनुभूय परः<sup>८</sup>  
 स्वयम्भूः ॥<sup>९</sup> एवं परेत्य भगवन्त<sup>१०</sup>मनुप्रतिष्ठा ये योगिनो जित-  
 मरुन्मनसो निरागाः । तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधान-  
 म्पयान्त्यगतामिमानाः<sup>११</sup> ॥<sup>१२</sup> भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा  
 सह । परमं मोक्ष<sup>१३</sup>मायान्ति लिङ्गमङ्गेन योगिनः ॥ 'प्राप्ता अपि  
 परं देवं महैव ब्रह्मणा पुनः । आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णां लिङ्गस्य  
 मङ्गतः' ॥ इति श्रुतिपुराणोक्तिबलाद्विजायते च तत् । मोगस्तु  
 सर्वदेवानां नरादीनां च पिद्यते ॥<sup>१४</sup> तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः<sup>१५</sup>  
 क्रमात् । उच्यते देहगानां च वृत्तीना<sup>१६</sup>भैर<sup>१७</sup>भैर तु ॥<sup>१८</sup> तत्र  
 मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभा<sup>१९</sup>श्रयात् । नाना वदन्ति पुंसां हि  
 मतयो गुणभेदतः<sup>२०</sup> ॥ पृथक् पृथक् प्रजायन्ते तमसंनान्यधामतिः ।  
 रजमा मिथशुद्धित्वं सत्त्वेनैव यधामतिः<sup>२१</sup> ॥<sup>२२</sup> गुणातीता विमुक्तानां<sup>२३</sup>-  
 मतिः शुद्धचित्तिर्यतः । सम्यगेवाथ<sup>२४</sup> नित्या च तत्तन्माहात्म्य<sup>२५</sup>-  
 योगतः ॥<sup>२६</sup> बहुला चातिविशदा स्पष्टा चैव श्रियो मतिः । महाशुद्ध-  
 चितित्वेन<sup>२७</sup> ततोऽप्यतिमहाचितिः ॥<sup>२८</sup> अशैपोरविशेषा<sup>२९</sup>णामतिस्पष्टतया

१ पञ्चरिपयाः. २ भूतानामादिः अहङ्कारः तदभिमानिदेवैः ३ संहर्तु-  
 मिच्छुः. ४ परमेश्वरम् ५ यदा. ६ अभिमानी. ७ परसहस्रयोपतम्  
 ८ क्षमादिभ्यः श्रेष्ठः. ९ तदा. १० तदीयलोकम्. ११ अगतजीवभानां.  
 १२ मागवने ३-३३, ९-१०. १३ आनन्दाधिर्माणम् १४ द्वितयपादे  
 प्रथमम्. १५ उत्तरोत्तरेषु १६ यतने देह एताभिरिति वृत्तयोऽगाद्याः  
 जहाः तासाम्. १७ मरणकाले एयो भवतीति वागादिपदप्रयोगः. १८ तथा-  
 सति मोक्षे प्रमाणरूपपादिने सति. १९ स्वोत्प्रेक्षामाश्रेण. २० गुण-  
 विशेषतः. २१ यथेतिभिर्न पद सम्यक्. २२ अतः. २३ यद्यपि. २४ अथापि.  
 २५ योग्यतय योगः-निमित्त तस्मात्. २६ बहुलार्थत्रियविर्णा. २७ गुणा-  
 र्णाना. २८ उर-अनन्त २९ विदित्यन्त इति पदार्थां तेषाम

दृशिः<sup>१</sup> । नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा<sup>२</sup> ॥ मूर्यप्रमावदखिलं  
 भासयन्ती निरन्तरा<sup>३</sup> । निर्लेपा<sup>४</sup> वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥  
 विशेषांस्तद्गतान्त्वत्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः । तयैव स्पष्टताऽभावा-  
 त्तन्त्रत्वात्तु केवलम् ॥ न तादृशी ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ।  
 मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्र<sup>५</sup>तरलोपमा ॥ अग्निज्वालावदेव<sup>६</sup> स्यात्सृति-  
 गानां<sup>७</sup> दृशो भवः<sup>८</sup> । एवंविधेषु<sup>९</sup> ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः<sup>१०</sup> ॥  
 खद्योतसदृशा<sup>११</sup> त्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः<sup>१२</sup> । वदन्ति वादिनो मोक्षं  
 नानामतसमाश्रयात् ॥ आश्रित्य प्रतिमामाह जिन<sup>१३</sup>स्तत्रातितामसीम् ।  
 ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात्<sup>१४</sup> ॥ पञ्जरोन्मुक्तखगव-  
 दलोकाकाशगोचरः । नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो<sup>१५</sup> हस्तपादवान् ॥  
 इति<sup>१६</sup> तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते । गतिरूर्ध्वा च दुःखेता<sup>१७</sup>  
 गतित्वाह्यौकिकी यथा ॥ इत्युक्ते चानुमानैक<sup>१८</sup>शरणस्य किमुत्तरम् ।  
 अनूर्ध्वगतता तत्र यद्युपाधिः खगस्य च ॥ दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति<sup>१९</sup>  
 साध्या<sup>२०</sup>नुगो न मः ।<sup>२१</sup>प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ॥  
 उपाधिः<sup>२२</sup>प्रतिरूपं हि<sup>२३</sup> <sup>२४</sup>साधनं <sup>२५</sup>तत्र चापरम्<sup>२६</sup> । <sup>२७</sup>अथापि  
<sup>२८</sup>सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत् ॥ गतित्वं यत्र देहित्वमिति  
 यत्साधनानुगम् । आगमाननुभारित्वे प्रमङ्गोऽयं यन्ननः ॥

१ साक्षात्कारः विषयीकारिणी वा. २ सम्यक्तत्वेऽपि गुणेषु. ३ निर्भेदा.  
 ४ कर्मसम्यग्धर्मान्या. ५ विशेषबलेन वृद्धि, चामर्त्ता. ६ ज्ञानाया  
 अत्रेरिव. ७ अन्तःकरणात्. ८ उत्पत्तिः. ९ मनु. १० अग्नि-  
 सम्यग्ज्ञानाः. ११ अधिष्ठानसामान्यमानयन्तान्. १२ विपरिणामिनः.  
 १३ तेषु वादिषु. १४ मोक्षः. १५ जीवः. १६ अह. १७ इन्द्र-प्रान्तः.  
 १८ एकं तन् शरणं च तथा अनुमानमेकशरणं यन् मः दन्त्य. अत्रो न  
 पञ्जराधस्य पूर्वेनिपातः. १९ हेतोः. २० मान्यमानेन. २१ द्विती-  
 यम्, दूषणम्. २२-२४ प्रतिपक्षोपायकम्. २५ यत्कान. २६ उपाध्या-  
 २७ शरीरपृथित्यम्. २८ अत्रानुभवोद्धारकम्. २९ अत्रानुभवोद्धारकम्.

नापसिद्धान्तता<sup>१</sup> दोषः प्रसङ्गे यदि सा भवेत्<sup>२</sup> । तदैवातिप्रसङ्गः  
 स्थान प्रसङ्गः कचिद्भवेत् ॥ लोका<sup>३</sup>काशगतित्वं चेदुपाधिः साधना<sup>४</sup>-  
 नुगः । सोऽपीत्युक्ते वदेत्किं स तस्माद्देदोदितो भवेत् ॥ मोक्ष एवं  
 स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषन्ति । चकार सौगतमतं मोहायैव चकार  
 यत् ॥ असुराणामयोग्याना वेदमार्गे प्रवर्तताम् । अतोऽसुराधिकार-  
 त्वाच्च ग्राह्य तन्मतं क्वचित् ॥ चतुष्प्रकार तच्चोक्तं ग्रन्थं विज्ञान-  
 मेरुलम् । <sup>६</sup>अनुमेयबहिस्तत्त्वं तथा <sup>७</sup>प्रत्यक्षबाह्यगम् ॥ इति तत्र तु  
 ये ग्रन्थ वदन्त्यज्ञानमोहिताः । ते मोक्ष तादृशं द्रुयुर्निश्चङ्कं मायिनो  
 यथा ॥ न किञ्चिन्मुक्त्यप्रस्थायामात्माऽऽत्मीय<sup>८</sup>मथापि वा । एकस्मि-  
 न्संसृतेर्भुक्ते न किञ्चि<sup>९</sup>दवशिष्यते ॥ तत्संवृत्यैव<sup>१०</sup> <sup>११</sup>भेदोऽप्य चेतना-  
 चेतनात्मकः । दृश्यते संसृतेर्घ्ने<sup>१२</sup> निर्विशेषैव ग्रन्थता<sup>१३</sup> ॥ न  
<sup>१४</sup>सत्त्वं नैव चासत्त्वं<sup>१५</sup> ग्रन्थतत्त्वस्य मिथते । न सुखत्वं न दुःखत्वं  
 न विशेषोऽपि कश्चन ॥ निर्विशेष स्वयभात निलप<sup>१६</sup>मजरामरम् ।  
 ग्रन्थं तत्त्वमसबाध<sup>१७</sup> नानासंवृतिमजितम् ॥ अशेष दोष<sup>१८</sup>रहितं मनो-  
 वाचामगोचरम् । मोक्ष इत्युच्यतेऽसद्भिर्नानासंवृतिदूषितम्<sup>१९</sup> ॥  
 संसृत्यप्रस्था मित्रेया संवृत्यैव मिशिष्यते । स्थितया ध्वस्तया चैव  
<sup>२०</sup>संसृतिर्मोक्ष इत्यपि<sup>२१</sup> ॥ <sup>२२</sup>केचित्तेषु<sup>२३</sup>न्यथा<sup>२४</sup> <sup>२५</sup>प्राहुस्संवृत्यैव

१ सिद्धान्तऽपि मुक्ताना निर्दु एतद्गङ्गीकारात् २ दोष ३ अप  
 सिद्धान्तस्य सधेप्रसङ्गेषु उद्भावायेतु शक्यत्वात् ४ लोकाकाश  
 सम्यन्धित्वम् ५ अनुगच्छतीति गतित्वं यापक ६ अनुमेय बहि  
 स्तत्त्वम्-ज्ञानत्र्यतिरिक्तं यस्मितत् वैभाषिकमतम् ७ सौत्रान्तिकमतम्  
 ८ भेयम् ९ चेतनमचेतनं च १० तत्स्यैकस्यैवात्मनोऽज्ञानेन ११ मिथते  
 इतिभेद-पदार्थसमूह १२ घ्ने जाते सति १३ शिष्यते १४ पर  
 सामान्यादिरुपम् १५ अभावप्रतियोगित्वम् १६ धर्माधर्मरहितम्  
 १७ यस्त्व तरोपमर्दरहितमद्वितीयम् १८ कामादि १९ शून्यमेव  
 २० यद्यपि शून्यमेव व्यसरो मोक्षश्च तथापि २१ विशिष्यते एव  
 २२ अनकारमत्रादिनाः २३ शून्ययादिषु २४ एकस्मत्प्रदादिमतात्  
 २५ नानामूल्या

त्वनेकधा<sup>१</sup> । अवच्छिन्नं<sup>२</sup> महाशून्यं नाना पुद्गलशब्दितम् ॥ यस्य  
 शून्यकरसता<sup>३</sup> ज्ञानात्सा त्वपगच्छति । स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महा-  
 शून्यत्वमेप्यति ॥ संवृत्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम्<sup>४</sup> ।  
 इत्येवं मायिनश्चाहु<sup>५</sup> रेकजीवत्ववादिनः ॥ बहुजीवमताश्चेति माया  
 तेषां तु संवृतिः । निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥  
 सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः ।<sup>१०</sup> व्यावर्त्यमात्रमेदस्तु  
 विद्यते शून्यवादिनः ॥ अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते ।  
 निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥ प्रामाण्यादि च वेदस्य  
 फलतः सममेव हि । अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥  
 अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं<sup>११</sup> सतां मतम् ।<sup>१२</sup> दीर्घभ्रान्तिकरी  
 चेत्स्याद<sup>१३</sup> तत्त्वावेदकप्रमा ॥ रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता ।  
 स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥ तलनैल्यादि<sup>१४</sup> विज्ञानमाकाशे  
 मानतां व्रजेत् ।<sup>१५</sup> छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः<sup>१६</sup> ॥ निर्मेदत्वं  
 तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा । सत्त्वासत्त्वादिधर्माणाममाव उभयो-  
 र्मतः ॥ न हि<sup>१७</sup> सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन<sup>१८</sup> चेप्यते । न च  
 दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेप्यते ॥ मायिना शून्यपक्षेऽपि ज्ञानं  
 जादृपरिरोधि च । धर्माः केऽपि न सन्त्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥  
 एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् । स्वपक्षमाधनेनैव 'नामाव'  
 इति चोक्तितः ॥ आत्मामावे पुमर्थः क इष्टस्यात्माऽवधिर्यतः ।

१-४ अन्ययक्रमः. ५ अद्वितीयत्व. ६ वर्तन्त्यादिरूपात्. ७ इति प्राहुः.  
 ८ एको जीवो यस्मिन् लोके सः. ९ बहवो जीवा यस्मिन् तन् बहुजीव  
 मतं तेषां तै. १० व्यावर्त्यानामसत्यादीनामेव भेदः न सत्यादिपद-  
 बोध्यं यस्तुनि. ११ विदुषाम्. १२ या. १३ सा. १४ तलमिन्द्रनीलं  
 तस्य नैत्यमिय नैत्यम्. १५ आकरो. १६ मानतां व्रजेत्. १७ सद्भिरोधि-  
 त्यममत्यम्. १८ शून्यवादिना निर्विशेषत्याभिप्रायेण शून्यमिन्युच्यते  
 नासत्याभिप्रायेण तत्रमित्यङ्गीकृतम्.

यदि 'नात्माप्रधिर्मोक्षो मोक्षः<sup>२</sup> स्याद्वदशून्यता<sup>३</sup> ॥ <sup>४</sup>कल्पितत्वा  
द्विशेषाणां मायिनोऽपि समं हि <sup>५</sup>तत् । दृश्यमान विशेषेऽपि  
यदि चेदविशेषता<sup>६</sup> ॥ <sup>७</sup>घटाभापोऽविशेषःस्यात्पा<sup>८</sup>श्चात्यश्वेदना<sup>९</sup>गतः ।  
न मोक्षो <sup>१०</sup>निमतो <sup>११</sup>यस्माददेहो घटशून्यता ॥ यथेत्युक्ते वदेत्किं  
स योऽनुमामात्रमानकः । न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तैर्नैव वर्त्मना ॥  
अमानत्वात्श्रुतेस्तस्य न चादेहत्वरादिनी । श्रुतिः काचिददेह<sup>१२</sup>त्व  
मप्राकृतशरीरताम् ॥ मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः ।  
निर्दुःसत्त्वान्न <sup>१३</sup>तन्मोक्षः प्रतिपन्नं<sup>१४</sup> यथेति च ॥ <sup>१५</sup>अनुमादृषणं किं  
स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः । <sup>१६</sup>दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि<sup>१७</sup>  
स्यादसंशयम् ॥ भेदे<sup>१८</sup> सद्भूतैरेव स्यादित्याद्यमितदोषतः । हेय  
मायामतेनैव सह शून्यमतं बुद्धेः ॥ एवं विज्ञानमादोऽपि ज्ञान<sup>१९</sup>-  
मात्रविशेषतः । <sup>२०</sup>तस्यापि बहुस्त्यादिविशेषमपहाय हि ॥ अद्वैत  
तामर्तं साक्षादुक्तदोष<sup>२१</sup>स्ततो भवेत् । <sup>२२</sup>कालो न<sup>२३</sup> केवल<sup>२४</sup>ज्ञानी

<sup>१</sup> आत्मभिन्नाना देहादीनामेव निवृत्तिरात्मनस्तु स्वरूपेणावस्थान इति पक्षो यदि न स्यात् आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यात् <sup>२</sup> देवदत्तस्य मोक्ष स्यात् अविशपात् <sup>३</sup> अपि <sup>४</sup> ननु घटशून्यता नाम न घटाभावात् किं तु नष्ट आत्मा घटश्च तयोश्चाप्रामाणिकत्वेन तद्धर्मणा-  
मपि कल्पितत्वात् <sup>५</sup> आत्माभाव इत्यादिकम् <sup>६</sup> मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभावात् <sup>७</sup> घटशून्यताऽपि निर्विशेषा <sup>८</sup> आत्मशून्यभाव व्यवहारदशात् पश्चात्तन् निर्विशेषा <sup>९</sup> व्यवहार निरूपणमनागत -  
अप्राप्तस्तु, घटशून्यभापोऽपि निर्विशेष एव, व्यवहारदशायामेव तस्य सविशेषत्वात् <sup>१०</sup> शून्यभावात् ब्रह्मभावो वा <sup>११</sup> अदेहत्वात् <sup>१२</sup> अशरीर वा न सन्तमित्यत्र <sup>१३</sup> तत्, शून्यत्व ब्रह्मत्व वा. <sup>१४</sup> घटशून्यत्वम् <sup>१५</sup> प्रत्यनुमाया <sup>१६</sup> दुःखात्मक <sup>१७</sup> मोक्ष, शून्य ब्रह्म वा <sup>१८</sup> दुःखात् शून्यब्रह्मणोर्भेदे <sup>१९</sup> ज्ञानमात्ररूपविशेष द्वितीयार्थतसि <sup>२०</sup> ज्ञानस्य. <sup>२१</sup> सम. <sup>२२</sup> मोक्षकाल <sup>२३</sup> <sup>२४</sup> अद्वितीयज्ञानवाच्य भवति



कालत्वात्प्रतिपन्नवत्<sup>१</sup> ॥ एतयाऽनुमया रोधा<sup>२</sup>न्न<sup>३</sup> तादृक्प्रोक्षरूपता ।  
यदि कालोऽपि नेत्याह<sup>४</sup> कदेति प्रश्न उत्तरम् ॥ किं वक्ष्यति  
यदाऽवस्थां वदेत्सा<sup>५</sup> पक्षतां व्रजेत् । अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः  
<sup>६</sup>साऽपि कदेति च ॥ पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत् ।  
न काल इति <sup>७</sup>सामान्यनिषेधे<sup>८</sup> <sup>९</sup>कालगप्रमा ॥ निरुणद्धि ममश्चायं  
त्रयाणा<sup>१०</sup>मुक्तवादिनाम् । एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं <sup>११</sup>प्रमा ॥  
कुपिता<sup>१२</sup> कालमाघाप<sup>१३</sup> द्वैतमेवोपपादयेत् । विमतः प्रपञ्चवान्कालः<sup>१४</sup>  
कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥ इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य<sup>१५</sup> विनिवारयेत् ।  
<sup>१६</sup>कालशब्देष्वैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥ निराकृतानि तेषां च  
समत्वा<sup>१७</sup>त्पक्षदोषयोः । <sup>१८</sup>ज्ञानं स्वरसमङ्गयेव नित्यसन्तान<sup>१९</sup>मिष्यते ॥  
बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु तत्राप्युक्तानुमा रिपुः । मोक्षो न <sup>२०</sup>शुद्ध-  
विज्ञानसन्तानी काल<sup>२१</sup>गत्वतः ॥ प्रतिपन्नो<sup>२२</sup> यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् ।  
अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधन<sup>२३</sup>योगतः ॥ निषिद्धान्युक्तमङ्गयैव  
श्रुतयश्चाम्मुक्तिगाः । साङ्ख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखम् ॥  
इच्छाद्वेषप्रपञ्चादेरपि सर्वात्मना लयम् । तत्राहुर्नैतदप्यत्र शोभनं  
श्रुतयो यतः ॥ महानन्दं च मोगं च नियमेन वदन्ति हि ।

<sup>१</sup> वर्तमानकालवत्. <sup>२</sup> विरोधात्. <sup>३</sup> तादृक् मोक्षरूपं यस्य सः तस्य भावः आत्मनः. <sup>४</sup> विज्ञानवादी. <sup>५</sup> कालभावाधिकरणत्वेन. <sup>६</sup> मोक्षा-  
वस्था. <sup>७</sup> सामान्यतो. <sup>८</sup> क्रियमाणे सति. <sup>९</sup> साक्षी. <sup>१०</sup> प्रत्युक्तानाम्.  
<sup>११</sup> एकमुक्तिरेव सर्वमुक्तिः एकस्मिन् मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते इति  
पक्षे. <sup>१२</sup> विरोधिनीसती. <sup>१३</sup> उपपाद्य. <sup>१४</sup> मोक्षकालः. <sup>१५</sup> एकत्वम्.  
<sup>१६</sup> कालानुविद्धत्वेन, वैयाकरणमते शब्दानुविद्धत्वेन, सर्वस्य प्रतीय-  
मानत्वात् शिष्यैकत्वमते च. <sup>१७</sup> मतस्य, जीवनाशाङ्गीकारात् परमेष्ट  
नाम्नेऽप्युपर्यार्यापत्तिदोषस्य च. <sup>१८</sup> ज्ञानमेवात्मा. <sup>१९</sup> तत्सन्तानो-  
नित्यः इति वैभाषिकैः सौत्रान्तिकैस्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ  
निराकारत्वमिति. <sup>२०</sup> निर्विषयचित्सन्तानसम्बन्धी. <sup>२१</sup> काल-  
सम्बन्धित्वात्. <sup>२२</sup> संसारः. <sup>२३</sup> प्रतिपन्नानुमानसम्बन्धात्.

प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ॥ 'अप्रियं प्रति'कूलं तद-  
 विशेषेण<sup>३</sup> शब्दितम् । नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखमतो<sup>४</sup> जीमस कुत्रचित् ॥  
 प्रियं<sup>५</sup> स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिव्याक्यतः । 'ह्येतत्वाद'<sup>६</sup> प्रियस्यैव<sup>७</sup>  
<sup>९</sup>प्रियहानेरनिष्टतः<sup>१०</sup> ॥ न समस्तप्रियामात्रो मोक्षे प्रोक्ते<sup>११</sup> तु<sup>१२</sup> युज्यते ।  
 अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतम् ॥ असुरा नैवमेवं च नैवं  
 चारिलमानुषाः । इत्यात्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥  
<sup>१३</sup>सज्ञा नास्तीत्यपि<sup>१४</sup> ह्यस्य<sup>१५</sup> नाप्नुक्तज्ञेयतेति हि<sup>१६</sup> । धर्मानुच्छित्ति-  
 मेवास्य यतो वक्तयुत्तरश्रुतिः<sup>१७</sup> ॥ <sup>१८</sup>आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या  
 मोह<sup>१९</sup>माह माम्<sup>२०</sup> । भवानित्युक्ततत्या<sup>२१</sup> हि नाहं मोह वदामि ते ॥  
 इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाश<sup>२२</sup>भूचिवान् । ज्ञानरूपस्य विज्ञान-  
 नाशस्तन्नाश एव यत् । इति शून्यमतोच्छित्त्यै पुनरानन्दपूर्वकान् ॥  
 धर्मानाहाप्यनुच्छित्नास्तार्किकैर्विनिवारितान् । <sup>२३</sup>मात्रा संसर्गमप्याह  
 तथा माध्यन्दिनश्रुतिः<sup>२४</sup> ॥ आचिक्षेप<sup>२५</sup> मतं तच्च यस्मिन्न  
 विषया<sup>२६</sup>दनम् । <sup>२७</sup>घ्राणादिभोगाभासस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः<sup>२८</sup> ॥  
 येनेदमखिलं वेद <sup>२९</sup>विज्ञातार स्वमेव च । केन तं<sup>३०</sup> च विजानीया-  
<sup>३१</sup>दित्यनिष्ट च सर्वथा ॥ नाखिलज्ञापको निष्पुरज्ञेयो नियमेन हि ।

१ सर्वमपि दुःखम्

२ मुमुक्षो

३ प्राहतेतिविशेषणराहित्येन

४ मुक्तियोग्यस्य

५ सुखम्

६ ७ एव

८ दुःखस्य

९ सुख

१० अनिष्टत्वात्

११ अगतित्वावसन्त न प्रियाप्रिये स्पृहात इति

श्रुतौ

१२ व्याख्यातुम्

१३ एव सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभाव

श्रुतिं व्याख्याति ॥ सशेति ॥

१४ श्रुति

१५ अमुक्तस्य

१६ एव वक्ति

१७ अनुच्छित्ति धर्मेति

१८ न प्रेत्य सज्ञाऽस्तीति श्रुत्या

१९ मोहकम्

२० मा प्रति

२१ चोदित

२२ 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा'

२३ मीयन्ते इति रूपादिविषय

२४ न काण्डश्रुति

'यत्र हि द्वैतमिव

भवति' इति

२५ अतो न ज्ञानलोप

२६ रूपादिविषयभोग

२७ घ्राणादिना गन्धादि

२८ 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' इति

२९ त च

केन.

३० 'विज्ञातारमरे रेन विजानीयात्'

३१ इति वाक्यद्वयोक्तम्

तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम् ॥ । 'प्रत्यक्षमात्मविज्ञाना-  
विरोधानुभवादिपि । न खविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ॥  
कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः । कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽ-  
'दृष्टवाधनम् ॥ 'मोऽश्रुते सर्वकामांश्च कामान्नी कामरूप्यथ' ।  
इत्यादि श्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदन्ति हि ॥ अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न  
द्वैताभावतः क्वचित् । 'आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः' ॥  
'अस्वातन्त्र्योपमाऽभेदभेदेष्विव उदीरितः' । शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं  
मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किम् ॥ सुखादिधर्महानौ<sup>१०</sup> तु मुक्तेः किं च  
प्रयोजनम्<sup>११</sup> । <sup>१२</sup>यद्यर्थो दुःखहानिः स्यादनर्थः<sup>१३</sup> सुखनाशनम् ॥  
तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोऽधिको भवेत् । प्राप्यापि दुःखं  
सुमहत्सुखलेशाप्तये<sup>१४</sup> जनः ॥ यतने<sup>१५</sup> सुखहानौ हि को<sup>१६</sup> मोक्षाय  
यतेत्पुमान् । अल्पाच्च सुखनाशाद्धि विभेत्यतितरां जनः ॥ महच्च  
दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये । न च रागनिमित्तं तदीतरागा अपि  
स्फुटम् ॥ नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा । युद्धादिदर्शनं  
यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ॥ <sup>१७</sup>यदेन्द्रवैरोचनयोर्व्रत्वास्त्राभ्यां सुतापिताः ।  
अपि नैवाजहुर्पुद्ग<sup>१८</sup>रसात्ते नारदादयः' ॥ इति स्कान्दवचस्तस्मात्सुखा-

१ क्रियाविशेषणमेतत्. २ आत्मकर्मकज्ञानं च तत्राविरोधश्च तयोः.  
३ साक्षी. ४ यत्रादृष्टवाधनम्, प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं कर्तृकर्म  
विरोधः प्रवर्तते यथाहुल्यप्रेणाहुल्यस्पर्शने. ५ मुक्तस्य भोगयत्त्वरूपम्.  
६ यत्र त्वस्य सर्वम्. ७ पौनरुक्त्यापत्तेः. ८ अमेदभेदेति प्रतियोगि  
द्वयोपलक्षणम्. ९ अन्यथाव्याख्याने मैत्रेय्युक्तस्य ज्ञानाभावनिन्दनस्य  
किमुत्तरम्. १० मुक्तिवैनाङ्गीकृतायाम्. ११ प्रयुज्यते प्रयत्यते, पुरपोऽ-  
नेनेति, मुक्त्यर्थे प्रवर्तकं किमपि नास्ति. १२ अर्थः, अर्थनीपः.  
१३ अप्यस्ति. १४ जाह्निकादिः. १५ अल्पस्यापि सुखस्य. १६ महतोऽ-  
दुःखस्यापि । अभ्युपगमवाद्भ्यायं नहि सांसारिकसुखस्य दुःखा-  
पेक्षयाऽल्पत्वं तथाऽपि शास्त्रेषु तन्निन्दा मोक्षसुखमपेक्ष्याल्लगत्वाभि-  
प्रायेण. १७ यतः. १८ दर्शननिमित्तसुखात्.

भावाय को यतेत् । <sup>1</sup>विमतो दुःखयुग्यस्माच्चेतनः संतुखोद्धितः ॥  
 प्रति<sup>2</sup>पन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते । सर्वश्रुतिपुराणेषु सुख-  
 भावो<sup>3</sup>क्तितस्तथा ॥ मुक्तौ न ब्राह्ममेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ।  
 'सोऽनानन्दाद्विमुक्तस्तत्रानन्दी भवति स्फुटम्' ॥ 'निर्गुणे ब्रह्मणि  
 मयि धारयन्विशदं मनः । परमानन्दमाप्नोति 'यत्र कामोऽवमीय<sup>4</sup>ते'<sup>6</sup> ॥  
 'न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखम् । न वेदसदृशं वाक्यं न  
<sup>7</sup>वर्णोद्धारसम्मितः<sup>8</sup> ॥ 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।  
 कामस्य यत्राप्ताः<sup>9</sup> <sup>10</sup>कामास्तत्र माममृतं कृधि'<sup>11</sup> ॥ इति श्रुतिपुराणानि  
<sup>12</sup>तत्र तत्र वदन्ति हि । अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किञ्चिदेव<sup>13</sup>  
 हि ॥ शिरः कराद्यभाजश्च न मुक्तस्य भवेत्कचित् । श्रुतयश्च  
 पुराणानि मानमत्र बहूनि च ॥ 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः<sup>14</sup>  
<sup>15</sup>मत्त्वं च मिथं<sup>16</sup> न च कालविक्रमः<sup>17</sup> । न यत्र माया<sup>18</sup>  
 किमुतापरे<sup>19</sup> हरेरनुव्रता यत्र <sup>20</sup>सुरासुरार्चिताः ॥ श्यामावदाताः<sup>21</sup>  
 शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्रा सुरुचः<sup>22</sup> सुपेशसः<sup>23</sup> । सर्वे चतुर्बाहव  
<sup>24</sup>उन्मिपन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः <sup>25</sup>सुवर्चसः ॥ <sup>26</sup>प्रवालरुद्र्यमृणाल-  
 वर्चसा परिस्फुरत्कुण्डल<sup>27</sup>मौलिमालिनाम् । आजिष्णुभिर्यः<sup>28</sup> परितो  
 विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥ विद्योत<sup>29</sup>मानप्रमदोत्तमाभिः

<sup>1</sup> मुक्तत्वेन परमसम्मत <sup>2</sup> नारकी <sup>3</sup> सत्त्वं <sup>4</sup> परमानन्दे प्राप्ते  
<sup>5</sup> अवसान गच्छति <sup>6</sup> भागवते भगवद्ब्रह्मण्यम् <sup>7</sup> वर्णेत्यविभक्तिको  
 निर्देश <sup>8</sup> पुराणे <sup>9</sup> विषया <sup>10</sup> पर्याप्ता <sup>11</sup> ऋग्वेद ९ ११३ ११  
<sup>12</sup> प्रदक्षे <sup>13</sup> फल्गु, अल्पम् <sup>14</sup> 15-16 तत्सहचरितम् <sup>17</sup> सामर्थ्य  
 एतो वस्तुविचार <sup>18</sup> प्रवृत्ति <sup>19</sup> महदाद्या <sup>20</sup> असुरा साधय  
 सन्ति <sup>21</sup> निर्मला <sup>22</sup> सुप्रभा <sup>23</sup> सुरूपा <sup>24</sup> रश्मिमद्रज  
 प्ररहाराभरणा <sup>25</sup> सुवल्चन्त हरेरनुव्रता <sup>26</sup> केचित्प्रवालवर्चस  
 इत्यादि <sup>27</sup> कुण्डलमौलयश्च ते मालिनश्च <sup>28</sup> य, लोक <sup>29</sup> विद्योत  
 माना प्रमदोत्तमा यास्तु, यद्वा विद्योतमानाभिः प्रमदाभिः

सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नमः । श्रीयंत्ररूपि<sup>१</sup>प्युरुगाय<sup>२</sup>पादयोः करोति  
<sup>३</sup>मानं <sup>४</sup>बहुधा <sup>५</sup>विभूतिभिः<sup>६</sup> ॥ 'ऋचान्त्वः पोपमास्ते पुषुष्वान्  
 गायत्रं त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य  
 मात्रां विमिमीत उ त्वः'<sup>७</sup> ॥ कामान्नरूपी चरतीति<sup>८</sup>पूर्वश्रुत्या <sup>९</sup>पुराणोक्ति-  
 भिरप्यदोषः । देहः <sup>१०</sup>स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेतते  
 हि ॥ शिरः कराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा<sup>१०</sup> इदानीम् ।  
<sup>११</sup>यथेति पूर्वा अनुमाश्च <sup>१२</sup>जीवस्वरूपमङ्गादिकमात्रयन्ति<sup>१३</sup> ॥ न ब्रह्म-  
 रूपत्वममुष्य देहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया<sup>१४</sup> <sup>१५</sup>कथञ्चित् । स ब्रह्मणा  
 सहितोऽशेषभोगान्भुङ्के <sup>१६</sup>तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥ यत्तत्परं ज्योति-  
 रूपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् । भुङ्के स देवः  
 पुरुषोत्तमोऽज्ज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतोः ॥ सेतुः<sup>१७</sup> स देवोऽखिल-  
 मुक्तिभाजामुता<sup>१८</sup>मृतस्येष्ट इहेशिता यत् । इत्यादिवाक्यै<sup>१९</sup>र्भगवद्वशः<sup>२०</sup>  
 सन् भुङ्केऽखिलान् मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥ कालोऽ<sup>२१</sup>प्यसौ नैक्ययुतः  
 परेण जीवस्य कालो <sup>२२</sup>यत एष <sup>२३</sup>यद्वत् । इत्यादिका अप्यनुमा प्रमाणं  
 मुक्तौ च जीवस्य परत्वगोवे<sup>२४</sup> ॥ कथं च यः<sup>२५</sup> <sup>२६</sup>पूर्वमसौ<sup>२७</sup> न<sup>२८</sup>  
 पश्चा<sup>२९</sup>द्भवेत्स एवेत्यपि <sup>३०</sup>युक्तिमेति । यतो न दृष्टं <sup>३१</sup>यदभून्न पूर्वं

<sup>१</sup> प्रत्यक्षा. <sup>२</sup> उरुभिर्ब्रह्मादिभिर्गीयमानस्य. <sup>३</sup> पूजाम् <sup>४</sup> स्थिताभिः.  
<sup>५</sup> स्वभूर्तिभिः. <sup>६</sup> एवंभूतं लोकं सन्दर्शयामास. <sup>७</sup> इत्येया पूर्व्यायस्याः.  
<sup>८</sup> श्यामाचदाता इत्यादिना देहः प्रतीयते. <sup>९</sup> जीवस्वरूपमेव आत्मा  
 स्वरूपं यस्य. <sup>१०</sup> आत्मत्वात्. <sup>११</sup> अस्मदादिवत्. <sup>१२</sup> मुक्तजीव-  
 स्वरूपम्. <sup>१३</sup> करणे कर्तृत्वोपचारः । आपयन्तीति क्वचित्पाठः. <sup>१४</sup> मुक्ता-  
 वपि मेदे. <sup>१५</sup> केनापि प्रमाणेन साधनेन वा, प्रमाणेन. <sup>१६</sup> श्रुति-  
 समुच्चयेन. <sup>१७</sup> अमृतस्यैष सेतुः. <sup>१८</sup> उतामृतत्वस्येशानो. <sup>१९</sup> ज्ञायते.  
<sup>२०</sup> तत्समीपं प्राप्तोऽपि. <sup>२१</sup> मोक्षसम्बन्धयपि जीवस्य परेण यदैक्यं  
 तद्युतो न भवति. <sup>२२</sup> फलत्वात्. <sup>२३</sup> संसारकालवत्. <sup>२४</sup> मुक्तावपि  
 जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे. <sup>२५</sup> जीवः. <sup>२६</sup> संसारे. <sup>२७</sup> परमात्मा.  
<sup>२८</sup> भवति, असौ. <sup>२९</sup> मुक्तौ. <sup>३०</sup> अनुमानसमुच्चय. <sup>३१</sup> किञ्चिद्घटादिकम्.

पश्चात्तदा<sup>१</sup> सेति<sup>२</sup> कुतश्च<sup>३</sup> किञ्चित् ॥ नचैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं  
 तथा स्यादिति<sup>४</sup> युक्तिमेति । यतो न कुत्रापि भिदाऽभिदा च दृष्टा  
 चित्तश्चेतनया कुतश्चित्<sup>५</sup> ॥ इत्थं<sup>६</sup> मतानि भ्रम<sup>७</sup>जानि यस्मान्मोक्षं  
 समुद्देश्य<sup>१०</sup>मपि भ्रमेण । विदुर्न सम्यग्यदपीह<sup>११</sup> लौकिकाः सुरा मम  
 स्याद्वि सदेति<sup>१२</sup> जानते<sup>१३</sup> ॥ ८ ॥

औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदार्ढ्यं च निजस्वभावः ।

स्वातन्त्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥ व्यवस्थिति  
 स्वविशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् । विभक्तता चात्वर  
 यैव सिद्धि<sup>१४</sup>विपक्षसंप्राप्तिविरुद्ध<sup>१५</sup>हेतवः<sup>१६</sup> ॥ सुशक्यता शश्वदति-  
 प्रसिद्धिविवेक विन्यास विचारसंज्ञाः । नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च  
 विपक्षतर्काः<sup>१७</sup>समतीतपादे ॥ महाफलत्व प्रविविक्तता च सन्धिग्रहः  
 साधनमाप्तकृत्यम् । विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयगाः<sup>१८</sup>  
<sup>१९</sup>स्वपक्षे ॥ व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थकृप्तिः सुदार्ढ्यं परतन्त्रता च ।  
 समानधर्मः कृतशेषता च लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥ विशेषसाम्य-  
 श्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमाविशेषः । कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः  
 सिद्धान्तनिर्णीति<sup>२०</sup> विशिष्टहेतवः ॥१॥ ॐ नैकस्मि<sup>२१</sup>न्दर्शयतो  
 हि ॐ ॥ ६ ॥ प्रधानवायु<sup>२२</sup>स्त्वि<sup>२३</sup>ह वायुनामा भूतेष्विति

१ ऐक्यमापन्नम् २ न दृष्टम् ३ कारणात् ४ च मत युक्ति नैवैति  
 ५ चेतनस्य ६ प्रमाणात् ७ जनादि ८ विप्रलम्भजानिच ९ मताना  
 प्रणेता १० प्रधानोद्देश्यम् ११ प्राणिषु १२ स्वोद्देश्यम् १३ न तु  
 यमेव न भूयास्मेत्यादि, अतस्तेभ्योऽप्येते मन्दा १४ विरुद्ध इति  
 पाठ सम्प्राप्तिशब्द करणसाधन १५ कृता निरोध १६ पूर्व संप्राप्ति-  
 कुर्वतीनायुक्तीना निवारकाहेतव १७ चतुर्थस्य प्रथमे १८ सिद्धान्त  
 विषये १९ निर्णयहेतव सुयुक्तय २० निर्णीतो विशिष्ट २१ अग्नौ  
 सर्वे देवा विलीयन्ते किंतु पञ्चस्वपि भूतेषु २२ तुशब्दोऽचधारणे  
 २३ "वायाविन्द्र" इति श्रुती

प्रोक्तगतो<sup>१</sup>ऽपि युक्त्या<sup>२</sup> । यस्मात् श्रुतौ<sup>३</sup> पवते चेति<sup>४</sup> भूरिप्रोक्तो<sup>५</sup> यतो  
भूत<sup>७</sup>मानी च सो<sup>८</sup>ऽपि ॥ महामानी<sup>९</sup> त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छ<sup>१०</sup>न्दे-  
नाप्युच्यते<sup>११</sup> तेन सोऽपि ॥ ६ ॥ ५ ॥

॥ ॐ तानि परे<sup>१२</sup> तथा ह्याह ॐ ॥ १५ ॥

तस्मिन्लयं यान्ति<sup>१३</sup> भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन स एव विष्णौ<sup>१४</sup> ।  
इन्द्रादीनां<sup>१५</sup> तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषा<sup>१६</sup>दनुसृत्य<sup>१७</sup> नान्यत् ॥  
तस्मादशेषा गिरिजां<sup>१८</sup> प्रविश्य तयैव<sup>१९</sup> रुद्रं सह तेन वाणीम् । तथा  
पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः ॥ सोमस्तु  
वारीश<sup>२०</sup> यतोऽनिरुद्रं विशल्यसौ काममसौ तु वारुणीम् । सा शेषदेवं  
स गिरं च सैव वायुं विशल्यञ्ज इतीह निर्णयः ॥ उमागिरीशाविति  
भारती<sup>२१</sup> राविति स्म वाग्देवता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्च-  
पत्नी विरिञ्चं च विमुक्तिकाले<sup>२२</sup> ॥ त एव<sup>२३</sup> यत्तत्पदमाप्नुवन्ति  
<sup>२४</sup>तत्काले<sup>२५</sup> एतान्समुपास्य जीवाः । ब्रह्मत्प्रकाले<sup>२६</sup> प्रविशन्ति चैता<sup>२७</sup> निति  
स्म वाक्तादृशतामुपैति ॥ सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन  
सुपर्णपत्नीम् । तथा सुपर्णं सह तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥  
इन्द्रप्रवेशस्तु<sup>२८</sup> यदोच्यतेऽत्र<sup>२९</sup> तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी । उक्ता

<sup>१</sup> भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुतिवाक्यं तद्वतोपि.

<sup>२</sup> उक्तमानामिन्द्रादीनामधमे भूतवायौ लयासुपपत्तेः इति. <sup>३</sup> सा वा-  
ग्पादेवताऽनादिर्योय पवते. <sup>४</sup> अन्यासु श्रुतिष्वपि. <sup>५</sup> भूरित्वेन

सकलजीवोत्तमत्वेन. <sup>६</sup> तस्मात्तस्मिन्निन्द्रादीनां प्रलयोपपत्तेः. <sup>७</sup> अतो  
भूतनामा. <sup>८</sup> प्रधानवायुरपि. <sup>९</sup> सर्वाभिमानी. <sup>१०</sup> भूतशब्देन. <sup>११</sup> न

केवलं वायुराब्देन. <sup>१२</sup> परमात्मनि लीयन्ते. <sup>१३</sup> भूताभिमानी प्रभृति  
देवानि. <sup>१४</sup> लयं याति. <sup>१५</sup> प्रधानवायौ. <sup>१६</sup> विशेषवाक्येन.

<sup>१७</sup> व्याख्यातव्यः. <sup>१८</sup> सौपर्णीम्. <sup>१९</sup> शेषगरुडौ. <sup>२०</sup> वरण.

<sup>२१</sup> ईर-समीरः. <sup>२२</sup> प्रतिपादनावसरे. <sup>२३</sup> यस्मात् <sup>२४</sup> उमात्वादिप्रकाले.  
<sup>२५</sup> उमादीन्देवान्. <sup>२६</sup> वाख्यादीनाम्. <sup>२७</sup> वारुण्यादीन्. <sup>२८</sup> यत्र.

<sup>२९</sup> तत्र.

सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥ भृगवादयो  
 दक्षमवाप्य तेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुपर्णपत्नीम् । <sup>१</sup>विशन्ति ये मनवो  
 राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ॥ आकाश उर्वी च गुरुं  
 प्रविश्य तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् । <sup>२</sup>सनादयो यतयः काममेव  
 विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ॥ वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्म  
 मनुं सोऽपि समेति काले<sup>३</sup> । <sup>४</sup>तमेव सर्वे पितरस्सुरानुगास्सर्वे कुवेरं  
 स च सोममेव ॥ विमुक्तिकाले प्रविशन्त्यभीक्ष्णं<sup>५</sup> भोगांश्च तद्देहगताः  
 प्रभुञ्जते । आनन्दसुख्यक्तिरसुत्र<sup>६</sup> तेषां भवत्यत<sup>७</sup>श्चेष्ट<sup>८</sup> एव निर्गताः ॥  
 क्रीडन्ति भूयश्च समाविशन्ति <sup>९</sup>तानेव सायुज्यमिदं <sup>१०</sup>वदन्ति ।  
 सायुज्यहीनास्तु लये तु<sup>११</sup> सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति <sup>१२</sup>सृष्टौ ॥  
<sup>१३</sup>बहिश्च निर्यान्ति <sup>१४</sup>ततोऽन्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ।  
 उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च <sup>१५</sup>सर्गक्रमतो विपर्ययः ॥  
 मुक्तौ <sup>१६</sup>लये यद्बदथो लयश्च विपर्ययेणेत्यवदद्भिरां प्रभुः । लयो यतो  
 मुक्तिरियं सुराणां भोगो विशेषेण<sup>१७</sup> च <sup>१८</sup>यं वदिष्यति ॥ उक्तश्च  
 विम्बप्रतिविम्बभावः पैङ्गिश्रुतायुक्तलयानुसारतः । विम्बे लयो  
 यन्नियतश्च मुक्तौ चिदात्मनां तद्दशता च सर्वदा ॥ तेजोऽभिधां<sup>१९</sup>  
 तु श्रियमाप्य<sup>२०</sup> विष्णुमग्रे<sup>२१</sup> ततः<sup>२२</sup> पुत्रतयैव<sup>२३</sup> वायुः । आप्तः प्रसूतः  
 पुनरेव विष्णुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ॥ सर्वेऽपि ते मुक्तगणा

<sup>१</sup> उभयत्रसम्बन्धः.<sup>२</sup> सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः.<sup>३</sup> भोक्षकाले.<sup>४</sup> धर्ममेव.<sup>५</sup> आविष्टप्रहवत्.<sup>६</sup> उत्तमेषु प्रवेशेन.<sup>७</sup> उत्तमेभ्यो

निर्गताश्च.

<sup>८</sup> इच्छया.<sup>९</sup> पूर्वं प्रविष्टान्.<sup>१०</sup> पुराणादीनि.<sup>११</sup> तु-

एव.

<sup>१२</sup> उत्तमान्.<sup>१३</sup> तेभ्यः.<sup>१४</sup> लयकालात्.<sup>१५</sup> मुक्तौ.<sup>१६</sup> साधारणप्रलये.<sup>१७</sup> देवपदादप्यतिशयेन.<sup>१८</sup> भोगम्.<sup>१९</sup> तेजः-

शब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वात्.

<sup>२०</sup> तत्रलीनो भूत्वा.<sup>२१</sup> सृष्टिकाले जाते

सर्वेभ्यः पूर्वम्.

<sup>२२</sup> विष्णोः.<sup>२३</sup> हिरण्यगर्भतया प्रसूतः.



अमन्दसान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि । भुञ्जन्त<sup>१</sup> एवासत ईशदेहे  
 लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ॥ प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं मरुद्गणाः  
 पारिपदास्तथैव । सर्वेऽनिरुद्धं पृथनाधिपाद्यास्तुरश्रुतिर्हीत्यभियं<sup>२</sup>  
 विमुक्तितः ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्म-  
 सूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥  
 ॥ १४८ ॥ २१८ ॥

॥ ॐ ॥ उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्त<sup>३</sup>गम्यं पादोदितम् ॥ ८ ॥  
 सुक्रमविक्रमौ च ॥ सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च सौकर्यमित्यन्य<sup>४</sup>मतस्य  
 तर्काः । विशेष सम्प्राप्तिरुत्त्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥  
 सिद्धान्तनिर्णीतिकराः<sup>५</sup> ॥ ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति  
 चादरायण उभयथा च दोषात्तत्कृतुश्च ॐ ॥ १५ ॥  
 प्रतीकं<sup>६</sup> देहादिकं<sup>७</sup> तद्गजमेव ये नराः । उपासने ते पुरतः<sup>८</sup>स्समाभ्यु-  
 र्ब्रह्माणमस्मान्मति<sup>१०</sup>माप्य विष्णुम् ॥ प्राप्स्यन्त्यतोऽन्येऽ<sup>११</sup>पि तमाप्य  
 तस्माद्धरिं गता मुक्तिभाजः परान्ते<sup>१२</sup> ॥ १५ ॥ ६ ॥ इति श्रीमदानन्द-  
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य  
 तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥ श्लोकसङ्ख्या ३ ॥ २२१ ॥

॥ ॐ ॥ अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगति-  
 स्तदोकः । समस्तकार्यं वशिता च विश्वसम्भावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥  
 सामान्यरूपं प्रतिमानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमतास्तदोषः । विशेषकृप्तिः

१ अनुभवन्तः. २ देवादीनां देहलयरूपा. ३ देहादुत्क्रान्तानां मानुषाणां  
 भागः विष्णुलोकगममार्थः. ४ कर्मणो देहाद्य विमुक्तानां सर्वेषां प्राप्यम्.  
 ५ मतानाम्. ६ तर्काः. ७ मनःप्रभृति. ८ प्रतीकगतं, विष्णुम्. ९ प्राक्-  
 प्रलयकालात्. १० भगवज्ज्ञान विदोषम्. ११ ज्यातोपासकाः. १२ परान्त-  
 काले.

कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥ ८ ॥ ॐ 'अत एव  
 २ चानन्याधिपतिः ॐ ॥ ९ ॥ अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यः<sup>३</sup>-  
 स्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय<sup>४</sup> । पतिं<sup>५</sup> यदेयामपि विष्णुमाह ह्युतामृत  
 त्वस्य पतित्प्रगल्भरेः ॥ ६ एते<sup>७</sup>ऽपि चान्याधिपतित्प्रयुक्ता विष्ण्वन्य-  
 चित्त्वेन<sup>८</sup> यथा पुमासः । प्रसिद्धिभाजस्तिवति चानुमैव<sup>९</sup> ह्यमीष्ट-  
 १० मिद्धं भवतीह<sup>११</sup> निश्चयात् ॥ मुक्तस्वकीया<sup>१२</sup> वरयन्तृतास्ति मुक्तानपि  
 ब्रह्मपुरस्मरणाम्<sup>१३</sup> । १४ अनेन देवेन तथामुना<sup>१५</sup> च हीष्टे परा<sup>१६</sup> र्वाक्तन-  
 लोकिनामिति<sup>१७</sup> ॥ फलं<sup>१८</sup> श्रुतिर्ज्ञानत आह मुक्तावेतच्च सर्वाशुभा  
 नाशलिङ्गात् । लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह<sup>१९</sup> तुरश्रुतिश्च ॥  
 सर्वे बलिं देवगणा वहन्तीत्येतच्च नान्यस्य तु युक्तिमेति । लोका  
 इतीहापि<sup>२०</sup> तु लोकिना<sup>२१</sup> वचो लोका इति ह्येव रव,<sup>२२</sup> प्रजासु ॥  
 प्रयुज्यते सर्जनै<sup>२३</sup> सदैव तन्मानिनो<sup>२४</sup> लोकपदेन चोक्ताः ।  
 तद्वास्तु<sup>२५</sup> मुक्ता इह लोकशब्दा अन्योऽन्यनाथा इति पद्भिना श्रुतिः ॥  
 अलोकशब्देन निमुक्तिभानो वाच्या<sup>२६</sup> पद<sup>२७</sup> तादृगपीह<sup>२८</sup> युक्तम् ।

- १ सत्यसङ्कल्पत्यादेव २ मुक्त ३ शास्त्रे स्वाधिपतित्वेनोक्तेभ्य  
 अन्यशब्दप्रयोगात् ४ अन्यथा अपतिरित्यवश्यत् ५ यस्मात्  
 ६ मुक्ता ७ प्रमाणसमुच्चयेन ८ विष्ण्वन्यत्वेन जीवत्वेन च  
 ९ श्रुत्यर्थे विप्रतिपद्यमान प्रति १० अधिपतित्साहित्यस्य ११ मुक्तेषु  
 १२ ह्यै सह मुक्तिं गतानाम् १३ अपि १४ चश्रुरन्तस्थेन देवेन  
 प्रसन्नेन अर्वाक्चिनलोकिनाम् १५ आदित्यान्तर्गतेन १६ परलोकवर्तिना  
 ईष्टे ईशिता भवति १७ इत्यर्थवती १८ श्रुति छान्दोग्य १ ७ ७  
 'अथ य एव विद्वान् सोऽनुनैव येचाऽमुष्मात्पराञ्चोलोकास्ता  
 ध्याप्नोति देवकामाश्च अथानेनैव येचैतस्मादर्याञ्चो लोकास्ताम्ध्याप्नोति  
 मनुष्यकामाश्च' इति १९ न्यायविचरणोक्ता २० श्रुतौ २१ प्रति  
 पादकम् २२ शब्द २३ शब्दशक्तिश्चै २४ लोकवभिमानिन  
 २५ अप्रधारणे २६ लोकदोषातीतत्वाद्धिदेहत्याद्या २७ अलोका इति  
 २८ छेत्तु शक्यम्

लोकाभिधाथापि यतो हि मुक्ताः <sup>१</sup>प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ॥  
 ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ॥ न <sup>२</sup>चेह  
 विज्ञानफलं <sup>३</sup>समुक्तं लोकाधिपत्यं रविविम्बगे हरी । उक्तं <sup>४</sup>पृथक्त्वच<sup>५</sup>  
 पुरैव यस्माद्दे<sup>६</sup>दोऽश्रुनेत्यादि<sup>७</sup> च<sup>८</sup> सम्यगुक्तः ॥ <sup>९</sup>त्वप्रत्ययं <sup>१०</sup>चाप्यति-  
 हाय<sup>११</sup> नैव रूपेण<sup>१२</sup> तेनेति भवेदिहार्थः । भवत्य<sup>१३</sup>सावित्यणु<sup>१४</sup>शब्दमत्र  
 विहाय वाक्यानि बहूनि<sup>१५</sup> दोषः<sup>१६</sup> ॥ अतो <sup>१७</sup>जगद्वापृतिमन्त एव  
 ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण । अमन्दमानन्दमजस्रमेव भुञ्जन्त  
 आत्मीयमजा<sup>१८</sup>त्समासते<sup>१९</sup> ॥ ७ ॥

नमो नमोऽशेषविशेष<sup>२०</sup>पूर्णगुणैकधात्रे पुरुषोत्तमाय । भक्तानु-  
 कम्पा<sup>२१</sup>दतिशुद्धसंविदात्रेऽनुपाधिप्रिय<sup>२२</sup>सद्गुणात्मने ॥ ८ ॥ यस्य<sup>२३</sup>  
 श्रेष्ठ्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं <sup>२४</sup>वद्<sup>२५</sup>तदर्शत<sup>२६</sup>मित्यमेव  
 निहितं<sup>२७</sup> देवस्य भर्गो<sup>२८</sup> महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो

<sup>१</sup> प्रसिद्धाः. <sup>२</sup> मुक्तौ. <sup>३</sup> सम्यगुक्तं इति व्याख्यानं न च. <sup>४</sup> पूर्ववाक्य  
 एव तद्दोकाधिपत्यं विभागेनोक्तम्. <sup>५</sup> चश्रुगते च. <sup>६</sup> विदुषः  
 परमेश्वरात्. <sup>७</sup> इत्यादीति क्रियाविशेषणम्. <sup>८</sup> अनेन च. <sup>९</sup> अदस्त्वेनेति.  
<sup>१०</sup> रूपेणेतिपदं च यः. <sup>११</sup> प्रवृत्तायां इह श्रुतौ. <sup>१२</sup> तेन रूपेण  
 अनेनामुनाच रूपेण अस्यामुप्यच तादात्म्यं प्राप्य इति अर्थो नैव  
 भवेत्. <sup>१३</sup> अयं - विद्वान् असौ - परमात्मा भवति. <sup>१४</sup> अल्प.  
<sup>१५</sup> प्रयुज्जानायाः श्रुतेः. <sup>१६</sup> अकुशलत्वम्. <sup>१७</sup> स्वकीयावरमुक्तानाम्.  
<sup>१८</sup> विष्णुमविहाय. <sup>१९</sup> सम्यक् आसते. <sup>२०</sup> अशेषविशेषैः पूर्णा ये  
 गुणाः तेषां प्रधानाध्याय. <sup>२१</sup> भक्ते मयि अनुकम्पात् अनुकम्पां  
 भक्तानुकम्पाच्चालौ अतिशुद्ध संविदात्ता च तस्मै अतः अनुकम्पा-  
 शब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात्पुंस्त्वं कथमिति चोचानवकाशः इति  
 कम्बालूर टिप्पणायाम्. <sup>२२</sup> सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं गुणतादात्म्यं  
 च विधीयत इति न पुनरुक्तिः. <sup>२३</sup> स्वस्वरूपज्ञानस्यापि पुरुषार्थ-  
 साधनत्वात्तदाविष्णुर्ब्रह्म इत्येति. <sup>२४</sup> यदात्मकम्. <sup>२५</sup> यस्यतन्मूल-  
 रूपम्. <sup>२६</sup> ज्ञानरूपं अनेन वायुराद्यो निरुक्तः. <sup>२७</sup> भवतारेषु. <sup>२८</sup> भर्गः =  
 विभर्ति श्वासरूपेण हंसमन्त्रजपेन सर्वप्राणिजातमिति भर, गमय-  
 तीतिगः स पतान् ब्रह्मगमयतीति श्रुतेः.

द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः<sup>१</sup> कृतः केशवे<sup>२</sup> ॥  
 निःशेषदोपरहित कल्याणाखिलसद्गुण ।<sup>३</sup> भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्यं त्वां  
 नौमि मे प्रियम्<sup>४</sup> ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते  
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः  
 पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्लोकसङ्ख्या ॥ १६ ॥ २३७ ॥ अध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ ग्रन्थश्चायं सम्पूर्णः ॥ १९१९ ॥

<sup>१</sup> अयं ग्रन्थः. <sup>२</sup> केशवे विषये. <sup>३</sup> भूतिः=महालक्ष्मीः. <sup>४</sup> ग्रन्थारम्भे  
 स्थितस्य नारायणमिति पदस्य ग्रन्थान्ते स्थितेन प्रियमित्यनेन  
 संयोजने नारायणस्य प्रियत्वमुक्तं तेन च ग्रन्थस्य माङ्गलिकत्वं  
 नदध्येतॄणां च सकलपुरुषार्थावाप्तिः सूच्यते ।

विशेष सूचना—अत्र टिप्पण्यां अङ्कानांस्थाने कचन तत्पदानां  
 अर्था दत्ताः । कचन पूर्वशेषः, कुत्रचिदुत्तरशेषः, कचित् तदुपयोगि-  
 नोऽन्ये च विषयाः, क्वचित् केवलमन्ययक्रमश्च इत्येते दत्ताः तद्यथा-  
 सन्भवमूह्यम् ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

## श्रीमन्न्यायविवरणम्

॥ श्रीमद्भुवमद्गीममध्वाऽन्तर्गत श्रीरामकृष्णवेदव्यासात्मक  
श्रीहयग्रीवाय नमः ॥ ॐ ॥ चेतनाचेतनजगन्नियन्त्रेशेषसंविदे ।  
नमो नारायणायाऽजशर्वशक्तादिवन्दित ॥ १ ॥ कृत्वा माध्याऽनु-  
माध्येऽहमपि वेदार्थमत्पतेः । कृष्णस्य सूत्राऽनुव्याख्यासन्न्यायविवृति  
स्फुटम् ॥ २ ॥ करोमि मन्दधुद्धीनां बुधानां चोपकारिकाम् । प्रीत्यै  
तस्यैव देवस्य तत्प्रसादपुरःसरः ॥ ३ ॥ जीवव्यतिरिक्तेश्वरस्याभावात्तस्य  
च स्वप्रकाशत्वाच्च जिज्ञास्यतेति प्राप्ते “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”त्याह ॥  
“तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे”ति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धान्त-  
गुणजीवाऽभेदः ॥ “अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ह्यस्मिन्  
गुणाः” इति श्रुतेः ॥ १ ॥ न जीव एवाऽयं ब्रह्म शब्दः । “यतो  
वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिना जन्मादिकारणत्वस्यैव ब्रह्म-  
लक्षणत्वोक्तेः ॥ २ ॥ न च रूद्रादौ सममेतल्लक्षणम् । शास्त्रैकसमधि-  
गम्यत्वाद् कारणत्वस्य ॥ ३ ॥ न च पाशुपतशास्त्रोदितत्वादि,  
शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किं तूपक्रमादिलक्षणः समन्वय एव ॥४॥  
न च तस्याऽवाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायः । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती”-  
त्यादि श्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् ॥ ५ ॥ न चाऽवयवत्वविरोधः  
“नेह नानाऽस्ति किञ्चने”ति श्रुतेरवयववाद्यभेदात् ॥ ६ ॥ न च  
“ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिम् ।  
चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुकृतं वाचो धीर्यं तपसाऽन्वविन्द”दित्यादि  
शब्दानामन्यविषयत्वम् ॥ श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयो-  
पपत्तेः ॥ ७ ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपि शब्दानामचेतनत्व

जीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेपु विद्यमानेष्वपि भगवद्विपयत्वमेवा-  
 नन्यथासिद्धलिङ्गैः ॥ “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः”  
 इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्च ॥ सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामपि,  
 असन्दिग्धयोः केवलयोरेव बलवत्त्वात्(म्) ॥ ११ ॥ न चानन्यथा-  
 सिद्धत्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादेः । अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्गतभगव-  
 दपेक्षया युक्तेः ॥ १२ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते  
 श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥  
 ॥ १ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशायाः, निरवकाश-  
 श्रुत्यादीनामेव बलवत्त्वम् । बहवो ह्यत्राऽदित्यशब्दाः ॥ क्षित्यादि-  
 पूत्त्वाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च । तथाऽपि निरवकाशा-  
 एतमेवेत्यवधारणादयः ॥ १ ॥ सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चित-  
 लिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गं चाऽदितिशब्दोदि-  
 तत्वं च ॥ २ ॥ द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति । विष्णो-  
 रेवद्विरूपत्वात् ॥ ३ ॥ ‘सोऽहमस्मि’, ‘स एवाऽहमस्मी’त्याद्यभ्यासार्थ-  
 वादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् ॥ ४ ॥  
 पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वोपपत्ते-  
 र्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ “अक्षरात्परतः परः” इति श्रुतेरपि नाक्षरा-  
 त्सम्भवतीत्यस्या निरवकाशत्वम् । अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्व-  
 वचनात् ॥ ६ ॥ श्रुतिसाधारण्ये विशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्र  
 विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्ववलान्निश्चयः ॥ ७ ॥  
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या-  
 न्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ “प्राणानां ग्रन्थिरसि” । ‘स्त्रो वै लोकायतनम्’ ।  
 ‘वायुना वै गौतम सूत्रेणाऽयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि

सन्दृष्टानि भवन्ति' । 'सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि  
 च लोकाश्च लोकनिश्चालोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च  
 भवन्ति" इत्यादेर्घुम्वाघायतनत्वमज्ञानां साधारणं लिङ्गम् ॥ १ ॥  
 'प्राणो वा आशया भूयान्विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयांस्तस्माद्भूयान्नामे'त्यादे-  
 र्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारणः ॥ २ ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाऽविनाशित्व-  
 साम्यादक्षरशब्दः साधारणः ॥ ३ ॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोः प्रकृतेश्च,  
 "सदेव सोम्येदमग्र आसी"दित्यादिसृष्टिस्थानं साधारणम् ॥ ४ ॥  
 लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ॥ ५ ॥ "कथं नु तद्विजानीया"-  
 मित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः ॥ ६ ॥ पुनः शब्दाः  
 'ईशानो वज्रो ज्योतिराकाश' इति ॥ ७ ॥ १०-१२ ॥ लिङ्गं  
 स्वप्नादिदर्शनं कस्येति ॥ १३ ॥ शब्दो ब्राह्मण इति ॥ १४ ॥  
 "यस्मिन्द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओता"  
 इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषयत्वे, शब्दबाहुल्यम् ॥ 'प्राणानां  
 ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः । प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी मनो  
 वै रुद्र ओतं च प्रोतं च रुद्रो वाव लोकाऽधार' इत्यादिकं शब्द-  
 बाहुल्यम् ॥ १ ॥ प्राणो वा आशया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽ-  
 नुक्तिः ॥ २ ॥ अचेत्युक्त्वा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धता ॥ ३ ॥  
 "बहुस्यां प्रजायेये"त्यन्यस्याऽन्यभावाऽदृष्टिः ॥ ४ ॥ "दहरोऽस्मि-  
 नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्यनेन, "यावान्वा अय-  
 माकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यस्यान्वयाभावः ॥ ५ ॥  
 "तदेतदिति मन्यन्ते" "कथं नु तद्विजानीया"मिति "तेषां मुखं  
 शाश्वत"मित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ ६ ॥ "ऊर्ध्वं  
 प्राणमुन्नयती"त्यादिलिङ्गानां प्रणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रमः ।  
 "एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते" इत्यादिवाक्या-  
 भ्रमः ॥ ७ ॥ वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृश्यम् ॥ १० ॥

आदित्यादिज्योतिष्टुभयलोकमञ्चरणं “मादित्येनैवाऽयं ज्योतिषाऽस्त”  
 इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभागे बहुतादृक्त्वम् ॥ ११ ॥  
 वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं, रुढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे  
 विरोधि ॥ १२ ॥ जीवेश्वरामेदे ईश्वरोक्ताप्यर्थाऽजीव एवोच्यत  
 इत्यर्थात्तथागतिः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च  
 चतुर्मुखेन सह परमात्मनोऽभेदं विनाऽवकाशराहित्यादर्थदभेदप्राप्ति-  
 रिति समस्तमेतत् ॥ १४ ॥ तेषामेव लिङ्गशब्दानां “प्राणानां  
 ग्रन्थिरसी”त्यादीनां विष्णो मुरयवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि  
 रुद्रापणादिकर्तृत्वं मुरयम् ॥ १ ॥ प्राणस्य विष्णोः सकाशाद्भूय  
 स्वानुक्तिः, चशब्देन “एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती”ति  
 प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्योक्तिश्च ॥ २ ॥ सर्वाऽऽधारप्रकृत्याधारत्वं, विष्णो-  
 रन्यस्य विरुद्धम् । “पतिं विद्यत्स्वात्मेश्वर” — “विद्याऽत्मानं परायणम्”  
 इत्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्तनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ॥ ३ ॥  
 अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभाषश्रुतिस्तन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया  
 स्वरूपमहुत्वाऽर्थत्वनैव युज्यते ॥ ४ ॥ आकाशपक्ष एवान्वयाभावः ।  
 विष्णुपक्षे तु, योऽन्वेष्टव्यो भगवान्, तस्यान्तर्हृदये यावान्वाऽयमाकाश-  
 स्तावानाकाशः, तस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स भगवानपहत-  
 पाप्मेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं  
 सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववाद  
 निपरीतं श्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव ॥ ६ ॥ लिङ्गानां  
 परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामन  
 श्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ॥ ७ ॥ वज्रशब्द  
 सोद्यतत्वस्य च विष्णावेवाऽवकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ॥ १० ॥  
 “अयं पुरुषः” इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत  
 आदित्यादिज्योतिष्टु संसारिण एव “आदित्येनैव”त्ववधारणं -



ज्योतिष्यु प्राधान्याऽपेक्षयेत्यादि । लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवाहुःखेन स्वातन्त्र्यात् ॥ ११ ॥ वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादि-प्रसिद्धिबाहुल्यम्, प्रसिद्धाऽकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धम् ॥ १२ ॥ सुपुप्त्युत्क्रान्त्योर्जविश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वाऽऽदि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेद एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च ॥ १३ ॥ ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति “ब्राह्मण” शब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादज-शब्दोऽपि तस्मिन्नेव । चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽ-र्थादापद्यते । उक्तिविरोधश्च तन्नैव ॥ भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिङ्गं स शब्दश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ॥ १४ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्याय-विवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं, तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि । “निरनिष्टो निरवद्य” इत्यादिश्रुतेस्तत्तदोप-तादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमात् विष्णोः, ‘नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती’ति श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्याऽपि निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषु प्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । ‘तमेव मृत्युममृतं, तात दैवं सर्वात्मनाऽऽहि परं परायणमि’त्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्च क्लिष्टत्वात् । प्रमाणाऽभावाच्च । नाव्यक्तादि-शब्दानां परमात्मविषयत्वाद्गीकारे सर्वमानविरोधः ॥ १ ॥ रूढी रूढियोगो महायोगो महारूढियोगो रूढोपचारो, रूढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदाः, द्रष्टिपूर्वकत्वेन महायोगश्रुत्या परमेधरेऽ-खिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥ २ ॥ बहुरूपत्वादधिकरणाऽपेक्षत्वादि तस्यैव युज्यते ॥ ३ ॥ व्यक्त्यपेक्षया कार्य (कारण)त्वं च ॥ ४ ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥ प्रथमाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ सूत्रादीनां नकाशाद्विष्वादीनामेवाप्तत्वम् ॥

श्रुत्यनुमारित्वात् ॥ १ ॥ न श्रुतेः सूत्रादिस्मृतिसाम्यं, किन्तु साक्षि-  
प्रत्यक्षसाम्यमेव निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ न मृदादीनां वचनाद्यदृष्टिः

श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् । अपि तु, वचनादिशक्ताया देवताया मृदादि-  
शब्दवाच्यत्वयोर्निकृत्व ॥ ३ ॥ ईश्वरस्य स्रष्टृत्ववदसतोऽपि स्रष्टृत्वं

श्रूयत इति नास्ति । सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति  
श्रुतेः साम्यम् ॥ ४ ॥ 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये

सर्वे एकीभवन्ति' इति श्रुतिबलान्नैक्यम् । किन्तु, भेदापादकमेवैतत्,  
'निरञ्जनः परमं माम्यमुर्पति' 'परात्परं पुरिशयं पुत्र्यमुर्पति

दिच्यम्' इति मन्निहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु सान्निध्येऽपि  
भवति । 'एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानम्यवर्तने'तिवत् । 'यथोदकं

शुद्धे शुद्धमामिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति  
गौतमे'ति वाक्यान्तराच्च ॥ ५ ॥ न लौकिकसर्गकार्याऽनुसारेणाऽ-

कर्तृत्वन्त्यत्वं सर्वानुमारः । किं तर्हि, तद्वैलक्षण्येन सर्वकर्तृविलक्षण-  
सर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्ति-श्रुत्यनुमारि । "एष सर्वेश्वरः" इत्यादि-

श्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्वैलवती ॥ ६ ॥ न चैश्वरत्यागेन  
जीवसैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् ।

अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव । तदभावे सिद्धान्ते लघुता ।  
'नान्यः कर्ता, स हि स्वतन्त्रः, परमात्परमो हरि'रित्यादेश्च । अमेद-

पक्षन्तु निराकृतः । श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ॥ ७ ॥ शब्दैकममधि-  
गम्यत्वमर्गशक्तित्वादीनां विशेषाणामदर्शनं जीवे । न जीवा-  
द्विशेषादर्शनं परमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥ ८ ॥ न च प्रयोजना-

भावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षिणस्त्व-  
पूर्णत्वादेव न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः, इतरस्य पूर्णत्वादेवाऽनन्तशक्तित्वा-  
धीलयैव कर्तृत्वम् ॥ ९ ॥ नेत्रस्य पूर्णत्वामिद्धिः । कर्मसापेक्षत्वेऽ.

नीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् ।  
 तथापि तदनुसारेण फलदानमित्य(न)ङ्गीकार एवेष्टश्रुतिप्रामाण्या-  
 सिद्धिः ॥ १० ॥ सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य  
 पूर्णगुणत्वनियमात् । 'अपूर्णोऽयं जीवसहोऽस्वतन्त्रः पूर्णो हरिर्यः  
 स्वतन्त्रः सदैव । न हि ' स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयीत, पूर्णो  
 यदि स्यादस्वतन्त्रः कुतः सः ॥'—इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ इति  
 श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्याय  
 विवरणे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाः पूर्वपक्षन्यायाः,  
 तद्विरोधिनोऽन्ये, इति प्रसिद्धा एव ॥ १ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-  
 भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीया  
 ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूति-युक्ति-बहु-  
 वाग्विरोधोऽस्ति, व्यवस्थाऽयोगात् । अवकाशमात्रस्याऽव्याकृतात्मक-  
 त्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विषयत्वं, उत्पत्तिवचनानामसितवर्ण-भूत-  
 तदभिमानिशरीरविषयत्वं पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वं चेति  
 व्यवस्था । 'आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चन । अभावो  
 हि प्रदेशस्य न ह्यत्राभाव इत्यपि' इति पैङ्गिश्रुते(ति): ॥ १ ॥  
 ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वं वायूत्पत्ताविति, न वायोरेव  
 मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेष(त्व)मात्रं ह्युत्पत्तिः ।  
 तदभाव उभयोः स्वातन्त्र्यं विरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वानुपपत्तेः । उभयोरपि  
 पराधीनत्वाप्राप्तेश्चाऽन्योन्यानुरोधे, अनुरोधे तु न सर्वैश्वर्यम् । ज्ञाना-  
 विस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिका ।  
 पराधीनविशेषवत्त्वमात्रं त्वव्याकृताकाशस्य तदभिमानिप्रकृतेश्च  
 सममेव ॥ २ ॥ न च सतः पराधीनविषयत्वं (विशेषवत्त्वं)

स्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥ न च विष्णोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारण-  
 र्वयर्थ्यम् । द्वारमनुसृत्यैव विष्णोः प्रवृत्तेः ॥ ४ ॥ न च तेजस  
 एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे घर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणाधिक्यम् ।  
 मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ५ ॥ न चान्नद्यो वाऽन्नमुत्पद्यत इत्याद्युक्त-  
 प्रसिद्धान्नाख्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धान्ननामस्वीकारं बहुवाक्यानु-  
 वर्तितेति गुणः । अन्नशब्दस्य प्रयोगवाहुल्यात्पृथिव्यामपि शक्ति-  
 मन्वात् । अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽ-  
 प्यत्रैवेति ॥ ६ ॥ न च रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे, पितुरन्यस्यैव  
 मारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमिति गुणः । लोकपितृत्वरूप्याद्विष्णो-  
 र्यथानाक्यमङ्गीकारोपपत्तेः । अन्यथा “न विष्णोरन्यो विलयकृत्  
 विष्णोरन्यो विमृक्तिदः” इत्यादि श्रुतिविरोधात् । रुद्रस्य तु  
 क्वचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ॥ ७ ॥ न च  
 लोकानुसारित्वम् । “क्रमादुत्पद्यते, क्रमाद्विलीयते, क्रमेणैवोत्पत्ति-  
 विलयश्च, क्रमेणैवासोत्पत्तिविलयौ” इत्यादिलोकानुसारिवहुवाक्यानु-  
 रोधश्च यथोत्पत्तिलये । ‘द्विविधः क्रम उद्दिष्टो व्युत्क्रमोऽनुक्रम-  
 स्तथा । सृष्टावन्यो लये चान्य इति वेदविदो विदुः’ । इति श्रुतेः  
 क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद्द्विरूप्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ॥ ८ ॥ न च  
 केषाञ्चित्क्रमाह्वयः, केषाञ्चिद्व्युत्क्रमाह्वय इत्यङ्गीकारे लोकदृष्ट्यनुसारा-  
 दन्तरा विज्ञान-मनसी व्युत्क्रमः । ‘सर्वे वा एतत्क्रमादुत्पद्यते,  
 व्युत्क्रमाह्वीयते’ इति श्रुतौ, सर्वस्याऽपि व्युत्क्रमाह्वयसङ्ग्रहात् ।  
 तल्लिङ्गस्य तु चराऽचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैव सावकाशत्वात् ॥  
 ९ ॥ न च चेतनत्वेन साम्याद्विष्णोरपि देहलयः । ‘सर्वे  
 वा एते त्रिदात्मानो ब्रह्मल्लयमनुप्राप्य विष्णोरुदरे संविशन्ती’ति  
 तस्योदरे सर्वसङ्ग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमाच्चदेहस्य । अश्रुत-  
 त्वाच्चान्यथा ॥ १० ॥ न चानादित्वाजीवस्य पराधीनविशेषा-

प्राप्तिः । “ इदं सर्वमसृजते ” ति सर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीन-  
विशेषवत्त्वेऽप्यनादित्वस्याऽविरोधात् ॥ ११ ॥ न च सर्वदेहस्पर्श-  
ज्ञानाद्रसादीनां च तत्र तत्र परिज्ञानाङ्गीवस्याऽनणुत्वम् । उत्क्रान्ति-  
गत्यादेः । आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोरूपेण व्याप्त्या स्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः ।  
अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ॥ १२ ॥ न च जीवस्य बहुरूपत्व-  
शक्तावीशेन गुणसाम्यम् । ईशशक्त्यैव बहुरूपत्वादेः ॥ १३ ॥ न च  
श्रुत्या जीवेश्वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिना  
सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधे एकस्य दौर्बल्याच्च । धर्मिग्राहक-  
विरोधाच्च ॥ १४ ॥ न चोत्पत्तिमत्त्वाद्भिनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे  
तदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । न हि पराधीनविशेषवत्त्वमात्रेण विनाशित्वम्,  
तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ न च स्वगुणाऽ-  
ननुभूत्यनुपपत्तेः पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानां  
पश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥ १६ ॥ न चेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् ।  
जीवस्याऽकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ॥  
१७ ॥ न च नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृष्टभेदानुसारेण तासा-  
मर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥ १८ ॥  
न च वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभास-  
त्वेऽपि विशेषादृष्टाद्वैचिन्योपपत्तेः ॥ १९ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-  
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्विती-  
याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे, ‘प्राणा एवा-  
नादयः’ इत्यादिस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । ‘आत्मैवेदमग्र आसीत्स  
प्राणमसृजत, स प्राणान्’ इत्यादिवचनादनादित्व एव स्पष्टार्थवद्विशेष-  
श्रुतिविरोधात् । ‘इदं सर्वमसृजते’ ति सामान्यवचनस्याऽधिक्यं  
सिद्धान्ते । विशेषमात्रश्रुतेः सावकाशया उभयश्रुतेः प्राबल्यात् ॥ ११ ॥

न च “नित्यं मनोऽनादित्वा”दिति विशेषश्रुतिविरोधः । ‘एतस्मा-  
 ज्ञायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे’ति विशेषश्रुतेः ॥ २ ॥ न च  
 ‘वाग्वाव नित्ये’ति विशेषश्रुतिविरोधः, ‘मनसो वाव वागुत्पद्यते,  
 वाचो व्याहरणमि’ति विशेषश्रुतेः ॥ ३ ॥ न च ‘दशमे पुरुषे प्राणाः  
 आत्मैकादशः’—‘सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि’ति सङ्ख्याविशेषश्रुत्यो-  
 रेव परस्परं विरोधः ; । “गुहाशयां निहिताः सप्तमते”ति सप्तमावस्य  
 बुद्धीन्द्रियविषयत्वेन विशेषितत्वात्सङ्ख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥४॥  
 न च “दिवीव चक्षुराततमि”ति व्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः ;  
 “अणूनि वा इन्द्रियाणि तेषां प्रकाशो व्याततः इति ततोऽप्यणुत्व-  
 वाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ न च “यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग  
 उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिर्मृतिश्चैव कथं प्राणस्य युज्यते” ।  
 इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् । ‘महत्त्वा-  
 न्महतां विष्णुः कर्ता प्राणस्य चंकराद् । किं नाम न सृजेदेष येन  
 शक्त्येदमावृतम् ॥’ इति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विष्णोः ॥ ६ ॥  
 न च प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव । ‘अशेष-  
 गुणपूर्णानि मुख्यरूपाणि पञ्च च । तदासाः पञ्च चाऽन्येऽपि प्राणाद्याः  
 सद्गुर्णधृताः ॥’ इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि व्यक्तसद्गुणत्वात् ॥८॥  
 न चाऽणुत्वे प्राणस्य “महान्वै मुख्यप्राणो येन व्याप्तं चराऽचरम्”  
 इति दृष्टाऽश्रुक्तिः । ‘अणुर्वं मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभि’रिति-  
 दृष्टाऽश्रुक्तिरनणुत्वे प्राणस्य ॥ ९ ॥ न चेन्द्रियाणां जीवाऽकरणत्वे  
 दृष्टाऽश्रुक्तिः । क्वचिदतद्वशत्वस्याऽपि दृष्टत्वात् । ‘यच्चक्षुषि तिष्ठ-  
 त्ति’त्यादिदृष्टाऽश्रुक्तेरीशाधीनत्वानङ्गीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वशीर्षेनैव  
 जीवानुसारित्वङ्कृष्योपपत्तेः ॥ १० ॥ न चेशवशत्वसाम्यान्मुख्य-  
 प्राणस्याप्यन्यसाम्यम् ; ‘यदस्मिन्निदं सर्वमप्याधोव’, प्राणस्यैतद्वशे  
 सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्’ इत्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् ।

‘प्राणस्यैतद्वशे सर्व प्राणः परवशे स्थितः’ इति श्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥  
 ॥ ११ ॥ न च विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेः स एव शरीरादिस्रष्टा ;  
 ‘त्रिवृत्क्रिया यतो विष्णो रूपं च तदपेक्षया । रूपाऽपेक्षं तथा नाम  
 व्यवहारस्तदात्मकः ॥ अतो रूपस्य नाम्नस्य व्यवहारस्य चैकराट् ॥  
 हरिरेव यतः कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभुः’ ॥ इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्व-  
 शक्तेः विरिञ्चस्य तु द्वारतयोपपत्तेः ॥ १२ ॥ न च (वि)मिश्रितत्वा-  
 द्भूतानां विमिश्रतायामविशेषः । “अन्नमशितं त्रेधा विधीयत”  
 इत्यादिना मिश्रतायामपि विशेषोक्तेः । “सर्वं च भौतिकं मिश्रं  
 मिश्रत्वेऽपि (च) विशेषिता । भौमं मांसमसृग्वारि तेजो मज्जा  
 विशेषतः ॥” इत्यादेश्च ॥ १३ ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-  
 विरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः  
 पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ द्वितीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ 'भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनम्'  
इति वचनात्स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति न मन्तव्यम् । मुक्ति-  
साधनत्वेन ज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशान्मरणे भूतवियोगस्यैवाभावात् ।  
'भूतयुक्तः परं लोकमिमं लोकं च गच्छती'त्यादिवचनाच्च ॥ १ ॥  
'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र भूतानीति  
सामान्यनामानुक्त्वाऽपामिति विशेषनामकथनादपामेव सहगतिरिति न  
वाच्यम् । व्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ॥ २ ॥ न च  
भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तित उक्त-  
त्वात् ॥ ३ ॥ न च 'अग्निं वागप्येती'त्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च  
न सहगतिः ; द्विरूपत्वात्प्राणानाम् ॥ ४ ॥ न च 'प्रथमतो भूतानि  
जुह्वती'ति विशेषाऽनुक्तेर्भूतानामसहगतिः ; भूतानि जुह्वती'त्युप-  
क्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्युपसंहार-  
स्याधिक्यात् तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ-  
इत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थ-  
मेवोपसंहारानुसारित्वमङ्गीकर्तव्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्व-  
नियमात् । उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो  
ज्ञायते ॥ ५ ॥ न च विशेषाश्रवणनियम एव बलवान् । स्थानान्तर-  
श्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव किञ्च  
स्थानान्तरगतं स्पष्टश्रवणमिति कैमुत्यार्थमेव नेष्टादिकारिणां प्रतीतेरिति  
परिहारान्तरमुक्तम् ॥ ६ ॥ न चा'पाम सोमममृता अभूमे'ति विशेषत  
एव मोक्षफलस्याप्युक्तेः कर्मैव मोक्षसाधनमिति मन्तव्यम् । 'नान्यः  
पन्था अयनाय विद्यते' । 'स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । यावदिन्द्रो  
यावन्मनुरि'त्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोप-  
पत्तेः ॥ ७ ॥ न चानुशयस्य सहभावात्स्वर्ग एव फलदत्वं 'भुक्त-



शेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः ॥ ८ ॥  
 न च मार्गस्यापि सहभावाद्यथागतमेवागमनमिति नियमः । वचन-  
 बलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥ ९ ॥ न चेष्टापूर्ते दत्तमित्युपामत  
 इत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्य सहपाठाचरणफलं पुनरावृत्तिं करणफल-  
 त्वेन अमाद्बदन्तीति वाच्यम् । नान्यः पन्था इत्यादिवचनादेवोभयोरपि  
 चरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥ १० ॥ न च भयफलकामादिमिश्र-  
 युद्धित्वादिष्टादिकारिणां संसारोऽनिष्टादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति  
 वाच्यम् । तेषां प्रबलदोषश्रुतेः ॥ ११ ॥ न च नरकभोगस्थानित्यत्व-  
 कथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । 'रौरवोऽथ महार्थैव बह्विर्वैतरणी तथा ।  
 कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्यतामिस्रो  
 द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तितावि'ति विभागात् ॥ १२ ॥ न च सहस्राना-  
 दीशस्यापि नरकदुःखप्राप्तिः । स्वातन्त्र्यात्कारणाभावात् ॥ १३ ॥  
 न च साधनेन सह श्रुतेस्तद्बलत्फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् । अविहितत्वेन  
 कारणामावात् । अर्थतयोः पथोरित्यस्य च साधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥  
 न च दुःखसहस्यापित्वादन्धेतमस्यपि सुखम् । ईशस्याप्रियत्वेनैव  
 कारणामावात् ॥ १५ ॥ न च धूमादिदेवतामहानम्यानात्कर्मिणोऽपि  
 उत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याल्यकारणाभावात् ॥ १६ ॥ न च तैस्तैः  
 सहावस्थानादतिचिरत्वम् । वत्सरात्पूर्वमेव त्विति ह्युक्तकालादधिकारव-  
 म्याने कारणामावात् ॥ १७ ॥ न च व्रीह्यादिजीवैः सहावस्थाना-  
 दुःखप्राप्तिः । शब्दनिहितत्वेन पापारत्यकारणाभावात् ॥ १८ ॥ न  
 च वैयर्थ्यं पितृशरीरागमने 'ईशहृत्स्यैव पितरं प्रविश्यापाति मातर-  
 मि'तीशहृत्सन्वचनावत् ॥ १९ ॥ न च पितुः सकाशादन्यतो  
 यौदर्यगर्भम्यशरीरमेव प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशामाव इति वाच्यम् ।  
 'योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रापशो नर' इतिवचनात्सामान्यतो  
 गत्यन्तरामावात् । 'विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननं

चैव नृणां सामान्यहेतुत' इति वचनाच्च ॥२०॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थ-  
भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीया-  
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पश्चाददृष्टेः स्वप्नविषयस्यासत्त्वं न वाच्यम् ।  
अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्य संस्कारेण सृष्ट्या पुनः संस्कारमात्रता-  
मापाद्य तस्यापि तिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्य भ्रान्तित्वात् ॥  
१ ॥ न चाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्त्यैव स्वप्नतिरोधानं  
नेशेनेति वाच्यम् । बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे  
जडत्वात्कैमुत्येनास्वातन्त्र्यात् । तत्स्वरूपत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् ।  
उभयात्मकत्वे दोषद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वे व्याहृतेः । ताव-  
न्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वे मानाच्च ॥ २ ॥ न च  
कालापेक्षयैव जागरितम् । अचेतनत्वादेव कालस्य । चेतनान्तरस्थाप्य-  
स्वातन्त्र्यात् ॥ ३ ॥ न च परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्ते-  
र्नाडीषु सुप्तिर्न भवति । उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य कृप्यकारण-  
मित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥ न च प्रबोधस्य पृथगपि  
कारणदृष्टेः क्वचित्तदेव । 'न ऋते त्वक्रियत' इति श्रुतेस्तत्रापि ईश-  
कृतत्वे सम्यग्ज्ञानात् ॥ ५ ॥ न च राजादीनां पृथग्दर्शनादीशान्तर-  
कल्पना । 'देशकालविशेषेऽपि स्वप्नादीनां स एव हि । तिरस्कृता  
च कर्ता च न खण्डेशः स राजवदि'ति श्रुतिमानात् ॥ ६ ॥ न च  
मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्तत्वादिति वाच्यम् । परिशेषमानादर्ध-  
प्राप्तित्वावगमात् ॥ ७ ॥ न च स्थानभेदाद्विष्णोरपि भेदः । 'अयमेव  
सः' । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादि श्रुतिबलात्स्थानानां भेदस्तस्याभेद  
इति व्यवस्योपपत्तेः ॥ ८ ॥ न च रूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधा-  
दप्रामाण्यम् । अप्राकृतरूपवत्त्वमिति व्यवस्योपपत्तेः ॥ ९ ॥ न च  
परमात्मना चेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्याप्यभेदः । अल्पगुणत्वादि-

विरोधात् ॥ १० ॥ न च सादृश्यसत्त्वात्साधनं विनैत्र जीवस्य  
 तादृक्त्वव्यक्तिः । अनादितः संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ॥ ११ ॥  
 न च मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणसाम्यम् । 'यथा  
 यथाधिकारो विशिष्यते एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशिष्यते । मुक्ता-  
 वानन्द एते च गुणा विशिष्यन्ते अत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलि  
 हरन्ती'त्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ न च संहारकर्तुरसंहारादन्यरथाया  
 अप्योगः । 'स सृजति स पालयति स विनाशयती'त्यादि विशेष-  
 वाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ न चाव्यक्तम्यमावस्य दर्शनं  
 तर्कबाधः । अनन्तशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्या अव्यक्तस्यापि दर्शनाप-  
 पत्तेः ॥ १४ ॥ न च गुणानां गुणित्वरूपत्वं विरुद्धम् । कलादि-  
 दृष्टान्तात् ॥ १५ ॥ न च ब्रह्मानन्दादीनामन्यथात्वादतच्छब्द-  
 तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चेति विलोमता । 'अलौकिकामयं मुञ्चा-  
 स्तथार्या अलौकिको ह्येव विष्णुः परत्वात् । तथापि मुञ्चा लौकिकश्च  
 अप्यमुष्मिन्प्रवर्तमाना अधिकार्थान्वदन्ती'त्यादि युतिभ्योऽलौकिक-  
 त्वावगमात् ॥ १६ ॥ न च ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्ये विम्बभूतविम्बानन्द-  
 वैचित्र्यम् । आदित्यादिवदाधिक्यात् । न हि सूर्यचन्द्रप्रतिविम्ब-  
 साग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये वैचित्र्यम् । आदिक्यं  
 हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिविम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषा-  
 दृष्टेः ॥ १७ ॥ न च नानामावादिष्णोश्चिन्प्रतिविम्बरूपता ।  
 आधिक्यादेव । प्रतिविम्बे हि दोषाश्च प्रतीयन्ते । कर्ता हि युनिः  
 प्रतिषेधति 'नेदं यदिदमुपासत' इति ॥ १८ ॥ न च नानाप्रकार-  
 कौतुकदर्शनादिष्णोः क्वचिदेशकालान्तरे कौतुकं सृष्ट्यादि कृत्वा  
 अन्यमेव सामस्त्येन निषेजयति । सर्वत्र सर्वमेतस्यादित्यादि युत्या  
 क्रीडापामपि स्वातन्त्र्यात् । 'ध्यातव्यान्कार्कशं किञ्चन च ध्यातव्य-  
 मन्यगम् । करोति कापि नियत्र श्रिता सृष्ट्यादिकश्च '

नियतक्रीडनादेव कर्ता नान्योऽस्ति कस्यचित् । अस्वतन्त्रो हि चलति  
 चलचित्तादशक्तितः । स्वतन्त्रः पूर्णशक्तिः सन्कुतोऽसौ नियति  
 त्यजेदिति श्रुनेश्च ॥ १९ ॥ न च कर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरः  
 फलदातेति प्रलोभमाश्रम् । तस्यैव स्वातन्त्र्यात् । 'कर्माण्यनन्तानि  
 यथेष्टमीशः सम्पाद्य तेषां फलमिच्छयैव । क्वचिद्दाति क्व च नो  
 ददाति न ह्यानन्त्यात्कर्मणां भोगनाशः । स्वातन्त्र्यं चेत्कर्मणां सर्वभोगः  
 स्यान्न ह्येवं कापि तत्केनचित्स्यात् । अतो हि स स्वेच्छया किञ्चिदेव  
 फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्च । क्वचिज्ज्ञानं जनयन् भस्म कुर्यात्स्वेच्छा-  
 वृत्तिस्तस्य विष्णोः सदैवे'ति ब्रह्माण्डे । 'स्वतन्त्र ईश एवैकस्तद्वशं  
 कर्म सर्वदा । अत ईशत्वमीशस्य न हीशोऽन्यः कथञ्चने'ति श्रुतेः ।  
 अतः प्रलोभकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रदः ॥  
 ॥ २० ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्म-  
 सूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च प्रतिशखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वा-  
 त्तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियमः । 'नानावेदैरितिहासैः

पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान्युक्तिभिश्चे'ति श्रुतेः सुपुज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥

॥ १ ॥ न चाशक्यतया कस्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति । 'सर्वे  
 गुणाः सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान्विधिकृन्नान्यथा स्यादिति श्रुते-  
 विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ॥२॥ केषाञ्चित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे  
 सर्वेषामपि तथा स्यात् अनेनोपसंहर्तव्या अनेनोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीते-  
 रिति न मन्तव्यम् । 'यस्य यागद्रुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने ।

युगपत्स्वभ्रुजौ यद्ब्रह्मायेत्तावत एव सः । युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते  
 हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत' इति  
 श्रुतेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥ ३ ॥ न च फला-  
 निर्णीतिः । माहात्म्येनवान्यत्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ॥ ४ ॥

आनन्दादीनां केषाञ्चित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेषां स्यादिति  
 न मन्तव्यम् । अल्पशक्तित्वात्तेषां पुंसाम् ॥ ५ ॥ प्रियशिरस्त्वादीना-  
 मानन्दादिप्रियत्वैरेव दर्शनात्तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न  
 मन्तव्यम् । 'यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिर्गं नान्यथा  
 स्यात् । नित्यैकाग्रचव्यंग्यताहेतुतश्च माक्षाद्दृशिर्नो तद्विशेषैः स्मृतैश्चे'ति  
 श्रुतेः स्वयोग्यगुणैरेव फलभावात् ॥ ६ ॥ तर्हि ब्रह्मणोऽप्येषां  
 देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति मध्ये नियमासिद्धेरिति  
 न मन्तव्यम् । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव  
 गुणनियमोपदेशोपपत्तेः । 'यो यो भारो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ  
 सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्माऽऽदिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भ्रानं प्राप्नु-  
 वन्त्यात्मशक्त्ये'ति श्रुतेः ॥ ७ ॥ न च नानास्थानेषूक्तगुणानाम-  
 नुपासनार्थत्वम् । विप्रकीर्णान् गुणान्पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफल-  
 प्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ॥ ८ ॥ न चाश्वापरोक्ष्या-  
 यानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वा-  
 दानन्दादीनाम् ॥ ९ ॥ न चात्मशब्दो विभ्रमकरः । गुणाधिकाना-  
 मधिकारिणां भगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥  
 अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाख्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न  
 मन्तव्यम् । लौकिकविलक्षणता अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्यात् ॥  
 ११ ॥ ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानिक्यं गुणतारतम्यं च यथा-  
 गुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम् । समविपमोपासना-  
 युक्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यथाशक्ति स्मृतान्धात्रा गुणान्विष्णोः  
 सरस्वती । स्मरेन्नैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचि-  
 ह्योपयेद्देवी स्थानिक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासा  
 फलं भवेदि'त्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रिया देव्याः ॥ १२ ॥ न  
 चात्मशब्देनास्य पुरुषस्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभावः ।

यस्य यावन्तोऽर्था युगपद्घातं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति सन्धेः ॥ १३ ॥  
 न च मुमुक्षुव इत्यपिशेषाद्भरणस्य द्युनेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च संभृति-  
 द्युव्याप्ती अपि सामान्ये । 'सत्यो ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मेत्येवं  
 नित्यदोषासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्गुर्णदेंवगणा  
 उपासते । गुण्णाकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते । न व्याप्तिर्जगद-  
 स्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता । देवानां युगपज्ज्ञानं मनुष्याणां तथा  
 न तु । पर्यायेणैव सत्याः स्युनेवान्येषां कथञ्चने'त्यादिप्रमाणमलात् ॥  
 १४ ॥ कचिद्ब्रह्मगुणाः कचिदल्पगुणाः श्रुतिध्वेवोच्यन्त इत्युप-  
 संहारस्याप्रयोजनतेति न वाच्यम् । 'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव द्युपास्या  
 नान्यैर्देवैः किमु सर्वमनुष्यैरि त्यादि श्रुतेः । सर्वगुणोपासकस्या-  
 प्यधिकारिणो भावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारानतेः ॥  
 १५ ॥ न च मुक्तावुपासनभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गः ।  
 उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वात् । 'न हीयते यत्र गत्वा  
 यत्र गत्वा न वर्धते' इत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥ १७ ॥ न च कर्म-  
 करणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः । उपासनाख्ये कार्ये नित्यकृति-  
 संस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेष्यात् ॥ १८ ॥ न चायोग्यताख्य-  
 विशिष्टकारणाज्ज्ञानिप्यपि केषाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियमः ।  
 ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्वरः स्वभावात् । अयोग्यानां ज्ञानस्यैवो-  
 त्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९ ॥ न च प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारि-  
 कानन्दादयः । अधिकारानुमारित्वात्प्रयत्नस्य । कथञ्चिदधिके यत्ने  
 तत्साधनादिवस्तूनां दूषणप्राप्तेः । 'स्वाधिकाराधिको यत्नः प्रायशो  
 नोपपद्यते । कथञ्चिदधिके यत्ने दोषः कश्चित्समापतेदि'ति  
 वचनाच्च ॥ २० ॥ न चैकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणा-  
 द्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति दोषः । 'यः सर्वमवजानीयादते  
 देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम् । स प्राणानवरुद्ध्येवं मन्त्र-

मावर्तयति । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव  
 एषः । घोषा इदस्य ऋषिरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमे'ति ।  
 'स ह्येषां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनोपरि विना देवं नारायणं  
 देवीं च परमां श्रियमि'ति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात् ॥ २१ ॥  
 'अस्ति भगवः प्राणान्द्र्य' इति प्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीनेर्न  
 विष्णोरपि ततः परत्वमिति न मन्तव्यम् । 'एष तु वा अति-  
 वदतीतिविशेषणात्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्तेः ॥ २२ ॥ न च  
 सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् । 'सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं वृत्तिः पूर्णा  
 निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण  
 आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्ठात्पूर्णं मध्यतः  
 पूर्णं सर्वतः । तदेव श्लोको भवति । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्ण-  
 मुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति श्रुतेः सर्वेषा-  
 मनूनत्वात् । सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणाः समुदीरिताः । तस्मै  
 नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत इति वचनाच्च ॥ २३ ॥ न च  
 श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा । नित्यं भगवदुपस्थितेरति-  
 प्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ न च बन्धदाह्ये  
 श्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्ति-  
 रिति दोषः । 'श्रवणादि त्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरिः । प्रसन्नो  
 मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चने'तीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥ २५ ॥  
 न च गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपरा-  
 भावेनामुक्तिप्रसङ्गान्न गुर्वधीनत्वमिति । 'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि  
 नामुक्तिः संसृतेः क्वचित् । आनन्दहासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्य-  
 ती'तिवचनान्मुक्तिदूपणेनैव गुरुकोपादेः कृतार्थत्वात् । ज्ञानिनो  
 ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोर्वरेण वा मुक्त्युपपत्तेः ॥ २६ ॥  
 शिष्यस्यापि पुत्र्यत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न

मन्तव्यम् । गुरुप्रसादो बलवानित्यादि विशेषोक्तेः ॥ २७ ॥ न  
 चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्र दोषे माना-  
 भावात् ॥ २८ ॥ न च विद्या कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति  
 कारणानिर्णयः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यवधारणाद्विद्या  
 वचनस्य प्राधान्यात् ॥ २९ ॥ न च विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रमः ।  
 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति भगवत्तत्तस्मि-  
 न्नेराम्यधिकप्रीतिवचनात् । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति तत्प्रीतेरेव  
 मोक्षवचनाच्च ॥ ३० ॥ न च कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्मक्त्यादिकं  
 पिना मुक्तिः । 'भक्त्यैवैनं जानाति भक्त्यैवैनं पश्यति भक्त्यैव  
 बन्धाद्विमुच्यते भक्त्यैवानन्दीभवति' 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः'  
 'मिनत्ति कर्मसंघातं प्रसन्नो भगवान्हरिरि'त्याद्यागमात् ॥ ३१ ॥  
 न च 'दृष्ट्वै तं मुच्यते नापरेण' 'यानान्यश्चास्मि तत्प्रतः' 'ततो मां  
 तत्प्रतो ज्ञात्वे'त्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेषः । 'यथा-  
 योग्यमेवैष आत्मानं दर्शयति यथाधिकार देवेभ्योऽतो ब्रह्मैत-  
 नमिपश्यत्यथात्मैवात्मानममिपश्यति सुस्थिरो ह्येष नियम' इति  
 दर्शनविशेषनियमस्य सुस्थिरत्प्रवचनात् । यानान्यश्चास्मीति ब्रह्मण एव  
 ज्ञानोपपत्तेः । यानानित्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥  
 न च भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्यापि रूपस्य दर्शनात्सर्वेषां  
 मुक्तिः । 'समोऽपि भगवान्स्वविम्बदर्शन एवैनं मोचयति । यथा  
 समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयती'तिश्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्ति-  
 दृष्टान्तात् ॥ ३३ ॥ भक्तिरेवैतन्मिति भक्तेरेव पृथङ्मोचकत्वदर्शना-  
 न्नेशकृत्यमिति न मन्तव्यम् । 'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न  
 ह्यमूचन् । जीवं तद्गुणसुच्यक्ति कृत्वैनं मोचयेद्भरिः । किञ्चिन्न  
 मोचयेद्वाऽप्यौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि । भक्तिवाक्करणत्वेन  
 सावकाशेशवागथ । भक्त्यैवैनं मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेप्यती'ति



ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्यादिना तदिच्छां विना  
 मोक्षाप्राप्तेः ॥ ३४ ॥ न चांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात्तयोर्भेदः ।  
 साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टं-  
 विना शरीरानुपपत्तेः ॥ ३५ ॥ न च गुणान्तरसन्धानस्य क्वापि  
 दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसंहर्तव्याः ।  
 नानागुणत्वेन तेषां श्रुतिदृष्टेः । अनिपिद्वगुणानां वाक्यान्वयन्याये-  
 नोपसंहारान्न शाखास्वित्यादिविशेषः । उत्तमेष्वधमगुणापेक्षया मन्त्रा-  
 दिवद्वेति ॥ ३६ ॥ न च भूमगुणस्योपासकं प्रतिविशेषाभावेऽपि  
 तत्तदिष्टगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेषः । 'भूमैव देवः परमो  
 ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेपां विधत्त' इत्यादिशिष्टेः ॥ ३७ ॥ न च  
 भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् । विशेषस्य  
 कल्पनोपपत्तेरिति न मन्तव्यम् । 'यावानेवाधिकारेषु विशेषोऽनून  
 एव हि । ततो भूमत्वदृष्टौ च ब्रह्मादीनां पृथरु पृथगिति विशेषस्या-  
 नूनत्ववचनात् ॥ ३८ ॥ न च शुद्धमोक्षसाधनवरूप्यान्मोक्षसाधन-  
 त्वेनोपदिष्टं विना विष्णावैवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता । अविघ्नता-  
 साधनत्वात् ॥ ३९ ॥ न च काम्यसाधनानामपि गुणानामङ्गत्वा-  
 देवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्या-  
 नामनियतांगत्वाच्च । 'अर्थादिधर्मसिद्धौ हि न नियत्याङ्गमिष्यत'  
 इति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥ न च देवादीनामिति तत्रैव विशेषवचना-  
 भावाद्ब्रह्मा गिरसि ललाटे रुद्र इत्यादीनां नाशयोपास्यता देवादीनामेव ।  
 'ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणा मुक्तौ देवानां भवन्ति  
 ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुरूपा' इति श्रुतेर्गुणविशेष्यान् ॥ ४१ ॥  
 न च क्रियात्वादुपासनाया अप्रिष्टोमादिवन्प्रतिश्राव्यं वक्तव्यता ।  
 'उपासना यजनं चेति साम्यं तत्रादिशेषान् संहरेत्सर्वतश्च । तथा-  
 कर्तृणां तत्फलानां विशेषाद्यर्था हि श्राव्या अन्यर्थं च श्राव्या'

इत्युपासनाविशेषाणां त्वधिकारिविशेषाणां चागमेऽवगमात् ॥ ४२ ॥  
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या-  
न्यायनिरूपणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च ज्ञानिन औदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया

एवासम्भवात्तदुक्तिः प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् । प्रायशो न सम्भव-  
त्येव । कस्यचित्मौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितं भवतीति  
व्यवस्थोपपत्तेः ॥ १ ॥ २ ॥ न चाधिकारे समेऽपि तेषामेवोच्चावच-  
शक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनं व्यर्थम् । भक्त्या-  
द्यधिकारानुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्तेः सर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्च  
भक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तन्निवन्धनत्वात् ॥३॥

न च ज्ञानिनामात्मस्वरूपदाह्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः ।

‘एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यन्ततः स्थिता । या स्थितिस्तां

समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य हासोऽधिकं

भवेदि’ति वचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४-५ ॥ न च सर्वजीवा-

नामेकप्रकार एव निजस्वभावश्चैतन्यमिति फलेऽप्यविशेषः । निषेध-

सामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । नादेवो देवपदमन्विच्छेदन्विच्छ-

न्यात्यधरं तमः । न देवः स्वीयं पदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेव

ह्यस्य स्वमिति निषेधविभागः । स्थिरं ज्ञानं स्थिरो हरावभिपद्मः

स्थिरमोजो बलं विराग एतद्धि सामान्यं देवानाम् । अन्येषामस्थिरा-

ण्येतानि सर्वाण्यथापि यथायोगं विनेयानीति सामान्यविभागः ।

ज्ञानदानमेव देवानां विहितं तप एवर्षाणामाचार एव मनुष्याणां

तदविरोधेनान्यानि करणीयानीति विधिविभागः । ‘चरन्ति देवा

विहितं समस्तमर्घमेव मुनयो दशांशतो मनुष्या’ इति क्रियाविभागः ॥

॥ ६ ॥ न च स्वातन्त्र्याद्देवानामेव ज्ञानादिफलं न किञ्चिदन्येषामिति

न्यम् । ‘त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां

न्यम् । ‘त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां

न्यम् । ‘त्वरयैव मनुष्याणां सिद्धिरत्वरयैव तु । देवानां

तत्प्रसादेन मुक्त्या एव सतां नृणामि'ति मानुषमुक्त्यर्थमेव देवानाम-  
 त्वरया सिद्धिश्रुतेः ॥ ७ ॥ न च गृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्य-  
 त्वादाधिक्यं मुक्ता । त्वरयैव गृहिणः साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव  
 यतयस्तेभ्यश्चात्वरया देवास्तेषु च ब्रह्मा । तदेष श्लोकः । 'शतं  
 परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माञ्चरद्दुश्चरं यत्तपोऽग्रयम् । विहाय रागं  
 मनसश्चोपरिष्ठं ततोऽभवत्परमेष्ठी स मुक्तावि'ति । 'यो हि त्वरया  
 साधयेत्म मन्दं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया स महदि'ति श्रुते-  
 र्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सिद्धेः । बहुकालसाधना-  
 द्दुःककर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ॥ ८ ॥ न चाविष्कारेण कथना-  
 दशेषतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्या न च त्वरादिषु स्थित्वैव  
 प्रकथनीयम् । न ह्येवं त्वरमाणे सिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपि  
 श्रवणप्रमत्तात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथयित्वा सिद्धि-  
 र्भवति । 'त्यक्त्वा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव  
 विद्वानि'ति श्रुतेः । 'मानस्तेनेभ्य' इत्यादेश्च ॥ ९ ॥ न च  
 विरोधामावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः ।  
 प्रतिबन्धे सति तन्निरासेनात्वरयैव मिच्छुपपत्तेः । 'यद्यारब्धं कर्म  
 निबन्धकं स्वात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्ये'त्यादिश्रुतेः । 'अनेकजन्म-  
 संसिद्धस्ततो याति परां गतिमि'ति भगवद्बचनम् ॥ १० ॥ ११ ॥  
 इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भद्रसूत्रानुव्याख्या-  
 न्यायविवरणे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ तृतीयाध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां  
सुशक्यत्वमिति गुणः । महाफलत्वात्सर्वेषामशक्यताया एवोपपन्नत्वात् ।  
अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेषां मोक्षापत्तेः ॥ १ ॥ न च  
शश्वदतिप्रसिद्धत्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् ।  
अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥ २ ॥ तर्हि विशेष  
वत्त्वादेव प्रतीकमपीश्वर इत्युपास्यमिति न । यत्र सन्विरुपपत्तिर्विद्यते  
तस्यैव ग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥  
॥ ३ ॥ न च प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न ब्रह्म  
तादृष्टिनियम इति वाच्यम् । अशेषगुणान्तर्भावेन तस्यैवाधिकसाधन-  
त्वात् ॥ ४ ॥ न च विविधस्थानेष्वदित्यादीनां चरणाद्विष्णुश्लेष्या  
दित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वा-  
दादित्यादीनाम् ॥ ५ ॥ न च ज्ञानस्य सम्यक्तद्विषयत्वमात्रेण  
पूर्वरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् । आसनादिना निश्चलत्वादि  
विशेषकार्योपपत्तेः ॥ ६ ॥ न चान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वान्न  
यावन्मुक्तिं ध्यानं कार्यमिति वाच्यम् । ध्यानं विनाऽपरोक्षज्ञानाख्य  
विशेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ न च ज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षये कृतकृत्य  
त्वात्तदैव मुक्तिः न चेत्कर्माक्षय इति वाच्यम् । प्रारब्धस्यैव कृतस्य  
यावद्भोगं संस्थितेः । 'कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया ।  
प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन्स्त्वं पदं नयेदिति वचनाच्च ॥ ८ ॥  
इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्या-  
न्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च वाक्पूर्वरूपं मनः उत्तररूपं मनःपूर्वरूपं वागुत्तर-  
रूपमित्युक्तेर्च्यमिश्रत्वादनिर्यातिरेव । वाक्पूर्वरूपं मन उत्तररूपमिति  
वाचः पूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेण मनःपूर्वमित्यनेन साम्यम् । 'मनसा

वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरती'ति युक्तितो विशेषो मनः-  
 पूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति ज्ञायते । 'सृष्टौ च विलये  
 चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नित्यन्तृत्वे च वचसो मनो धीशंशि वो हि  
 तदि'ति श्रुतेश्च ॥ १ ॥ न च मनःपूर्वकत्वनियमादशेषदृष्टादृष्ट-  
 व्यापाराणां तस्य प्राणादनृनता । 'इन्द्रियस्यैः स्वरूपैस्तु ज्ञानानि  
 जनयत्यसौ । मनःस्थेन विशेषेण कामैः कर्मकृदेव च । पृथक्स्थितेन  
 रूपेण जीवं धारयति प्रभुः । जीवस्थितेन रूपेण वेदयत्यहमित्यपि ।  
 प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्तःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येव  
 तथापि कृपयैव सः । पृथक्शक्तोऽपि तद्वैस्तु स्वरूपैस्तद्गकार्यकृत् ।  
 तस्येशो भगवन्विष्णुरेवमेव यथान्यग' इत्यादिश्रुतेः प्राणस्यैवाऽऽव्यताऽ-  
 वगमात् ॥ २ ॥ सोऽध्यक्षे इत्यस्याप्येवमेवाशङ्कापरिहारश्च । श्रुति-  
 बाहुल्यमेव शङ्कायां परिहारे च विशेषहेतुः ॥ ३ ॥ न च भूताना-  
 मुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेव भूते  
 सर्वेषां लयोऽर्थतः क्लृप्त इति वाच्यम् । तच्चद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानां  
 तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तः ।  
 विशेषश्रुतेश्च ॥ ४-५ ॥ न च प्रकृतेः संसारामावादिनेशेनाप्यन्यथा-  
 कर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण । न चेत्संसारित्वमिति  
 युक्तम् । ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्य नित्यं  
 तदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । 'सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना  
 यतः ॥ नित्ययैव स्वशक्त्येजो नियामयति नित्यदा । द्रव्यं कर्म च  
 कालश्च स्वभावश्चेतना धृतिः । प्रकृतिः पुरुषश्चैव न सन्ति यदुपेक्षये'-  
 त्यादि श्रुतेश्च ॥ ६ ॥ न चान्यदेवादीनां प्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्ति-  
 नियमात्परप्राप्तिर्नास्त्येव । 'प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्गताः ।  
 प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखमि'ति विशेषश्रुतेः ॥ ७ ॥  
 न च सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमे संसारसमान-

धर्मत्वं मुक्तेरिति वाच्यम् । कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेः । 'अपूर्णतादि-  
भावो वा दुःखं वा नास्ति किञ्चन । मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि तारतम्येऽ-  
प्यतः सुखी'ति च श्रुतिः ॥ ८ ॥ न च प्रारब्धकर्मशेषवच्चादुत्क्रान्ताव-  
विशेषो ज्ञानिनः । ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानुवृत्तेः ।  
'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिः । स्वोदयात्फलदं ज्ञानमादेहं  
कर्म वा रवेः । तथापि प्रकृतेर्वन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यत' इति श्रुतिः ।  
'शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान् समश्नुते । स तेजमि द्र्ये  
सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह्येव पाप्मना विनिर्मुक्तः  
स त्रामोति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुते' 'ते ब्रह्मलोके तु  
परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति च । 'अन्यथाभाव-  
नियमोऽनृतता कार्यकारण' इति च ॥ ९ ॥ न च कृष्यादिलौकिक-  
साधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् ।  
'क्रियानुवृत्तिलौकिके साधने तु मनोऽनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् ।  
फलं भवेत्सर्वथेत्येव तस्मात्स्मरेत्सदा निश्चितत्वेन विद्वानिति श्रुते-  
स्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकैर्बुद्धिकयोः साम्यात् । अतोऽत्र फलानुस्मरणं  
लवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यम् । वचनप्रामाण्यात् ॥ १० ॥ इति  
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्याय-  
विवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न च तत्र तत्र मार्गस्थान्यथोक्तेरधिकारि-

मेदेन पृथग्मार्गसुक्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'सर्वे वा एत उक्रामन्ति  
तेऽर्चिपमेवाभिसंयन्ति ततो वायुं ततोऽहःपूर्वपक्षमित्येष उ एव ब्रह्म-  
पथः । द्वे स्रुती अमृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।  
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चे'ति विशेषश्रुवितो  
ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेः । एष एव ब्रह्मपथ इत्यवधारणविरोधा-

दन्यथा । एजदिति वैदिकानुष्ठानवत् उक्तेर्नाधोगतिविरोधः ।  
 'पुनरावर्तिनो ये तु तेषां धूमपथो ध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्च तद्भेदो  
 मध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यः प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगाः ।  
 विहृत्य स्वष्टदेशेषु तदूर्ध्वं याति चाधरम् । अत्यल्पानामविज्ञाता-  
 प्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् । पुंद्वारेण स्वष्टष्टया वा यथायोग्यं विमुच्यताम् ।  
 अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र सम्भवः । प्रेतत्वं चाधरो  
 मार्गः पापजत्वात्तयोः पृथगिति स्मृतेश्च ॥ १-४ ॥ न च सोमा-  
 दग्निमग्नेरिन्द्रमिति सोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेः प्रधानवायोरप्यवरोऽन्यः  
 प्राप्योऽस्त्विति वाच्यम् । उत्तमत्वात्तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः ।  
 'वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येषा शक्तिः । न ह्यन्यो ब्रह्म गमयति  
 प्रियो ह्येनद्रमयति । न ह्यन्यः प्रियो ब्रह्मण' इति श्रुतेः । मार्गे  
 त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात्प्राप्तिर्भवति लोकवत् । न हि राजानं  
 यः कश्चित्प्रापयति क्लृप्तमतिप्रियं चापहाय ॥ ५ ॥ न च चतुर्मुख-  
 मुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद्ब्रह्मस्य तावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियमः ।  
 'यान्ति देवं परं केचित्पूर्वं केचिल्लये विभुम् । योग्यतातारतम्येन  
 विशेषोऽयमपीप्यत' इति श्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ न च परब्रह्मण एव  
 ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वात्पोहायुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियमः ।  
 यान्ति देवं परं केचिदिति प्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ न च परप्राप्तिर्यस्याभीष्टा  
 तस्य तत्प्राप्तिरिति नियमः । 'क्रमानुरागी भगवान् क्रमात्पुंभि-  
 रवाप्यते । अतः क्रमात्ममृद्धे तु ज्ञाने ब्रह्मलये नरैः । प्राप्यते  
 नियमेनैव कैश्चिदेवाप्यते मृता' इति भगवतः क्रमानुरागित्वश्रुतेः ॥  
 न च बहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् ।  
 श्रुत्युक्तानुष्ठानेरेव न्याय्यत्वात् । 'मप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परम-  
 मृद्धेने गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात्परमं पराचतुर्मुखं यावद्विलय-  
 मय मह चतुर्मुखेन विमुच्यन्ते आनन्दिनो भवन्ती'ति हि श्रुतिः ।

अन्तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ॥ ६ ॥ इति श्रीमन्न्यायविपरणे  
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ । ३ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ न चैतं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्म-  
तीर्त्वा गच्छति । तरतीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्रह्म तीर्त्वा इदं गच्छतीति  
प्रशेषानुक्तेः 'इमां घोरामशिवा नदीं तीर्त्वा ब्रह्म संपद्यत' इति  
प्रशेषोक्तेर्ब्रह्मं सेतुं प्रत्यन्यतीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ॥ १ ॥ न च कृति-  
मत्त्वादमुक्त एवोच्यते । 'स तत्र पर्येती'त्यादौ स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत  
इति मुक्तस्य स्पष्टं प्रतिभातत्वाच्छ्रुतौ । स तत्र पर्येतीति श्रुत्यैक्य-  
प्रतीतश्चैवं भूतस्यापि प्रकरणत्वं प्रकल्प्य श्रुतिवाधाङ्गीकारे सा श्रुति-  
रप्येव विभज्य किं योजयितुं न शक्यत इति श्रुतेरेवाभावप्रसङ्गः ।  
सत्यं ज्ञानमित्यादापि सत्यमित्यस्यान्यमित्यनेनान्वय इत्यादि-  
प्रसङ्गात् ॥ २ ॥ न च पर ज्योतिः शब्देनाऽदित्यज्योतिरङ्गीकारे 'स  
तेजमि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्तत्रा विनिर्मुच्यत एवं हैव स  
पाप्मना विनिर्मुक्त' इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनम् । 'अथ किमुच्यते  
पर ज्योतिरित्यात्मैव पर ज्योतिः स हि परमो द्योतते जीवाच्चाजीवाच्च  
तस्मादाहुः पर ज्योतिरिति तमेवैव जीवोऽभिसम्पद्य स्वेनरूपेणाभि-  
निष्पद्यत' इति तस्यैव परज्योतिष्टोक्तेः । सावकाशलिङ्गाच्चिरवकाश  
श्रुतेरेव बलत्वात् ॥ ३ ॥ न च परमगतित्वादीश्वराभ्युक्ता अपि  
भोगा मुक्तौ भवन्ति । ईश्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि  
सम्भवादिति वाच्यम् । 'पूर्णानन्दः पूर्णशुक्पूर्णकर्ता पूर्णज्ञानः पूर्णभाः  
पूर्णशक्तिः । पूणश्चर्याद्भगवान्वासुदेवो निरुद्धशक्तिर्न च दोषस्पृगीश'  
इत्याश्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्राच्चिरवकाश  
श्रुतियुक्तोपपत्तेरेव बलत्वात् ॥ ४ ॥ न च पारङ्गतत्वान्मुक्तस्य  
चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् । अकृत्रिमत्वात्तस्य देहस्यानप-  
गमात् । 'अथ विमुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि



करणानि तैरीशानुगृहीतैर्भोगान् भुङ्क्ते' इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ न च  
 भगवदोक्तसि स्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योकस्त्वसाम्येन तत्तदुपाय-  
 साध्यभोगसाधनत्वं वाच्यम् । निर्दोषत्वात्तदोक्तसो मुक्तस्य च संकल्पा-  
 देवेतिश्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥ ६ ॥ न च परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्यैव  
 स्वाधमा अपि कदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेव मुक्तस्येश्वरस्य तत्रस्थानां  
 मुक्तान्तराणां च राजदोषवद्दोषासम्भवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेः ।  
 'मुक्तानां पतयो देवा देवानां च प्रजापतिः । तस्य विष्णुर्नचैवेदं  
 पारावर्यं विनश्यती'ति श्रुतिः ॥ ७ ॥ न च देहभावे तत्कार्यदुःखादि-  
 स्तदभावे भोगासम्भव इति दोषः । 'देहाभावाच्च भावाच्च निर्मोगित्वं  
 च दुःखिताम् । यान्त्यमुक्ता नोभयं च मुक्तानां वशिता यत'  
 इति श्रुत्यैव विशेषकृतेः ॥ ८ ॥ न च संकल्पादेव समस्तसम्भवा-  
 त्सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसम्भवः । 'व्यापारो जगतो विष्णोर्मुक्तानां तु  
 स्वभोगगः । न हि स्वर्णं शुद्धमपि वह्निकार्यकरं भवेत् । अयोग्य-  
 शक्तितस्त्वेन नाधिकानन्दसम्भवः । न हि कथित्तुशक्तोऽपि  
 चकाराचेतनं चितम् । न च कामस्तथा भूयान्ततः स्यात्सत्यकामिते'ति  
 श्रुत्या विशेषकृतेरेव । 'मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विद्युधाः सदा ।  
 मुक्तानां तु नियन्तारस्तेषां ब्रह्माश्रय वै हरिरिति च विशेषकृतिः ॥  
 ९ ॥ न च वशित्वान्मुक्तस्यापि वृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन निःश्रमत्वा-  
 दुपासनादावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात्त्रेहाधिम्याच्च तस्यैव परमसुख-  
 रूपत्वेन फलरूपत्वात् । 'अभ्यामपाटवात्त्रेहादश्रमत्वादुपासना ।  
 भक्तिश्च सुखरूपं च मुक्तानां न तु साधनमिति श्रुतिः ॥ १० ॥  
 न चानन्तत्वात्कालस्य त्रयोदशी पञ्चदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापि-  
 मम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्या शङ्केतिवाच्यम् । सत्यकामत्वादि-  
 माहान्भ्यात् । 'अशेषकाममत्यत्वान्मुक्तानां न पुनर्भवः । यस्मात्स-  
 कामयेदेव निन्यमान्मापुनर्भवमिति च श्रुतिः ॥ ११ ॥ इत्यनन्त-

महान्यायमीमांसाऽपारवारिधेः । उत्तारणात्यशक्त्यैव व्याकुलीकृत-  
चेतसाम् । मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रितात्मनाम् । तद्विशेष-  
परिज्ञानप्रदीप्ताकार्भाभचेतसाम् । विशेषगाढे मनसि नितरामुपकारकः ।  
न्यायप्लवो मयाऽकारि सङ्घेपात्प्रमिताक्षरैः । विस्तारोऽप्ययमेव स्यात्त-  
द्विशेषातिवेदिनाम् । व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तारो यदुदीरितः ।  
अनल्पचेतमां पुंसामलं विज्ञानसिद्धये । तन्न्यायोद्धरणे शक्ता अपि  
क्षेनेन सुस्थिरम् । न्यायानुगं मनः कुर्युरिति सङ्ग्रहलालसाः । को  
नामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतम् । साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृत-  
मनुत्तमम् । अशेषतोऽधिगच्छेत बन्धो बृन्दारकोऽपि सन् । एवं  
सुदुर्लभेऽप्यद्वा महान्यायपरामृते । केचनाधिक्रियन्तेऽत्र तत्प्रसादानु-  
रञ्जिताः । ब्रह्माद्या अमृते यद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते । अहं तु तत्प्रसादैक-  
महास्पदबलोद्धृतः । न्यायामृतार्णवमिममवगाह्य विभज्य च । सङ्घेप-  
विस्तराभ्यां च चकार व्याकृतिं कृतिम् । तत्प्रसादमृते कश्च शक्तिः  
संसारसागरे\* । मग्नस्य चेतनस्य स्यात्तत्कृतानुकृतौ क्वचित् ।  
नित्यानन्दामृतस्यन्दि तत्कटाक्षैधितस्य तु । का तु शक्तिर्भवेन्नैव  
ततः कोऽत्रातिविस्मयः । विद्याऽविद्ये सुखं दुःखमशक्तिः शक्तिरेव  
च । उत्पत्तिस्थितिनाशश्च विशेषाश्च परेऽखिलाः । चेतनाचेतनस्यास्य  
समस्तस्य यदिच्छया । स मम स्वकृतेनैव प्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥  
यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं बद्त्तद्दर्शतमित्थमेव  
निहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचो नयं प्रथमकं पृथो  
द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥  
नमोऽज्जभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय । नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां  
प्रिय ॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रा-  
नुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥  
चतुर्थोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥

॥ न्यायविवरणं सम्पूर्णम् ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

## श्रीमदणुभाष्यम्

श्रीमद्भुवनेश्वरीमध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मी-  
हयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ नारायणं गुणैः सर्वैरुदीर्णं दोषवर्जितम् ।  
ज्ञेयं गम्यं गुरुंश्चापि नत्वा सन्नार्थं उच्यते ॥१॥ विष्णुरेव विजिज्ञास्यः  
सर्वकर्ताऽऽगमोदितः । समन्वयादीक्षतेश्च पूर्णानन्दोऽन्तरः खवत् ॥२॥  
प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु । उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैः  
सर्वगुणत्वतः ॥ ३ ॥ सर्वगोऽत्ता नियन्ता च दृश्यत्वाद्युज्जितः सदा ।  
विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैः सर्वैर्युतः स हि ॥ ४ ॥ सर्वाश्रयः पूर्णगुणः  
सोऽक्षरः सन् हृदब्जगः । सूर्यादिभासकः प्राणप्रेरको दैवतैरपि ॥५॥  
ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः कम्पकोऽन्यश्च जीवतः । पतित्वादिगुणैर्युक्त-  
स्तदन्यत्र च वाचकैः ॥ ६ ॥ मुख्यतः सर्वशब्दैश्च वाच्य एको  
जनार्दनः । अव्यक्तः कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोऽमितात्मकः ॥ ७ ॥  
अवान्तरं कारणं च प्रकृतिः शून्यमेव च । इत्याद्यन्यत्रनियतैरपि  
मुख्यतयोदितः । शब्दैरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दा योगवृत्तयः ॥ ८ ॥  
इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पा-  
दाचार्यविरचिते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात्स्मृतयो न गुणान्हरेः ।  
निषेद्धं शक्नुयुर्वेदा नित्यत्वान्मानमुत्तमम् ॥ १ ॥ देवतावचनादापो  
वदन्तीत्यादिकं वचः । नायुक्तवाधसन्नैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥२॥  
असंजीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् । वदन्ति कारणत्वेन क्वापि  
पूर्णगुणो हरिः ॥३॥ स्वातन्त्र्यात्सर्वकर्तृत्वान्नायुक्तं तद्वदेच्छ्रुतिः ।  
भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ॥ ४ ॥ न तद्विरोधाद्ब्रह्मचनं  
वैदिकं शङ्क्यतां ब्रजेत् । आकाशादिसमस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥५॥

सोऽनुत्पत्तिलयः कर्ता जीवस्तद्वशगः सदा । तदाभासो हरिः सर्व-  
 रूपेष्वपि समः सदा ॥ ६ ॥ मुख्यप्राणश्चेन्द्रियाणि देहश्चैव तदुद्भवः ।  
 मुख्यप्राणवशे सर्वं स विष्णोर्वशगः सदा ॥ ७ ॥ सर्वदोषोज्झित-  
 स्तस्माद्भगवान् पुरुषोत्तमः । उक्ता गुणाश्चाविरुद्धास्तस्य वेदेन  
 सर्वशः ॥८॥ इति श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्द-  
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शुभेन कर्मणा स्वर्गं निरयं च विकर्मणा ।  
 मिथ्याज्ञानेन च तमो ज्ञानेनैव परं पदम् ॥ १ ॥ याति तस्माद्विरक्तः  
 सन् ज्ञानमेव समाश्रयेत् । सर्वावस्थाप्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥२॥  
 सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेश्वरः । तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं  
 विमुक्तिगम् ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्द आत्मेति मानुषैस्तु सुरेश्वरैः ।  
 यथाक्रमं बहुगुणैर्ब्रह्मणा त्वखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥ उपास्यः सर्ववेदैश्च सर्वैरपि  
 यथाबलम् । ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ५ ॥  
 सर्वेऽपि पुरुषार्थाः स्युर्ज्ञानादेव न संग्रयः । न लिप्यन्ते ज्ञानवांश्च  
 सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥६॥ गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिहासौ विमुक्तिगौ ।  
 नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथा ॥ ७ ॥ इति कृष्ण-  
 द्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्द-  
 तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यथेसङ्कल्पभोगाश्च चिदानन्दशरीरिणः । जगत्सृष्ट्यादिविषये महा-  
 सामर्थ्यमप्यृते ॥ ६ ॥ यथेष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वाभाविकोत्तमान् ।  
 अनन्यवशगाश्चैव वृद्धिहासविवर्जिताः । दुःखादिरहिता नित्यं मोदन्तेऽ-  
 विरतं सुखम् ॥ ७ ॥ पूर्णप्रज्ञेन मुनिना सर्वशास्त्रार्थसङ्ग्रहः । कृतोऽयं  
 प्रीयतां तेन परमात्मा रमापतिः ॥ ८ ॥ नमो नमोऽशेषदोषदूर-  
 पूर्णगुणात्मने । विरिञ्चिशर्वपूर्वेण्य वन्द्याय श्रीवराय ते ॥ ९ ॥ इति  
 श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्राणुभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-  
 विरचिते चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीमदणुभाष्यं सम्पूर्णम् ॥

BL 1

**Not to be Issued**

~~UNDER RESERVATION~~

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No

Saly / BAD / MAD / 47518

Title

Sutraprasthangraha

Author

Badarayana

This book is issued only for one week !!

11/1/71

To be issued after

1 10 71

Date of Issue

Borrower's

**Not to be Issued**

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road  
BOMBAY 7